

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

*Studia
Litteraria
Serdicensia*

Год. VI ■ 2026 ■ Кн. 10

НА ИЗТОК ОТ НОВОТО ВРЕМЕ

НИЕ ЗА ДРУГИТЕ И ЗА СЕБЕ СИ
В памет на Недка Капралова (1961–2024)

Studia Litteraria Serdicencia

10

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

Пламен АНТОВ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Александра АНТОНОВА

Анриана СПАСОВА

Божана ФИЛИПОВА

ГЕОРГИ ИЛИЕВ

Николай ГЕНОВ (зам. главен редактор)

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Боян МАНЧЕВ

Галин ТИХАНОВ

Гражина ШВАТ-ГЪЛЪБОВА

Елена УЗЕНЬОВА

Инна ПЕЛЕВА

Мари ВРИНА-НИКОЛОВ

Миряна ЯНАКИЕВА

Остап СЛИВИНСКИ

Румяна ДАМЯНОВА

Хенрике ШМИТ

***Studia Litteraria Serdicensia* се индексира в ERIH PLUS**

АДРЕС

Studia Litteraria Serdicensia

София 1113, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17

web: <https://studialiteraria.eu>

e-mail: studialitteraria@gmail.com

ISSN print: 2738-7631

ISSN online: 2815-2999

Институт за литература – Българска академия на науките, 2026

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

*Studia
Litteraria
Serdicensia*

Год. VI ■ 2026 ■ Кн. 10

НА ИЗТОК ОТ НОВОТО ВРЕМЕ

НИЕ ЗА ДРУГИТЕ И ЗА СЕБЕ СИ
В памет на Недка Капралова (1961–2024)

East of the New Age

Editor
Plamen Antov

We for Others and for Ourselves **In memory of Nedka Kapralova (1961–2024)**

Editor
Nikoleta Patova, Nevena Mihova

Sofia, 2026
Institute of Literature – Bulgarian Academy of Sciences

На изток от новото време

Съставител-редактор
Пламен Анто

Ние за другите и за себе си

В памет на Недка Капралова (1961–2024)

Съставители
Николета Пътова, Невена Михова

София, 2026

Институт за литература – Българска академия на науките

Studia Litteraria Serdicensia, кн. 10

© Николета Пътова, Невена Михова, Пламен Антов, *съставители и редактори*

© Пламен Антов, *корица и оформление*

© Институт за литература – Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

На изток от Новото време

Радослава Илчева. „ГОВОРЯТ, ЦАРЬ – НЕНАСТОЯЩИЙ!“ РУССКИЕ ПРОЕКЦИИ СЮЖЕТА О ПОДМЕНЕННОМ ЦАРЕ	13
Игор Калиганов. ПРУТСКИЯТ ПОХОД НА ПЕТЪР I И ПОЯВАТА НА РУСКИЯ ПРЕВОД НА „ЦАРСТВОТО НА СЛАВЯНИТЕ“ ОТ МАВРО ОРБИНИ	51
<i>In memoriam:</i> И. И. КАЛИГАНОВ (1946–2025)	73
Александър Панов. „ТЕКСТОВИЯТ“ БАЙ ГАНЬО И НЕГОВИТЕ ИЛЮСТРАТИВНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ, ИЛИ КЪДЕ ИЗЧЕЗНАХА БЕЛГИЙСКАТА МАНТИЯ, ВИЕНСКИЯТ РЕДИНГОТ И ДВОРЦОВИЯТ ФРАК?	76
Хюсеин Мевсим. СВИЩОВСКОТО ПРИКЛЮЧЕНИЕ ОТ 1867 ГОДИНА И МИДХАТ ПАША: ИСТОРИЯТА НА ЕДНО ПРЕДАТЕЛСТВО, НАКАЗАНИЕ И РАЗКАЯНИЕ С МНОГО ПОУКИ	102
Мария К. Караколева. ВЯРАТА – ОСНОВА НА ВЪЗПИТАНИЕТО В ПЕТКО-СЛАВЕЙКОВАТА „ПЧЕЛИЦА“	122

Ние за другите и за себе си В памет на Недка Капралова (1961–2024)

[УВОДНИ ДУМИ]	139
Лидия Михова. НИЕ, ПРОСВЕТЕНИТЕ	141
Мария Пилева. МЕЖДУ ЛЮБОПИТСТВОТО И НЕТЪРПИМОСТТА: ОТНОШЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ КЪМ АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ ПРОСВЕТИТЕЛИ	152
Николай Желев. КАРАВЕЛОВ И СЛАВЯНСТВОТО НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „СВОБОДА“	175
Анна Алексиева. РЕТОРИКИ НА РЕГИОНАЛНОТО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ПОЕЗИЯ	185
Христо Манолакев. БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ОДЕСКИЯ ЛИТЕРАТУРЕН КРЪГ	197
Андриана Спасова. НИЙ или НИЕ ВЪВ ВЕСТНИК „ШУТОШ“: ГРАНИЦИ НА КОЛЕКТИВНАТА ИДЕНТИЧНОСТ	209
Елисавета Ненчева. ДВЕ ЗАБРАВЕНИ СБИРКИ ОТ РЪКОПИСИ НА КОЛЕКЦИОНЕРИ ОТ ГРАД ЛОВЕЧ И ГРАД ВРАЦА (XVIII–XIX В.)	220

Елена Узунова. ИЗДАТЕЛЯТ АВЕРКИЙ ПОПСТОЯНОВ И НЕГОВИТЕ СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ (По материал от изданието „Житие на Григорий архиепископ Омиритски“, Белград, 1852 г.)	238
Бойка Илиева. ОПИТОМЯВАНЕТО НА ЖОРЖ САНД, ИЛИ ЗА СЕЛЕКТИВНАТА РЕЦЕПЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКАТА МОДЕРНОСТ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ	246
Мая Горчева. СВОБОДНА ЛИ Е ВОЛЯТА НА ЖЕНИТЕ? (ЖЕНСКИ ПЕРСОНАЖИ В ДРАМАТА „ФУДУЛЕСКУ“ ОТ ТОДОР ПЕЕВ)	272
Невена Михова. „ОТ ДЕ СЯ ЗАЛАВЯ ЛЮБОВТА?“. СЛАВЕЙКОВИТЕ ФИЛОСОФСКО-ИРОНИЧНИ ОБОБЩЕНИЯ ЗА БРАКА	280
Николета Пътова. ДОПИСКИТЕ НА ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА, ИЛИ ЗА СМЕЛОСТТА НА „ЕДНА БРАИЛЧЕНКА БЪЛГАРКА К. М. В.“	292
Людмила Хр. Малинова. ЗА КНИГАТА „ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА. СПОМЕНИ. СТИХОТВОРЕНИЯ. ДОПИСКИ“	304
Елка Трайкова. КОЛЕГИАЛНО И ЛИЧНО ЗА НЕДКА КАПРАЛОВА	309
Румяна Дамянова. ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯТ ОБРАЗ НА НЕДКА КАПРАЛОВА В ПОЛЕТО НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КУЛТУРА	313
БИБЛИОГРАФИЯ на доц. д-р Недка Капралова	322

рецензия

Николай Папучиев. БОТЕВ: РЕФРАКТОРИРАНЕ НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ МОДЕЛИ (Анна Алексиева. <i>Христо Ботев: Идеологическо моделиране на героичния образ</i>)	335
АВТОРИ	339

CONTENTS

East of the New Age

Radoslava Ilcheva. “THEY SAY THAT THE TSAR IS NOT REAL!” RUSSIAN PROJECTIONS OF THE STORY OF THE REPLACED TSAR	13
Igor Kaliganov. PETER THE GREAT PRUT’S CAMPAIGN AND THE APPEARANCE OF THE RUSSIAN TRANSLATION OF THE SLAVIC KINGDOM BY MAVRO ORBINI	51
<i>In memoriam:</i> I. I. KALIGANOV (1946–2025)	73
Alexander Panov. THE “TEXTUAL” BAY GANYU AND HIS ILLUSTRATIVE IMAGES, OR WHERE DID THE BELGIAN ROOM, THE VIENNA REDINGOT AND THE PALACE FRACTURE DONE?	76
Hüseyin Mevsim. THE SVISHTOV ADVENTURE OF 1867 AND MIDHAT PASHA: THE STORY OF A BETRAYAL, PUNISHMENT AND REPENTANCE WITH MANY TEACHINGS	102
Maria Karakoleva. FAITH – THE BASIS OF UPBRINGING IN PETKO SLAVEIKOV’S “PCHELITSA”	122

We for Others and for Ourselves

In memory of Nedka Kapralova (1961–2024)

[INTRODUCTORY WORDS]	139
Lidiya Mihova. WE, THE ENLIGHTENED	141
Maria Pileva. BETWEEN CURIOSITY AND INTOLERANCE: BULGARIAN ATTITUDES TOWARDS AMERICAN MISSIONARY EDUCATORS	152
Nikolay Zhelev. KARAVELOV AND THE SLAV ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER “SVOBODA”	175
Anna Alexieva. RHETORICS OF THE REGIONALITY IN BULGARIAN NATIONAL REVIVAL POETRY	185
Hristo Manolakev. CRITICAL REMARCS ON THE CONCEPT OF THE <i>ODESA LITERARY CIRCLE</i>	197
Andriana Spasova. <i>WE</i> OR <i>WE</i> (<i>NIY ILI NIE</i>) IN THE NEWSPAPER “SHUTOSH”: BOUNDARIES OF THE COLLECTIVE IDENTITY	209
Elisaveta Nencheva. TWO FORGOTTEN MANUSCRIPT COLLECTIONS OWNED BY TWO ANTIQUARIANS FROM VRATZA AND LOVECH	220

Elena Uzunova. THE PUBLISHER AVERKIY POPSTOYANOV AND HIS SPONSORS (Based on material from the old printed book <i>Vita of Archbishop Grigory of Omirit</i> , Belgrade, 1852)	238
Boyka Ilieva. TAMING GEORGE SAND, OR ON THE SELECTIVE RECEPTION OF EUROPEAN MODERNITY DURING THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL	246
Maya Gorcheva. DO WOMEN HAVE FREE WILL? (FEMALE CHARACTERS IN TODOR PEEV'S DRAMA "FUDULESCU")	272
Nevena Mihova. "WHERE DOES LOVE COME FROM?" SLAVEYKOV'S PHILOSOPHICAL AND IRONIC GENERALIZATIONS ON MARRIAGE	280
Nikoleta Patova. THE ARTICLES OF EKATERINA VASILEVA OR THE COURAGE OF "A BULGARIAN WOMAN FROM BRAILA, K. M. V."	292
Lyudmila Hr. Malinova. ABOUT THE BOOK <i>EKATERINA VASILEVA. MEMOIRS. POEMS. REPORTS</i>	304
Elka Traykova. PROFESSIONAL AND PERSONAL REFLECTIONS ON NEDKA KAPRALOVA	309
Rumyana Damyanova. THE RESEARCH IMAGE OF NEDKA KAPRALOVA IN THE FIELD OF RENAISSANCE CULTURE	313
BIBLIOGRAPHY of Assoc. Prof. PhD Nedka Kapralova	322

reviews

Nikolay Papuchiev. BOTEV: REFRACTING IDEOLOGICAL MODELS (Anna Alexieva. <i>Hristo Botev: Ideological Modeling of the Heroic Image</i>)	335
AUTHORS	339

На изток от Новото време

Съставител-редактор
Пламен Антов

Радослава Илчева, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

„ГОВОРЯТ, ЦАРЬ – НЕНАСТОЯЩИЙ!“

РУССКИЕ ПРОЕКЦИИ СЮЖЕТА О ПОДМЕНЕННОМ ЦАРЕ

Аннотация. Нарративы, ставящие под сомнение истинность правителя, существовали испокон веков – и как эффективное оружие в политической борьбе, и как выплеск глубинных тревог социума. Ненастоящность царя имеет две основные формы – активную (самозванчество) и пассивную (подмена настоящего некими людьми или силами). Внимание в исследовании сфокусировано на русских проекциях сюжета о подмененном царе. В наиболее четкой и полной форме он проявился в отношении императора Петра Великого – строителя российской государственности современного типа.

Анализ фактологического материала показал, что уместнее говорить не об одном сюжете, а о более сложной структуре – мегасюжете. Многие его звенья возникли одновременно на рубеже XVII–XVIII вв. и с тех пор, вплоть до наших дней, находятся в состоянии динамического переплетения, взаимодополнения, развития. Некоторые из них обрели автономность (чудесное спасение, приход избавителя), другие сузились до уровня мотива (оборотень). Мегасюжет о подмененном правителе строится за счет двух составляющих, которые условно можно определить как реалистическую и мистическую. Стержень реалистической – мыслимая как действительное событие подмена царя (на генном уровне, в младенчестве, за рубежом) некими, вполне конкретными людьми.

Сцепление сюжетных звеньев мистической составляющей происходит при помощи глубинных архетипов Двойника и Подменыша, которые, активируя извечные страхи перед Оборотнем – получеловеком-полузверем, вводят в коллективное сознание Петровской эпохи апокалипсического Зверя. Рядом с ним реализуются и другие ипостаси антихриста – богоборца и лжехриста, визуализацией которого в оппозиционных кругах становится Петр Первый. Смоделированные в переломную эпоху сюжеты оказались исключительно действенными, что обусловило их применение на политических наследниках императора. Мистическая составляющая осталась в общественных дебатах прошлого, но отозвалась в русской литературе (произведения А. С. Пушкина, Д. С. Мережковского). Реалистическая, наоборот, активно присутствует в наши дни благодаря цифровым технологиям. Рассчитанный на сенсацию, сюжет о подмене правителя, дополненный отколовшимися от него сюжетами о чудесном спасении и об избавителе царских кровей, втягивает в свою орбиту все новых и новых лиц.

Ключевые слова: подмена, двойник, подменыш, антихрист, Петр Первый

Фраза, выведенная в заглавии, прозвучала в культовом советском фильме Леонида Гайдая „Иван Васильевич меняет профессию“¹. Зритель услышал ее в 1973 году. Мог слышать почти на четыре десятилетия раньше, если бы в 1936 г., после генеральной репетиции пьесы „Иван Васильевич“ М. А. Булгакова в Театре сатиры, чиновники от культуры не запретили постановку. Текст пьесы впервые был опубликован в 1965 г. и послужил основой для киносценария. Сценаристы В. Е. Бахнов и Л. И. Гайдай перенесли действие из булгаковской Москвы 30-ых гг. в 70-ые гг. XX века. По сюжету, в результате запуска экспериментальной машины времени инженера Тимофеева, самый известный и неоднозначный русский царь Иван Васильевич IV Грозный и внешне похожий на него докучный управдом Иван Васильевич Бунша меняются местами и историческими эпохами. Успех киноленты был ошеломительным и она, как говорится, была разобрана на цитаты.

Фраза про ненастоящего царя ударила в одну из болевых точек массового сознания – подозрения насчет легитимности актуального правителя, которые не раз, в силу многих обстоятельств, возникали в русской истории. Поэтому она не затерялась во времени, вызывая в наши дни многочисленные мемы – от политических до бытовых. А сам фильм до сих пор популярен благодаря своему постоянно обновляющемуся политическому подтексту.²

И у Булгакова, и у Бахнова с Гайдаем ненастоящесть царя автоматически переводит его в разряд самозванцев.³ Самозванцы, т. е. люди, присвоившие чужое имя и статусное звание ради достижения каких-либо личных или общественных целей⁴, существовали во все времена и у всех народов. Но ни одна страна кроме России, как подметил еще К. В. Чистов, „не знала столь многократного самозванчества, игравшего столь значительную роль в истории народа и государства“⁵. Оно возникло после установления и стабилизации централизованной власти при первом русском царе Иване Грозном: до XVII века было много претендентов на великокняжеский престол, но не было ни одного самозванца. Этот факт дал основание Б. А. Успенскому провести связь между самозванчеством и сакрализацией царя.⁶

¹ *Иван Васильевич меняет профессию* (4К, комедия, реж. Леонид Гайдай, 1973 г.): <https://www.youtube.com/watch?v=2QYeDY7Wmmg>.

² Очередное свидетельство тому – снятый в 2023 г. ремейк „Иван Васильевич меняет все“.

³ Срв.: „Опричники взбунтовались, сюда едут! Кричат, что царь ненастоящий. Самозванец, говорят!“ (БУЛГАКОВ, М. А. *Иван Васильевич*. Комедия в трех действиях: https://www.100bestbooks.ru/files/Bulgakov_Ivan_Vasilevich.pdf; yscldid=mjx6ybw1xy725553876, с. 25) и „Живьем брать самозванцев!“ (*Иван Васильевич меняет профессию*: <https://www.youtube.com/watch?v=2QYeDY7Wmmg>).

⁴ ОБУХОВА, Ю. А. *Феномен монархических самозванцев в контексте российской истории* (по материалам XVIII столетия). Тюмень: ТИУ, 2016, с. 22.

⁵ ЧИСТОВ, К. В. *Русские народные социально-утопические легенды XVII–XIX вв.* Москва: Наука, 1967, с. 29.

⁶ УСПЕНСКИЙ, Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. – В: Б. А. УСПЕНСКИЙ. *Избранные труды*. Т. 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, с. 143.

В сфере политики самозванчество заявляет о себе в периоды кризиса абсолютной власти и чаще всего провоцируется трагической гибелью возможного претендента на трон (младший сын Ивана Грозного царевич Дмитрий) или законного правителя (император Петр III). Бесспорно, самым успешным самозванцем следует считать Лжедмитрия I (приставка *лже*- появилась позже), который даже успел короноваться и был настолько убедительным, что по некоторым версиям он и был спасенным от подосланных убийц настоящим царевичем. За ним потянулась вереница разномастных самозванцев (только Лжедмитриев было четыре!), среди которых и кандидаты на роль никогда не существовавших в действительности сыновей и внуков Ивана Грозного. Самыми известными самозванцами XVIII века были предводитель Крестьянской войны 1773–1775 гг. донской казак Емельян Пугачев и основатель секты скопцов Кондратий Селиванов. Оба выдавали себя за погибшего в Ропше императора Петра III. Колоритной самозванкой была знаменитая княжна Тараканова (настоящая самоличность не установлена), в качестве якобы тайной дочери императрицы Елизаветы Петровны претендовавшая на российский престол. В XX веке, после расстрела императорской семьи в Екатеринбурге, затухшее было самозванчество вспыхнуло с новой силой. Лжеанastasий – женщин, выдававших себя за великую княжну Анастасию Романову, было не меньше, чем Лжедмитриев. Не уступали им в количестве и Лжеалексеи.

Изучение самозванчества имеет богатейшую традицию в российской исторической науке. На основе добросовестных исследований XIX в. выросли труды К. В. Чистова, Б. А. Успенского, Г. Л. Тульчинского, Ю. А. Обуховой, которые раскрыли разные грани этого социального феномена. Мы их рекомендуем всем, кому интересна эта проблема, потому что фокус настоящей статьи другой.

Политическое самозванчество представляется *активным* проявлением ненастоящести правителя. Некто в силу различных причин (стремление дорваться до трона или до царских богатств) сам себе присваивает самоличность человека, облаченного верховной властью. Но ненастоящность правителя имеет и другое проявление, которое с необходимой дозой условности можно назвать *пассивным*. Это те случаи, когда в представлениях общности правитель – ненастоящий, потому что *некто третий*/третьи подменил/и настоящего. Активная форма сошла на нет в современную эпоху – не без участия цифровых технологий. Пассивная же, наоборот, получила новый импульс – тоже не без участия цифровых технологий.

Сделаем еще одну оговорку. Объектом нашего внимания не будут случаи *самоподмены*, когда в разных (чаще всего ритуальных или карнавальных) целях царь временно передавал свою власть дублеру. Любопытно, тем не менее, указать, что подобный случай был задокументирован на Руси в 1575 г., когда Иван Грозный формально отрекся от престола и посадил на него крещеного чингизида Симеона

Бекбулатовича, оставаясь, однако, фактическим правителем государства. Великое княжение Симеона, которому номинально подчинялся „Иванец Васильев с своими детишками, сыванцом да с Федорцом“⁷, длилось 11 месяцев, а выдвигаемые историками гипотезы причин располагаются в весьма широком диапазоне – от политико-экономических до мистических.⁸

В сюжете о подмененном царе пересекаются по меньшей мере две линии. Первую условно можно назвать генетико-мифологической. Ее красной нитью являются представления о Подменыше – таинственном существе из потустороннего мира, внешне не отличимом от человека. Подменыш хитер, враждебен к живым, коварен. Чаще всего он – детеныш нечисти, которым злые духи подменили человеческого ребенка, как правило, некрещеного.⁹ Во многих культурах жертвами подмены считаются не только дети, но и те взрослые, кто неожиданно меняет характер, уходит из семьи или совершает необъяснимые поступки. Легенды такого рода активно эксплуатируются литературой и кино.

Если эта линия является по меньшей мере общеевропейской, то вторая связана с русской историей. Она порождена Смутным временем начала XVII века, один из маркеров которого – самозванчество, мы уже упомянули. Добавим чехарду правителей, когда всего за 15 лет – от воцарения Бориса Годунова (1598 г.) до избрания на царство Михаила Романова (1613 г.), на российском престоле поменялось несколько царей не из дома Ивана Калиты, некоторые из которых даже не были рюриковичами. Не забудем и раскол цельного до тех пор духовного космоса, вызванного церковными реформами в царствование Алексея Михайловича.

Сюжет о подмененном царе стал востребованным на стыке XVII и XVIII вв., в эпоху, которая рушила без оглядки вековой уклад русского

⁷ ИВАН ГРОЗНЫЙ. *Послание Симеону Бекбулатовичу* (1575): <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000112/st010.shtml>.

⁸ Мотив самоподмены правителя присутствует в массовом сознании XVIII – XIX вв. Так, представители секты скопцов считали, что императрица Елисавета Петровна царствовала всего несколько лет, потом подменила себя очень похожей женщиной и стала скопческой богородицей, называясь Акулиной Ивановной. Под этим именем она чудесным образом, оставаясь непорочной, родила отца-искупителя императора Петра III (МЕЛЬНИКОВ, П. И. Материалы для истории хлыстовской и скопческой ересей, собранные П. И. Мельниковым. Отдел Третий. Правительственные распоряжения, выписки и записки о скопцах до 1826 года. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете*, 1872, июль-сентябрь, книга третья. Москва: В университетской типографии на Страстном бульваре, V Смесь, с. 91, 310). Очень популярной является легенда, согласно которой император Александр I симитировал свою смерть. Вместо него был похоронен другой человек, а он всю оставшуюся жизнь под именем старца Федора Кузьмича проживал в Сибири, замаливая грех отцеубийства (пассивное участие в перевороте против Павла I). В эту легенду верили многие, в т. ч. и Л. Н. Толстой.

⁹ Более подробно о подменыше см.: ВИНОГРАДОВА, Л. Н. Подменыш. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в пяти томах под общей редакцией Н. И. Толстого*. Том 4. Москва: Международные отношения, 2009, с. 98–103.

народа. Его триггером стали общественная деятельность и частная жизнь третьего по очереди Романова – Петра Алексеевича, оставшегося в истории как Петр Великий и как ... антихрист. Царь, а с 1721 г. император, бросил вызов старине и ее традициям. Его правление не только вызвало небывалые сдвиги в обществе, но и активировало подспудно дремавшие в коллективном бессознательном представления, в том числе и глубинные страхи перед Подменным.

Петр Первый и в наши дни самый актуальный российский правитель. И не только потому, что он выстроил и ныне действующие механизмы государственной власти. Благодаря умело организованному его преемниками имперскому культу, он стал своего рода архетипической моделью для венценосных потомков. Император задал четко очерченную и вместе с тем гибкую парадигму власти, в которой без труда размещается деятельность его политических наследников – царственных, советских и постсоветских.

Стоит отметить, что Петр Первый и Екатерина Вторая – почти единственные монархи XVIII века, кто не удостоился дублеров-самозванцев, хотя их легитимность не раз ставилась под сомнение. В случае с Екатериной – бывшей германской принцессой Софией Августой Фредерикой Ангальт-Цербстской, все кажется очевидным. Она пришла к власти в 1762 г., организовав государственный переворот против своего супруга – законного императора Петра III. Еще один, не менее законный российский император – Иван VI Антонович, возведенный на престол в 1740 г. в двухмесячном возрасте, томился в Шлиссельбургской крепости. Иными словами, Екатерина в глазах части русского общества и была самозванкой на троне. Не так обстояло дело с Петром Первым – представителем царствующей династии Романовых, ставшим единоличным правителем после смерти своих старших братьев.

Единственным способом оспорить его власть, поставить под сомнение его легитимность, единственным оружием политических противников и раздавленного реформами народа стал сюжет о подмененном царе. Он не только сомкнулся на Петре, но и проявился во всей своей полноте, со всеми возможными вариантами, втягивая в свою орбиту и многих из его преемников.

1. „Сей-де царь не царской крови и не нашего русского роду, но немецкого“¹⁰

Подозрения в не царском и не русском происхождении Петра Великого были настолько сильны, что определили канву не одного, а нескольких сюжетов. Крупнейший знаток нарративов о подмененном царе К. В. Чистов писал, что они возникли одновременно – на рубеже XVII и

¹⁰ СЕМЕВСКИЙ, М. И. *Слово и дело. 1700–1725*. Москва: Московский кадровый центр. Совместное предприятие Х. Г. С., 1991, с. 68.

XVIII вв. как выражение общественного разочарования в деятельности молодого царя. Он определял их как три редакции легенды о подмененном Петре: „Петр подменен в детстве“, „Петр подменен за морем“, „Петра подменил антихрист“.¹¹ Думается, что в наши дни эти редакции можно считать самостоятельными сюжетами в рамках одного мегасюжета, первоначально приуроченного к Петру Первому. Их взаимное переплетение породило и продолжает порождать множество разнообразных вариантов. Это происходит не без участия Интернета, где они постоянно подвергаются апгрейду, расширяя круг „затронутых“ лиц.

Рассмотрим эти сюжеты по мере нарастания их нагрузки.

Подмена на генном уровне

Петр родился во втором браке царя Алексея Михайловича от Натальи Нарышкиной, которая была моложе супруга на 22 года:

...злые языки оспаривали происхождение Петра. Некоторые намекали, что царь, ослабевший с годами и истощенный болезнью, на склоне лет никак не мог стать отцом такого пышущего здоровьем младенца. Называли даже имена возможных отцов: патриарх Никон, исполин, сильный от природы, человек горячий и гениальный; или subtilный и энергичный Тихон Стрешнев, который был близок государю и Наталье Кирилловне.¹²

Эти намеки отнюдь не являются художественным вымыслом: французский писатель армяно-русского происхождения Анри Труайя в своих романизированных биографиях осторожно обращается с историческими фактами. Ссылаясь на мемуары знаменитого интригана и не менее знаменитого знатока русской генеалогии князя П. В. Долгорукова, он воспроизводит диалог Петра со Стрешневым: „Скажи правду, ты мой отец? Не смей ослушаться! Говори, ничего не бойся, или я тебя удушу!“ – „Государь, – отвечал Стрешнев, – я не знаю, что вам сказать: я был не единственным...“¹³

Злых языков не смущало обстоятельство, что патриарх Никон попал в опалу и был сослан в Ферапонтов Белозерский монастырь в нынешней Вологодской области в нескольких стах километрах от Москвы за пять лет до второго брака царя. Не смущали и порядки Московского царства, где свобода знатных женщин, тем более молодых, была сильно ограничена. Молва упорно подыскивала Петру другого родителя. С веками кандидаты в отцы только множились. Последним известным нам „претендентом“ стал грузинский царевич Эрекле, впоследствии царь Кахетии Ираклий Пер-

¹¹ ЧИСТОВ, К. В. Указ. соч., с. 91, с. 100.

¹² ТРУАЙЯ, А. *Петр Первый* [онлайн]. Москва: Эксмо, 2007: <https://libcat.ru/knigi/proza/istoricheskaya-proza/217101-anri-truajya-petr-pervyj.html#text>, глава I.

¹³ Там же.

вый.¹⁴ Все варианты этого сюжета сводятся к тому, что Петр не царских (романовских) кровей и поэтому он нелегитимен.

Смысл сюжета „сын не своего отца“ не ограничивается подменой на генном уровне. Его назначение не только оспорить законность правителя, но и оскорбить – его самого и его родителей отсылкой к неспособности отца и/или к непорядочности матери. Может быть, поэтому он оказался стойким и продуктивным и перешел на последующих русских императоров. Подобные сомнения вызывало отцовство самого Петра в отношении рожденных до брака его с Екатериной I дочерей Елизаветы (будущей императрицы) и Анны (матери будущего императора Петра III), тем более, что рожденные в браке дети не достигали зрелого возраста. Многие считали Павла I сыном не Петра III, а графа С. В. Салтыкова. На это, кстати, намекала его царственная мать Екатерина II в своих „Записках“, возможно, в целях передачи престола любимому внуку Александру в обход нелюбимого сына¹⁵. Сама же Екатерина „творчески“ подошла к сюжету „ребенок не своего отца“, чтобы в очередной раз подчеркнуть свою русскость. Она не препятствовала распространению слухов, что ее настоящий отец не князь Ангальт-Цербста Кристиан Август, а ее личный секретарь И. И. Бецкой, сам отпрыск старинного и знатного русского рода Трубецких. Подозрения по поводу происхождения не обошли и третьего сына Павла – будущего императора Николая I: распространялись слухи, что его настоящим отцом был гофкурьер Д. Г. Бабкин, на кого император якобы был похож как две капли воды. Даже поговаривали, что Павел приготовил манифест, в котором Николай объявлялся незаконнорожденным.¹⁶

Сюжет генной подмены оказался живучим и в наше время. Сравнительно недавно появилась версия, что отцом престолонаследника цесаревича Алексея якобы не был Николай II, а генерал-майор А. А. Орлов, прямой потомок екатерининских фаворитов. Не был, согласно слухам, сыном своего отца и Ленин (а его старший брат Александр вообще родился то ли от императора Александра III, на чью жизнь покушался, то ли от террориста Каракозова). И уж точно Сталин никак не мог быть сыном простого сапожника. „Претендентами“ на отцовство оказались местный князь и знаменитый путешественник Н. М. Пржевальский, якобы сам побочный сын одного из Великих князей Романовых.

Сюжет „сын не своего отца“, как мы видим, имеет отправной точ-

¹⁴ ФРОЛОВ, С. 2017. *Музей Сталина и грузинские корни Петра Первого*. 27 августа 2017 [онлайн]. Сайт Ufostation: https://www.ufostation.net/readarticle.php?article_id=1976.

¹⁵ Исторический анекдот повествует о том, что Александр III, узнав от Победоносцева о том, что настоящим отцом его прадеда Павла I был не Петр III, а граф Салтыков, перекрестился: „Слава Богу, мы русские!“ А услышав от историков опровержение, снова перекрестился: „Слава Богу, мы законные!“

¹⁶ КАНН, П. Я. *Прогулки по Петербургу*. Санкт-Петербург: Палитра, 1994, с. 296.

сюжета царице грозит не постриг, а сожжение в срубе.²⁰ В подмене ей помогает один из первых западников – Артамон Матвеев, в чьем доме она воспитывалась. Девочку подменяют мальчиком низкого, нечистого или иностранного происхождения. Петр предстает сыном своего сподвижника Лефорта²¹ или даже слуги Лефорта, безымянного стрельца²²; боярской жены или дочери²³; нечистой девы; немки²⁴. В этом сюжете нападки, хотя и не так явно как в предыдущем, направлены на молодую царицу. Она не только оказалась неспособной родить царевича, но и обманом ввела в царский род нечистого чужака. Мало того, что царь – не природный, не прямой. Он скомпрометирован своим внебрачным (от нечистой девы или боярской дочери), иностранным (от немки, от Лефорта), низким (от слуги Лефорта, от стрельца) происхождением. Впрочем, в некоторых версиях царского ребенка подменили немчонком сами немцы, как бы делая инвестицию на будущее.²⁵ Противников Петра не интересовали обстоятельства подмены: важен был сам ее факт. На фоне типично феодальных и средневековых представлений об исключительности царского рода²⁶ подмененный младенец неминуемо представлял узурпатором сакральной власти.

Сюжет о подмененном в младенчестве царе не только оспаривал легитимность. Он объяснял казалось бы необъяснимое в поведении Петра: перевернутые представления о Своем – Чужом в бытовом поведении царя, отрицательное, подчас кощунственное отношение к русской старине и любовь к иностранным, в частности, немецким порядкам. Услышим снова злосчастную Маримьяну, жестоко поплатившуюся за свои слова:

Ачтогосударьлучшежалуетиноземцевидобреедоних,нежелидорусских– и то верно; а довелось мне об этом слышать у города Архангельского от немчина Матиса, что государь-де его императорское величество Петр Алексеевич – природы не русской <...> Прихаживали к Матису иноземцы и разговаривали то по-немецки, то по-русски. „Дурак-де

²⁰ ГОЛИКОВА, Н. Б. *Политические процессы при Петре Первом*. Москва: Издательство Московского университета, 1957, с. 181.

²¹ ЕСИПОВ, Г. В. *Раскольничьи дела XVIII столетия. Извлеченные из дел Преображенского приказа и тайной розыскных дел канцелярии Г. Есиповым*. Санкт-Петербург: Типография товарищества „Общественная польза“, т. II, 1863, с. 169.

²² СОЛОВЬЕВ, С. М. *История России с древнейших времен*. кн. VIII. 1703 – начало 20-х годов XVIII века: http://www.cobor.ru/sites/default/files/istoriya_rossii_s_drevneyshih_vremen._kniga_viii._1703_-_nachalo_20-h_godov_xviii_veka_-_2001.pdf, глава вторая.

²³ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. II, с. 101.

²⁴ ШМУРЛО, Е. Ф. *Петр Великий в оценке современников и потомства*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1912, вып. I (XVIII в.), с. 5.

²⁵ Как остроумно иронизирует ведущая канала Greebanal. Неформальная история Петербурга „очевидно немцы знали, что когда-нибудь 14-ый ребенок в семье станет царем и подменили его“ (Как подменяли Петра I Greebanal. Неформальная история Петербурга: <https://www.youtube.com/watch?v=6r07TOSzmaA>).

²⁶ ЧИСТОВ, К. В. Указ. соч., с. 95.

русак! говаривал агличанин, не ваш-де государь, а наш! вам (русским) нет до него дела!...“²⁷

Из всех потомков Петра единственным потерпевшим от этого сюжета оказался Павел I. Распространялись слухи, что он не сын Великой тогда княгини Екатерины, а незамужней императрицы Елизаветы. Обе родили в один и тот же день и Елизавета подменила детей.²⁸ Вышеупомянутый князь П. В. Долгоруков в свою очередь заверял, что сын Екатерины и Салтыкова родился мертвым. В тот же день по приказу Елизаветы Петровны был найден подходящий чухонский мальчик из деревни Котлы, неподалеку от Ораниенбаума. На следующий день все ее жители заодно с пастором были сосланы в Сибирь, деревня была разрушена и ее место запахано.²⁹ Вовлечение именно Павла в орбиту этого сюжета нетрудно объяснить его политикой ограничения дворянских свобод и привилегий, непопулярными мерами, некоторыми особенностями характера и почти всеобщей нелюбовью знати.³⁰

Подмена Петра Первого за границей

Этот сюжет фокусируется на подмене Петра Первого за границей во время Великого посольства 1697–1698 гг., когда впервые в истории русский царь отправился в Западную Европу с визитом. Маршрут пролегал через Ригу и Кенигсберг в Голландию, потом – в Англию, из Англии посольство возвратилось назад в Голландию, а затем посетило Вену. Известие о бунте стрельцов помешало поездке в Венецию и Рим: пришлось срочно возвращаться в Москву. Официально посольство возглавляли сподвижники Петра Ф. Лефорт, Ф. А. Головин и П. Б. Возницын. Сам царь путешествовал, возможно, ввиду причин дипломатического и протокольного характера, полуинкогнито, как урядник Преображенского полка Петр Михайлов. Конечно, ни для кого в европейских странах не было тайной кто скрывается под этим именем.

Основная задача посольства были дипломатической: создание общеевропейской коалиции для борьбы против Османской империи. Были и практические цели – закупка оружия и, говоря современным языком, технологий, переманивание на русскую службу не только военных специалистов, но и вообще высококвалифицированных кадров (этакий headhunting XVIII

²⁷ СЕМЕВСКИЙ, М. И. Указ. соч., с. 65–66. Простые люди той эпохи не делали разницы между выходцами из стран Западной Европы – все для них были немцами (т. е. немцами).

²⁸ СИНДАЛОВСКИЙ, Н. А. *История Санкт-Петербурга в преданиях и легендах*. Санкт-Петербург: Норинт, 1997, с. 163–164.

²⁹ ДОЛГОРУКОВ, П. В. *Петербургские очерки. Памфлеты эмигранта*. Москва: Новост, 1992, с. 257.

³⁰ По петровской модели задним числом в наши дни „подменили“ в младенчестве третьего сына Ивана Грозного царя Федора Иоанновича и отца самого Петра – царя Алексея Михайловича (*Пять „подмененных“ царей в русской истории*: <https://russian7.ru/post/5-podmenennykh-carej-v-russkoj-istorii/>).

агличанин, не ваш-де государь, а наш! вам (русским) нет до него дела!...“²⁷

Из всех потомков Петра единственным потерпевшим от этого сюжета оказался Павел I. Распространялись слухи, что он не сын Великой тогда княгини Екатерины, а незамужней императрицы Елизаветы. Обе родили в один и тот же день и Елизавета подменила детей.²⁸ Вышеупомянутый князь П. В. Долгоруков в свою очередь заверял, что сын Екатерины и Салтыкова родился мертвым. В тот же день по приказу Елизаветы Петровны был найден подходящий чухонский мальчик из деревни Котлы, неподалеку от Ораниенбаума. На следующий день все ее жители заодно с пастором были сосланы в Сибирь, деревня была разрушена и ее место запахано.²⁹ Вовлечение именно Павла в орбиту этого сюжета нетрудно объяснить его политикой ограничения дворянских свобод и привилегий, непопулярными мерами, некоторыми особенностями характера и почти всеобщей нелюбовью знати.³⁰

Подмена Петра Первого за границей

Этот сюжет фокусируется на подмене Петра Первого за границей во время Великого посольства 1697–1698 гг., когда впервые в истории русский царь отправился в Западную Европу с визитом. Маршрут пролегал через Ригу и Кенигсберг в Голландию, потом – в Англию, из Англии посольство возвратилось назад в Голландию, а затем посетило Вену. Известие о бунте стрельцов помешало поездке в Венецию и Рим: пришлось срочно возвращаться в Москву. Официально посольство возглавляли сподвижники Петра Ф. Лефорт, Ф. А. Головин и П. Б. Возницын. Сам царь путешествовал, возможно, ввиду причин дипломатического и протокольного характера, полуинкогнито, как урядник Преображенского полка Петр Михайлов. Конечно, ни для кого в европейских странах не было тайной кто скрывается под этим именем.

Основная задача посольства были дипломатической: создание общеевропейской коалиции для борьбы против Османской империи. Были и практические цели – закупка оружия и, говоря современным языком, технологий, переманивание на русскую службу не только военных специалистов, но и вообще высококвалифицированных кадров (этакий headhunting XVIII

²⁷ СЕМЕВСКИЙ, М. И. Указ. соч., с. 65–66. Простые люди той эпохи не делали разницы между выходцами из стран Западной Европы – все для них были немцами (т. е. немцами).

²⁸ СИНДАЛОВСКИЙ, Н. А. *История Санкт-Петербурга в преданиях и легендах*. Санкт-Петербург: Норинт, 1997, с. 163–164.

²⁹ ДОЛГОРУКОВ, П. В. *Петербургские очерки. Памфлеты эмигранта*. Москва: Новосты, 1992, с. 257.

³⁰ По петровской модели задним числом в наши дни „подменили“ в младенчестве третьего сына Ивана Грозного царя Федора Иоанновича и отца самого Петра – царя Алексея Михайловича (*Пять „подмененных“ царей в русской истории*: <https://russian7.ru/post/5-podmenennykh-carejj-v-russkojj-istorii/>).

в.!), заключение политических договоренностей, установление культурных, экономических, научных связей. Молодой государь с жадностью впитывал все – от форм государственного правления и религиозного устройства протестантской Северной Европы до быта простых людей. Он интересовался буквально всем: кабинетами редкостей, достижениями наук, фортификацией, способами бальзамирования трупов. В Пиллау (ныне Балтийск) учился артиллерии, в Саардаме (ныне Зандам) и в Амстердаме работал плотником на судоверфях, в Лейдене принимал участие во вскрытии трупов в анатомическом театре, как тогда говорили, Бургаве – одного из самых известных европейских врачей того времени. В официальной историографии и высокой литературе XVIII в. Великое посольство приобрело смысл инициации, учебы самого монарха, направленной на благо подданных.³¹

Совсем по-другому восприняли это путешествие в оппозиционных кругах. В сакральной географии христианского Средневековья правильной, светлой стороной был Восток: там находился рай, оттуда пришли волхвы поклониться Богомладенцу и т. д. Запад же, наоборот, мыслился как место заката, страна мертвых. Поездка за море, т. е. на запад приравнивалась к смерти, к путешествию в загробный мир.³² Столь длительное, почти в полтора года, пребывание православного царя на Западе уже внушало подозрения. Появился слух о смерти царя за границей.

Но не только Великое посольство было причиной появления слухов о подмене Петра в зрелом возрасте. Как отмечает К. В. Чистов, царь нередко намеренно выступал в чужом обличье: служилого иноземца Питера, дьякона „всешутейского собора“, ротмистра, бомбардира, шкипера, капитана, урядника Петра Михайлова, корабельного плотника Петра Алексеева и т. д., а в качестве главного действующего лица демонстрировался кто-то другой из числа его сподвижников. С точки зрения „нормального“ старомосковского да и вообще феодального сознания было неясно, где же царь, кто же он и какую роль в действительности играет.³³

Но настоящей питательной средой для нарративов о подмене во время Великого посольства стало поведение Петра после его возвращения в Москву 25 августа 1698 года. Не заезжая в Кремль, не поклонившись святым иконам, он поехал прямо к своей любовнице-немке Анне Монс. Затем были пиры у Лефортова и в гвардейской казарме. На следующее утро, принимая поздравления с приездом, царь собственноручно обстриг

³¹ Сrv.: „Прошел землями и морями./ Учился сам, чтоб нас учить./ Искал беседовать с царями./ Чтоб после всех их удивить“ (ДЕРЖАВИН, Г. Р. *Сочинения Державина*. С объяснительными примечаниями Я. Грота. 2-е акад. изд. В 9 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1868, с. 17–18).

³² Ссылаясь на фамильное предание Пушкин указывает, что жены молодых людей, отправленных Петром за море, надели траурные синие платья. (ПУШКИН, А. С. *Полное собрание сочинений в 10 томах*. Издание четвертое. Т. 9. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1979, с. 9.)

³³ ЧИСТОВ, К. В. Указ. соч., с. 97.

несколько боярских бород. Через пять дней, 1 сентября, как это было на исходе Средневековья, наступил новый 1699 год.

Царь, вместо того, чтобы, по старому обычаю, присутствовать в этот день на торжественной церемонии в Кремле, принять благословение от патриарха и „здравствовать народ“ с новолетием, провел весь день на пиру у Шеина. Шуты его резали последние бороды при громком хохоте присутствующих, тогда как у жертв этих шуток скребло на сердце. Затем началась суровая расправа со стрельцами, в которой царь принимал личное участие. Казни чередовались с пирами.³⁴

Потрясенный до глубины души народ отреагировал двумя сюжетами: о подмененном за границей царе и об антихристе. Сюжет (легенда по терминологии Чистова) о подмене получил широкое распространение, охватывая всю территорию Московского царства и все слои населения – от крестьян до дворян и духовенства. Наибольшее число его фиксаций, как это было в свое время установлено Н. Б. Голиковой и К. В. Чистовым³⁵, приходится на годы социальных волнений. Интересно, что несмотря на репрессивные меры со стороны Петра, в народе первое время теплилась вера в доброго царя-батюшку, обманутого плохими боярами. Об этом свидетельствует вариант сюжета, о котором сообщил в 1862 г. С. М. Соловьев и в котором, по наблюдению А. Н. Пыпина, царь представляется народному воображению героем чисто сказочных приключений.³⁶ В 1704 г. было донос на жену некоего дворового повара, которая говорила, что когда государь был за морем, в Стекольном царстве (вот как был перетолкован Стокгольм – столица государства, с которым Петр вел Северную войну и в которой он никогда не был), в Немецкой земле девица-правительница над ним издевалась („ругалась“), ставила на горячую сковороду, а затем бросила в темницу. Поскольку эта девица была именинницей, ее приближенные князья и бояре предложили по этому поводу выпустить Петра. Петр пришел к своим боярам, но они его предали: сделали бочку, в ней набили гвозди и хотели царя туда положить. Но царь был спасен верным стрельцом (т. е. простым человеком), который лег в его постель и которого бояре, не проведая про подмену, положили в бочку и бросили в море.³⁷ Незаконченность сюжета (неясно, что случилось со спасенным Петром) можно объяснить надеждой на его возвращение в роли избавителя.

Молва ставила акцент на сам факт подмены. Ее не волновал вопрос, как

³⁴ МИЛЮКОВ, П. *Очерки по истории русской культуры*. Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). Издание редакции журнала „Мир Божий“. 3-е издание, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1902, с. 52.

³⁵ ЧИСТОВ, К. В. Указ. соч., с. 99.

³⁶ ПЫПИН, А. Н. Петр Великий в народном предании. – *Вестник Европы*, 1897, т. 4, кн. 8, с. 688.

³⁷ СОЛОВЬЕВ, С. М. Сказка о Петре Великом. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. 1862, октябрь–декабрь, книга четвертая. Москва: В университетской типографии, раздел V. Смесь, с. 2.

сложилась жизнь очутившегося на чужбине настоящего царя, хотя были смутные предположения, что враги-иноземцы не то замуровали его, не то все-таки закатали в бочку и пустили в море. Молву также особо не интересовали ни конкретная личность дублера, ни возможные инициаторы, ни фактические исполнители подмены. Отметим, тем не менее, что эта неясность слухов в отношении дальнейшей судьбы природного, прямого царя имманентно содержит в себе зародыши сюжета о чудесном спасении и смежного с ним сюжета об избавителе.

В отличие от параллельно возникшего в конце XVII в. сюжета о Петре-антихристе, сюжет о подмененном царе в современную эпоху оказался очень востребованным, вероятно, по причине близости с конспирологическими теориями. Неназванность возможного заказчика/заказчиков подмены в прошлом неимоверно расширила круг подозреваемых лиц и/или враждебных политических сил в настоящем. Огромную роль в этом сыграл Интернет с его приемами подачи внушаемой информации и манипуляции общественным мнением. Стоит вбить в любой поисковик „Подмена Петра I“ и вы удивитесь количеству и самым разнообразным форматам результатов. Так, народное мифотворчество наших дней узрело в романтической загадке французской истории – знаменитой Железной маске, похищенного врагами и упрятого в Бастилии Петра I. В Россию же вместо него по одной версии приехал легендарный путешественник (основной претендент – голландец Александр Оливье Эксквемелин), а по другой – не менее легендарный пират (основной претендент – англичанин Генри Морган). Все материалы такого спектра сводятся к тому, что в Европу уехал православный царь, предпочитавший традиционную русскую одежду, свято чтущий московскую старину, а вернулся латинянин (т. е. не только иностранец, но и иноверец), носивший только европейскую одежду, ненавидящий русских людей, поносивший исконные традиции.³⁸

Показательной модификацией сюжета о подмененном царе является старообрядческое „Сказание о царе Петре истинном и царе Петре ложном“.³⁹ Начальная ситуация – Петр в диком, безлюдном месте, воспроизводит заимствованную А. С. Пушкиным из панегирической литературы XVIII в. и встроенную в пролог поэмы „Медный Всадник“ картину предстоящего

³⁸ О популярности этого сюжета среди пользователей Интернета можно судить по количеству лайков и по своеобразным дискуссиям в комментариях под видео или под постами. Другой показатель – это (полу)официальные опровержения подмены Петра за границей на сайте Российского исторического общества (*Разбор фальсификаций. Правда ли, что Петра I подменили во время Великого посольства?*: <https://historyrussia.org/sobytiya/razbor-falsifikatsij-pravda-li-chto-petra-i-podmenili-vo-vremya-velikogo-posolstva.html>, и на канале Лекторий Достоевский В. Р. Мединского (*Подменили ли Петра I? Ответы на ваши вопросы*: <https://www.youtube.com/watch?v=Brc-i5C2XA0>). Тем, кто интересуется этим сюжетом и не пренебрегает историческими фактами, мы рекомендуем помимо указанного уже видео „Как подменяли Петра I“ (сноска 25), видео известного блогера А. Файба „Подмена Петра I. Разбор мифа“: <https://www.youtube.com/watch?v=TqBdfpfEkuA>.

³⁹ БАСНИН, П. П. Раскольничьи легенды о Петре Великом. – *Исторический вестник*, 1903, т. 92, май, с. 513–548.

акта созидания будущего Санкт-Петербурга – петровского парадиза. Воспроизводит, чтобы полемически опровергнуть. Царь заблудился в темном лесу, но стоило ему перекреститься по-старинному, двумя пальцами, как лес озарился светом и появилась надежда на духовное спасение.

Всемиловитый Бог предоставляет Петру возможность искупить грех отступления от истинной веры и очиститься от скверны. Для этого он должен переродиться через смерть. Похороненный заживо некими благочестивыми старцами, царь в тесной могиле подвергается целому ряду испытаний: туда пробирается холодная вода, черви грызут его живое тело, на могиле прорастает терновник, чьи корни впиваются в его грудь и т. д.

В это же время приближенные Петра спохватились, что царь исчез. После безрезультатных поисков, они подменяют его родственником Стрешнева, который начинает управлять страной под руководством Лефортова (т. е. Лефорта).⁴⁰ Итак, с того дня на Руси два царя: первый, истинный, замаливает в могиле свои грехи. Второй, ложный, предаётся бесовским потехам и искореняет православную веру. В назначенный Богом час истинный царь Петр получает прощение грехам и выходит из могилы живым и невредимым.

Ложный царь решил уничтожить истинного царя, но тот оказался недосыгаемым для пыток и казни. Тогда Лжепетр приказал сжечь его в срубе и стоял до тех пор, пока от сруба не осталось даже угольев. Но произошло чудо. Когда сруб догорел, из огненного пекла взвился белый голубь, а костей сожженного природного царя так и не нашли. С одной стороны, белый голубь – символ Святого Духа. С другой стороны, белый цвет отсылает к концепту Белого царя – православного монарха-спасителя, который установит праведное царство. Перед нами спорадический в отношении Петра мотив чудесного спасения. Обычно этот мотив предполагает появление царя-избавителя. Сказание, однако, не дает ответа на вопрос, когда вернется белый голубь: в исследуемом мегасюжете сюжет об избавителе оказался с минимальной (если и не нулевой!) реализацией.⁴¹

Рассмотренные до сих пор сюжеты подмены располагаются на реальном, физическом уровне. Несмотря на присутствие в них элементов чудесного, необъяснимого, маловероятного все они визируют подмену правителя другим человеком; подмену, которая является делом человеческих рук.

Но помимо реалистической, мегасюжет подмененного царя имеет и свою ирреальную, мистическую составляющую. Это тот случай, когда вмешиваются нефизические, а потому и пострашнее, силы. Именно она для людей рубежа XVII–XVIII вв. была более притягательной, а, возможно, и более достоверной.

⁴⁰ В отличие от сюжета о подмене Петра за границей, „Сказание...“ указывает на тех, кто совершил подмену. Но и в этом случае фигура Самозванца как выражение активной формы ненастоящести правителя осталась невостребованной.

⁴¹ По вопросу о появлении Петра-избавителя см.: ЧИСТОВ, К. В. Указ. соч., с. 112–114.

II. „Народ почитал Петра антихристом“⁴²

В старообрядческом сказании истинный царь подменен двойником, к тому же родственником Стрешнева – возможного, согласно приведенным выше слухам, отца Петра I. Но у фигуры Двойника помимо физического есть и мифологический статус, который, как и статус Подменыша, уходит корнями в коллективное бессознательное. Там Двойник – не просто очень похожий человек, а очень похожий НЕчеловек. Представляется в этой связи нелишним напомнить, что двойничество отнологически сближаясь с близнечными мифами, отличается от них весьма существенным моментом. Близнецы могут противопоставляться или воплощать два разных начала, но они всегда явление одного порядка, имеющее корни в реальности. Двойник опасен своей идентичностью, потому что, „если имеются совершенно неотличимые вещи, то одна из них обязательно хуже“⁴³. Иначе говоря, он, как и Подменыш, предполагает пересечение живого с неживым, человека с нежитью.

Царь-оборотень

Представления о Двойнике и Подменыше неминуемо привели к онтологически близкой им фигуре Оборотня:

Пошепчемся „без утайки“, тем не менее за затворенною дверью, с боязливою оглядкою, со стариком-раскольником о немецком оборотне, о том, что пришел антихрист, что рушит он и валит он все направо да налево – и близится, близится падение матушки-Руси, а с ней и всего грешного мира...⁴⁴

Оборотничество – это магическая перемена облика персонажа, обычно временная с последующим возвращением к подлинному (первоначальному) виду. Оно этимологически восходит к таким словам, как „оборот“ и „обратный“ с их идеей резкой, как правило отрицательной, перемены; с перемещением из человеческого мира в иной, нечеловеческий.⁴⁵ Оно соотносится с архаической концепцией „взаимооборачиваемости“ всех сторон и проявлений действительности, с характерной для потустороннего, хтонического, запредельного мира оборотностью (тут день, там ночь), перевернутостью земных норм и установлений.⁴⁶ Человек может стать оборотнем многими способами и один из них связан с обстоятельствами его рождения. Согласно народным воззрениям это зачатие в неподходящее время или нарушение родителями какого-то строгого церковного запрета. В этом смысле Петр оказывался идеальным кандидатом в оборотни, особенно

⁴² ПУШКИН, А. С. Указ. соч., с. 11.

⁴³ АБРАМЯН, Л. А. Об идее двойничества по некоторым этнографическим и фольклорным данным. – *Историко-филологический журнал*, 1977, № 2, с. 180.

⁴⁴ СЕМЕВСКИЙ, М. И. Указ. соч., с. 5

⁴⁵ ЛЕВКИЕВСКАЯ, Е. Е. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель АСТ, 2005, с. 408.

⁴⁶ НЕКЛЮДОВ, С. О. Оборотничество. – В: *Мифы народов мира*. Энциклопедия в двух томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1988, с. 234–235.

в представлениях старообрядцев: он родился после отпадения его отца от древлего благочестия, т. е. после проведения церковных реформ. Концепт оборотничества как нельзя лучше коррелировал с поведением и внешним видом Петра, с навязываемым им же иноземным дресс-кодом.

В допетровской Руси, как и в любом традиционном обществе одежда (платье) было важным идентификатором: социальным (верхи – низы), гендерным (мужчина – женщина), национальным (свой – чужой), конфессиональным (православный – инославный). Платье с застегнутыми не справа налево, а наоборот, слева направо лапами выдавало лесную нечисть – лешего. По всей видимости, начиная еще с Византии, вывернутая наизнанку одежда на осужденном, которого к тому же сажали на жеребую кобылу или на осла задом наперед и в таком „перевернутом“ виде провозили по городу, входила в атрибутику т.наз. гражданской казни. В средневековой Европе такой позорный ритуал означал лишение гражданских и имущественных прав провинившегося, т. е. изгнание его из мира людей.

Вышеуказанные социо-культурные установки привели к строгой регламентации границ: смена платья приравнивалась к смене идентичности. Ссылаясь на 62-ое правило Трулльского собора конца VII в., митрополит всея Руси Даниил в первой половине XVI в. напоминал о запрете „женам в мужскую, а мужам в женскую одежду облачаться“⁴⁷. Четким было и противопоставление по линии Запад–Восток. В 1652 г. иностранцам, живущим в России, было запрещено под страхом наказания одеваться в русское платье. На этом специально настаивал сам патриарх-реформатор Никон.⁴⁸ Наряду с языком, иноземное платье было первостепенным препятствием в межэтнической коммуникации.⁴⁹ В парадигме конфессиональной несовместимости православия с католицизмом и протестантизмом оно служило сигналом повышенной опасности, знаком духовной инвазии. Нередко оно принадлежало миру, противопоставленному матушке-Руси не только по горизонтали, но и по вертикали: в старейших памятниках древнерусской литературы – „Повести временных лет“ и „Киево-Печерском патерике“, бес появляется в образе ляха (поляка). И в дальнейшем иноземное платье визуализировало нечисть: на многих средневековых иконах бесы изображались в немецком платье.

На фоне многовековой традиции, когда сама одежда и внешний вид имели для людей того времени „высшее религиозное значение“⁵⁰ внешний

⁴⁷ Поучение Даниила, митрополита всея Руси – В: *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века*. Москва: Художественная литература, 1984, с. 527.

⁴⁸ УСПЕНСКИЙ, Б. А. Указ. соч., с. 78.

⁴⁹ В этой связи напомним, что и в более новые времена, например в эпоху Болгарского возрождения, европейское (алафранга) вызывало страх и воспринималось как угроза извне, как нечто не-свое и неморальное (НИКОЛОВА, Ю. Алафрангата. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи. XVIII–XX век*. София: Кралица Маб, 2001, с. 396).

⁵⁰ ПАВЛОВ, А. С. Происхождение раскольнического учения об антихристе. – *Православный собеседник*, издаваемый при Казанской духовной академии. Часть вторая, Казань: в типографии губернского правления, 1858, с. 282.

облик царя (немецкое платье, парик, безбородое лицо⁵¹) воспринимался как дьявольский, перевернутый, обратный. Он служил очередным доказательством его ненастоящести, вероятно, не без подключения затаенных страхов перед Оборотнем и его нечеловеческой природой. Из-за внешнего вида старообрядцы отказывали присягать Петру: „У нас есть книги и картины с его настоящим изображением: у него корона на голове, скипетр и земной шар в руках и он одет в длинную золотую парчу; а у этого шляпа, мундир, шпага на боку, как у всех солдат <...>; он похож на нашего, а все-таки не настоящий царь“⁵². В приведенном выше старообрядческом сказании о двух Петрах – истинном и ложном, в начале, когда царь пребывает в заблуждении, у него лицо скобленное, он одет в женские обутки и в растегнутый сверху донизу кафтан с кургузыми полами, который „негоже на себя православному человеку надевать“. После очищения смертью Петр предстает, как и подобает настоящему православному царю, в царском кафтане, в горластой шапке, с крестом на груди и с посохом в руках.⁵³ Одевание становится зримым подтверждением истинности.

Петр принуждал своих подданных к иноземной одежде жесткими мерами. Первый указ – „О ношении платья на манер Венгерского“, вышел в самом начале 1700 г. С 1701 г. по 1724 г. было издано 17 различных указов, регламентирующих правила ношения костюма европейского образца и расширяющих социальный круг обязанных носить его. Параллельно вводились ограничения, связанные с национальным костюмом: в 1714 г., например, вышел указ о неторговании русским платьем и сапогами и о неношении такового. Все это воспринималось как посягательство на идентичность (национальную и конфессиональную), как способ заставить служить темным силам. Русское народное воображение не могло себе представить православного в немецком платье. Во всех углах России толковали, что государь „в свою бусурманскую веру и христиан православных приводит и велит носить немецкое платье; а кто на себя то платье оденет, тот и бусурман“⁵⁴.

⁵¹ Через все православное Средневековье проходит мнение, что человеческое лицо является отражением лица Божьего. Бладобритие было сродни отказу от Божественного и патриарх Иоаким угрожал отлучением от Церкви тем, кто брил бороду. Бороду брили враждебные чужие: отсутствие бороды было одной из причин, которые породили среди московского люда сомнения в истинности Лжедмитрия I. По бритым покойникам не положены были панихиды и похороны по православному обычаю. Бритье считалось ересью, бритые не могли войти в небесное царство (РОВИНСКИЙ, Д. Н. *Русские народные картинки*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1881, Книга IV, с. 322–327; Книга V., с. 160). Кроме знаком конфессиональной принадлежности к концу Средневековья наличие бороды было и знаком „правильного“ сексуального поведения – брили бороду гомосексуалисты и „блудолюбивые“ мужчины.

⁵² ГАКСТГАУЗЕН, А. *Изследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России*. Москва: Институт русской цивилизации, 2017, с. 334.

⁵³ БАСНИН, П. П. Указ. соч., с. 518, с. 527.

⁵⁴ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. II, с. 168–169.

Органы политического сыска преследовали жестоко такое инакомыслие: оно рассматривалось как государственное преступление особой важности. Для следствия по „государеву делу“ не было ни срока давности, ни смягчающих вину обстоятельств. В 1700 г. в Москву из Вологды привезли крестьянку Аксютку Абросимову и подвергли пытке за то, что она повторяла народную молву: „Государь в немецком платье, в черном бархатном кафтане, в накладных волосах, на Воронеже с двумя немцами корабли строит“⁵⁵. Иконописца Ивана Андреева в 1713 г. пытали, потому что он якобы говорил про царя: „нарядил людей бесом, поделал платье немецкое и епанчи жидовские“. Ему вменяли в вину и слова: „государь де наш принял звериный образ и носит собачьи кудри, какой де он царь“⁵⁶.

Были случаи, когда в знак протеста против реформ люди доносили сами на себя (объявляли „слово и дело“, по терминологии того времени). Надежда, что их слова заставят государя одуматься и вернуться на правый путь, заставляла сознательно идти на пытки и мучительную казнь. В 1704 г. нижегородский посадский человек Андрей Иванов сам заявил на себя: „Государево дело за мной такое: пришел я извещать государю, что он разрушает веру христианскую, велит бороды брить, платье носить немецкое и табак велит тянуть“. На пытке его жгли огнем и через несколько дней он умер.⁵⁷

Получившие импульс вследствие насильственной регламентации иноземного платья, внешнего вида, даже бытового поведения на чужой манер (напр., обязательное присутствие женщин знатных родов на петровских ассамблеях), глухие толки об оборотне не остались в XVIII в. Они просочились в литературу. Анри Труайя в романизированной биографии „Петр Первый“, описывая внешность своего героя, упоминает о нервном тике, от которого лицо Петра кривилось, а взгляд приобретал выражение безумной ярости. Это длилось недолго и черты лица опять обретали гармонию. „Mais ses interlocuteurs demeurent effrayés, comme par l'apparition d'un mufler de bête sous un visage humain...“ („Но его собеседники оставались напуганы как от появления звериной морды под человеческим лицом“).⁵⁸ Откуда у французского писателя появился мотив, отсылающий напрямую к оборотничеству и черты какого зверя проступают под лицом Петра?

Ответ, думается, можно найти у другого француза – личного библиотекаря Екатерины II, историографа-панегириста Петра I, эмблемы Просвещения Вольтера. Фернейский мудрец обращался к образу Петра Великого в трех своих исторических сочинениях⁵⁹, прославляя его политическую деятельность и мифологизируя его по модели греко-римских культурных геро-

⁵⁵ Там же, с. 168.

⁵⁶ Там же, с. 79, с. 100.

⁵⁷ Там же, с. 171–174.

⁵⁸ TROYAT, H. *Pierre le Grand*. Paris: Flammarion, 1979, p. 262.

⁵⁹ „История Карла XII, короля Швеции“ (1730–1731), „Анекдоты о царе Петре Великом“ (1748) и „История Российской империи при Петре Великом“ (1759–1763).

ев. Собственное мнение фернейский лицемер предусмотрительно держал при себе, выразив его лишь в частном письме: „Il était moitié loup-cervier et moitié homme“ („Он был наполовину рысью, наполовину человеком“)⁶⁰.

Из всех кошачьих отличающаяся острым зрением рысь наиболее близка к роду кошек. Трудно ответить на вопрос, откуда она появилась у Вольтера, но вряд ли это было только по причине острого зрения, которым она славится. Вероятно, причиной стали повадки хищника, исходящие от него опасность, свирепость.

Впрочем, сравнение Петра с котом было нередким в русской оппозиционной среде. В старообрядческом предании патриарх, узнав, что царь сбрил бороду, называет его отступником и „котом заморским“, за что лишается жизни.⁶¹ Одной из непосредственных реакций на смерть императора считается вариант чрезвычайно популярной с начала XVIII до середины XIX в. лубочной картинки „Мыши кота погребают“, где в коте многие исследователи, начиная с Д. А. Ровинского⁶², узнают Петра Первого. Чем было вызвано устойчивое сравнение Петра с котом? С одной стороны, внешностью самого Петра: „усы торчком, подбритые снизу“, или, как говорили старообрядцы, „усы котцки“⁶³ на круглом лице придавали ему нечто кошачье. С другой стороны, народными представлениями о коте как о символе похоти, пособнике ведьм и самого дьявола. Едва ли случайно кошачий облик присущ разнообразным персонажам народной демонологии.⁶⁴

В любом случае, штрих к портрету императора у хорошо знакомого с русской историей, литературой и культурой Анри Труайя, достаточно красноречив. Устойчивое сравнение царя с котом в русской народной культуре XVIII в. и оброненное Вольтером выражение обводят по существу контуры оборотня.

⁶⁰ VOLTAIRE, F.-M. A M. Thomas a Ferney, 14 juin 1771. – In: VOLTAIRE, F.-M. *Œuvres complètes de Voltaire*. 1876–1888, Vol. XIII, 1876, p. 101.

Это не единственное сравнение Петра I с представителем семейства кошачьих. По другому поводу Вольтер называет его „наполовину герой, наполовину тигр“ (LORTHOLARY, A. *Les „philosophes“ du XVIII siècle et la Russie: le mirage russe en France au XVIII siècle*. Paris: Éd. contemporaines, 1951, p. 65).

⁶¹ ГУРЬЯНОВА, Н. С. *Крестьянский антимонархический протест в старообрядческой эсхатологической литературе периода позднего феодализма*. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988, с. 129.

⁶² РОВИНСКИЙ, Д. Н. *Русские народные картинки*. Книга IV. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1881, с. 263–269.

⁶³ РОВИНСКИЙ, Д. Н. Указ. соч., Книга V, с. 159.

⁶⁴ ГУРА, А. В. Кошка. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Том 2. Москва: Международные отношения, 1999, с. 638. Хотя в рейтинге оборотней кот значительно уступает волку и медведю, тем не менее случаи котооборотничества были зафиксированы и в литературе: мачеха-ведьма в произведении „Майская ночь или утопленница“ Н. В. Гоголя, булгаковский кот Бегемот, который при необходимости превращается в толстяка в рваной кепке.

В оппозиционной среде сближение Петра с котом было метким вербальным оружием в политическом борьбе, т. е. оборотничество нельзя считать основным мотивом по отношению к первому императору. Скорее, это был всего лишь нюанс, который, однако, благодаря архаичности и укорененности образа в коллективном бессознательном активировал не всегда ясные, но и потому на редкость действенные страхи. Тем самым он дополнял, прояснял и комментировал мистическую составляющую сюжета о подмененном царе. Кот-оборотень подводил к фигуре Зверя – одной из ипостасей антихриста.

Император-антихрист

19 марта 1722 года в Пензе отставной капитан Василий (в монашестве Варлаам) Левин проповедовал:

А в Москву приехал царь Петр Алексеевич... Он не царь Петр Алексеевич, а антихрист... антихрист... а в Москве все мясо есть будут сырную неделю и в великий пост и весь народ мужеска и женска пола будет он печатать, а у помещиков всякой хлеб описывать, и помещикам будут давать хлеба самое малое число, а из остального отписного хлеба будут давать только тем людям, которые будут запечатаны, а на которых печатей нет, тем хлеба давать не станут... Бойтесь этих печатей, православные!... бегите, скройтесь куда-нибудь... Последнее время... антихрист пришел... антихрист...⁶⁵

За „злые слова“ и за преступление против чести монарха „первой важности“ Левина доставили в Москву в Тайную канцелярию. Процедура была известна: допрос – пытка, очная ставка – пытка, заpiresательство – пытка, сознание – пытка. Через 4 месяца крамольника казнили в Москве на Болотной площади. Туловище сожгли, а заспиртованную голову отправили в Пензу под караулом. Туда отправили четырех закованных его единомышленников. Их казнили на месте. На каменном столбе в середине поставили голову Левина и обставили ее головами прочих. Присланный из Петербурга жестяной лист с надписью объяснял жителям Пензы о преступлениях казненных.⁶⁶

Начиная с конца XV в. Россия жила в ожидании последних времен и прихода антихриста. Церковный раскол середины бунташного XVII в. вызвал волну протестов и накал общественных тревог. Они были настолько сильны, что в некоторые годы, в ожидании конца света, крестьяне забрасывали поля, не сеяли и не пахали.⁶⁷ Сейсмограмма эсхатологических настроений достигла своих пиков в 1666 г. (число Зверя) и в 1699 г. (число Зверя + годы земной жизни Христа). Она обусловила широкую популярность целого ряда богословских сочинений Средневековья: „Книги о вере“, „Кирилловой книги“ с 15-ым огласительным словом св. Кирилла Иерусалимского – одного из

⁶⁵ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. I, с. 24.

⁶⁶ Там же, с. 49.

⁶⁷ МИЛЮКОВ, П. Указ. соч., с. 50.

отцов церкви, „Казанья об Антихристе“ Стефана Зизания и др. Они представляли солидные доказательства о приближении последних времен.

Согласно некоторым источникам первый антихрист воцарился по истечении первого тысячелетия от Рождества Христова в греческом царстве, согласно другим первым антихристом был папа римский. В старообрядческой среде возникло учение о *чувственном антихристе* как о конкретной исторической фигуре. Опираясь на концепты предшественников, старообрядцы считали антихристами царя Алексея Михайловича и патриарха Никона: зачинщиков исправления церковных книг по новогреческим образцам и богопротивной церковной реформы, которая привела к отпадению от истинной веры, веры предков. Травматичность нововведений в церковной и государственной сфере была такова, что мысль о близком пришествии антихриста являлась единственным объяснением непостижимых уму нарушений освященной веками старины.

В 1694 г. раскольничий собор в Новгороде постановил окончательно считать пришествие антихриста состоявшимся, но только „духовно“⁶⁸. Антихрист, соответственно, уже не был конкретным лицом. Он олицетворял дух или направление, господствующее в церкви и обществе, которое действовало через послушников, а их могло быть сколько угодно. С этой концепцией соприкасалась концепция *расчлененного антихриста*. Для нее было важным зафиксировать в последовательной смене императоров первого и последнего, и потому, самого страшного антихриста.⁶⁹

Представления о последнем московском царе и первом русском императоре Петре Великом как об антихристе получили отражение в целом корпусе текстов, в котором четко обособляются три группы. Первая группа включает официальные деловые документы, такие как дело бывшей военной канцелярии 1718 г., содержащее список солдат, клейменных на левой руке специальным рекрутским пятном. Но наиболее полный материал предоставляют архивы органов политического сыска Петровской эпохи – Преображенского приказа и Тайной розыскных дел канцелярии. В свое время они были обстоятельно исследованы В. Г. Есиповым, М. И. Семевским, А. Н. Пыпиным, Е. Ф. Шмурло и др.

Из этих документов можно, например, узнать о книгописце Григории Талицком. В самом начале XVIII в. он написал и распространял специальную книгу – „Хрисмологию“, где доказывал, что Петр I – антихрист:

И он де Гришка ... говорил: ныне-де время последнее и антихрист пришел и сказывал ему от бытейских и от пророческих книг и приводом называл

⁶⁸ Там же, с. 50–51.

⁶⁹ ГУРЬЯНОВА, Н. С. Указ. соч., с. 20, 45. В контексте этой теории все русские императоры после Петра Великого также попадают в парадигму расчлененного антихриста. Антихрист присутствует прочно в религиозном сознании и в более новое время. В 1812 г. церковная пропаганда официально объявила антихристом Наполеона Бонапарту. В первой трети XX в. в среде белой эмиграции антихрист отождествлялся с Третьим интернационалом и его лидерами.

государя антихристом в апокалеписе Иоанна Богослова в 17 главе написано: антихрист будет осмой царь, а по нашему-де счету осмой царь он государь, да и лета-де сошлись, у меня-де тому есть выписано и в тетратех.⁷⁰

Книга была очень популярной не только среди простых людей, но и среди высшего духовенства. Тамбовский епископ Игнатий, который встретился с Талицким в Москве, слушая его творения плакал, целовал его и говорил: „Павловы де твои уста, пожалуй потрудись напиши поперечневате“⁷¹. Успех сочинения был настолько велик, что автор решил гравировать его на дереве, чтобы продавать и даже распространять в народе безденежно. Конец основоположника русского самиздата был ужасным: его схватили, жестоко пытали и сожгли в Москве в 1701 г.⁷² Сочинения Талицкого и рассказы о его мученической смерти способствовали распространению его учения об антихристе по всей России, не исключая и Сибири.⁷³ У Талицкого было немало единомышленников: к аналогичным выводам о Петре-антихристе приходили независимо друг от друга и многие другие.⁷⁴

Вторую группу текстов условно можно назвать богословской. Ее ядро составили такие старообрядческие сочинения как „История печатная о Петре Великом. Собрание от Святого писания о антихристе“⁷⁵, „Раскольничий апокалипсис“⁷⁶, „Толковый апокалипсис“⁷⁷. В них отразились идеи, которые были широко распространены и среди православного духовенства всех уровней.⁷⁸ С опорой на авторитетных церковных писателей первых веков христианства и путем сложных вычислений их авторы доказывали, что Петр Великий и есть тот антихрист, о котором предупреждают Апокалипсис, древние и новые пророки. Об ударной силе их послания можно судить по факту, что по поручению императора, который заботился о своем образе в глазах потомков, известный богослов Стефан Яворский написал опровержение – „Знамения пришествия Антихристового и кончины века“.

Еще в произведениях Стефана Зизания конца XVI в. можно найти своеобразную ориентировку на антихриста: 1) восхищение царской,

⁷⁰ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. I, с. 74.

⁷¹ Там же, с. 63.

⁷² ПЕКАРСКИЙ, П. *Наука и литература в России при Петре Великом*. Т. II. Санкт-Петербург: Издание товарищества „Общественная польза“, 1862, с. 81.

⁷³ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. I, с. 4.

⁷⁴ ГОЛИКОВА, Н. Б. Указ. соч., с. 145.

⁷⁵ „Выписана история печатная о Петре Великом. Собрание от Святого Писания о Антихристе“. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1863. Январь-март. Книга первая. Раздел V. Смесь. Москва: В университетской типографии, 1863, с. 52–71.

⁷⁶ НАДЕЖДИН, Н. И. *Раскольничий апокалипсис*. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1872. Июль–сентябрь. Книга третья. Раздел V. Смесь. Москва: В университетской типографии, 1872, с. 8–17.

⁷⁷ ПЫПИН, А. Н. Указ. соч., с. 640–644.

⁷⁸ См.: ГОЛИКОВА, Н. Б., Указ. соч., с. 128–137.

святительской и Божией власти; 2) подчинение себе царей и царств, требование божеского поклонения; 3) изменение календаря с целью переменить времена и лета; 4) мерзость запустения на месте святом.⁷⁹ Своей политической деятельностью и бытовым поведением Петр Первый, как нельзя лучше, отвечал на эти условия:

Царскую восхити, понеже незаконно на престол помазася и именова себя Императором, а Святительскую восхити, понеже именовася Отец Отечества и глава Церкви Российския, восхищая себе суд духовный; а Божию власть восхити, сиречь, уставы Святых разрушает и законы Христовы превращает. ...и тако той лжехристос, восхищая на себя славу Сына Божия превысочайшую, именовася Петр Первый <...>. И паки именовася Божеством России...

...в 1700 году возобнови, по совершенном своея злобы совершения, новолетие Янусовское, и узаконив от онаго вести летосчисление...

И тако обновится и укрепится новая вера Жидовская, новым помазанныком ложным Мессиею, противником Христовым, Петром, его же злобы и хуления на Бога Вышняго не достанет ми время вся подробно поведати.⁸⁰

Монарха не только называли, но и изображали антихристом. В иллюстрациях рукописи с Толковым апокалипсисом, о которой сообщил в свое время А. Н. Пыпин, были представлены три типа антихриста. В самом распространенном из них легко можно было узнать Петра Первого и его эпоху: одежда антихриста и его воинов напоминает военную форму петровского времени. Одно из самых похожих изображений показывает провозглашение антихриста царем.⁸¹

Третья группа объединяет народно-поэтические нарративы, сведения о которых дают частично и тексты первой группы. Хотя большинство из них возникли в старообрядческой среде, она – не обязательное условие их формирования и функционирования. Мегасюжет о подмененном царе бытовал во всех слоях общества – жертвами тягот петровского времени были не одни старообрядцы. В эту группу можно включить и некоторые сюжеты русских народных картинок (лубочной литературы), где Петр предстает в зверином обличье.

У Антихриста много разных ипостасей. Главная имманентно содержится в названии посредством префикса *анти-*. Антихрист – противник Христа, богоборец, апостат. Петру предъявляются обвинения двух типов: 1) что он гонитель православной веры и мучитель православных христиан и что „возмутил святую русскую землю“⁸². Многочисленные

⁷⁹ ПАВЛОВ, А. С. Указ. соч., с. 263–264.

⁸⁰ „Выписана история печатная...“, с. 68, 60, 53, 54.

⁸¹ ПЫПИН, А. Н. Указ. соч., с. 643–644.

⁸² ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. I, с. 178.

примеры не нуждаются в комментарии – от упразднения Патриаршества и создания светского по существу Святейшего правительствующего синода до конфискации церковного имущества и монастырских земель и преследования недовольных священников; 2) что насаждает чужую (бусурманскую и жидовскую, т. е. неправославную) веру.

Фигура императора очень быстро вбирает в себя деяния против веры предков не только своей, но предыдущей исторической эпохи, такие, как исправление церковных книг. В свою очередь мегасюжет о подмененном царе втягивает множество отдельных сюжетов. В 1727 г. (т. е. уже после смерти Петра) в Симбирске некто Артемий Алексеев вещал:

Это не государь был, а антихрист <...>. Родился он от нечистой девы и возмутил святую русскую землю. Книги по церквам старые все отставил, некие переменял, разослал во всю святорусскую землю книги своей антихристовой печати, и по неволе велел христиан приводить к исповеди и причащению, а которая ныне владеет царством жена его, она иноземка, не русская, и жила с ним без венца. Прежние цари коли так делявали; а ныне по городам везде заставы и нашего православного христианина в город в русском платье не пропускают и бьют и мучат и штрафы берут; а я староверцев много знаю... у нас в книгах писано.⁸³

На Артемия донесли и отправили в Преображенский приказ. Он не выдержал пыток и умер в тюрьме. „Непристойные слова“ старика по сути дела обобщают главные обвинения к Петру. Отдельные звенья мегасюжета нанизываются в доказательственную цепь, обнажающую антихристову природу правителя.

Другая отличительная характеристика антихриста – это его двойничество: он *ложный двойник Христа*, который делает все возможное, чтобы скрыть свою подлинную суть. Поэтому по возвращении из Великого посольства Петр не пошел к московским святыням – знал, что сила Господня не допустит его к святому месту. Не поклонился гробам предков и не повидался с родными, чтобы не раскрылся обман. Чтобы не узнали по предсказанному сроку появления, изменил начало нового года.⁸⁴

Очень важная ипостась антихриста связана с его сущностью *Зверя* и Древнего Змия. Как указывает Д. Крыстева, в Петровскую эпоху на смену средневековых сакральных представлений о боголюбивом царе-защитнике пришел концепт политического Зверя на троне. Это активировало код „чудовищного хищного зверя“ при осмыслении тираничного правителя „как абсолютного врага социального тела“⁸⁵. Сравнения со зверем,

⁸³ ЕСИПОВ, Г. В. Указ. соч., т. II, с. 54.

⁸⁴ МИЛЮКОВ, П. Н. Указ. соч., с. 52–53.

⁸⁵ КРЪСТЕВА, Д. *Политически метафори и сюжети в руската литература на XVIII–XIX век (Литература – Идеологическа история – Неофициални разкази за двореца)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013, с. 48.

которыми оппоненты обильно наделяли Петра, не являются обычными инвективами. Они в большинстве случаев взяты из священных текстов и недвусмысленно отсылают к антихристу: „змий лукавый“, „четвертый зверь“, „хищный волк“, который скрылся в овчую кожу, „лютый зверь“⁸⁶; „зверь двоеглавый“ (глава церкви и государства), „зверь двуименный“ (Петр и Питер)⁸⁷; „десятирожный зверь“, „седмглавый змий“⁸⁸. Абстракция библейских отсылок дополнялась конкретными образами. О коте-Петре-оборотне уже шла речь. Но в русском народном лубке, чья популярность и всенародность в XVIII–XIX вв. сравнима разве что с его современным аналогом – японской мангой, Петр предстает и другим, более ужасающим существом. В некоторых рисунках он представлен как крокодил. Сравнение с экзотической для русского климата рептилией не должно удивлять. В старину, по свидетельству Д. И. Ровинского, крокодилами называли вообще диких зверей. В лубочной картинке „Баба-Яга дерется с крокодилом“ в образе Бабы-Яги, как чухонка в национальной одежде, выведена вторая супруга Петра – императрица Екатерина I. С крокодилом, своим супругом, она то пьет, то дерется. И чтобы не было разночтений, под крокодилом стоит маленький кораблик, а под кустом – стекляница с вином, „до которых Петр был истый любитель“⁸⁹. Очевидно лубочная картинка отразила не только народные представления об императоре-звере, но и дала толкование разладу в монаршей семье в год перед смертью Петра. Корреляция неприродный (т. е. подмененный) царь – зверь-оборотень (кот, крокодил) – антихрист оказывается восходящей градацией. Впрочем, лубок и напрямую изображал Петра антихристом. На картинке „от христа падение антихриста“ антихрист был нарисован в образе Петра.⁹⁰

В динамике представлений о Петре I как об антихристе закономерно выделяются два периода: при жизни царя и после его смерти. Нижняя хронологическая граница – 1698 г., т. е. возвращение из первой заграничной поездки, о чем уже шла речь. Впрочем, русское православное общество и до 1698 г. относилось с подозрением к Петру Алексеевичу. Он был сыном Алексея Михайловича – *чувственного* антихриста, причем, как было уже сказано, родившийся от „второго беззаконного брака“ после отступления отца от „святой веры“, т. е. от царя, „не имеющего уже на себе царского достояния“⁹¹. Не менее компрометирующим в глазах современников было и происхождение Петра по материнской линии – царица Наталья

⁸⁶ „Выписана история печатная...“, с. 55, с. 59, с. 61, с. 67.

⁸⁷ ГОЛИКОВА, Н. Б. Указ. соч., с. 158.

⁸⁸ СТРАЖЕВ, В. И. Петр Великий в народном предании (Песни и сказки о Петре Великом). – *Этнографическое обозрение*. Издание этнографического отдела Импер. общества любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, состоящего при Московском университете. Москва, 1902, № 3, кн. LIV (54), с. 112.

⁸⁹ РОВИНСКИЙ, Д. И. Указ. соч., Кн. IV, с. 158–159.

⁹⁰ Там же. Кн. V, с. 158.

⁹¹ Там же, с. 53.

Кирилловна была из фамилии Нарышкиных, родоначальником которой был татарин. К царской крови Романовых и рабской крови Нарышкиных прибавляется священническая кровь прадеда Петра – патриарха Филарета. Это недопустимое смешение крови по Раскольничьему апокалипсису изоблачало недвусмысленно в Петре антихриста.⁹²

После 1700 г. любое событие в государственной или личной жизни монарха преломляется сквозь призму эсхатологии. И если для доверчивых наших современников из Великого посольства вернулся двойник царя, подмененного враждебными, но вполне реальными силами, то для религиозных людей прошлого оттуда, вместо Петра, приехал антихрист или его ставленник. В петровских реформах высматриваются и открываются знаки сатанинской сущности. Клеймо на левой руке солдат в целях предупреждения дезертирства – само по себе варварский акт, превращается в печать антихриста.⁹³ Первая перепись населения (1719–1727), введенная для подушного оклада, воспринимается как запись человеческих душ в книгу антихриста. В подтверждение приводятся цитаты из 66-го слова Мефодия Патарского: „В последнее бо время Антихрист вопросит дани от мертвых, яко и от живых“ и „Антихрист весь мир данники сотворит, по записании в своя книги дань в душ человеческих“⁹⁴. Указ о начале Нового года 1 января (а не 1 сентября) становится знаком изменения времен и отпадения от православия, поскольку отдается предпочтение Янусовому (т. е. языческому) летосчислению. Те девять месяцев, которые составляют разницу между 1 января и 1 сентября определяются как похищение времени. По другим вычислениям Петр украл у Бога не год, а целых восемь лет, сосчитавши от сотворения мира до Рождества Христова не 5500, а 5508 лет. Таким образом 7208 год оказался не 1708-ым, а 1700-ым⁹⁵.

В 1721 г. Петр принял по настоянию Сената титул „Отец Отечества, Император Всероссийский“. Непонятное иноземное слово, сменившее привычное „царь“, породило множество слухов и страхов. Люди не принимали новый титул как по причине простого незнания, что не спасало их от сурового наказания⁹⁶, так и ввиду того, что прочитанное через цифровую стоимость букв (без буквы „м“, введенной для заблуждения), слово „император“ давало число Зверя – 666⁹⁷. В наименовании „Отец Отечества“ видели очередное доказательство узурпации патриаршей власти.⁹⁸ Известно, что Петр запретил традиционное обращение к нему

⁹² НАДЕЖДИН, Н. И. Указ. соч., с. 13.

⁹³ АЛЕКСАНДРОВ, Г. Печать Антихриста – *Русский архив*, 1873, кн. 2, № 10, стбц. 2068–2074; № 11, стбц. 02296–02297.

⁹⁴ ГАКСТГАУЗЕН, А. Указ. соч., с. 323; „Выписана история печатная...“, с. 57, с. 62.

⁹⁵ МИЛЮКОВ, П. Н. Указ. соч., с. 52–53.

⁹⁶ СЕМЕВСКИЙ, М. И. Указ. соч., с. 17–20.

⁹⁷ „Выписана история печатная...“, с. 61.

⁹⁸ Там же, с. 53.

по отчеству и ввел обращение только по имени. Но называясь Первым, он неправомерно, в глазах своих оппонентов, претендовал на место Христа.⁹⁹

Сложные вычисления находили подтверждение в поведении царя, который любил профанировать церковные ритуалы: кощунствовал на святках, разъезжая со славленьем и распевая бесовские песни; пародировал крестные ходы; в целях уподобления Христу во время маскарадных игрищ, с нарочно устроенного корабля бросал на площадь живую рыбу; выходил из Спасского монастыря, возложив на голову свою терновый венец (в таком же венце изображал себя на монетах); организовал Всещутейший собор¹⁰⁰ и т. д. Иначе говоря, Петр как будто публично признавался перед современниками в том, что он и есть антихрист¹⁰¹, так как своими действиями приравнивал себя к божеству¹⁰².

Личная жизнь императора также внушала подозрения православному человеку: его скандализировало общение царя с немцами, курение табака – „дьявольского зелья“, открытое и греховное сожителство с иностранкой Мартой Скавронской – Екатериной Алексеевной, крестной дочерью его собственных сына и сестры. В основанной им и названной в честь апостола Петра новой столице выискивали и находили знаки того четвертого Рима, лжехристианского и антихристового города, о котором старец Филофей еще в начале XVI в. предупреждал: „четвертому не быти“. Тому способствовала и инвазия античных языческих персонажей в петровский „парадиз“: Санкт-Петербург с самого начала активно заселялся греко-римскими божествами. Их статуи были установлены в Летнем саду, созданном в 1704 г. по повелению Петра I и задуманном как центр общественно-культурной жизни города. Многие из них были сделаны по заказу монарха в венецианских скульптурных мастерских. В целях образования и воспитания подданных по его же приказу были отпечатаны руководства по античной мифологии. Идейные противники не упускали случая подчеркнуть связь богопротивных идолов с императором, связь, которая прослеживается как в литературе, так и в живописи. Например, глава 178 Раскольникового апокалипсиса комментирует сюжеты („иконы антихристовы, образы звериные“), изображающие Петра рядом с языческими божествами¹⁰³.

Начиная с середины XVIII в. к доказательственному материалу, обнажающему антихристову природу Петра, оппоненты подключили и высокую литературу классицизма, в которой греко-римская античность обладала по мнению В. М. Живова и Б. А. Успенского смыслом культурного кода.¹⁰⁴

⁹⁹ ГУРЬЯНОВА, Н. С. Указ. соч., с. 39.

¹⁰⁰ ШМУРЛО, Е. Ф. Указ. соч., с. 18.

¹⁰¹ УСПЕНСКИЙ, Б. А. Указ. соч., с. 79.

¹⁰² ГУРЬЯНОВА, Н. С. Указ. соч., с. 37, с. 41.

¹⁰³ Полное название главы – „О образе Петрове, и с Минервою единотелесне слившихся, и на трон их общий, и книги законные под ногами их, и якоже Меркурий, бог Еллинский, бог купечества и красноречия, и ворах помощатель, с оною же Минервою сим же видом описуя изобразуют, и о существовании их, якоже Ахав с Езавелию“ (НАДЕЖДИН, Н. И. Указ. соч., с. 14).

¹⁰⁴ ЖИВОВ, В. М., Б. А. УСПЕНСКИЙ. Метаморфозы античного язычества в истории русской культуры XVII–XVIII веков. – В: *Из истории русской культуры*. Том IV (XVIII –

Комплиментарные сравнения императора с греко-римскими божествами в торжественных словах и одах постепенно стали предпосылкой для его обожествления на античный манер. В результате этот первоначально художественный прием теряет свою метафорику и становится одним из стержней насаждаемого потомками на троне имперского культа. В литературе и в политической мысли реальный образ Петра тускнеет и подменяется неким конструктом идеального правителя-сверхчеловека, русского бога. М. И. Ломоносов восторженно возглашает:

Он Бог, он Бог твой был, Россия,
Он члены взял в тебе плотския,
Сошед к тебе от горьних мест...¹⁰⁵

А анонимный автор „Истории печатной“ поясняет:

ибо он древний змий, Сатана, прелестник, свержен бысть за свою гордыню от горних Ангельских чинов, сошед по числу своему 1666, взяв члены себе плотския.¹⁰⁶

Старообрядческие богословы были прекрасно начитаны не только в святоотеческом наследии, но и современной им, панегирической в отношении Петра, литературе. Старательно моделируемый в ней образ императора – реформатора, благодетеля, устроителя, буквально выворачивается наизнанку. Добросовестно перечисляя все дела, за которые официальная идеология прославляла монарха, автор вышеуказанного сочинения полемически их опровергает: „Петру Великому от начала мира никто подобен не был, яко свидетельствуют о нем друзии. Зверь той горд и страшен, ни единому не подобный“. И далее на память, но довольно точно, цитирует 7-ую строфу ломоносовской оды 141¹⁰⁷. Следует предупреждение: „Зри, Православный читателю, кто он есть, и сам о себе открывает“¹⁰⁸. В этом контексте переосмысляются от противного сравнения в торжественных одах XVIII столетия Петровской эпохи с золотым веком – они воспринимаются как богохульное поклонение богу

начало XIX века). Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, с. 491. На самом деле, на наш взгляд, все было гораздо сложнее: культурный код, благодаря литературе, нередко исподволь перерастал в мировосприятие и приводил к своеобразному неоязычеству.

¹⁰⁵ ЛОМОНОСОВ, М. В. *Полное собрание сочинений*. Т. 8. *Поэзия, Ораторская проза. Надписи 1732–1764*. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1959, с. 109.

¹⁰⁶ „Выписана история печатная...“, с. 60–61.

¹⁰⁷ Ср.: „Зиждитель мира искони положил своими судьбами прославить в наши дни. Он послал в Россию человека, каков не слышим был от века, сверх всего препятства вознес он главу, победами венчану, Россию коварством поправу, вознес до небес. Стихии сами объявляют, чего все Россы ожидают.“ („Выписана история печатная...“, с. 63) и „Ужасный чудными делами / Зиждитель мира искони / Своими положил судьбами / Себя прославить в наши дни; / Послал в Россию Человека, / Каков неслыхан был от века. / Сквозь все препятства Он вознес / Главу, победами венчанну, / Россию, грубостью поправну, / С собой возвысил до небес“ (ЛОМОНОСОВ, М. В. Указ. соч., с. 199–200).

¹⁰⁸ „Выписана история печатная...“, с. 63–64.

Сатурну, т. е. Сатане.¹⁰⁹ Обожествление императора в проправительственной сфере предсказуемо обернулось демонизацией в оппозиционной.

Сюжет о Петре-антихристе получает новый, мощный толчок после появления в 1782 г. знаменитой конной статуи императора на Сенатской площади в Петербурге, известной после одноименной пушкинской поэме как Медный Всадник. Динамическая триада „всадник – конь – змея“ статичного по презумпции памятника очень скоро подверглась разночтениям. В официальной концепции вздыбленный конь был символом просвещенной Петром России, а змея олицетворяла злобу и коварство на пути преобразователя. В неофициальной трактовке ключевой фигурой триады оказывался не всадник, а змея, точнее, Древний змий. Вряд ли случайно рисунок памятника присутствует в упомянутом уже Раскольниковым апокалипсии. Образы коня и змеи служат подтверждением слов пророка Иезекииля „от гласа ржания яждения коня потрясется вся земля, и приидет и пожрет землю, и исполнение ея, град, и обитающих в нем...“ и слов из Псалома „яко се аз послю на вас змии умерщвляющыя, им же несть заклинания, и угрызут вас“.¹¹⁰

И в начале XX в. Петра продолжали воспринимать как антихриста. У раскольников страннического согласия существовала картина, изображающая Петра I в виде антихриста, в венце и порфире. Сатана, подавая ему свечу, говорит: „Твори волю мою; одного Иуды мне ныне мало, а чрез тебя я привлеку к себе много людей“. Подле Петра изображена никонианская (т. е. православная в старообрядческой терминологии) церковь в виде блудницы.¹¹¹

Сто с лишним лет назад Е. Ф. Шмурло писал:

Дух Петра точно еще веет среди нас, и минутами мы готовы думать, что царственный реформатор покинул нас только вчера, далеко еще не успел стать, как следует, исторической личностью. <...> его „добро“ слишком еще осязаемо и наглядно; от его „зла“ все еще, минутами, трудно дышится. Великий император ребром поставил вопросы, которых мы до сих пор окончательно не решили, и волей-неволей живем в том обиходе понятий и практической деятельности, каковой впервые только с него получили свою осязательность и резкую определенность.¹¹²

Думается, эти выводы не утратили свою актуальность и в наши дни. Может быть, поэтому продолжают быть востребованными и сфокусированные на Петре Первом нарративы.

Сюжет о подмененном правителе по праву можно считать сюжетом всех времен и народов. Исследование его русских проекций раскрыло любопытную картину. Ядро сюжета составили рассказы о конкретном

¹⁰⁹ ШМУРЛО, Е. Ф. Указ. соч., с. 25.

¹¹⁰ НАДЕЖДИН, Н. И. Указ соч., с. 14–15.

¹¹¹ ШМУРЛО, Е. Ф. Указ. соч., с. 26.

¹¹² Там же, с. 21.

правителе – последнем московском царе и первом русском императоре. Конечно, некоторые элементы конструкции существовали и раньше, но не объединялись в устойчивое и монолитное целое. Именно от Петра тянутся нити к его политическим потомкам, чтобы запустить те или иные сценарии. Но нередки случаи, особенно в наше время, когда отблески сюжета падают задним числом и на его предшественников.

Не претендуя на исчерпательность, мы постарались представить отдельные звенья сюжета. Возникшие в большинстве случаев одновременно, на рубеже XVII и XVIII столетий, впоследствии они постоянно взаимодействовали, переплетались, дополняли друг друга. Некоторые из них (чудесное спасение, ожидание избавителя), как правило с минимальной реализацией в прошлом, в дальнейшем получили автономность. Другие (оборотень) сузились до уровня мотива. Это обстоятельство навело на мысль, что перед нами большая, чем сюжет структура – мегасюжет.

В этом мегасюжете четко выделяются две составляющие, которые мы с необходимой долей условности назвали реалистической и мистической. Каркасом первой являются сюжеты о предполагаемом реальном событии – подмене царя (в младенчестве, во время Великого посольства и т. д.). Триггером мистической послужили глубинные страхи коллективного бессознательного, вызванные архетипами Двойника и Подменыша. Их активация историческими событиями привела в политические и богословские дебаты фигуру Антихриста.

Отдельные сюжеты в рамках мегасюжета актуальны и в наши дни. Это особенно заметно на примере его реалистической составляющей. Она, благодаря цифровым технологиям, развивается активно, втягивая в свою орбиту новых и новых лиц, давая альтернативное объяснение значимым, зачастую травматическим, событиям прошлого и настоящего.

Послепетровские и современные обновления мегасюжета не являлись нашей задачей. Все же, по ходу изложения мы упоминали наиболее популярные из них, чтобы показать цепкость и живучесть сюжетных схем, идущих из далекого XVIII в. Современные наработки – это тема отдельного и обстоятельного разговора. Все же наметим те ракурсы, которые на наш взгляд иллюстрируют направление их развития.

Если в отношении настоящего сюжеты, связанные с мыслимой как реальная подменой правителя, остаются средством политической борьбы, то в отношении прошлого они рассчитаны на провокацию и эпатаж. В них на сегодняшний день ощутимо доминирует фигура двойника (или неизвестного близнеца) – реального, а не из потустороннего. Так, вместо Александра I управлял его единокровный брат, внебрачный сын Павла I Семен – и ничего, что дублер умер за 7 лет до воцарения титуляра. Фейковый брат-близнец Ленина прошел незамеченным, зато о двойниках Сталина не писал разве что ленивый. И, конечно же, начиная с Ельцина, у каждого российского президента есть целый штат двойников – по двойнику на каждый род деятельности.

Сюжет о чудесном спасении промелькнул в петровском мегасюжете, но не получил развития. Зато в XX веке он стал одним из стержней современного мифотворчества. Прежде всего, это ажиотаж вокруг якобы чудесного спасения расстрелянной в Екатеринбурге в возрасте 17 лет великой княжны Анастасии Романовой – четвертой дочери Николая II. Самая известная и напористая из Лжеанастасий – Анна Андерсон, самая загадочная – Надежда Иванова-Васильева, самая последняя по времени появления – Наталья Белиходзе, заявившая о себе в начале нашего, XXI, века. Лжеанастасий с годами, по понятным причинам становилось все меньше, но на сцене стали появляться лжевнучки великой княжны.

Современные технологии предоставили старым сюжетным схемам новое поле для реализации и многомиллионную аудиторию. Ютуб кишит роликами, где (псевдо)ученый люд на разный лад доказывает, что большевики казнили не семью императора, а семью двойников. Императрица и ее дочери проживали, ни в чем не нуждаясь, на юге Франции. Императора, правда, из России не выпустили, он жил как частное лицо в Крыму. С ним часто общался Сталин – его дядя через Пржевальского, напомним, якобы бастарда Романовых. Дальше, как говорится, больше. Цесаревич Алексей, вылеченный Распутиным от гемофилии, при Советах сделал головокружительную политическую карьеру – не без помощи своего родственника Сталина-Пржевальского-Романова. Под именем Алексей Николаевич Косыгин он стал председателем Совета министров СССР. Упомянем и еще одну, не менее абсурдную версию. Другие мифотворцы, опираясь на внешнее сходство Николая II с его кузеном Георгом V, выдвинули версию, что заблаговременно покинувший страну российский император и английский король – одно и то же лицо. Т. е. королева Елизавета II и ее сын король Карл III оказываются прямыми потомками Петра I.

В пересечении сюжетов о подменном царе и о чудесном спасении возникает сюжет об избавителе, спрятанном до нужного времени. Хотя он имманентно содержится в рассказах о подмене в младенчестве или за рубежом, его реализация в петровском мегасюжете близится к нулю: единственный намек на такую возможность – это возвращение Петра истинного в старообрядческом сказании. Но в наши дни сюжет на редкость популярен. Так, в 2025 году должны были объявиться в роли спасителей отечества потомки никогда не существовавшей в действительности пятой дочери последнего императора, в которых царское семя слилось с многострадальным народом.

Что касается сюжета „сын своего отца“, в наши дни он инверсировался и, потеряв свою инвективность, даже приобрел некую комплиментарность. Людям скромного происхождения современные мифмейкеры подыскивают статусного отца или деда. Здесь разгул воображения сметает всякие разумные границы. Так, простоватый советский лидер Н. С. Хрущев оказался

внебрачным сыном внебрачной дочери Николая II, в которого пошел внешностью и врожденным аристократизмом (!). Его младенцем некие патриоты предусмотрительно спрятали от исторических катаклизмов в народе и подготовили к полагающемуся по происхождению месту.

Эти примеры можно умножать. Нацеленные на дешевую, сиюминутную сенсацию, они находят более чем благодатную почву в Интернете. Вопиющее незнание исторических фактов, пренебрежение элементарным фактчекингом позволяют, однако, выявить в чистом виде технологию намеренной выработки слухов и приемы их вброса в публичное пространство. А активное подключение ИИ к реалистической составляющей мегасюжета о подмененном царе вкладывает совершенно иной смысл в знаменитый слоган Петровской эпохи „Небываемое – бывает“¹¹³.

Мистическая составляющая мегасюжета (император-антихрист), которая в прошлом была особенно востребована, в наши дни исчезла. Но она не осталась в пределах глухих толков и народной молвы. Ее отголоски слышны во многих литературных произведениях, среди которых особое место занимают поэма А. С. Пушкина „Медный Всадник“ и трилогия Д. С. Мережковского „Христос и Антихрист“. Войдя в литературу, она способствовала становлению петровского мифа русской культуры, обеспечив его „темную сторону“: выработанный литературой классицизма и официальной идеологией XVIII в. светлый лик императора был недостаточен для его мифологизации. Ведь миф по презумпции удовлетворяет запросы всех членов общества своей амбивалентностью. По этой причине он может существовать только в сцеплении взаимоисключающих противоположностей. Но петровский миф русской литературы – это тема другого исследования.

ЛИТЕРАТУРА

АБРАМЯН, Л. А. Об идее двойничества по некоторым этнографическим и фольклорным данным. – *Историко-филологический журнал*, 1977, № 2, с. 177–190. [ABRAMYAN, L. A. Ob ideye dvoynichestva po nekotorym etnograficheskim i fol'klornym dannym. – *Istoriko-filologicheskij zhurnal*, 1977, № 2, s. 177–190.]

АЛЕКСАНДРОВ, Г. Н. Печать Антихриста – *Русский архив*, 1873, кн. 2, № 10, стбц. 2068–2074; № 11, стбц. 02296–02297. [ALEKSANDROV, G. N. Pechat' Antikhrista – *Russkiy arkhiv*, 1873, kn. 2, № 10, stbts. 2068–2074; № 11, stbts. 02296–02297.]

БАСНИН, П. П. Раскольничьи легенды о Петре Великом. – *Исторический вестник*, 1903, т. 92, май, с. 513–548. [BASNIN, P. P. Raskol'nic'h'i legendy o Petre Velikom. – *Istoricheskij vestnik*, 1903, t. 92, may, s. 513–548.]

БУЛГАКОВ, М. А. *Иван Васильевич*. Комедия в трех действиях: https://www-100bestbooks.ru/files/Bulgakov_Ivan_Vasilevich.pdf?ysclid=mjx6bybw1xy725553876

¹¹³ Эти слова были выбиты на медали в честь победы Петра I над шведами в устье реки Невы в мае 1703 году, которая предшествовала возникновению петровского „парадиза“ – Санкт-Петербурга.

(дата обращения 22.11.2025). [BULGAKOV, M. A. *Ivan Vasil'yevich. Komediya v trekhdeystviyakh*: https://www.100bestbooks.ru/files/Bulgakov_Ivan_Vasilevich.pdf?ysclid=mjx6ybw1xy725553876 (data obrashcheniya 22.11.2025).]

ВИНОГРАДОВА, Л. Н. Подменыш. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в пяти томах под общей редакцией Н. И. Толстого*. Т. 4. Москва: Международные отношения, 2009, с. 98–103. [VINOGRADOVA, L. N. Podmenysh. – V: *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar' v pyati tomakh pod obshchey redaktsiyei* N. I. Tolstogo. T. 4. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2009, s. 98–103.]

Выписана история печатная о Петре Великом. Собрание от Святого Писания о Антихристе. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1863. Январь–март. Книга первая. Раздел V. Смесъ. Москва: В университетской типографии, 1863, с. 52–71. [Vypisana istoriya pechatnaya o Petre Velikom. Sobraniye ot Svyatago Pisaniya o Antikhriste. – V: *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete*. 1863. Yanvar'–mart. Kniga pervaya. Razdel V. Smes'. Moskva: V universitetskoy tipografii, 1863, s. 52–71.]

ГАКСТГАУЗЕН, А. *Изследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России*. Москва: Институт русской цивилизации, 2017. [GAKSTGAUZEN, A. *Izsledovaniya vnutrennikh otnosheniy narodnoy zhizni i v osobennosti sel'skikh uchrezhdeniy Rossii*. Moskva: Institut russkoy tsivilizatsii, 2017.]

ГОЛИКОВА, Н. Б. *Политические процессы при Петре Первом*. Москва: Издательство Московского университета, 1957. [GOLIKOVA, N. B. *Politicheskiye protsessy pri Petre Pervom*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1957.]

ГУРА, А. В. Кошка. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Том 2. Москва: Международные отношения, 1999, с. 637–640. [GURA, A. V. Koshka. – V: *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar' v 5-ti tomakh*. Том 2. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1999, s. 637–640.]

ГУРЬЯНОВА, Н. С. *Крестьянский антимонархический протест в старообрядческой эсхатологической литературе периода позднего феодализма*. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988. [GUR'YANOVA, N. S. *Krest'yanskiy antimonarkhicheskiy protest v staroobryadcheskoy eskhatologicheskoy literature perioda pozdnego feodalizma*. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoye otdeleniye, 1988.]

ДЕРЖАВИН, Г. Р. *Сочинения Державина*. С объяснительными примечаниями Я. Грота. 2-е акад. изд. В 9 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1868. [DERZHAVIN, G. R. *Sochineniya Derzhavina*. S ob'yasnitel'nyimi primechaniyami Ya. Grot. 2-ye akad. izd. V 9 t. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. Imperatorskoy Akademii nauk, 1868.]

ДОЛГОРУКОВ, П. В. *Петербургские очерки. Памфлеты эмигранта*. Москва: Новости, 1992. [DOLGORUKOV, P. V. *Peterburgskie ocherki. Pamflety emigranta*. Moskva: Novosti, 1992.]

ЕСИПОВ, Г. В. *Раскольниковы дела XVIII столетия*. Извлеченные из дел

Преображенского приказа и тайной розыскных дел канцелярии Г. Есиповым. Санкт-Петербург: Типография товарищества „Общественная польза“, т. I, 1861; т. II, 1863. [YESIPOV, G. V. *Raskol' nich' i dela XVIII stoletiya. Izvlechenyye iz del Preobrazhenskogo prikaza i taynoy rozyssknykh del kantselyarii G. Yesipovym*. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishchestva „Obshchestvennaya pol'za“, t. I, 1861; t. II, 1863.]

ЖИВОВ, В. М., Б. А. УСПЕНСКИЙ. Метаморфозы античного язычества в истории русской культуры XVII–XVIII веков. – В: *Из истории русской культуры*. Т. IV (XVIII – начало XIX века), Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, с. 449–535. [ZHIVOV, V. M., B. A. USPENSKIY. *Metamorfozy antichnogo yazychestva v istorii russkoy kul'tury XVII–XVIII vekov*. – V: *Iz istorii russkoy kul'tury*. T. IV (XVIII – nachalo XIX veka), Moskva: Shkola „Yazyki russkoy kul'tury“, 1996, s. 449–535.]

Иван Васильевич меняет профессию (4К, комедия, реж. Леонид Гайдай, 1973 г.): <https://www.youtube.com/watch?v=2QYeDY7Wmmg> (дата обращения 16.12. 2025). [*Ivan Vasil'evich menyayet professiyu* (4K, komediya, rezh. Leonid Gayday, 1973 g.): <https://www.youtube.com/watch?v=2QYeDY7Wmmg> (data obrashcheniya 16.12. 2025).]

ИВАН ГРОЗНЫЙ. *Послание Симеону Бекбулатовичу* (1575): <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000112/st010.shtml> (дата обращения 05.07.2023). [*Ivan Groznyy. Poslaniye Simeonu Bekbulatovichu* (1575): <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000112/st010.shtml> (data obrashcheniya 05.07.2023).]

Как подменяли Петра I. – Greebanal. Неформальная история Петербурга: <https://www.youtube.com/watch?v=6r07TOSzzmA>, 0:58 (дата обращения 27.12. 2025). [*Kak podmenyali Petra I.* – Greebanal. Neformal'naya istoriya Peterburga: <https://www.youtube.com/watch?v=6r07TOSzzmA>, 0:58 (data obrashcheniya 27.12. 2025).]

КАНН, П. Я. *Прогулки по Петербургу*. Санкт-Петербург: Палитра, 1994. [KANN, P. Ya. *Progulki po Peterburgu*. Sankt-Peterburg: Palitra, 1994.]

КРЪСТЕВА, Д. *Политически метафори и сюжети в руската литература на XVIII–XIX век (Литература – Идеологическа история – Неофициални разкази за двореца)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013. [KRASTEVA, D. *Politicheski metafori i syuzheti v ruskata literatura na XVIII–XIX vek (Literatura – Ideologicheska istoriya – Neofitsialni razkazi za dvoretsa)*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2013]

ЛЕВКИЕВСКАЯ, Е. Е. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель АСТ, 2005. [LEVKIEVSKAYA, Ye. Ye. *Mify russkogo naroda*. Moskva: Astrel' AST, 2005.]

ЛОМОНОСОВ, М. В. *Полное собрание сочинений*. Т. 8. *Поэзия, Ораторская проза. Надписи 1732–1764*. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1959. [LOMONOSOV, M. V. *Polnoye sobraniye sochineniy*. T. 8. *Poeziya, Oratorskaya proza. Nadpisi 1732–1764*. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1959.]

МЕЛЬНИКОВ, П. И. Материалы для истории хлыстовской и скопческой ересей, собранные П. И. Мельниковым. Отдел Третий. Правительственные распоряжения, выписки и записки о скопцах до 1826 года. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете*, 1872, июль–сентябрь, книга третья. Москва: В университетской типографии на Страстном бульваре, V Смесь, с. 27–328. [MEL'NIKOV, P. I. Mate-

rialy dlya istorii khlystovskoy i skopcheskoy yeresey, sobrannyye P. I. Mel'nikovym. Otdel Tretiy. Pravitel'stvennyye rasporyazheniya, vypiski i zapiski o skoptsakh do 1826 goda. – V: *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom universitete*, 1872, iyul'–sentyabr', kniga tret'ya. Moskva: V universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare, V Smes', s. 27–328.]

МИЛЮКОВ, П. Н. *Очерки по истории русской культуры*. Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). Издание редакции журнала „Мир Божий“. 3-е издание, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1902. [MILYUKOV, P. N. *Ocherki po istorii russkoy kul'tury*. Chast' vtoraya. Tserkov' i shkola (vera, tvorchestvo, obrazovaniye). Izdaniye redaktsii zhurnala „Mir Bozhiy“. 3-ye izdaniye, ispravlennoye i dopolnennoye. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skorokhodova, 1902.]

НАДЕЖДИН, Н. И. Раскольничий апокалипсис. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1872. Июль–сентябрь. Книга третья. Раздел V. Смес. Москва: В университетской типографии, 1872, с. 8–17. [NADEZH DIN, N. I. Raskol'nihiy apokalipsiy. – V: *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete*. 1872. Iyul'–sentyabr'. Kniga tret'ya. Razdel V. Smes'. Moskva: V universitetskoy tipografii, 1872, s. 8–17.]

НЕКЛЮДОВ, С. О. Оборотничество. – В: *Мифы народов мира*. Энциклопедия в двух томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1988, с. 234–235. [NEKLYUDOV, S. O. Oborotnichestvo. – V: *Mify narodov mira*. Entsiklopediya v dvukh tomakh. Tom 2. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1988, s. 234–235.]

НИКОЛОВА, Ю. Алафрангата. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи. XVIII–XX век*. София: Кралица Маб, 2001, с. 390–398. [NIKOLOVA, Yu. Alafrangata. – V: *Da mislim Drugoto – obrazi, stereotipi, krizi. XVIII–XX vek*. Sofia: Kralitsa Mab, 2001, s. 390–398.]

ОБУХОВА, Ю. А. *Феномен монархических самозванцев в контексте российской истории* (по материалам XVIII столетия). Тюмень: ТИУ, 2016. [OBUKHOVA, Yu. A. *Fenomen monarkhicheskikh samozvantsev v kontekste rossiyskoy istorii* (po materialam XVIII stoletiya). Tyumen': TIU, 2016.]

ПАВЛОВ, А. С. Происхождение раскольнического учения об антихристе. – *Православный собеседник*, издаваемый при Казанской духовной академии. Часть вторая, Казань: в типографии губернского правления, 1858, с. 138–301. [PAVLOV, A. S. Proiskhozhdeniye raskol'nicheskogo ucheniya ob antikhriste. – *Pravoslavnyy sobesednik*, izdavayemyy pri Kazanskoy dukhovnoy akademii. Chast' vtoraya, Kazan': v tipografii gubernskogo pravleniya, 1858, s. 138–301.]

ПАНОВА, Т. Д. *Иван Грозный, его предки и родня: История в лицах и судьбы в свете новых исследований*. Москва: Кучково поле, 2024. [PANOVA, T. D. *Ivan Groznyy, yego predki i rodnya: Istoriya v litsakh i sud'by v svete novykh issledovaniy*. Moskva: Kuchkovno pole, 2024.]

ПЕКАРСКИЙ, П. *Наука и литература в России при Петре Великом*. Т. II. Санкт-Петербург: Издание товарищества „Общественная польза“, 1862. [PEKARSKIY, P. *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*. T. II. Sankt-Peterburg: Izdaniye tovarishchestva „Obshchestvennaya pol'za“, 1862.]

Подмена Петра I. Разбор мифа: <https://www.youtube.com/watch?v=TqBdfpfEkuA> (дата обращения 30.01.2024). [*Podmena Petra I. Razbor mifa*: <https://www.youtube.com/watch?v=TqBdfpfEkuA> (data obrashcheniya 30.01.2024).]

Подменили ли Петра I? Ответы на ваши вопросы: <https://www.youtube.com/watch?v=Brc-i5C2XA0> (дата обращения 03.07.2025). [*Podmenili li Petra I? Ot-vety na vashi voprosy*: <https://www.youtube.com/watch?v=Brc-i5C2XA0> (data obrashcheniya 03.07.2025).]

Поучение Даниила, митрополита всея Руси. – В: *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века*. Москва: Художественная литература, 1984. [*Poucheniye Daniila, mitropolita vseya Rusi*. – V: *Pamyatniki literatury Drevney Rusi*. Konets XV – pervaya polovina XVI veka. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1984.]

ПУШКИН, А. С. *Полное собрание сочинений в 10 томах*. Издание четвертое. Т. 9. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1979. [*PUSHKIN, A.S. Polnoye sobraniye sochineniy v 10 tomakh*. Izdaniye chetvertoye. T. 9. Leningrad: Nauka, Leningradskoye otdeleniye, 1979.]

ПЫПИН, А. Н. Петр Великий в народном предании. – *Вестник Европы*, 1897, т. 4, кн. 8, с. 640–690. [*PYPIN, A. N. Petr Velikiy v narodnom predanii*. – *Vestnik YEvropy*, 1897, t. 4, kn. 8, s. 640–690.]

Пять „подмененных“ царей в русской истории: <https://russian7.ru/post/5-podmenennykh-carejj-v-russkojj-istorii/> (дата обращения 03.07.2025). [*Pyat' „podmenennykh“ tsarey v russkoj istorii*: <https://russian7.ru/post/5-podmenennykh-carejj-v-russkojj-istorii/> (data obrashcheniya 03.07.2025).]

Разбор фальсификации. Правда ли, что Петра I подменили во время Великого посольства?: <https://historyrussia.org/sobytiya/razbor-falsifikatsij-pravda-li-chto-petra-i-podmenili-vo-vremya-velikogo-posolstva.html> (дата обращения 15.08.2025). [*Razbor fal'sifikatsii. Pravda li, chto Petra I podmenili vo vremya Velikogo posol'stva?*: <https://historyrussia.org/sobytiya/razbor-falsifikatsij-pravda-li-chto-petra-i-podmenili-vo-vremya-velikogo-posolstva.html> (data obrashcheniya 15.08.2025).]

РОВИНСКИЙ, Д. Н. *Русские народные картинки*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1881. [*ROVINSKIY, D. N. Russkiye narodnyye kartinki*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1881.]

СЕМЕВСКИЙ, М. И. *Слово и дело. 1700–1725*. Москва: Московский кадровый центр. Совместное предприятие Х. Г. С., 1991. [*SEMEVSKIY, M. I. Slovo i delo. 1700–1725*. Moskva: Moskovskiy kadrovyy tsentr. Sovmestnoye predpriyatiye X. G. S., 1991.]

СИНДАЛОВСКИЙ, Н. А. *История Санкт-Петербурга в преданиях и легендах*. Санкт-Петербург: Норинт, 1997. [*SINDALOVSKIY, N. A. Istoriya Sankt-Peterburga v predaniyakh i legendakh*. Sankt-Peterburg: Norint, 1997.]

СОЛОВЬЕВ, С. М. *История России с древнейших времен*. кн. VIII. 1703 – начало 20-х годов XVIII века, глава вторая: http://www.cobor.ru/sites/default/files/istoriya_rossii_s_drevneyshih_vremen._kniga_viii._1703_-_nachalo_20-h_godov_xviii_veka_-_2001.pdf (дата обращения 15.12. 2024). [*SOLOV'YEV, S. M. Istoriya Roosii s drevneyshikh времен*. kn. VIII. 1703 – nachalo 20-kh godov XVIII veka, glava

vtoraya: http://www.cobop.ru/sites/default/files/istoriya_rossii_s_drevneyshih_vremen._kniga_viii_1703_-_nachalo_20-h_godov_xviii_veka_-_2001.pdf (data obrashcheniya 15.12. 2024).]

СОЛОВЬЕВ, С. М. Сказка о Петре Великом. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. 1862, октябрь–декабрь, книга четвертая. Москва: В университетской типографии, раздел V. Смесь, с. 2. [SOLOV'YEV, S. M. Skazka o Petre Velikom. – V: *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom universitete*. 1862, oktyabr'–dekabr', kniga chetvertaya. Moskva: V universitetskoj tipografii, razdel V. Smes', s. 2.]

ТРУАЙЯ, А. *Петр Первый* [онлайн]. Москва: Эксмо, 2007: <https://libcat.ru/knigi/proza/istoricheskaya-proza/217101-anri-truajya-petr-pervyj.html#text> (дата обращения 05.01.2025). [TRUAYYA, A. *Petr Pervyy* [onlayn]. Moskva: Eksmo, 2007: <https://libcat.ru/knigi/proza/istoricheskaya-proza/217101-anri-truajya-petr-pervyj.html#text> (data obrashcheniya 05.01.2025).]

ТУЛЬЧИНСКИЙ, Г. Л. *Самозванство. Феноменология зла и метафизика свободы*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2018. [TUL'CHINSKIY, G. L. *Samozvanstvo. Fenomenologiya zla i metafizika svobody*. Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2018.]

УСПЕНСКИЙ, Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. – В: УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Избранные труды*. Т. 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, с. 142–183. [USPENSKIY, B. A. Tsar' i samozvanets: samozvanchestvo v Rossii kak kul'turno-istoricheskiy fenomen. – V: USPENSKIY B. A. *Izbrannyye trudy*. T. 1. *Semiotika istorii. Semiotika kul'tury*. Moskva: Shkola „Yazyki russkoy kul'tury“, 1996, s. 142–183.]

ФРОЛОВ, С. 2017. *Музей Сталина и грузинские корни Петра Первого*. 27 августа 2017 [онлайн]. Сайт Ufostation: https://www.ufostation.net/readarticle.php?article_id=1976 (дата обращения 12.09.2017). [FROLOV, S. 2017. *Muzey Stalina i gruzinskiye korni Petra Pervogo*. 27 avgusta 2017 [onlayn]. Sayt Ufostation: https://www.ufostation.net/readarticle.php?article_id=1976 (data obrashcheniya 12.09.2017).]

ЧИСТОВ, К. В. *Русские народные социально-утопические легенды XVII–XIX вв.* Москва: Наука, 1967. [CHISTOV, K. V. *Russkiye narodnyye sotsial'no-utopicheskiye legendy XVII–XIX vv.* Moskva: Nauka, 1967.]

ШМУРЛО, Е. Ф. *Петр Великий в оценке современников и потомства*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1912, вып.1 (XVIII в.). [SHMURLO, Ye. F. *Petr Velikiy v otsenke sovremennikov i potomstva*. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1912, vyp.1 (XVIII v.).]

LORTHOLARY, A. *Les „philosophes“ du XVIII siècle et la Russie: le mirage russe en France au XVIII siècle*. Paris: Éd. contemporaines, 1951.

TROYAT H. *Pierre le Grand*. Paris: Flammarion, 1979.

VOLTAIRE, F.-M. A M. Thomas a Ferney, 14 juin 1771. – In: F.-M. VOLTAIRE. *Œuvres complètes de Voltaire*. 1876–1888. T. XIII, 1876.

“THEY SAY THAT THE TSAR IS NOT REAL!”

RUSSIAN PROJECTIONS OF THE STORY OF THE REPLACED TSAR

Abstract. Narratives questioning the ruler’s authenticity have existed since time immemorial—both as an effective weapon in political struggle and as an outlet for deep social anxieties. The tsar’s inauthenticity has two main forms: active (impostorism) and passive (the substitution of certain people or forces for the real one). The study focuses on Russian projections of the tsar-substitute narrative. It manifested itself most clearly and fully in relation to Emperor Peter the Great, the builder of modern Russian statehood. An analysis of the factual material revealed that it is more appropriate to speak not of a single plot, but of a more complex structure—a megaplot. Many of its elements emerged simultaneously at the turn of the 17th and 18th centuries, and from then until today, they have remained in a state of dynamic interweaving, mutual complementarity, and development. Some of them have acquired autonomy (miraculous rescue, the arrival of a savior), while others have narrowed to the level of motif (the shape-shifter). The mega-plot about the replaced ruler is built on two components, which can be roughly defined as realistic and mystical. The core of the realistic component is the replacement of the tsar (at a genetic level, in childhood, abroad) by certain very specific individuals, which is conceived as an actual event. The mystical plot threads are connected through the profound archetypes of the Double and the Changeling, which, by activating the age-old fears of the Shape-shifter—half-man, half-beast—introduce the apocalyptic Beast into the collective consciousness of the Petrine era. Alongside him, other aspects of the Antichrist are also realized—the God-fighter and false Christ, whose visualization in opposition circles is Peter the Great. The plots created during this crucial era proved exceptionally effective, leading to their use on the emperor’s political heirs. The mystical element remained in the public debates of the past, but resonated in Russian literature (the works of A. S. Pushkin and D. S. Merezhkovsky). Realistic element, on the contrary, is increasingly present today thanks to digital technology. The sensational plot of a ruler being replaced, complemented by spinoffs of miraculous rescues and the redeemer of royal blood, draws more and more new faces into its orbit. *Keywords:* substitution replacement, double, changeling, Antichrist, Peter the Great

Radoslava Ilcheva, Associate Professor, PhD

ORCID iD: 0009-0001-4924-8846

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: rilcheva@abv.bg

В края на юли 2025 г. получих от проф. Игор Калиганов писмо с молба като колега и носител на езика да изчета подготвяна за печат на български език негова статия. Той смяташе да отбележи 80-годишния си юбилей с монография, като предварително публикува отделни нейни части. Кореспонденцията ни беше интензивна и продължи почти до края му. Семейството на проф. Калиганов откликна на идеята последната му статия на български език (а може би изобщо последната) да бъде публикувана в „Studia Litteraria Serdicensia“ – издание, което той ценеше и на което сътрудничесе. Изпратеният ми материал беше без библиографско описание на цитираните източници, които в самия текст присъстваха в скоби с посочване на фамилията на автора, годината на издаване и страницата. Това наложи допълнителна работа по тяхното издирване и, при достъпност, сверяване на цитатите и позоваванията. Благодарение на отзивчивостта на г-жа Антонина Василиевна Белова – съпругата на проф. Калиганов, на която съм изключително признателна, значителна част от тях бяха уточнени. Малкото неустановени източници ще бъдат отбелязани под линия по начина, по който ги е отразил авторът.

Предлаганата статия, като част от по-голямо изследване, беше изключително важна за Игор Иванович. Той работеше до последно по нея и само неочакваната му кончина е причина тя – вероятно – да не е в онзи вид, в който я е виждал в творческите си замисли. Освен с поставения проблем, статията е ценна и като фрагмент от дългогодишния диалог, който изтъкнатият руски славист водеше с българските си колеги от няколко поколения. Диалог, който, надявам се, остава отворен.

Радослава Илчева

DOI: <https://doi.org/10.66260/1812183> ■ © Автор(и), год. | CC BY 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Игор Калиганов, проф. д. ф. н.

Институт за славянознание – Руска академия на науките (Москва, Русия)

ПРУТСКИЯТ ПОХОД НА ПЕТЪР I И ПОЯВАТА НА РУСКИЯ ПРЕВОД НА „ЦАРСТВОТО НА СЛАВЯНИТЕ“ ОТ МАВРО ОРБИНИ

Резюме. В статията се разглежда руският превод на „Царството на славяните“ от Мавро Орбини, излязъл в Москва по инициатива на Петър Първи. Той проявява особен интерес към южните славяни по време на Прутския поход през 1711 г., като се надява да ги вдигне на борба срещу османските поробители. Походът не успява, обаче по поръчка на царя дубровчанинът Сава Рагузински превежда споменатата Орбиниева творба. Отделя се внимание както на личността на преводача, така и на преводаческите му похвати. В процеса на превода Сава Рагузински подлага

италианския оригинален текст на редица съкращения с оглед интересите на руските читатели. По-подробно се анализират българският дял на „Царството на славяните“ и причините за преводаческите пропуски в него. Прави се опит за класифицирането им.

Ключови думи: „Царството на славяните“ от Мавро Орбини, Сава Рагузински, руски превод, българи

Появата на руския превод на труда „Царството на славяните“ от далматинския монах Мавро Орбини (ок. 1563–1614) в Русия е свързана със засилващия се интерес на Петър I към Славянския Юг – следствие от неговата така наречена Прутска кампания през 1711 г. Русия тогава е далеч от намерението да решава каквито и да било спорни въпроси с Турция по военен начин. От 1700 г. тя води продължителна война с Швеция и съюзниците ѝ за утвърждаването си на Балтийско море и за достъп до широките западноевропейски морски простори. Тази война, както се знае, продължава повече от двадесет години, получава названието Северна и завършва през 1721 г. с мира в Нюстад и триумфа на Петър I, който е провъзгласен от Сената за император като създател на новоизградената Руска империя. Военният сблъсък на руснаците с турците става в средата на тази война. Тогава руската армия начело с Петър I през 1709 г. побеждава близо до Полтава армията на шведския крал Карл XII, смятана по това време за най-силната армия в света. Кралят се спасява с бягство и търси убежище в Бендери, във владенията на турския султан Ахмед III. Официално Османската империя през тези години е съюзник на Швеция, но не предприема военни действия срещу руснаците. В такава ситуация Петър I не мисли да обявява война на турците и да води битки на два фронта. Поражението на шведите край Полтава през 1709 г. не слага край на конфронтацията на Русия с коалицията на западноевропейските ѝ противници: военните сблъсъци с тях след Полтавската битка продължават в Прибалтика, Финландия и Померания.

Влизането на руснаците във война с турците всъщност става по принуда. Към тази война турският султан Ахмед III е подтикван от шведския крал Карл XII, който изразява готовност да предвожда турците в похода им срещу руснаците. Тя е изгодна и за Великобритания, която се стреми да намали руското влияние в Черноморския регион и с тази цел насъсква турците срещу Русия. А и самите турци не искат да се примирят със загубата на Азов, крепостите си на Азовско море и появата на руската флотилия там. Ето защо на 20 ноември 1710 г. султан Ахмед III обявява война на Русия, която продължава повече от две години и половина. Именно през този период Петър I предприема и гореспоменатия Прутски поход с посока Дунав и Балканите. Руският суверен възнамерява да включи в борбата срещу турците православните балкански народи: сърби, черногорци, българи и техните съседи – молдовци и власи. На 25 февруари 1711 г. в присъствието на Петър I в Успенската катедрала на Московския Кремъл е обявен манифест

за начало на войната с Турция. Съдържанието му е съобщено чрез руските посолства в Англия, Австрия и Холандия. Петър I също изпраща писма и манифести, адресирани до черногорците, сърбите, българите, гърците и други християнски народи, поробени от турците. В тях той ги призовава да се вдигнат срещу потисниците си, като им обещава в този случай да ги снабди с оръжие и пари. Същевременно руският самодържец подчертава, че Русия няма нужда от нови земи, градове или съкровища, защото всичко това го има в нея колкото щеш. Според думите му войната срещу турците ще се води за чест и слава на името Христово, за освобождение на Светата Църква и християнските народи от чуждото робство.¹

Младият цар лично застава начело на руската армия и потегля на юг със съпругата си Екатерина I (Марта Скавронска), която наричал царица още преди официалната им сватба. Прутската кампания на Петър I обаче завършва с неуспех за руснаците, предопределен от очевидното неравенство със силите на противника. Руската армия в решителната битка край река Прут наброявала по-малко от 38 хиляди пехотинци и кавалеристи² и разполагала само с 122 оръдия³, като по численост отстъпвала на противника повече от четири пъти. Според различни източници турският султан изпратил срещу московските „гяури“ 120-хилядна армия: въоръжени с 469 топа приблизително 58 000 кавалеристи и около 62 000 пехотинци⁴. Руската армия била притисната към десния бряг на река Прут и била обкръжена при село Станилещ, разположено на 75 км от тогавашната молдовска столица Яш. На 10–11 юли турците и татарите предприели срещу руския лагер непрекъснати атаки с пехота и кавалерия и го подложили на смъртоносен артилерийски обстрел. Руснаците изпитвали краен недостиг от боеприпаси и провизии, броят на смъртните случаи от болести и дизентерия в лагера се увеличавал, гладът наближавал, а военните загуби възлизали ежедневно на 500–600 души. Общите загуби на руската армия достигнали 27 385 души, включително около три хиляди убити и ранени при Станилещ.⁵

В такава ситуация руската страна нямала друг избор, освен да започне мирни преговори при условията на султан Ахмед III. Прутският договор, подписан на 12 юли 1711 г., предвиждал връщане на турците на завладения преди това от Русия Азов, разрушаване на крепостта Таганрог и новопостроените руски градове по брега на Азовско море, както и ликвидиране на Азовската флотилия. Единственият положителен аспект на договора се изразявал в това, че остатъкът от руската войска се завърнал

¹ Източникът на цитиране не е установен. Авторът в скоби е посочил: РВ 1962: 117–119; 225–227 (Бел. Р. И.).

² ВОДАРСКИЙ, Я. Е. *Загадки Прутского похода Петра I*. Москва: Наука, 2004, с. 205.

³ *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Т. 11, вып. 2 (Июль-декабрь 1711 г.). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1964, с. 36.

⁴ ВОДАРСКИЙ, Я. Е. Цит. съч., с. 207; СЕРОВ, Д. О. *Администрация Петра I*. Москва: ОГИ, 2008, с. 113.

⁵ ВОДАРСКИЙ, Я. Е. Цит. съч., с. 208–210; СЕРОВ, Д. О. Цит. съч., с. 114.

несломен у дома. Руснаците напуснали лагера с развети знамена, в бойно построение и със заредено оръжие в ръце. Освен това Турция, впечатлена от мъжествената съпротива на руснаците и понесените от тях многобройни загуби, не се намесвала повече „в шведските работи“ и изпроводила Карл XII от Бендери в родината му.⁶

Един от уроците, научени от Петър I след неуспешната Прутска кампания, било осъзнаването, че планове му за евентуален ефективен съюз на славянски и неславянски народи, основан на православното единство, са погрешни. Тези планове се оправдали само наполовина. Молдовският владетел Димитрие Кантемир се присъединил към армията на Петър I заедно със седем хиляди православни молдовци и дори споделил всички трудности в обсадения руски лагер край Станилещ. А влашкият православен владетел Константин Бранковяну, който призовавал Петър I да действа срещу турците и обещавал да се вдигне заедно с власите срещу турските потисници, се поколебал в решителния час и не изпълнил обещанието си. Ужасен от безбройната армия на султан Ахмед III, изпратена срещу руснаците, той се изплашил и не се осмелил да ги подкрепи. На Балканите 30 хиляди сърби и 10 хиляди черногорци се сражавали героично срещу турците. Те ги прогонили от Херцеговина и частично от Македония⁷, но силите били несъизмерими. Твърде далече било до долното течение на Дунав, където се биела руската войска, и след няколко години съпротивата на въстаниците била сломена.

За Петър I много по-сигурно било да разчита на хора, които му били напълно предани, покорени от неговата вътрешна енергия. Такива били съпругата му, литовка или полякия, Марта Скавронска (бъдещата императрица Екатерина I) и Негово Височество княз Александър Данилович Меншиков. Сред тях били близкият му приятел – швейцарският калвинист адмирал Франц Лефорт и шотландският лутеранин, математик, астроном, учен, генерал от артилерията Яков Брус. Не може да се отмине без внимание и главният съветник по балканските въпроси – православният сърбин Сава Рагузински, който явно помогал на Петър I да съставя писма и манифести до балканските православни народи и бил един от хората, водещи преговори с турците край Станилещ. Тези приближени на Петър I хора били в обсадения лагер край Прут и не напуснали царя в моментите на отчаяние, когато той разбрал пълния провал на предприетата от него военна кампания.

От всички изброени от мен сподвижници на Петър I, тук трябва да се спра по-подробно върху личността на Сава Владиславич Рагузински (1669–1738)⁸. Роден в Дубровник, той се преселва в Русия през 1703 г.,

⁶ АРТАМОНОВ, В. А. *Дунайский поход Петра I в 1711 г.: русская армия не была побеждена*. Москва: Русские витязи, 2015, с. 69; АРТАМОНОВ, В. А. *Турецко-русская война 1710–1713 гг.* Москва: Кучково поле, 2019, с. 234.

⁷ ВОДАРСКИЙ, Я. Е. Цит. съч., с. 52.

⁸ В някои източници фигурира като Сава Лукич Рагузински-Владиславич (на сръбски:

става любимец на Петър I и прави блестяща кариера в новата си родина. Много документи и свидетелства на съвременниците говорят за близостта му до руския цар. Той е приятел с Петър I и участник в организираният от него „добри забави“. На сватбата на царя с Марта Скавронска в навечерието на Прутската кампания Сава седял на масата точно срещу младоженците. Петър I го направил свой довереник и често му давал различни „деликатни“ поръчки. Природната находчивост, забележителният интелект и търговският талант на Сава допринесли за това той да стане един от най-богатите хора в Русия. Той се занимавал с подбор на кожи, износ на поташ и платно, както и с доставка на плат и корабно платно за хазната. Луксозната му къща в Санкт Петербург на брега на Нева се намирала точно срещу Василиевския остров и сградата на Фондовата борса, а на нейното „предно“ място по-късно, през 1754–1762 г., бил построен Зимният дворец. Сава последователно се издига в йерархията както при Петър I, така и след смъртта на руския самодържец: придворен съветник, граф, сенатор, действителен държавен съветник, таен съветник. Награден е с ордена „Св. Александър Невски“. Сава Рагузински се изявява като талантлив дипломат, допринесъл за установяването на руско-китайските дипломатически отношения и подписването на т. нар. Кяхтински договор между Русия и Китай на 21 октомври 1727 г. За целта Сава предприел дълго пътуване до бурятската гранична крепост Кяхта⁹ и до Пекин. Но трудностите на пътуването и лошият климат били нищо в сравнение с постигнатия резултат: откриване на руско представителство и духовна мисия в Пекин и установяване на постоянни руско-китайски търговски отношения.¹⁰

През 1716 г. Сава пристига в Дубровник за да се види с роднините си. В действителност основната цел на това пътуване е друга. По нареждане на

Сава Владиславић Рагузински). Двойната фамилия отразява принадлежността му към сръбския дворянски род Владиславичи от Дубровник, на лат. Ragusa. Проф. Калиганов смяташе, че по-коректната форма е Рагузански (по модела Пиза – пизански), но се съобрази със заварената научна традиция. (Бел. Р. И.)

⁹ Днешният град Кяхта (Бурятия) е основан от Сава Рагузински през 1727 г. като Троицкосавск: по името на Троицката църква с допълнителен страничен олтар в чест на небесния покровител на основателя – св. Сава Сръбски. През 2018 г. в Кяхта е издигнат паметник на Сава Рагузински. (Бел. Р. И.)

¹⁰ Източникът на цитиране не е установен. Авторът в скоби е посочил: История 1998: 204–210.

Сава Рагузински е свиден за руската култура и с обстоятелството, че през 1704 г. (по други данни – през 1705 г.) довежда в Русия купено от него на тържище за роби в Константинопол чернокожо дете. Кръстник на будното африканче при приемането на православие става самият Петър I, а Рагузински го покровителства до края на дните си. Това е бъдещият военен инженер и генерал-аншеф Абрам Петрович Ханибал, пращан по майчина линия на поета Александър Сергеевич Пушкин.

Друг любопитен факт, свързан с Рагузински: през 1720 г. Антонио Вивалди му посвещава операта „La verità in Cimento“ („Истината на изпитание“). Благодарна съм на Елица Попова за превода на заглавието: в достъпните ми руски източници то фигурира само на италиански. (Бел. Р. И.)

Петър I той трябвало да потърси във Венеция специалисти по производство на корабни мачти, да наеме чуждестранни майстори за работа в Русия и да организира практиката на руските мичмани във Венецианската република. Във Венеция Сава прекарва с прекъсвания няколко години (от 1716 до 1722 г.), като живее там в собствената си къща и едновременно изпълнява функцията на представител на Русия в републиката на Свети Марко. По заповед на Петър I той купува в Италия предмети на изкуството, сред които и статуята на Венера, която днес може да се види в отдела за антично изкуство на Ермитажа.¹¹ С нея е свързана истинска приключенска история. Римският губернатор, след като научил за закупуването на скулптурата на Венера от Сава, категорично се възпротивил на транспортирането ѝ в Русия. Дубровчанинът трябвало да използва всичките си връзки и да прибегне до посредничеството на приятеля си кардинал Отобони, за да получи аудиенция при папа Климент XI. Като резултат, той успял да размени статуята на Венера с мощите на Света Бригита – един от най-ценните трофеи по време на превземането на Ревел (Талин) от Петър I.¹² Но дори и след това перипетиите покрай скъпоценната придобивка продължили. Възникнал проблем с доставката на Венера до руските земи. Първоначалният план бил тя да бъде изпратена по специален маршрут с карета през Виена и Краков, а след това – по воден път. Но поради зимното време тази идея разумно била изоставена. Било възприето предложението на Рагузински за маршрут Аугсбург – Берлин – Кьонигсберг (Калининград) – Данциг (Гданск) – Рига. Възхитеният Петър I наредил статуята на Венера да бъде поставена в Лятната градина заедно с множество други бюстове и четири крилати фигури, изпратени в Русия от Сава. Но 24-часова охрана по заповед на царя била поставена само до статуята на Венера. По-късно скулптурата била преместена в парка на Таврическия дворец, а Венера получила допълнение към името си: Таврическа.¹³

Докато бил във Венеция, Сава Рагузински, вече мъж на възраст, се влюбил в младата аристократка Вирджиния Тревизани и се оженил за втори път.¹⁴

¹¹ ШАРКОВА, И. С. *Россия и Италия: торговые отношения XV – первой четверти XVIII в.* Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981, с. 157–159.

¹² ДУЧИЧ, Й. *Граф Савва Владиславович: серб-дипломат при дворе Петра Великого и Екатерины I.* Санкт-Петербург: Скифия, 2009, с. 227; ПАВЛЕНКО, Н. И. *Птенцы гнезда Петрова.* Москва: Проспект, 2017, с. 350.

Има се предвид св. Бригита Шведска (1303–1373), обявена през 1999 г. от католическата църква за покровителка на Европа. (Бел. Р. И.)

¹³ ПАВЛЕНКО, Н. И. *Пётр Великий.* Москва: Мысль, 1994, с. 529.

Мраморната статуя датира от III–II в. пр. Хр. По други данни тя е купена за Петър I от ординареца му Ю. И. Кологривов – дипломат и архитект, но с транспортирането ѝ до Петербург се заема Сава Рагузински. Причина за 24-часовата охрана на статуята в Лятната градина е бил не страхът, че тя ще бъде открадната, а опасността от кошунствени действия. Венера Таврическа или „Бялата Дяволица“ е свързващ символ персонаж в трилогията на Д. С. Мережковски „Христос и Антихрист“. (Бел. Р. И.)

¹⁴ ПАВЛЕНКО, Н. И. *Птенцы гнезда Петрова.* Москва: Проспект, 2017, с. 355.

Съпругата му родила три дъщери, всичките които обаче починали в ранна възраст. По-късно Вирджиния се върнала от Санкт Петербург в родината си. Подкрепа на Сава била майката му, гъркинята Сима, която той довел със себе си след пътуването до Дубровник и Венеция.¹⁵ Тя се споминала в Санкт Петербург: живяла над 106 години, замонашила се малко преди смъртта си и била погребана под името Теофана в Благовещенската църква на Александро-Невската лавра. Самият Сава Рагузински починал на 17 юни 1738 г. в имението си в Санктпетербургска област. Тялото му било пренесено в столицата и погребано в същата Благовещенска църква на Александро-Невската лавра. Лично императрица Анна Йоановна и Великата княгиня Елисавета Петровна удостоили с присъствието си погребалната служба.¹⁶ По-късно до него бил погребан генералисимус Александър Василиевич Суворов.

Докато изпълнявал мисията си и правел покупки за руската държава във Венеция, Сава Рагузински не забравял и за личните поръчки на царското семейство. От Италия той изпратил на Петър I лорнет, синьо-червен плат, микроскоп, рисунки на гротове, фонтани и каскади с чертежи и превод на инструкциите за тях на руски език и др.¹⁷ Екатерина I пък Сава зарадвал с набавени за нея в Италия шалове, маншони, копринени цветя и парфюм.¹⁸ Той помнел и за интереса на Петър I към произхода и историческото съществуване на славяните. През 1719 г. в Москва бил публикуван руски превод на откъси за славяните от 12-томния труд на римския кардинал Цезар Бароний (1538–1607). Авторовото повествование приключвало с края на XII век¹⁹, което, разбира се, не можело да задоволи любопитството на руския цар. В по-голяма степен желанието на Петър I да научи повече за потенциалните си съюзници – южните славяни можело, според Сава Рагузински, да бъде удовлетворено чрез информацията, съдържаща се в съчинението на далматинския историограф Мавро Орбини „Царството на славяните“. То било публикувано през 1601 г. на италиански език в Пезаро и повествованието в него било доведено до падането на повечето от южните славяни под османско иго през XIV–XV век.

¹⁵ ДУЧИЧ, Й. Цит. съч., с. 245–246.

¹⁶ Тук авторът се позовава на документални издирвания на Татьяна Меликова, директор на градската библиотека „М. А. Дудин“ в Шлиселбург – града, в който се е състояла първата среща на Сава Рагузински с Петър I и където през 2011 г. бе открит негов паметник. Точният източник не бе идентифициран със сигурност. (Бел. Р. И.)

¹⁷ Източникът на цитиране не е установен. Авторът в скоби е посочил: РВ 1685: 53. (Бел. Р. И.)

¹⁸ ПАВЛЕНКО, Н. И. *Пётр Великий*. Москва: Мысль, 1994, с. 528.

¹⁹ БАРОНИЙ, Ц. *Деяния церковные и гражданские*. Москва: Печатный двор, 1719.

Пълното заглавие гласи: „Деяния церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Иисуса Христа из летописаний кесаря Барония собранная, переведенная с полскаго языка на славенский, кроме явных с церковию православною восточною противностей римских у Барония и Скарги обретающихся; повелением же Его Царского Пресветлаго Величества всероссийскаго Петра Перваго напечатанная в царствующем граде Москве, первое: лета 1719“. (Бел. Р. И.)

В опит още повече да се хареса на руския цар Сава Рагузински се захванал с превода на горепосочената творба на руски език²⁰. Мястото на публикуване на съчинението на Мавро Орбини и езикът на публикацията доскоро служеха като основа на хипотезата за италианския произход на автора. Тя обаче не търпи критика, защото коренно противоречи на информацията, която се съдържа в посвещението на Мавро Орбини към труда му. При превода Сава Рагузински пропуска това посвещение като нямащо пряка връзка с основната тема.

Посвещението е адресирано до знатния дубровнишки меценат Марин Андреевич Бобалевич и представлява истински панегирик. На пет страници Мавро Орбини възхвалява древността на славния род Бобалевичи и достойнството на неговите представители. Той подчертава, че този род се е проявил като достоен още от самото възникване на Дубровник, основан през 260 г. на мястото на разрушения древен град Епидавър. Според него родът Бобалевичи бил богат и изобилствал от достойни мъже, посветили живота си на служба на общественото благо. Всичките му представители били родени в законен брак, нобили както по майчина, така и по бащина линия, която траела повече от 1300 години и била пример за рядка чистота, благородство и древен произход. Някои от тях се борели за родината си на суша и по море и показали военно умение, като разпръсквали безброй орди от привидно непобедими врагове. Други представители на семейството участвали в посолства и се открили като способни и мъдри посредници. Те издигали сюзерените си до царско достойнство и служели на добруването на своята Република с думи и дела. Трети се посветили на религията, като оставили образци на святост, отдавали се на съзерцание, изучавали древните писания и превеждали произведенията на св. Василий Велики от гръцки на латински език. Четвърти избрали за себе си праведен монашески живот, като по-късно придобили пророчески дар.

По същия начин според Мавро Орбини се проявил и адресатът на неговото посвещение – Марин Бобалевич, който от 16-годишна възраст, бидейки красив младеж, не се отдал на съблазните на живота, а започнал да

²⁰ „Книга Историография початия имене, славы, и расширения народа славянского. И их Цареи и Владетелеи под многими именами, и со многими Царствами, Королевствами, и Провинциями. Собрана из многих книг исторических, чрез Господина Мавроурбина Архимандрита Рагужского.

В которой описуется початие, и дела всех народов, бывших языка Славенскаго, и единого отечества, хотя ныне во многих Царствиях розсеялися чрез многие войны, которые имели в Европе, во Азии, и во Африке. Расширения их Империи, и древних обычаев, в разных временах, и познание веры, Христа Спасителя, под многими Владетельми.

Переведена со италианского на российскою язык, и напечатана повелением и во время счастливаго владения Петра Великаго императора и самодержца всероссийскаго, и протчая и протчая.

В Санктпетербургской Типографии, 1722 году, Августа в 20 день“ [Со статьей Феофана Прокоповича „Разсмотрение сея повести“ в конце книги. – И. К.]

дава примери за добродетел, мъдрост, щедрост и милосърдие по отношение на онези, които били нетърпеливи да изучават благородни науки. Това довело до публикуването на много книги с финансовата му подкрепа във Флоренция, Неапол, Венеция, а също и в Пезаро и Дубровник (Рагуза). След смъртта на братята си Юний и Михаил достопочтеният Марин Бобалевич съставил завещание, с което подарявал цялото си имущество и средства на Дубровнишката република. През 1588 г. той наредил да се построят къщи и манастири за обеднели благороднички и за жени, които искали да променят недостойното си поведение в миналото. Осигурил на тези заведения значителна рента, позволяваща им да приютят голям брой кандидатки. Освен това той учредил стипендии и помощи за желаещите да изучават право, философия, медицина, теология, както и за тези, които желаели да учат живопис, скулптура и архитектура.²¹ Въз основа на този текст може да се направи извод, че самият Мавро Орбини е бил един от стипендиантите на своя благодетел и с негови средства е отпечатал съчинението си „Царството на славяните“ в Пезаро през 1601 г.²²

При превода на това произведение е съкратено и „Обръщение на дон Мавро Орбини към читателите“. Сава Рагузински очевидно го е сметнал за ненужно, но за нас то е изключително важно с оглед изясняване на целите на написване на труда и възгледите на автора за родството или идентичността на славяните с други известни в историята древни народи. Според самия Орбини, той изпитвал негодувание заради неизвестността в история на славата на славяните, които мнозина погрешно наричали склавони. Славяните спечелили много славни победи и участвали в много славни походи, достойни за вниманието на историците, но делата им все още са скрити в гъста мъгла и погребани в мрака на вечната нощ на забравата. И това се случило, според Орбини, защото славяните, въпреки че винаги имали повече от достатъчно войнствени и доблестни мъже, нямали образовани и учени хора, които биха могли достойно да прославят подвизите на първите. Той дава примери за създаването на истории от евреите, гърците, римляните, от наричаните вече французи франки и от други народи, които имали многобройни учени, погрижили се да увековечат славните дела на сънародниците си. Само славянското племе в този смисъл било нещастно, защото не се появил нито един историк, който достойно да опише победоносните славянските войни на хартия. Според

²¹ ОРБИНИ, М. *Славянское царство. Происхождение славян и распространение их господства*. Москва: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп“, 2010, с. 9–13.

²² През 1983 г. на български език бяха публикувани откъси от труда на Орбини с преводач Божан Христов и редактор Тодор Сарафов: Мавро Орбини. *Царството на славяните* (откъси). Съст. Надежда Драгова. София: Наука и изкуство, 1983. През 2012 г. се появи цялостен превод на това произведение с преводачи Симеон Тодоров и Елица Попова и отговорен редактор Пенка Ватова: *Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза, абат от Млетския орден*. София: издателство „Дамян Яков“, ОКИ „Столична библиотека“, 2012. И в двете издания предговорът е от Надежда Драгова. (Бел. Р. И.)

Орбини славяните нападали Персия, управлявали Азия и Африка, воювали с египтяните и Александър Велики, завзели Гърция, Македония и Илирия, превзели Моравия, Силезия, Чехия, Полша и балтийското крайбрежие, нахлули в Италия. Продължавайки списъка със славните дела на славяните, далматинецът пише също, че славяните влизали в схватки с римляните, понякога търпели поражения, но при това нанасяли големи загуби на противника, а понякога завършвали битките с него наравно.

В крайна сметка те завладели Рим и превърнали римските императори в свои данъкоплатци, т. е. постигнали онова, което нито едно племе в света не било успяло да направи преди тях. Славяните завзели Франкия и Испания и от тях произлезли много благородни родове. Мавро Орбини включва в понятието славяни вандала, бургундци, готи, остготи, вестготи, гепиди, гети, алани, верли или херули, авари, скирии, гири, меланхлени, бастарни, певкини, даки, шведи, нормани, фени или финландци, укри или украинци, маркомани, квади, траки и илирийци. Освен това имало и венеди или генети, които обитавали крайбрежието на Балтийско море и били разделени на много отделни племена: поморийци, уилци, ранци, барнаби, бодрици, полаби, ватрийци, глинканци, доленци, ратари или рядури, цирчепиани, хижани, херули или хелвелди, лубушани, вилини, стодоряни, брежани и много други. За някои от тях, според Орбини, можело да се прочете в книгите на презвитер Хелмолд, които били открити от него в Пезаро в библиотеката на Урбинския херцог – най-богатата и най-красивата от всички библиотеки, които той бил виждал. Херцогът ѝ отделял много голямо внимание и се грижел за нея, поради което тя била отлично поддържана. Самият той имал дълбоки познания в много области на науката, във военното дело и религията и се отличавал с благоразумие и безброй добродетели.

Написването на „Царството на славяните“ според собственото признание на Мавро Орбини било подтикнато от чувството за дълг, което той изпитвал към славянското племе. Именно това чувство го накарало да се захване със задачата да разкаже за произхода на славяните и колко славни и известни били те в миналото. В заключение Орбини моли читателите да бъдат разумни и да защитят труда му от нападки. А онези, които биха могли да го упрекнат в непълнота, той моли да не забравят колко е трудно на тези, които за първи път се заемат с нова тема. И затова доброжелателните читатели трябва да приемат дадения им дар с чисто сърце.²³

В самото начало на дяла за Царството на българския славянски народ Мавро Орбини предупреждава, че често ще използва думите Рим и римляни, тъй като, когато Константин Велики преместил столицата от Рим в Константинопол, гърците там започнали да се наричат „ромеи“, т. е. римляни.²⁴ Той отбелязва също, че гърците, т. е. византийските

²³ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 14–17.

²⁴ При позоваванията си, с цел избягване на двусмислие, И. Калиганов използва думата византийци. (Бел. Р. И.)

историци, които са писали за българите, били техни врагове и от омраза и завист премълчали много неща и смели дела на българите по отношение на византийските императори. Тези бележки заедно с някои други пасажии от „Обръщението на дон Мавро Орбини към читателите“ Сава Рагузински премества в българския раздел²⁵.

Освен посвещението на далматинския историограф към неговия покровител Марин Бобалевич и обръщението му към читателите, в руския превод се наблюдават и много пропуски на онези места, които преводачът вероятно е възприемал като не толкова важни за руската четяща публика. Разделът за България е пострадал от съкращения най-много: от 76 страници текст на Орбини, в превода са останали само 46.²⁶ Съкращенията, направени от Сава Рагузински в преведения от него текст на цялото произведение на Орбини, според наблюденията на италианския учен Джузепе Дел'Агата могат да бъдат разделени на няколко групи. Те включват много от описанията на походите и войните на българите с византийците, дълги речи на героите и мотиви за действията на някои от тях (Рагузински по правило цитира само един от мотивите, като пропуска останалите). Повечето от заключенията на Дел'Агата относно съкращенията се отнасят за целия текст на италианския оригинал и особено за сръбската му част. По-малко внимание той е обърнал върху българската част. В нея могат да се проследят както вече отбелязаните видове съкращения, така и някои други: географски реалности, поличби, предвещаващи победата или поражението на воюващите страни.

Ще илюстрирам действията на преводача Сава Рагузински с конкретни примери. Очевидно той не е сметнал за необходимо да превежда редовете за началото на похода на византийския император Константин V срещу българския хан Телевций (Телец). В тях Орбини съобщава, че византийците тръгнали срещу българите в Тракия по суша и по море с 80 кораба, като всеки от тях бил натоварен с 12 коня. След като получил вестта, че византийците се устремили срещу България, Телец се обърнал за помощ към съседните племена и те му изпратили 20 хиляди войници. Императорът разположил лагера си в Анхиалското поле в очакване на българския си враг. Двете армии се сражавали дълго време, но нито една от противостоящите страни не успяла да вземе надмощие. Битката продължила от пет часа сутринта до падането на нощта.²⁷

Пропуснатите от Сава Рагузински небесни знаци, предвещаващи поражението на една от страните, могат да бъдат илюстрирани с редовете на Мавро Орбини за битката на българите с византийците при Илирик. Поражението на българите било предречено от появата в небето на комета и ято врани, кръжащи преди битката над българската армия. А тръбите вместо да

²⁵ Книга *Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, с. 289.

²⁶ ДЕЛЛЪ АГАТА, Дж. Русский перевод „Царства славян“ Мауро Орбини. – В: *Советское славяноведение*, 1990, № 5, с. 66–67.

²⁷ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 456–457.

призовават за бой, издавали печални и скръбни звуци²⁸. Преводачът пропуска и епизода с поражението на българите през 13-тата година от управлението на император Юстиниан I.²⁹ Тогава голямо множество от тях нападнали гепида Мунд – син на сирмийския владетел Гисма, на когото било предадено управлението на Илирик. Но българите били победени, най-отбраната част от тях била изпратена във византийската столица и по-късно императорът ги заселил в Армения, Лазика и други провинции.³⁰ Същото се отнася и за епизода с отнемането на двете Мизии от Юстиниан II. Тогава българите избягали от страх и мислели само за спасяване на своите жени, деца и най-ценно имущество. Обаче малко по-късно, като разбрали, че византийците изгубили бдителност и напълно се отдали на грабеж, те ги нападнали, отнели цялата им плячка и ги принудили към мир. Едно от условията му било освобождаването на всички българи от византийски плен.³¹

Сава Рагузински сметнал за излишни и някои от застъпените у Мавро Орбини географски сведения. Към тях се отнася например съобщението на далматинския историограф, че през сарматската земя минава река Ател (Волга), с която северно от Меотийското езеро (Азовско море) се съединява река Танаис (Дон), чиито извори водят началото си от Иберия (Иверия) в Кавказките планини.³² По всяка вероятност преводачът е мислел, че тези факти и без друго са много добре известни на руските читатели. Друго от съкращенията от географски тип е описанието на град Охрид. Далматинецът пише, че Охрид е разположен върху висок хълм близо до голямо езеро, от което на север тръгва река Дрин. След това тя завива на запад и се влива в Йонийско море близо до крепостта Леш. Според Орбини Охрид по едно време бил столица на цяла България и там се пазела държавната хазна.³³ Сава Рагузински, за жалост, е съкратил и много други любопитни сведения. Тук може да бъде посочен отговорът на аварите на въпроса на хан Тервел относно причините за изстребването на аварското племе. Според аварите това били 1) взаимните обвинения, които предизвикали граждански конфликти; 2) унищожаването на най-достоините и мъдри аварски мъже, след което властта преминала в ръцете на крадци и негодници; 3) алчността и пианството.³⁴ В превода само е посочено: „От которых известился что они были одолены за свое несогласие, и за сребролюбие их главнейших“.³⁵

²⁸ Пак там, с. 447.

²⁹ Всъщност, макар и бегло, епизодът е споменат в превода. (Бел. Р. И.)

³⁰ Пак там. Ср.: *Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, с. 290. (Бел. Р. И.)

³¹ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 453. Ср.: *Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, с. 292. (Бел. Р. И.)

³² ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 449.

³³ Пак там, с. 487–488.

³⁴ Пак там, с. 454.

³⁵ *Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, с. 292. (Бел. Р. И.)

Сава Рагузински пропуска информацията за обещанието на император Юстиниан III да се ожени за дъщерята на Тервел и да му подари областта Загоре срещу военна помощ за връщане на трона.³⁶ Премахва и описанието на една от войните на българския хан Кардам срещу Византия по време на управлението на император Константин VI. Той пресрещнал българската армия в Тракия край река Свети Григорий при крепостта Пробат. След схватката на свечеряване императорските войници изгубили кураж и безславно побягнали. Но страхът обзел и българите и те също се оттеглили. През юли същата година императорът отново потеглил срещу българите и построил крепостта Маркели. Сблъсъкът на двете армии бил на 21 юли. Като повярвал в предречената от лъжепророците победа, императорът веднага се втурнал в атака, без да си даде труда да построи войните си в боен ред. Но византийците били посрещнати с толкова мощен отпор, че отстъпили, спасявайки се с бягство. В битката освен много обикновени войници, загинали и редица високопоставени царедворци: магистърът Михаил, драконарият Лахану, патрикият Варда, протоспатарият Стефан, както и бившите претори Никита и Теогност. Загинал и астрологът Панкратий – лъжепророкът, предрекъл победа на императора.³⁷

Не е открил руският читател в превода на Рагузински и Орбиниевото описание на последния поход на хан Кардам малко преди смъртта му. Според далматинския историограф този поход се осъществил през шестата година от управлението на император Константин, след като византийците отказали да изплатят годишния данък на Кардамовите посланици. При това ханът предварително бил предупредил, че в случай на отказ лично ще оглави похода на войската си до Златните порти на Константинопол. В отговор императорът му изпратил конски тор, като заявил, че, предвид почтената възраст на Кардам, скоро сам ще го посети в България. Историкът Кедрин не споменава за конски тор, но предава думите на императора, че той отдавна се е издължил по договора. След това двете страни започнали битка и Кардам, като разбрал неизгодността на заеманата от българите позиция, бил принуден да се оттегли. Но на път към България Кардамовата войска нанесла големи щети на византийските владения. След завръщането си у дома ханът бил поразен от треска, която го изпратила на оня свят.³⁸ Сава Рагузински съкращава също дългите речи на някои от персонажите в разказа на Мавро Орбини. Пример за това е речта на охридския управител Евстатий, с която той усмирил разярената тълпа, готова да го разкъса на парчета, задето бил ослепил господаря им Ивац (в превода – Иванч).³⁹

Същото Сава направил и с дългата реч на Асен към българските

³⁶ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 454.

³⁷ Пак там, с. 460.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, с. 490.

войници, с която ги вдъхновил и ги насочил към Стримон (Струма) и Амфипол. Византийската армия била водена от младия севастократор Исаак. Окуражен от неотдавнашната победа над българите, той заповядал на тръбачите да дадат сигнал за атака, пръв яхнал коня си и се втурнал в битката. При това младият военачалник дори не си направил труда да изясни силите на противника и местоположението им. Той литнал напред, като размахвал копие то си, сякаш бил на лов за елени или други зверове. След като изминали три мили обаче, византийската кавалерия и пехота толкова се изморили, че се оказали изтощени още преди началото на битката. Като наближили българския лагер, византийците се втурнали на бой, без да подозират, че Асен е оставил по-голямата част от армията си в засада. Нейният удар решил изхода на битката: византийците били разбити, а техният водач, севастократорът, бил пленен. Скитът, който го заловил, скрил този факт, защото възнамерявал да отведе пленика в Скития и да получи по-късно за него голям откуп. Но тайната му била разкрита, севастократорът бил намерен и доведен при Асен, който решил съдбата на пленника.⁴⁰

Очевидно по етични съображения и ръководен от чувството на симпатия към своите събратя славяни, Сава Рагузински специално пропуска някои подробности за обидното поведение на византийците спрямо търновските боляри – братята Петър и Асен, по време на прием в Константинопол. Според Мавро Орбини братята помолили императора да ги вземе на военната служба и да им даде малко имение в планината Хем (Хемус). Но молбата на братята не била удовлетворена и те си тръгнали роптаейки, недоволни от решението на императора. При това Петър и Асен казвали, че след завръщането си у дома ще вдигнат бунт. Особено дръзко се държал Асен и севастократорът Йоан заповядал да го шамаросат. Впоследствие братята жестоко отмъстили за унижението си по начин, за който, според византийския летописец Никита Хониат, не може да се намери човешки език. А по време на коронацията в Търново Петър сложил на главата си златна корона и обул червени ботуши. Той позволил и на брат си Асен да се нарича цар. След като поел управлението на царството си, Петър обсадил Велики Преслав, но след няколко дни вдигнал обсадата и започнал да опустошава византийски градове и крепости, като се сдобил с богата плячка и пленил много знатни византийци. По-късно заради вест за голяма византийска армия, настъпваща срещу българите, Петър се оттеглил към планинските проходи. Неочакваната атака на византийците, за която допринесла гъстата мъгла, го принудила да побегне.⁴¹

Съкратени са от Сава Рагузински и много пасажи от „Царството на славяните“, характеризиращи византийските сановници и военачалници. Такива са например редовете за Йоан Кантакузин и заменилия го византийски пълководец Алексей Врана. Според Мавро Орбини Йоан

⁴⁰ Пак там, с. 501–503.

⁴¹ Пак там, с. 494–495.

Кантакузин бил висок, смел мъж с висок глас и много опитен във военното дело. Но съдбата му не била щастлива. Виждайки, че българите се крият в планините, той възприел това като свидетелство за тяхното малодушие и подлост. А те всъщност трупали сили и избягвали сблъсъци, като ги смятали за преждевременни. Кантакузин лекомислено разположил лагера си в равнината, без да си направи труда да постави надеждна охрана. Възползвайки се от грешката му, българите неочаквано нападнали спящия византийски лагер през нощта. Войската била разбита, част от войниците били обезглавени, част – пленени. Кантакузин посрещнал със страшни обиди и обвинения в държавна измяна малцината оцелели, които успели да се доберат до шатрата му. В желанието си да отмие срама и безчестието, той яхнал арабския си кон и, викайки „Следвайте ме!“, се втурнал напред, без да знае нито в коя посока е врагът, нито какво се случило в лагера. Затова императорът го отзовал и назначил на мястото му Алексей Врана. Този човек не бил висок, но се отличавал с рядка мъдрост и благоразумие. Освен това бил известен като един от най-добрите полководци по онова време. За разлика от Кантакузин, той напредвал с голяма предпазливост, изисквайки от войниците си да поддържат строя и да са в готовност да влязат в бой. Алексей Врана винаги се стремил по възможност да нанесе най-големи щети на врага, без да подлага армията си на риск. Той успешно преминал през планинските проходи и навлязъл в район, който се казвал Черен хълм. Военната му кариера обаче била прекъсната, защото не скрил мечтата си да завладее трона.⁴²

Интересни са и някои пропуснати от Сава Рагузински подробности за битката на българския цар Калоян⁴³ през 1204 г. с кръстоносците при Адрианопол (Одрин). В италианския оригинал пише, че българският цар събрал много византийци, избягали в българските земи от Балдуин Фландърски. Същият поискал от Калоян да ги предаде, заплашвайки с война в случай на отказ, което ужасно разгневило българина. След пристигането на влашки подкрепления Калоян нахлул в Тракия, подлагайки я на огън и меч. Балдуин и армията му очаквали врага край Адрианопол, където се състояла битката. Калоян оставил влашките полкове в засада и се престорил, че отстъпва. Когато латинците се втурнали подир българската армия, те били обкръжени и почти всичките избити. Император Балдуин бил пленен, граф Луи дьо Блоа загинал на бойното поле, а венецианският дож Дандоло успял да избяга с шепа приближени, но скоро след това умрял от тежка рана. Победата засилила българската гордост и българите, вкусили от разкоша и богатството на латинците, завзели още няколко града. В някои от тях те влизали без съпротива, а други завладявали с шурм и подлагали на разграбване и разрушение. Опустошителната война стигнала до Солун и Македония, като превръщала всичко по пътя си в скитска пустиня. В кървава битка българите превзели и

⁴² Пак там, с. 496–497.

⁴³ В съчинението на Мавро Орбини – Иван, в превода на Сава Рагузински – Йоан. (Бел. Р. И.)

Серес. Латинците разчитали на военното си изкуство и сами излезли срещу Калоян. Те нанесли значителни щети на армията му, но в крайна сметка били победени. Отстъпвайки, латинците не успели навреме да залостят градските порти. Българите се втурнали в града, предали всичко на огън и меч и изравнили със земята крепостните стени. След това Калоян превзел Верея и много други градове, а после нападнал и Филипопол. Той подложил града на страшни разрушения, тъй като таил голяма злоба към жителите му. По същия начин Калоян действал и в Тракия, като я опустошил по такъв жесток начин, какъвто според думите на Никита Хониат „нито око било виждало, нито ухо било чувало“⁴⁴. Рисувайки ужасното опустошение на Тракия, Мавро Орбини демонстрира своето литературно умение, което отличава цялото му творчество. Но това място, уви, също е пропуснато в превода.

По ред причини Сава Рагузински решава да не превежда и редовете на Мавро Орбини, разказващи за военни сблъсъци между Калоян и русите⁴⁵, които тогава били съюзници на византийците. А далматинският историограф съобщава, че Калоян победил русите в няколко кървави битки и ги прогонил от България. След това той обърнал оръжието си срещу византийците и превзел Констанца. Калоян изравнил със земята стените на този град в „родопските предели“ и на шестия ден от Страстната седмица наближил Варна. Нейните защитници, предимно латинци, се съпротивлявали отчаяно. Тогава Калоян наредил да се построи огромна дървена машина, равна по височина на най-високите градски стени. С нейната помощ българите на третия ден от нападението нахлули във Варна, като взели богата плячка.⁴⁶

Орбини дава някои подробности и за смъртта на българския цар Михаил Шишман. Той пише, че след като получил смъртоносна рана, царят прекарал три дни в безсъзнание и починал на четвъртия ден, идвайки закратко на себе си.⁴⁷ Този момент в превода на Сава Рагузински е изпуснат. Като преводач той понякога променя и смисъла на превеждания текст. Такъв е случаят с отравянето на един от синовете на българския цар Иван Александър от първия му брак. Орбини пише, че инициатор на убийството на този царски потомък била неговата мащеха, покръстената еврейка Сара, която искала да възкачи едно от децата си на трона. Ето защо Иван Александър, тъй като нямал преки доказателства за вината на втората си съпруга в това престъпление, изпратил другия си син от първия брак и майка му във Видин.⁴⁸ А Сава Рагузински пише, че отравянето станало по заповед на Иван Александър.⁴⁹ По такъв начин преводачът оправдава Сара-Теодора по обвинението в убийство на доведения ѝ син.

⁴⁴ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 509–510.

⁴⁵ Всъщност, макар и бегло, споменава за тях в превода си. (Бел. Р. И.)

⁴⁶ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 508.

⁴⁷ Пак там, с. 519.

⁴⁸ Пак там, с. 521.

⁴⁹ *Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, с. 333.

Интересно е и описанието на военния конфликт между унгарския крал Лайош и Иван Срацимир (Страшимир), подробностите за който Сава Рагузински частично пропуска или преиначава. Той тълкува причината за похода на унгарския крал срещу Видин като желание да накаже Иван Срацимир за неподчинението спрямо баща му⁵⁰, докато Орбини представя различна версия. Според далматинския историограф, за да усмири бунтовниците унгарският крал изпратил голяма армия в Босна начело с палатинския граф Никола и епископа на Естергом Миклош. Но те не успели да превземат крепостта Сребреник и си тръгнали след значителни загуби. Там, през нощта, бил откраднат печатът на естергомския архиепископ, назначен от крал Лайош за канцлер. По-късно печатът бил продаден на златари. След време оскърбеният от Срацимир Лайош събрал голяма армия, заловил го и го хвърлил в подземията на крепостта Хумнек в Загребската архиепископия. Във Видин кралят оставил един от магнатите си за управител и малък унгарски гарнизон. На свой ред влашкият войвода Влайко, вероятно отмъщавайки за разграбването на земите си от унгарските войници, дошъл във Видин с голяма армия и го опожарил. Унгарците избягали и се укрили в две съседни крепости. Власите не успели да ги превземат в движение, тъй като те били добре защитени от природата, и освен 400 унгарски защитници, в тях имало 60 генуезки арбалетчици. Страхувайки се от нападение на Лайош в тил, Влайко се върнал във владенията си. По-късно двамата сключили мир. Пак по това време Лайош освободил Иван Срацимир след дванадесет години затвор и му върнал Видин. Принудил го даде клетва за вярност и оставил при себе си двете му дъщери, едната от които скоро след това починала, а другата, на име Доротей, се омъжила за босненския бан Твъртко (Твърдко).⁵¹

По такъв начин при превода на този епизод Сава Рагузински действа не само като преводач, но и като частичен съавтор на Мавро Орбини. В интерпретацията му унгарският крал Лайош предприел похода срещу Иван Срацимир не заради кражбата на печата на Естергомския архиепископ от българите, а за да накаже българския владетел за неподчинението спрямо баща му. В този преработен от Сава епизод може да се забележи своеобразен намек за неподчинението на царевич Алексей спрямо баща му Петър I, за което той понесъл справедливо наказание.

Значително съкращава Сава Рагузински и списъка на използваната от Мавро Орбини литература. В италианския оригинал са посочени 561 заглавия на книги и имената на авторите. Мавро Орбини добросъвестно включва и имената на 12 забранени от църквата автори: Давид Хитрай, Филип Лоницер, Каспар Гедио, Каспар (Мегандър) от Цюрих, Йохан Авентин, Йохан Льонклавий, Яков Циглер, Улрих Муций, Лаоник Халкокондил, Петър

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ ОРБИНИ, М. *Славянское царство*, с. 522.

Артопей, Райнерий Рейнекий, Себастиан Мюнстер.⁵² Именно по тази причина вероятно римокатолическата църква забранява „Царството на славяните“. [Затова] едва ли Сава Рагузински е открил това произведение в Италия. По-вероятно той е попаднал на него в Дубровник, където италианският език по онова време е широко използван: той е предпочитан от дубровнишката аристокрация, на него се водят дебати в Сената на републиката, много далматински писатели публикуват творбите си на италиански.

В руския превод списъкът с източници, подредени от Мавро Орбини по азбучен ред, завършва с буквата „М“. Сава Рагузински очевидно е решил, че няма никакъв смисъл да довежда Орбиниевия списък до край. Тези сведения не са представлявали интерес за руските читатели, нямало е и руски учени, които биха могли да го използват: Санктпетербургската академия на науките е създадена с указ на Петър Велики чак през 1724 г., т. е. две години след появата на руския превод на „Царството на славяните“.

Повечето от учените, които са се занимавали с превода на произведението на Орбини от Сава Рагузински, обикновено някак си подценяват значението му за разпространяване на знания за България и българите в Русия. Най-пренебрежителната оценка за превода и неговия автор е направена от един от първите руски историци – Василий Никитич Татищев. Той пише, че Сава Рагузински бил по-склонен към търговия и умението да печели пари, отколкото към „философия“, т. е. към интелектуални занимания⁵³. Българската изследователка Надежда Драгова характеризира Савиновия превод с неутралната дума „компендиум“⁵⁴. А професорът от Пиза Джузепе Дел’Агата го нарича „своеобразно ръководство“ за практически цели, което е съхранило националния панславянски ентузиазъм и историческия утопизъм на италианския оригинал⁵⁵. Тези оценки някак замъгляват огромното значение на този превод за Русия, като първото, макар и несвършено и изпълнено с грешки, систематично представяне за мястото на славяните в световна история, и по-специално – древната история на българите от пристигането им на Балканите до завладяването на България от турците. Този корпус от знания по споменатата темата остава основен сред руснаците повече от половин век: до появата на трудовете за славяните, България и българите от работилия в Русия историк Йохан Щритер⁵⁶.

⁵² Пак там, с. 18–28.

⁵³ ТАТИЩЕВ, В. Н. История Российская. Часть первая. – В: ТАТИЩЕВ, В. Н. *Собрание сочинений в 8 томах*. Т. I. Москва: Научно-исследовательский центр „Ладомир“, 1994, с. 330–331.

⁵⁴ ДРАГОВА, Н. Историкът. – В: *Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза, абат от Млетския орден*. София: Дамян Яков, ОКИ „Столична библиотека“, 2012, с. 15.

⁵⁵ ДЕЛЛЪ АГАТА, Дж. Цит. съч., с. 67.

⁵⁶ *Известия византийских историков, объясняющие Российскую историю древнейших времен и переселения народов*; собраны и хронологическим порядком распределены Иваном Шриттером. Ч. I. О славянах. В Санкт-Петербурге при императорской Академии наук, 1770;

ЛИТЕРАТУРА

АРТАМОНОВ В. А. *Дунайский поход Петра I в 1711 г.: русская армия не была побеждена*. Москва: Русские витязи, 2015. [ARTAMONOV V. A. *Dunayskiy pokhod Petra I v 1711 g.: russkaya armiya ne byla pobezhdena*. Moskva: Russkiye vityazi, 2015.]

АРТАМОНОВ, В. А. *Турецко-русская война 1710–1713 гг.* Москва: Кучково поле, 2019. [ARTAMONOV, V. A. *Turetsko-russkaya voyna 1710–1713 gg.* Moskva: Kuchkovo pole, 2019.]

БАРОНИЙ, Цезарь. *Деяния церковные и гражданские*. Москва: Печатный двор, 1719. [BARONIY, Tsezar'. *Deyaniya tserkovnyye i grazhdanskiye*. Moskva: Pechatnyy dvor, 1719.]

ВОДАРСКИЙ, Я. Е. *Загадки Прутского похода Петра I*. Москва: Наука, 2004. [VODARSKIY, Ya. Ye. *Zagadki Prutskogo pokhoda Petra I*. Moskva: Nauka, 2004.]

ДЕЛЛЬ АГАТА, Дж. Русский перевод „Царства славян“ Мауро Орбини. – В: *Советское славяноведение*, 1990, № 5, с. 58–68. [DELL' AGATA, G. Russkiy perevod „Tsarstva slavyan“ Mauro Orbini. – V: *Sovetskoye slavyanovedeniye*, 1990, № 5, s. 58–68.]

ДРАГОВА, Н. Историкът. – В: *Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза, абат от Млетския орден*. София: Дамян Яков, ОКИ „Столична библиотека“, 2012, с. 5–16. [DRAGOVA, N. Istorikat. – V: *Tsarstvoto na slavyanite. Istoriya ot Don Mavro Orbini ot Ragusa, abat ot Mletskiya orden*. Sofia: Damyan Yakov, OKI „Stolichna biblioteka“, 2012, s. 5–16.]

ДУЧИЧ, Й. *Граф Савва Владиславович: серб-дипломат при дворе Петра Великого и Екатерины I*. Санкт-Петербург: Скифия, 2009. [DUCHICH, Y. *Graf Savva Vladislavovich: serb-diplomat pri dvore Petra Velikogo i Yekateriny I*. Sankt-Peterburg: Skifiya, 2009.]

ИЛИЕВА, Л. Неразкрити импулси в света на възрожденския българин: „История на България“ (1774 г.) на Йохан Готхилд Щритер. – В: *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Иван Кочев*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 20–28. [ILIEVA, L. Nerazkriti impulse v sveta na vazrozhdenskiya balgarin: “Istoriya na Bulgariya” (1774 g.) na Yohan Gothild Shtriter. – V: *Lingvistikata: istoriya, predizvikelstva, perspektivi. Sbornik v chest na 80-godishninata na prof. d-r Ivan Kochev*. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”, 2015, s. 20–28.]

Известия византийских историков, объясняющие Российскую историю древнейших времен и переселения народов; собраны и хронологическим порядком распределены Иваном Штриттером. Ч. IV. О болгарях, влахах, хазарах, команах, уцах, печенегях, венграх и о татарах. В Санкт-Петербурге при императорской Академии наук, 1775.

Йохан Готхилд Щритер (Johann Gotthilf Stritter, 1740–1801) – немски и руски учен, останал в историята на руската наука като Иван Михайлович Штриттер. През 2020 г. бе публикувано в превод от латински на Янко Димитров издаденото през 1744 г. в Санкт Петербург „Кратко изложение за българите“ (Благоевград: УИ „Неофит Рилски“). За Щритер вж: ИЛИЕВА, Л. Неразкрити импулси в света на възрожденския българин: „История на България“ (1774 г.) на Йохан Готхилд Щритер. – В: *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Иван Кочев*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 20–28. Благодарна съм на проф. Лилия Илиева за предоставените сведения. (Бел. Р. И.)

Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского (...) В Санкт-Петербургской Типографии, 1722 году, Августа в 20 день. [*Kniga Istoriografiya pozhatiya imene, slavy, i razshireniya Naroda slavyanskogo (...)* V Sankt'piterburgskoi Tipografii, 1722 godu, Avgusta v 20 den'.]

ОРБИНИ, М. *Славянское царство. Происхождение славян и распространение их господства*. Москва: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп“, 2010. [ORBINI, M. *Slavyanskoye tsarstvo. Proiskhozhdeniye slavyan i rasprostraneniye ih gospodstva*. Moskva: ЗАО „OLMA Media Grupp“, 2010.]

Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 11, вып. 2 (Июль–декабрь 1711 г.). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1964. [*Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikago*. Т. 11, вып. 2 (Iyul'–dekabr' 1711 g.). Sankt-Peterburg: Gossudarstvennaya tipografiya, 1964.]

ПАВЛЕНКО, Н. И. *Пётр Великий*. Москва: Мысль, 1994. [PAVLENKO, N. I. *Pyotr Velikiy*. Moskva: Mysl', 1994.]

ПАВЛЕНКО, Н. И. *Птенцы гнезда Петрова*. Москва: Проспект, 2017. [PAVLENKO, N. I. *Ptentsy gnezda Petrova*. Moskva: Prospekt, 2017]

СЕРОВ, Д. О. *Администрация Петра I*. Москва: ОГИ, 2008. [SEROV, D. O. *Administratsiya Petra I*. Moskva: OGI, 2008]

ТАТИЩЕВ, В. Н. *История Российская. Часть первая*. – В: ТАТИЩЕВ, В. Н. *Собрание сочинений в 8 томах*. Т. I. Москва: Научно-исследовательский центр „Ладомир“, 1994. [TATISHCHEV, V. N. *Istoriya Rossiyskaya. Chast' pervaya*. – V: TATISHCHEV, V. N. *Sobraniye sochineniy v 8 tomakh*. Т. I. Moskva: Nauchno-issledovatel'skiy tsentr „Ladomir“, 1994.]

ШАРКОВА, И. С. *Россия и Италия: торговые отношения XV – первой четверти XVIII в.* Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981. [SHARKOVA, I. S. *Rossiya i Italiya: torgovyue otnosheniya XV – pervoy chetverti XVIII v.* Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdeleniye, 1981.]

[ШТРИТТЕР, Й.] *Известия византийских историков, объясняющие Российскую историю древнейших времен и переселения народов*; собраны и хронологическим порядком распределены Иваном Шриттером. Ч. I. О славянах. В Санкт-Петербурге при императорской Академии наук, 1770. [*Izvestiya vizantiyskih istorikov, obayasnyayushtie Rossiyskuyu istoriyu dreyeyshih времен i pereseleniya narodov*; sobrany i hronologicheskim poryadkom raspredeleny Ivanom Shtritterom. Ch. I. O slavyanah. V Sankt-Peterburge pri imperatorskoy Akademii nauk, 1770.]

[ШТРИТТЕР, Й.] *Известия византийских историков, объясняющие Российскую историю древнейших времен и переселения народов*; собраны и хронологическим порядком распределены Иваном Штриттером. Ч. IV. О болгарях, влахах, хазарах, команах, уцах, печенеггах, венграх и о татарах. В Санкт-Петербурге при императорской Академии наук, 1775. [*Izvestiya vizantiyskih istorikov, obayasnyayushtie Rossiyskuyu istoriyu dreyeyshih времен i pereseleniya narodov*; sobrany i hronologicheskim poryadkom raspredeleny Ivanom Shtritterom. Ch. IV. O bolgarah, vlahah, hazarah, komanah, utsah, pechenegah, vengrah i o tatarah. V Sankt-Peterburge pri imperatorskoy Akademii nauk, 1775.]

PETER THE GREAT PRUT'S CAMPAIGN AND THE APPEARANCE OF THE RUSSIAN TRANSLATION OF *THE SLAVIC KINGDOM* BY MAVRO ORBINI

Abstract. The article discusses the Russian translation of *The Slavic Kingdom* by Mavro Orbini, published in Moscow at the initiative of Peter the Great. He takes a particular interest in the Southern Slavs during the campaign of 1711 to river Prut, hoping to raise them to fight against the Ottoman enslavers. The campaign is failed, but on the tsar's order Sava of Ragusa (Dubrovnik) translates the above-mentioned work of Orbini. Attention in the article is given both to the personality of the translator and to his translation techniques. In the process of translation Sava of Ragusa omits many parts of the Italian original text in view of the interests of Russian readers. The Bulgarian share of the *The Slavic Kingdom* and the reasons for the translation's gaps are analyzed in more details. An attempt to classify the omissions is made. *Keywords:* *The Slavic Kingdom* by M. Orbini, Sava of Ragusa, Russian translation, Bulgarian

Igor Kaliganov, Prof., ScD in Philology

ORCID ID 0000-0002-1106-5091

Institute of Slavic Studies – Russian Academy of Sciences

Leninsky Prospekt, 32a, 119334, Moscow, Russia

Игор Калиганов
1946 – 2025

IN MEMORIAM

През 2025 г. – в навечерието на своята 80-годишнина – вдъхновеният българист и изследовател на историята на славянските и балканските литератури Игор Калиганов напусна този свят. Оценен високо не само в славистиката, но с приносите си в европейското културно пространство, през 1997 г. той бе удостоен с премията в памет на митрополит Макарий (1482–1563), а през 2006 – с Международната премия „Св. св. Кирил и Методий“. Дейността му като българист бе отличена с почетни грамоти от Министерството на културата на Република България (1994 и 2000), с почетните знаци на БАН и на Руската православна църква, както и с най-високото българско държавно отличие – орден „Стара планина“ I степен (2000) за цялостно творчество.

Той е роден в Ленинград (дн. Санкт Петербург). Завършва Филологическия факултет на Ленинградския университет (1965–1970) и аспирантура в Института по славянознание и балканистика при АН СССР (1975). През 1976 г. защитава кандидатска дисертация на тема „Повесть о Георгии Новом в болгарской и русской литературе XVI в.“ (с научен ръководител А. Н. Робинсон), а през 1998 г. – докторската си дисертация „Георгий Новый у восточных славян“. От 1975 г. работи в Института по славянознание при РАН, на длъжност водещ научен сътрудник в Отдела по история на славянските литератури.

Паралелно с работата си в Института по славянознание през годините чете лекции по история на славянските литератури и култури, фолклор и етнография на славянските народи в Московския държавен университет, Московския държавен институт по международни отношения, Института за руски език „А. С. Пушкин“ и Дипломатическата академия при Министерството на външните работи на СССР. През 1992 г. е избран за доцент, през 1999 г. – за професор. От 2004 г. Игор Калиганов бе завеждащ на основаната от него Катедра за славянски езици и култури, а през 2004–2009 г. и 2009–2014 г. беше декан на Филологическия факултет в Държавната академия на славянската култура (ГАСК) и ръководител на създадения от него в ГАСК Научноизследователски център „Эстрика“ („Славянские культуры: корни и крона“). Проф. Калиганов бе активен участник в множество международни научни форуми в Русия и Европа. Ръководеше (съвместно с проф. А. Милтенова и проф. Дитер Щерн) българско-руско-белгийския проект „Южните и източните славяни: многообразие и взаимодействие на писмените култури XI–XXI век. Виртуален музей“ (2018–2020) по европейската програма ERA NET Rus Plus (<https://sesdiva.eu/proekt>).

Игор Калиганов работеше ползотворно с българските си колеги от Института за литература при БАН и от Софийския университет. Беше член на редколегии и отговорен редактор на руски и международни издания: „България и Русия (XVIII–XXI век). Пътища и кръстопътища“ (София, 2017); „Болгария и Россия (XVIII–XXI вв.). Стереотипы: возникновение, бытование, разрушение“ (Москва, 2019) и „Маршрути на книжовното общуване между източните и южните славяни (XI–XX век)“ (София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020). Сътрудничеса на редица периодични издания в България („*Старобългарска литература*“, „*Palaeobulgarica*/Старобългаристика“, „*Bulgarian Historical Review*“, „*Studia Litteraria Serdecensia*“ и др.), в които публикуваше свои проучвания. Проблемите на съвременната българистика неведнъж привличаха критичния му поглед; сред предизвикалите дискусия статии бе „Съвременната българистика: опит за диагноза“ (в сб. „*Българистиката в Европа: настояще и бъдеще*“, София, 2019). Една от последните му публикации в сп. „Българистика“ (47, 2023) бе посветена на неизследвани страни от историята на славистиката и българистиката в Русия: „Академик Н. С. Державин и появата на първия институт за славянознание в Русия: Ленинград, 1931–1934“. Нови елементи от историята на българската литература го вълнуваха до последно – „О первой истории болгарской литературы в славистике (Предыстория и начальный вариант текста А. Н. Пыпина 1865 г.)“ (*Studia Litteraria Serdecensia*, кн. 6, 2024).

Проф. Игор Калиганов обективно и задълбочено, но същевременно увлекателно се стремеше да представи широк кръг проблеми от литературата на южните и източните славяни. В съавторство с Д. Поливянний състави първата хрестоматия с преводи на съвременен руски език на най-ярките произведения на старобългарската литература от IX–XVIII век („Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков“, 1990). Сборникът започва с негова студия под заглавие „Тисячелетние традиции болгарской литературы“, в която се проследява историята на старобългарската книжнина и нейната функция като литература посредник, достигнала почти веднага зрялост, създава образци и стилови характеристики – с уникална роля във формирането на литературите на другите славянски страни. Автор е на над 200 публикации, от които 8 книги (три монографии и пет книги в съавторство). Сред най-значителните и концептуални трудове на Игор Калиганов са монографиите: „Георгий Новый у восточных славян. (Из истории российского сонма святых)“ (Москва, 2000); „Веков связующая нить. (Вопросы истории и поэтики славянских литератур и культур)“ (Москва, 2006) и „Проблемы истории и культуры славянских народов“ (Москва, 2015). Трудовете синтезират не само високата компетентност на автора в областта на славистиката и медиевистиката, но дават отговор на редица спорни въпроси и са несъмнен принос в проучванията за историята на книжовното наследство в европейски контекст.¹ Убежденията на И. Калиганов бяха представени в лекцията „Принятие Болгарией эстафеты Кирилло-Мефодиевского дела от Великой Моравии“, изне-

¹ Пълна библиография: <https://inslav.ru/people/kaliganov-igor-ivanovich>. Вж. и *In memoriam* от същия автор в сп. „Българистика“, 51, 2025, с. 191–197.

сена пред Европейския парламент в Брюксел (24 февруари 2013).

През целия си жизнен и творчески път той изповядваше вярата в непреходните стойности на хуманитаристиката, съхраняването на знанието за изворите. Остави ни като наследство и завет правдивата оценка на историческите източници. Ще ни липсва не само неговата безкомпромисна оценка на фактите, но и общуването с него, добронамерените му участия в проекти и издания, благотворното му колегиално внимание и подкрепа.

Поклон пред светлата му памет!

Анисава Милтенова

Александър Панов, проф. д. н.

Институт за литература – Българската академия на науките (София, България)

„ТЕКСТОВИЯТ“ БАЙ ГАНЬО И НЕГОВИТЕ ИЛЮСТРАТИВНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ, ИЛИ КЪДЕ ИЗЧЕЗНАХА БЕЛГИЙСКАТА МАНТИЯ, ВИЕНСКИЯТ РЕДИНГОТ И ДВОРЦОВИЯТ ФРАК?

Резюме. Статията изхожда от разминаването между наложения от българските художници визуален образ на Бай Ганьо и описанията на героя в текста на произведението, за да зададе въпроса какъв е моделът, по който е изградена книгата. Дали това е моделът на реалистичната литература, както обичайно творбата се чете, или е някакъв друг. Използвано е разграничението, въведено от Сергей Аверинцев, между моделите на древногръцката литература и близоизточната словесност, за да се защити тезата, че „Бай Ганю“ проявява всички основни признаци на словесността. Модел, който е господстващ по време на Възраждането. Основните характеристики на този модел са: иносказателната поетика на притчата, а не на екфразиса; въвлечеността на словото непосредствено в житейските ситуации; индексална, а не иконична функция на словесните описания на визуалното; принципната незавършеност на творбата; проява на персонажите като „етоси“, а не като „характери“; функциониране на произведението като част от ритуал, при което социалната му функция се реализира чрез пряко поучение. Анализът на книгата в съответствие с този модел стига до извода, че иносказателните значения на двете основни проблемни понятия в нея – „европеец“ и „Бай Ганю“ – са различни в първата и втората част. Така възниква и въпросът за жанра на произведението, който определя и неговото място в живота – начин на възприемане, култивирани модели на поведение и социална функция. Оспорена е тезата, че „Бай Ганю – невероятни разкази за един съвременен българин“ е роман и е посочено, че книгата представлява цикъл от разкази, изградени върху парадоксалното съчетание между моделите на притчата и анекдота, а нейната цялост се организира не около единната история, както това би се случило в романа, а около основния проблем, който книгата поставя. Проблемът за трудното преминаване на България и българите към условията, ценностите, начина на живот и обществените правила на Модерността.

Ключови думи: традиционност, модерност, нарация, културна функция, словесност, литература, жанр

„Бай Ганю“ е една от най-четените, а това означава и една от най-издаваните книги в историята на българската литература. Вярно е (на това ще се върнем по-късно), че различните издания имат различен състав, но така или иначе

книгата се превръща в едно от най-ярките явления в нашето книгоиздаване. А заедно с това образът на главния герой бързо става обект на множество илюстрации, които изграждат един траен образ в съзнанието на публиката. Толкова траен, че на моменти дори измества този, създаден от текста. Още на корицата на изданието от 1895 г. се появява рисунка на героя, а последващите издания създават богата галерия от образи, неизменно съпровождащи писмения текст и в резултат създаващи устойчива представа за външния облик на Бай Ганьо.

Вярно е, че тези изображения в повечето случаи нямат илюстративен характер. Като илюстрации в строгия смисъл на думата можем да определим рисунките, които пресъздават някой характерен момент от съдържанието на текста. Такива в основния случай са само илюстрациите на Борис Ангелушев – Бай Ганьо гони влака на Пещенската гара; Бай Ганьо пред касата в банята; Бай Ганьо на масата в швейцарското кафене; Бай Ганьо и компания потресени от новината за падането на Стамболов; Бай Ганьо прави избори и т. н. Рисунките на друг голям български художник – Илия Бешков – показват повече присъствието на героя в социалното пространство, отколкото някой характерен момент от сюжета. На двете най-популярни изображения Бай Ганьо чете книгата, разказваща за неговите собствени приключения,

Бай Ганьо чете „Бай Ганьо“:
„Ама вагабонтин, а-а!“
(1947)

или показват как героят убива своя автор. Към същия принцип се придържат и някои от най-известните съвременни карикатуристи като Тодор Цонев и Иван Кутузов – те рисуват героя или изправен пред собствения си паметник, или четящ обърнатата наопаки конституция на Европа и др. под. Повечето от останалите изображения се задоволяват да пресъздадат утвърдения в общественото съзнание образ на героя.

Худ. Борис Ангелушев

Въпреки сериозните разлики между образите, създадени от отделните художници, между тях има и нещо общо: те изобразяват един сравнително възрастен човек с грубовата външност, облечен с характерния за Балканите традиционен костюм – на преден план са калпакът, поясът, джасгите, бастунът и ботушите. В това отношение най-краен е Илия Бешков. В популярната рисунка „Бай Ганьо убива своя автор“ двамата персонажи са изобразени напълно контрастно – елегантният Алеко Константинов, облечен изцяло по европейска мода (дори с цилиндр, паднал до главата му), от една страна, а от друга – заплашително извисяващият се над него Бай Ганьо, облечен в потури, салтамарка, пояс и калпак.

Худ. Илия Бешков

Бай Ганю убива автора си

Алеко: – Бай Ганьо, ти ли я свърши? Нейсе, запуши я!...

Борис Ангелушев се стреми по-точно да се придържа към текста – неговият герой е облечен с неколkokратно споменаваните в повествованието „бозави дрешки“, а в илюстрацията, изобразяваща Бай Ганьо и компания, чулещи се как да реагират на новината за падането на Стамболов, даже носи и вратовръзка. И все пак дори и в илюстрациите на Ангелушев няма да видим някои от споменатите в текста реалии, най-характерите от които са белгийската мантия, виенският редингот и дворецовият фрак. И това е напълно разбираемо – тези атрибути биха унищожили напълно идеята за грубоватия, първичен, дори див балкански субект, възприеман като обобщен образ на всичко най-лошо у нецивилизования българин, готов на всичко за собствена изгода.

В своята известна статия „Илюстрации“¹ Юрий Тинянов повдига въпроса, зададен още от Лесинг, за това доколко са съвместими изображението и езиковият текст. Според него специфичната конкретност на поезията е право противоположна на живописната конкретност: колкото по-живо и изразително е поетичното слово, толкова по-малко то може да се преведе на езика на живописиста. Като пример Тинянов привежда един пасаж от „Мъртви души“ на Гогол, изобразяващ на пръв поглед един конкретен визуален момент, когато Чичиков се покланя и прави изразителен жест с ръце, сякаш държи поднос с чаши за чай. В тази сцена споменаването на подноса иска да внуши идеята за лакейското поведение на героя, което е възможно само в словесния текст, докато художникът би бил принуден да го нарисува буквално, което би разрушило напълно цялото художествено въздействие. Изводът на Тинянов е, че всяко живописно изображение, провокирано от словесен текст, представлява само субективно тълкуване от страна на художника. С други думи „преводът“ от езика на поезията към езика на живописиста унищожава напълно всички възможни други тълкувания на езиковия образ, съдържащи се най-често в подтекста. Да не говорим за напълно невъзможните в живописиста художествени изразни средства като сравнение, метафора, иносказание и всички останали тропи и фигури на езика.

По времето на Тинянов науката семиотика е все още слабо развита, макар че основите ѝ вече са положени от Чарлз Сандърс Пърс. Според американския философ са възможни два различни начина за възприемане на символите, каквито според него са всички думи – индексален и иконичен, определени според начина на функциониране на другите две основни категории знаци: знаци индекси и знаци икони.² При индексалната вербализация на видимото целият зрителен образ, цялата негова нагледност се мислят изключително в сферата на словото, а не на предметната даденост, като основен обект на изображение. На практика този начин на изображение предполага иносказание, интерпретация на скрития в изображението концепт.

¹ ТИНЯНОВ, Ю. М. Илюстрации. – В: ТИНЯНОВ, Ю. М. *Архаисти и новаторы*, Ленинград: Прибой, 1929, с. 500–511.

² ПИРС, Ч. С. *Избранные философские произведения*. Москва: Логос, 2000.

От своя страна иконичният логос на вербализация се състои в извличане от средствата на езика на изобразителни ефекти – ефекти на впечатлението, произвеждано у адресата. Иконичното слово е обърнато към сътворческото въображение на читателя, то провокира произвеждането на неговите, оказионални, значения, които не произлизат от друго съзнание, а самопроизволно се възбуждат в менталната сфера на реципиента. Трябва обаче да се подчертае, че цялата тази изобразителност на словото не е символична. Детайлното и пъстро описание на обекта (екфразис) е богато на оказионални значения, но в контекста на художественото цяло не носи определен смисъл.³ Този начин на изображение е характерен основно за онзи вид литература, който сме свикнали да наричаме реалистична.

И така стигаме до първия важен въпрос, провокиран от анализа на отношението между слово и изображение в текста на Алеко Константинов: „Бай Ганю – невероятни разкази за един съвременен българин“ реалистично ли изобразява действителността, иконично описвайки обекта на наблюдение, или използва словесния израз на визуалното по чисто индексален начин?

Тази книга освен че е много четена, е и извънредно много тълкувана. Образът на главния герой е определян по много различни начини – като типичен образ на нецивилизования ориенталец (българин или балканец – Св. Игов); като типичен класов герой (Димитър Благоев); като изразител на устойчивата жизнена сила (Герхард Геземан); като еманация на всички негативни черти у българина (Ив. Шишманов, Б. Пенев); като социален тип (М. Арнаудов); като представителен образ на националния герой, побеждаващ всички чужди (героят на градския фолклор за Бай Ганьо, американеца, французина и руснака, погрешно разчитащ според Боян Пенев заложената от автора идея) и още безброй други тълкувания, което даде повод преди време Бай Ганьо да получи определението „проблематичният българин“. Колкото и различни да се тези тълкувания обаче, те си приличат в едно – всички те приемат Бай Ганьо като *типичен* образ, което, от своя страна, е основната характеристика на реалистичната литература. Да си припомним определението на Енгелс – типични характери в типични обстоятелства. А и самото присъствие на персонажа в изобразеното пространство като че ли потвърждава този извод – неговата телесност сякаш доминира цялото повествование („Че е *тука*, ний го чувствавахме доста: и по миризмата на ботушите му, и по специфичния аромат на потното му тяло, и по неговото настъпателно движение към окупирането на цялото канапе“).

Въпреки това впечатление обаче в текста на книгата липсват някои възлови характеристики на персонажа, които биха ни позволили да го определим като цялостен *характер*. Бай Ганьо няма биография, никъде не е споменато къде живее, какво е семейството му... Няма дори и единно

³ Вж. по-подр. в: ТЮПА, В. И. *Введение в сравнительную нарратологию*. Москва: Intrada, 2016.

описание на външния му облик. Единственото което го определя като наративна функция са неговите *действия* и то действия в точно определени *ситуации*.

За да бъде нарисуван в илюстрация обаче, героят все пак трябва да има някакъв сравнително устойчив облик. И тук не става дума за образи, внушаващи със словесния си подтекст някакви идеи, за което говори Тинянов. Не, става дума за тялото, възрастта и облеклото, които са в голяма степен лишени от подтекстов потенциал и имат сравнително „обективна“ природа. Нека да видим как е представен героят в сравнително оскъдните по страниците на книгата описания на външния му вид.

Още първото изречение ни говори за неговото облекло: „Помогнаха на бай Ганя да смъкне от плещите си агарянския ямурлук, наметна си той една белгийска мантия – и вчички рекоха, че бай Ганю е вече цял европеец.“ Интересно е обаче, че в по-нататъшния ход на повествованието тази белгийска мантия сякаш напълно изчезва. В първите два разказа „Бай Ганю пътува“ и „Бай Ганю в операта“, които са разказани от Стати, Бай Ганьо е облечен в бозави дрешки („Бай Ганьовите бозави дрешки се хвърляха в очите като контраст с общия тъмен фон на костюмите“); носи широка жилетка, под която има пояс, в който той тъпче мускалите с розово масло, за да са „сигур“; пришива допълнителен джоб на антерията си, която носи под френските дрехи (т. е. панталони и сако). Към това описание, както вече казахме, се придържа Борис Ангелушев при своите илюстрации.

В третия разказ обаче – „Бай Ганю в банята“, се натъкваме на едно доста по-различно описание (може би най-изчерпателното в цялата книга):

Чета си така, увлякъл съм се, по едно време като кресна над ухото ми едно: „О-о-о! Добър ден!“ – и една потна ръка сграбчи десницата ми. Дигам си очите: един широкоплещ, черноок, чернокос и даже чернокож господин, със засукани мустаки, със скулесто лице, с бръсната поникнала брадица, облечен (в какво мислите?) в редингот, незакопчан, под жилетката му два-три пръста червен пояс, с бяла (по нашенски бяла) риза, без вратовръзка, с черно, накривено калпаче, с ботуши и един врачански бастон под мишница. Млад човек: да има, да има най-много тридесет години.⁴

В това описание има няколко смущаващи момента, най-характерните от които са рединготът и възрастта на героя. Нито един от илюстраторите въобще не си е и помислил да го нарисува млад и облечен в редингот. Защо ли?

В разказа за посещението на изложението в Прага виждаме Бай Ганьо в две доста различни ипостазии. И двете са свързани с окосмяването му. В един момент героят се появява на прозореца на стаята си с голи гърди, което предизвиква истеричния смях на слугинята, която го определя като дивак: „*Prosim vas, pane, je ten pan také Bulhar? Račte se podivat, co dêlà! Lak*

⁴ Тук и в цялата статия цитатите са по: КОНСТАНТИНОВ, Ал. *Съчинения в два тома*, т. 1. София, Български писател, 1974.

je černý! Vlasatý jako něejaký dikař! Ha-ha-ha-ha!“. Следобеда обаче, когато Бай Ганьо се готви да отиде на вечеринка, той иска да си придаде бляскав вид – купува си вратовръзка, изчиства си декорацията и отива на бръснар. Там предявява най-неочаквани изисквания по отношение на брадата и мустаците си:

Я му кажи да ми остави брадичка и нека я направи по-остричка, като на Наполеона, разбираш ли? Пък мустаките нека ги разчеше така, да кабардисат, като хе, хе! На италианския крал, хи-хи-хи! Видял ли си го изписан? Таквиз да ги направи!

Аз нямах куража да преведа буквално скромното желание на бай Ганя; то би турило в голямо затруднение берберина: лесна работа ли е с помощта на бръснар и гребен да оприличиш одного хем на Наполеона III, хем на Хумберта? И кого?

Тук дивакът изведнъж започва да иска да си придаде „европейски“ вид и то не какъв да е, а направо кралски. При това показва завидни познания за европейските монархии – по време на изложението в Прага (1891) Наполеон III вече от двадесет години не е император на Франция. Нищо от това обаче не намира място в илюстрациите към книгата.

Още по-нехарактерна за утвърдения от илюстраторите образ на Бай Ганьо е неговата поява във... фрак. Това се случва във фейлетона „Бай Ганю в двореца“, намерил място в допълнителната трета част на книгата. Но още в първата част, в очерка „Бай Ганю на гости“, неговата поява във фрак е подготвена:

Но при всичко това бай Ганю няма доблестта на китайците – да се ограда със стена против нахлуването на цивилизацията и при всичко, че го въодушевява принципът „баща ми това не е правил и аз няма да го правя“, но току видиш, че си облякъл чиста риза, турил си ръкавици, па кога го назорят облича и фрак, сърди се, смее се, ама облича фрака.

Контрастът с облика на Бай Ганьо от очерка „Бай Ганю в Дрезден“ е наистина поразителен: „Бай Ганьо беше облечен в бозови шаячни дрехи, с нечистени, запрашени ботуши, вратът му завързан с една голяма траурна кърпа, под която се виждаше доста кирлива, разкопчана по средата риза. В ръката му бастон и под мишницата един пакет, обвит с жълта книга. Мустаките му бяха пак засукани, а брадичката му пак небръсната – обрасла.“

Именно последното описание е наложено в общественото съзнание от всички илюстратори без изключение. Така го възприема и масовата публика. Въпросът тук е: какво да правим с белгийската мантия, виенския редингот и дворцовия фрак? В края на краищата за един и същи човек ли става дума?

Всички тези въпроси биха били коректни, ако образът на Бай Ганьо беше това, което Сергей Аверинцев нарича „характер“ – определена

комбинация на физически и душевни свойства, резултат от художествено наблюдение на един вънположен обект⁵. Какъв тип литература обаче предполага наличието на „характер“? Такъв въпрос много малко хора са си задавали досега, четейки книгата на Алеко Константинов като обичайна реалистична литература. Дали обаче тя е такава?

Още преди повече от петдесет години същият Сергей Аверинцев убедително показва, че съвременната европейска литература е резултат от конкуренцията, а по-късно и взаимното допълване на два много различни художествени принципа. Единият от тях, характерен за писмеността на Близкия изток – Египет и най-вече библейската култура, Аверинцев нарича „словесност“. Другият принцип, изнамерен и практикуван в Древна Гърция, вече заслужава названието „литература“.⁶ Можем да съпоставим основните характеристики на тези два художествени модела в следната систематична таблица:

Словесност	Литература
Начин на функциониране	
Писмеността като способ за съхранение на устното слово Свещенност на писанието	Писмеността като способ за преодоляване на време-пространствените граници Кодифициране на словесната структура
Автор и авторство	
Статусен авторитет	Авторът като обладател на индивидуален стил Геният сред тъпата. Живот, отдаден на изкуството
Участници в общуването	
Човекът и неговия бог Мъдрецът и паството Личност, но не индивидуалност	Авторът с всеки възможен читател Индивидуалност, която се самоопределя
Характер на словото	
Слово в живота Диалог Повествование и разсъждение Не изображение, а изразение Поетика на притчата	Слово за живота. Речева характеристика на героите Монолог Описание Съзерцание Поетика на екфразиса

⁵ АВЕРИНЦЕВ, С. С. Притча. – В: КОЖЕВНИКОВА, В. М., НИКОЛАЕВА, П. А. (общ. ред.). *Литературны энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1987, с. 521–525.

⁶ АВЕРИНЦЕВ, С. С. Греческая „литература“ и ближневосточная „словесность“. – В: АВЕРИНЦЕВ, С. С. *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. Москва: Языки русской культуры, 1996, с. 13–75.

Позиция на говорещия

Въвлеченост в житейските ситуации	Гледа на света от дистанция (внезаходимост)
Човекът е субект на действието	Героят се описва като вещ – „характер“
Човекът е винаги с Другия	Човекът си е самодостатъчен

Среда на общуването

Словото в житейска ситуация	Извънситуативно слово
Незавършено слово	Завършено и насочено към съвършенството слово
Повествование и разсъждение	Творбата не може да се продължи, защото се мисли
Книгата може да се продължи	като авторско дело

Комункативна ситуация

Общуване във времето	Общуване в пространството
Олам	Космос
Човекът живее, следователно има своя история	Човекът живее, следователно има свое място в света

Социална функция

Поучение	Естетическо въздействие
Директно въздействие върху човека и общността	

Начин на възприемане

Участие в ритуал	Четене
------------------	--------

Нека сега проверим как книгата „Бай Ганю“ се отнася към отделните елементи на тези два художествени принципа.

Първия въпрос, който трябва да си зададем, е свързан с характера на словото: слово *в* живота или слово *за* живота? За разлика от литературата, чийто основен принцип е описание на това, което свидетелят и съдията на случващото се споделя със своите читатели, разказвачите в „Бай Ганю“ се намират и участват непосредствено в случващото се – те в обичайния случай споделят своите собствени преживявания по време на пътуванията си с Бай Ганю. А и още нещо – начинът, по който авторът отразява факта на своето авторство. На корицата на първото цялостно издание на книгата четем: „пише Алеко Константинов“. Не „написа“, именно „пише“. Сегашното време на глагола поставя действието в незавършеното настояще, по времето на протичането на самия живот. Както разказвачите, така и основният персонаж, живеят в потока на живота (слово *в* живота), а не разказвачите да описват своите наблюдения (слово *за* живота). Тук определено имаме повествование и разсъждение, а не описание и съзерцание; жив диалог, а не монологът на наратора. И най-важното – основното изразно средство е иносказателната поетика на притчата, а не описателната поетика на екфразиса. Това последното обстоятелство е най-важното при определяне на начина, по който функционира външният облик на героя. Но на това ще се върнем след малко.

Преди двайсет години Пламен Антов⁷ в един проникновен анализ на наративната структура на книгата разграничава цели пет типа разказвачи, водещи повествованието, а именно: 1. Герой-разказвач; 2. Безличен ние-разказвач; 3. Всезнаещ разказвач; 4. Публицистичен ментор; 5. Авторски мета-глас. Всички те малко или повече са въввлечени в непосредствено преживяване на ситуацията, тяхното слово определено е слово *в* живота, а не слово *за* живота. Още по-убедително звучи това заключение от наблюдението, че всички присъстващи в книгата типове наратори са на практика маски, алтер его на последната, най-висша инстанция – авторския мета-глас. Освен това този глас се оттласква от фикционалния свят на нарацията и е сигнал за „разхерметизирането на художественото пространство на творбата, за особеното му изкривяване към релативизация на границите между художествено/фикционално и извънхудожествено/реално“.⁸ И още: „Авторският глас бележи крайната точка на трансформационния процес към реално, този глас може да бъде определен като гласа на самия Алеко.“⁹

Наблюденията и изводите на Антов са изключително точни, но имат една основна слабост – те продължават да поддържат илюзията, че „Бай Ганю“ е книга, принадлежаща към това, което Аверинцев нарича „литература“. Оттам идва и основната му теза, че Алековият наратив представлява една сложна игра между художествено/фикционално и нехудожествено/реално. Ако обаче приемем, че тази книга израства върху модела на „словесността“, направените наблюдения изразяват съвсем точно какъв е типът на словото, използван в нея.

Другата важна характеристика на двата художествени принципа е позицията на говорещия. В „Бай Ганю“ говорещият е въввлечен в житейските ситуации, а не гледа на света от дистанция (прословутата „вненаходимость“ на Бахтин). Освен това човекът, в случая главният герой Бай Ганьо, се представя като *субект* на действието („етос“ в терминологията на Аверинцев). В този тип повествование персонажът в никакъв случай не може да се възприеме като образ на реален човек, а по-скоро като илюстрация на определен нрав и житейска позиция. Субектът на този нрав (етос) е пределно обобщена и условна фигура, изправена пред ситуацията на избор между две възможности, едната от които изразява правилния (европейския в случая с „Бай Ганю“), а другата – грешния (дивият, „въсточен“ начин на поведение). Този *субект* в никакъв случай не може да се възприеме като „характер“, т.е. определена комбинация на физически и душевни свойства, резултат от художествено наблюдение на един вънположен *обект*, водещо до неговото описание (екфразис), характерно за принципа на „литературата“. В произве-

⁷ АНТОВ, Пл. „Бай Ганю“ – трансформации на гласа: кой, кому, как и защо говори в творбата. – В: *Алеко Константинов – вечният съвременник*. София: Карина-М, 2006, с. 41–106. (Също и в: *LiterNet*, 09.11.2006, № 11 (84): https://liternet.bg/publish11/p_antov/bai_ganio.htm.)

⁸ Пак там, с. 86.

⁹ Пак там, с. 88.

денията на „словесността“ човекът е винаги с другия, докато при литературата той е напълно самостоятелна и самодостатъчна фигура.

До подобен извод е стигнал и Антоф, когато говори за един от второстепенните персонажи – „опърничавият“ студент от очерка „Бай Ганю на гости“: „Необходимостта от неговата поява в сюжета има не фабулен, а идеологически характер (...) Той е по-скоро безпътна публицистична функция, отколкото пълнокръвен художествен образ.“¹⁰ Тук бих добавил само, че това определение важи не само за сърдития студент, а и за главния герой на повествованието, независимо от някои натрапващи се негови физически и дори физиологически дадености. В известен смисъл те също имат характера на идеологическа функция, изграждаща гещалта на определен „етос“, но не и особеностите на един „характер“.

Що се отнася до средата на общуването, най-важната характеристика на словото в „словесността“ е неговата *незавършеност* (нещо, което е отразено пределно ясно със сегашното време на глагола „пиша“: „Пише Алеко Константинов“). Словото е неизменно потопено в житейската ситуация, а не е извънситуативно, както би било в „литературата“. В резултат на това книгата е винаги незавършена и може да бъде продължена и в същото време да си остане идентична сама на себе си („хепидже да се покътне и пак да си остане непокътната“). Напротив, в „литературата“ словото е *завършено* и насочено към съвършенство, а творбата не може да се продължи, защото се мисли като израз на единна авторска инвенция.

В това отношение принадлежността на „Бай Ганю – невероятни разкази за един съвременен българин“ към принципа на словесността е несъмнена. Първата публикация на текста е през 1894 г. в списание „Мисъл“ където липсва очеркът „Бай Ганю журналист“. На следващата година е и първото самостоятелно издание, включващо и споменатия очерк. Интересно е, че авторът се сбогува със своя герой както след първата, така и след втората част, т. е. те са мислени като завършени, но след това съвсем естествено биват продължавани. След публикуването на книгата, когато героят вече е добил огромна популярност, Алеко Константинов продължава да използва персонажа в своите фейлетони, печатани основно по страниците на в. „Знаме“, но и не само там. След смъртта на автора различните редактори на книгата започват да прибавят споменатите разкази и фейлетони към основния корпус, оформяйки по този начин допълнителната трета част. Този процес е сравнително дълъг – последната добавка е направена от Георги Цанев в изданието от 1936 г., когато е присъединен разказът „Дружество „Въздържание“, печатан най-напред в „Юбилеен сборник на сухиндолското читалище ‘Трезвеност‘“ през 1895 г. И въпреки различния обем на отделните издания книгата продължава да се възприема като идентична сама на себе си. Освен тези обстоятелства може да се посочи и още един факт за прин-

¹⁰ Пак там, с. 75.

ципната незавършеност на книгата – във финала на първата част събеседниците изреждат още неразказани истории, като тази с Ермолова, с княгиня Белозерская и т. н. Оказва се, че компанията вече познава тези случки и има съзнанието, че „Бай Ганьовите истории нямат свършване“.

По отношение на социалната си функция книгата „Бай Ганю“ може да се определи по-скоро като поучение и непосредствено въздействие върху човека и общността, но не и като предназначена за реализиране на естетическо въздействие. Това обстоятелство е отбелязано и от Пламен Антов, когато описва функциите на онзи повествователен глас, наречен от него „публицистичен ментор“: „В интересувания ни тук аспект е важен свръх-идеологическият модус на този глас, склонността му да борави с обобщения, легитимиращи го в най-голяма степен като „възпитател на нацията“, като *Erzieher*. Функция, която все по-плътно ни приближава към едно пряко експлицирано авторско присъствие в творбта.“¹¹ С този факт например се обяснява сравнително трудният живот на книгата на чужди езици. Без непосредственото познаване на житейските ситуации, в които действа героят, чуждестранните читатели трудно улавят комизма, който е така близък и разбираем за всеки българин.

И накрая – за начина на функциониране на словото. При принципа на „словесността“ словото е част от ритуал, докато „литературата“ изисква самостоятелно четене, водещо до свободни морални съждения. С това обстоятелство може да се обясни наличието на сравнително дългото въведение към книгата – авторът ни представя сборките на приятелския кръг „Весела България“, по време на които се разказват историите за Бай Ганьо. А както стана ясно, членовете на групата познават много добре съдържанието на отделните истории. Тяхното разказване всъщност е част от неизменния ритуал на приятелския кръг. Ритуал, с който те заявяват своята привързаност към определени нравствени, естетически и житейски принципи, надсмивайки се над дивото и балканското не на последно място и у самите себе си. В скоби казано интересна тема за изследване би било сравнението между „До Чикаго и назад“ и „Бай Ганю“, при което сравнение да се открият всички ситуации, в които цивилизованите пътешественици постъпват по байганьовски. В подобна насока е изследването на Инна Пелева, която анализира личното поведение на Алеко Константинов в реалния живот, съпоставяйки го с позициите, изразени от интелегентския кръг в „Бай Ганю“.¹²

В резултат на всичко казано досега може да направим извода, че „Бай Ганю – невероятни разкази за един съвременен българин“ категорично използва художествения принцип на „словесността“, но не и на „литературата“. От днешна гледна точка този извод звучи смущаващо, доколкото съвременните читатели четат книгата основно като продукт на реалистичната литература. По времето на нейното написване обаче ситуацията е била

¹¹ Пак там, с. 77.

¹² Вж.: ПЕЛЕВА, И. *Алеко Константинов. Биография на четенето*. София: Просвета, 2002.

доста различна. Все пак Възраждането е все още твърде близо – даже и героите си спомнят какво е било „под турско“. А книжовността преди и по време на Възраждането се подчинява основно на принципа на словесността, тълкувайки изобразеното като специфичен вид иносказание. Най-красноречивият пример е възприемането на едно от ранните стихотворения на Иван Вазов. Той пише „Борът“ в резултат на силните си емоционални преживявания, породени от една мощна балканска буря, изтръгнала из корен вековния бор, растящ в двора на Сопотския манастир. С други думи, стихотворението се вписва напълно в рамките на реалистичния литературен принцип. Съвременниците обаче го възприемат по съвсем различен начин – като иносказание. Вазов изпраща текста в редакцията на „Периодическо списание“ и редакторът Васил Друмев го отпечатва, вярвайки, че падналият бор е иносказателна алегория на България. Друмев дори съветва младия поет да продължи стихотворението с описание на изстраването на една фиданка от падналия бор, която да символизира възраждането на България. Самият Вазов казва: „Аз не бях вложил никакъв символ в „Борът“, но тъй го разбраха по-после и в Цариград – като символ на България.“¹³ В онзи период това е основният принцип за функциониране на книжовността – алегоричното иносказание. С други думи, с книгата си „Бай Ганю – невероятни разкази за един съвременен българин“ Алеко Константинов просто продължава един все още жив и функциониращ художествен модел.

На практика това означава, че героят на тази книга не може и не трябва да се възприема като „характер“, като „типичен представител“ на нещо си, а като специфичен „етос“, *субект* на действието, изразяващ определена житейска, нравствена и естетическа *позиция*. В резултат на това нагледността на зрителния образ трябва да се възприема индексално, а не иконично. Цялата негова нагледност се мисли изключително в сферата на словото, а не на предметната даденост като основен *обект* на изображение. На практика този начин на изображение предполага иносказание, интерпретация на скрития в изображението *концепт*. По силата на тази иносказателност можем да си обясним и внушаваните от описанията на Бай Ганю идеи, вложени от автора като основа за непосредственото въздействие върху общността. Нека сега се опитаме да разтълкуваме някои от тези иносказателни внушения и идеи.

Уводният абзац: „Помогнаха на бай Ганя да смъкне от плещите си атарянския ямурлук, наметна си той една белгийска мантия – и всички рекоха, че бай Ганю е вече цял европеец“ отдавна вече се възприема като иносказание. Думата „помогнаха“ наемква, че Освобождението ни е дошло отвън, една доста разпространена по онова време идея – да си спомним само Вазовото „нека таз свобода да ни бъде дар“. Думите „атарянския ямурлук“ несъмнено говорят за турското робство. Думата „наметна“ пък подсказва, че

¹³ Вж.: ШИШМАНОВ, Ив. *Иван Вазов – спомени и документи*. София: Български писател, 1976, с. 223.

приемането на изкопираната по белгийски образец конституция, прословутата „белгийска мантия“, е само външен, чисто формален акт на модернизация, докато „вътрешността“ си остава до голяма степен „непокътната“. А финалното обобщение „и всички рекоха, че бай Ганю е вече цял европеец“, всъщност представлява един скрит въпрос: а наистина ли Бай Ганьо е цял европеец? Въпрос, който получава отговор във финала на втората част директно от устата на самия герой, който е прочел книгата за себе си: „Европейци сме ний, ама все не сме дотам!...“ Основният въпрос тук е: Какво е иносказателното значение на самото име на протагониста – Бай Ганю?

Както казахме в началото, този въпрос е получавал всевъзможни отговори – типичен национален образ, типичен балкански образ (Св. Игов), типичен класов образ, типичен народопсихологически образ, еманацията на най-лошото у българина, докато най-доброто е символизирана от неговия автор (Шишманов нарича Алеко опакото на Бай Ганьо), еманация на жизнените сили на българина (Геземан) и т. н. Структурата на уводния пасаж обаче недвусмислено сочи, че в него думата „Бай Ганю“ означава нито повече нито по-малко от самата България: на България помагат да се освободи, България приема конституция по белгийски образец, България, поне формално, заприличва на модерна (т. е. европейска) национална държава. Иносказателно значение, което доста дълго беше всеобщо възприемано. Чувал съм, че дори знакът BG върху табелата на автомобилната регистрация се произнасяше „Бай Ганю“. Това иносказателно значение се потвърждава и в описанието от очерка „Бай Ганю в банята“. Но за това след малко.

Следващите описания са по-скоро реалистични: бозавите дрешки (но френски все пак), жилетката, антерийката, аленият пояс, калпакът, ботушите, дисагите, килимчето – все атрибути, които имат двойствена природа като начин за разчитане. От една страна като характерни елементи от един реалистичен образ, резултат на описание (екфразис), но от друга – като характерни *знаци* за ориенталщина, прикрита обаче от възприетите като норма френски дрехи, макар и бозави. Антерийката, жилетката, поясът са *отдолу*, по-близо до същността, но на повърхността е „френското“.

Описанието от „Бай Ганю в банята“ обаче отново се връща към типично иносказателния индексален модус на визуалните образи. Внимателният прочит ще открие, че изредените в това описание телесни особености на героя, от една страна, а от друга – елементите на облеклото му, изпълняват единствено и само функцията на индексални иносказателни *знаци*. Иконичното им възприемане е невъзможно, което личи от повсеместния отказ на илюстраторите да се придържат към това описание. Основната идея, криеща се зад този външен образ, е желанието да се изгради представата за трудния път на България и нейния народ към цивилизованата европейска Модерност. Но защо България, а не просто един типичен образ на „българина“?

Отговорът се крие в последното изречение: „Млад човек: да има, да има най-много тридесет години.“ Ако пресметнем времето протекло между

намятането на белгийската мантия и срещата между героя и разказвача във Виена, ще установим, че наистина още не са минали дори тридесет години. С други думи, иносказателното значение на възрастта на героя недвусмислено говори, че зад неговото име наистина се крие България като цяло. Също както това се случва и в уводния абзац.

Останалите елементи на външността и облеклото, разчетени като знаци, подкрепят идеята, че фигурата на героя изразява особеността „междинен“ статус на трудното придвижване на българската нация към модерността. Именно тази *междинност* определя и значението, което отделните елементи внушават. Можем да ги класифицираме в три отделни групи: първата изразява ориенталско-балканската същност на героя и нацията като цяло, втората изразява усилията му да възприеме модерните европейски норми, а третата – подчертано европейските елементи, които обаче все пак са по-българени.

В първата група попадат визуалните елементи, свързани с антропологическите особености на тялото и лицето, както и, разбира се, най-характерните белези на ориенталското облекло – червения пояс и черното калпаче на главата. По-интересно е вниманието към цвета на очите, косата и дори кожата на Бай Ганьо – „черноок, чернокос и даже чернокож господин“. Този антропологически тип е присъщ не само на Бай Ганьо, а на българина въобще, уверява ни разказвачът. В очерка „Бай Ганю на гости“ това описание е повторено почти дословно – „Бай Ганю се обърна и позна своите черноокички, чернокосички, сгущени съотечественици“. Това натрапчиво вглеждане в антропологическите белези, придружени било от натрапчива агресивност, било от „сгущено“ неудобство, издава един дълго налаган в европейската култура комплекс – нежното, изящното, цивилизованото е русо, бяло, синеоко и безплътено, докато черното, косматото и шумното е грубо, дивашко, нецивилизовано. Нека само си спомним сблъсъка между наложения от Петрарка и петраркизма идеал за женска красота и острата подигравателна реакция на Шекспир, който описва своята смугла лейди като пряка противоположност на петраркиския идеал.¹⁴ Но дори авторитетът на

¹⁴ В традиционния петраркизъм жената е бяла, руса, със светли очи – прилича повече на небесен ангел, отколкото на живо същество. Тази красота е крехка и лесно може да бъде загубена. Ето защо класическият образ, в който тя е изпълнена – любимата на Петрарка мадона Лаура – вече не е между живите. С образа на смъртта се въвежда една от основните представи на ренесансовия идеал за любовта и жената. Тя трябва да бъде толкова недостижима и откъсната от земното, че на практика любовта никога не се осъществява в сливане на влюбените – жената или отблъсква влюбения мъж, или умира. Смъртта е символ на недостижимата любов. В сонетите на Данте и Петрарка тази идея е въведена и на символично равнище. Любимата на Данте, Беатриче, носи име, произхождащо от латинската дума *beata* – „блажена“, което е първото стъпало към канонизирането на светеца. А името на възпятата от Петрарка мадона Лаура е съставено от думите „лавър“, дървото, от чиито клони се правят венците, символ на слава, и „аура“ – вятрец, метафора на усещането за благодат.

Образът, нарисуван от Шекспир, е напълно противоположен. За разлика от ангелическите любими с бяла кожа, румеещи страни, оприличени на звезди светли очи, сравнени с ореол

Шекспир не е в състояние да отмени тази културна представа и свързания с нея комплекс, неизбежно съпътстващ „чернооките, чернокосите и даже чернокожите“ ориенталци. Самият Алеко е рус и със светла кожа и това изглежда е важен елемент от неговото аристократично самочувствие на истински европеец.

Втората група визуални елементи са свързани с усилията на българите да влязат в модерния капиталистически обмен. Тук попадат бялата, но по нашенски бяла, риза, ботушите и врачанският бастон. Към същата категория спадат и споменатите на много други места в книгата „болгарския табак“ и, разбира се, мускалите с розово масло. Не е голяма изненада, че този кратък списък съвпада почти дословно със списъка на съдържащото се в българския павилион на изложението в Чикаго – розовото масло, врачанските платна, кутиите с тютюн и папириси... Интересното тук е, че и на двете места е използвано определението „врачански“ – в Чикаго платовете са врачански, а във Виена врачански е бастонът на Бай Ганьо. И това не е никак случайно – именно Враца е градът, в който най-напред се организират манифактурните производства на дошли от Европа елементи на бита – файтони, копринени платове, и др. под. Как обаче илюстраторите могат да нарисуват „врачанския“ бастон на Бай Ганьо и неговата „по нашенски бяла“ риза си остава задача с много неизвестни. Повече от очевидно е, че тук визуалните ефекти имат подчертано индексална роля да внушават определен идеен подтекст, но не и да изобразяват иконично един *обект* на детайлно външно описание.

Особен интересен е случаят с редингота. Това е единственото място в книгата, където е спомената тази дреха. Но съвсем не е случайно, че това се случва точно във Виена. Защото именно във Виена живее един от най-популярните символи на европейската култура от онова време – Йохан Щраус-син. А покрай неговата световна популярност като краля на вальса, Щраус е известен още и със страстта си да носи редингот и то абсолютно винаги закопчан. (Други популярни носители на рединготи са Гьоте, Шилер, Линкълн, както и цялата фамилия Щраус. Към края на деветнайсети век рединготът се приема като задължителното официално облекло на министрите.) С други думи, в описанието, което анализираме, споменаването на редингота играе същата роля като белгийската мантия – да означа опита на България поне формално да приеме европейски облик на модерна държава. Но както става и с мантията, този опит не е съвсем успешен. Ако мантията е само „наметната“, то рединготът е „незакопчан“, т. е. „европейци сме ний, ама все не сме дотам“.

руси коси, нежен дъх, неземно ухание и звъняк глас, любимата в сонетите на Шекспир е с мургава кожа, с черни коси, с не приличащ на дъх на цветя мирис, както и с глас, който не звъни като арфа. Този образ е символ не на някакъв недостижим идеал, а на пълна с живот и сексапил истинска жена. Животът се противопоставя на смъртта, а земното привличане на недостижимия идеал.

Йохан Щраус, в редингот

Разбира се външното описание на героя е само подсказка за основния проблем. Все пак фактът, че „европейци сме ний, ама все не сме дотам“ се доказва не от външния вид, а от действията на героя в различни ситуации. Това обстоятелство обаче ни изправя пред нов проблем: за една и съща „европейщина“ и „байганьовщина“ ли става дума в първата и във втората част на книгата? На практика това означава, че трябва да определим иносказателните значения на двете понятия: „европеец“ и „Бай Ганьо“.

В първата част ситуацията, в които попада и агресивно действа главният герой са такива, че на преден план излиза разминаването между европейския и ориенталския начин на живот. Това, което за Бай Ганьо е естествено, на европейците им изглежда грубо и недодялано, понякога дори скандално. В този смисъл иносказателното значение на понятието „европеец“ ще трябва да се търси основно в идеята за цивилизация, култура, обноски, начин на живот. Спрямо които целокупна България и нейният недоразвит народ, каквото е иносказателното значение на името „Бай Ганьо“, имат още много да догонват.

Съвсем различна е ситуацията във втората част. На практика основните проблеми, разработвани от трите очерка, са свързани с начина, по който функционира *модерната* национална държава – правителство, парламент (респ. избори), журналистика, определяща общественото мнение. Това, което просвещенската идеология и революционната практика, реализирана чрез различните декларации за правата на човека и гражданина, определят като механизми за функциониране на модерното общество, в ръцете на Бай Ганьо се превръща в своята противоположност. Момент, който е загатнат

във финалното сбогуване на автора с неговия герой в края на първата част – „моля ти се бе, бай Ганьо, взирай се по-дълбочко в европейския живот, дано му видиш лицето, стига ти се е натрапвало туй пусто опаки!“. Тук на преден план излиза проблемът, че и Модерността, както всяко друго човешко творение, има две лица. Проблем, забелязан още от древното митологично съзнание, в което всеки надаряващ човечеството с блага културен герой има своя двойник (обикновено брат близък), който изразява пряко противоположната характеристика. Най-изразителен е примерът с героя Прометей и неговия близък Епеметей, който непрекъснато върши нередни неща и неслучайно е мъж на прословутата Пандора, изпуснала от своята кутия всички световни злини. Така и Модерността със своите правила за свобода, равенство, братство и разум, налагани чрез писани закони и институции, лесно преминава в бюрократичен формализъм и злоупотреба с правилата за обществена регулация. Проблем, който през деветнайсети век предизвиква дълбоки контра-модерни и дори антимодерни обществени движения.¹⁵

В този смисъл иносказателните значения на понятията „европейско“ и „Бай Ганьо“ вече ще се променят значително. „Европейското“ ще означава „лицето“ на Модерността – онези правила и норми, установени за регулиране на обществения живот, за да функционира той по най-благоприятния за човека начин. В скоби казано, основната причина Алеко да тръгне за Америка е желанието му да види как на практика функционира това устроено по правилата на Модерността общество. И е разбираема покрусата му, че „и тука е така“, т. е. че и в Америка Модерността е намерила начин да покаже своето „опаки“. От своя страна името „Бай Ганьо“ вече няма иносказателно да означава новата държава и нейната все още млада и незряла нация, а онези тенденции в общественото развитие, които действат според възможностите на модерното „опако“. Факт, който недвусмислено е заявен от автора в заключителния пасаж към втората част: „Твоите братя, вярвам, не са такива, какъвто си изобразен ти, бай Ганьо, но те са засега на втори и на трети план, те едва сега почват да заявяват за своето съществуване, а пък ти, ти си налице, твоят дух лети и обръща целия обществен строй и дава свой отпечатък и на политика, и на партии, и на печат.“ С други думи, тук приближаването към Модерността вече не означава цивилизация, култура, обноски и начин на живот, а начин за функциониране на модерните институции – дали според правилата на „лицето“ на Модерността или според правилата на нейното „опаки“.

Тази промяна в иносказателното значение на двете основни понятия неизбежно води и до промяна в начина, по който е изразена основната идея. В първата част проблемът, както вече видяхме, е иносказателно представен чрез различните описания на външния вид на Бай Ганьо. Във втората част това би било неработещ модел. Ненапразно авторът се задоволява да пред-

¹⁵ Вж. повече в: АНГЕЛОВ, А. В. *Анти/Модерност: образи на екзотичното и земния рай в Европа през XIX век*. София: б. и., 2017.

стави своя герой съвсем лаконично и то само веднъж: „Същият бай Ганю, както си го знаете, преди да тръгне за Европа; с тая разлика само, че си турил вратовръзка и освен това, сега има и по-импозантна външност, и чувство на собствено достойнство и превъзходство над окръжаващите.“ Тук ключовата дума е „превъзходство“. И откъде идва това чувство? Най-вероятно от това, че Бай Ганьо вече е бил в Европа и там е видял, че Модерността има не само лице, а и „опак“, което му дава превъзходство пред неговите наивни сънародници, които все още вярват в това, че думите имат едно-единствено значение. И то е основано на декларираните правила.

Този мотив е развит подробно в очерка „Бай Ганю прави избори“. В момента, когато нашият герой обяснява как да се манипулира изборният процес, неговият съратник Гочоолу възхитено възкликва: „Страшен си дявол, бай Ганьо, изучил си ги тия пущини на пръсти!“ На което нашият герой скромно отговаря: „Хубава работа! Защо съм Ганю Балкански, ако няма да зная и тоя занаят“. А малко по-късно следва и едно знаменателно сравнение: „Ц... ц... ц...! – цъка Дочоолу – Какъв ти Бисмарк! Бисмарк не може ти обърна чехлите!“ На което нашият герой отново „скромно“ отговаря: „Чакай де, какво си видял ти още? Па най-после само немците ли да имат Бисмарк?“. Сравнението е показателно, защото немският канцлер Бисмарк с неговата Realpolitik институционализира „опакото“ като европейска норма. С други думи, вече не е много ясно кое е лицето и кое е опакото на модерните правила.

Споменахме за значението на думите като фактор, определящ начина, по който функционират модерните институции. Всъщност точно това се оказва онзи похват, който заменя иносказателността в описанията от първата част, внушаващи идеята за непълноценната европейщина на България и българите. Във втората част за това служи начинът, по който Бай Ганьо и компания боравят с думите. Показателен е фактът, че и в трите очерка на втората част кулминационните моменти са свързани именно с писмени текстове. В „Бай Ганю се върна от Европа“ това е, разбира се, „редактирането“ на възванието до княза. Всяка дума тук трябва да се обърне наопаки. Целта обаче си остава неизменно една и съща: ние да сме с победителите, ние да диктуваме как ще се развива общественят живот. Мотив, разгърнат и във финала на очерка с намерената от разказвача чернова на дописка до вестника. (Кой вестник обаче – стамболовисткият „Свобода“ или Стоиловият „Свободно слово“?) И в тази чернова всяка дума е подложена на тотално преобръщане, за да последва накрая вопълът на героя: „На маймуни ни обърнахте, да ви земе дявол с маскири!“. Този вопъл обаче не е израз на незнайно откъде изпъзляло чувство на срам и пробудена съвест. Напротив! Бай Ганьо страда, защото му е трудно да се ориентира накъде ще пове вятърът. А това е опасно! Същата ситуация почти дословно е повторена и в „Бай Ганю журналист“ когато се обсъжда политическата програма на вестника. За всеки по-съществен въпрос трябва да се пише

напълно неопределено. И за Русия, и за Македония, и за младежта... В зависимост от това накъде повее вятърът.

В очерка „Бай Ганю прави избори“ има няколко подобни ситуации. Най-напред е възванието до избирателите. В него може да се прочете всичко, което представя „лицето“ на модерния живот и обществена уредба. И най-вече свободата на изборите. Тази свобода обаче е обект на други два документа. Единият е окръжната телеграма за свободата на изборите. Другият, по-важният, е в джоба на околийския началник. Това всъщност е и кулминационният момент: „Ле-бе-ра-ли! Кос-тен-ту-ция! На-а, костентуция! Те все се надяват на „окръжната телеграма“. Проглушили са ушите на хората с тази окръжна телеграма. Току я четат, току я сочат на света. „Че се смяхме вчера с управителя в кафенето. Той, колкото за лице, накарал да напечатат тая пуста телеграма, разпратил я по кафенетата. Вчера седим с него в кафенето, гледам о н е з и, като си навели главите над една маса, като че овци пладнуват, четат ли четат телеграмата, радват се, чуваме шушнат си: „Свободни! Изборите свободни! Полицията няма да се меси!“ А ний с управителя – кис-кис-кис! Аз го погледна с едно око и му казвам на смях: „Ний сме сигур!“ Той като се закикоти и хоп! Една мастика. Той се потупа по джоба – демек о н о в а писмо, за с в о б о д а т а на изборите, смигне с око и каже: „Ний не сме сигур“ – и кис-кис-кис! Хоп! Друга мастика... На-а-рязахме се бо-гато!...“¹⁶

Съществената промяна в иносказателните значения на двете основни понятия „европейско“ и „байганьовско“ поставя и още един въпрос – за жанра на цялото произведение. И това не е страничен въпрос, защото четенето през определена жанрова парадигма в много голяма степен определя начина, по който книгата заема своето „място в живота“ (по Яус¹⁷). С други думи: *modus recerendi*, култивирани модели на поведение и социална (идеологическа) функция. Това „място в живота“ ще бъде различно при жанровете на „словесността“ и тези на „литературата“.

Напоследък много активно се защитава тезата, че „Бай Ганю“ е роман. Най-изявените защитници на тази теза са Светлозар Игов¹⁸ и Пламен Антонов¹⁹. Основанията им за това са желанието да се обоснове целостта на

¹⁶ На същият мотив обръща внимание и д-р Кръстев, но вече по повод на фейлетона „По изборите в Свищов“: „Само два пасажа в него издават бъдещия майстор на иронията и подигравката: пасажът, който рисува картината, как околийският началник се тупа по джоба и казва: „Ти имаш телеграма (че изборите били свободни), а пък аз имам писмо (каква „свобода“ да дам)“. Вж.: КРЪСТЕВ, Кр. Втори портрет – 1907. – В: КРЪСТЕВ, Кр. Съчинения. Т. I. София: Просвета, 1996, с. 92.

¹⁷ ЯУС, Х. Р. Теория на жанровете и литературата на Средновековието. – В: ЯУС, Х. Р. *Исторически опит и литературна херменевтика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 165–209.

¹⁸ ИГОВ, Св. „Бай Ганю“ и Бай Ганю. *Загадъчната творба за проблематичния българин*. Пловдив: Жанет 45, 2008.

¹⁹ АНТОВ, Пл. „Бай Ганю“ – трансформации на гласа: кой, кому, как и защо говори в

книгата и „ставането“ на романа чрез циклизирането на отделни разкази. Проблемът е в това, че разказът като жанр възниква след появата на романа, а целостта на книгата може да се мотивира и от много други фактори. Така например библейските книги, принадлежащи към модела на „словесността“, са цялостни без да са романи.

Романът е жанр, възникнал в елинистичната култура и през цялото време на своето развитие се вписва в модела на това, което Аверинцев нарича „литература“. Калкото и различни видове роман да съществуват, те все пак са обединени от едно – разказват една цялостна история. Пламен Антонов посочва, че съществуват романи като „Дон Кихот“, „Тристам Шенди“ и „Дванайсетте стола“, чието основно съдържание се носи от отделни знакови фрагменти в тях. И въпреки това в структурата на тези романи съществува една цялостна обрамчваща история. Докато в „Бай Ганю“ такава няма. Книгата не е разказ, проследяващ живота и съдбата на един определен герой, обрисуван като характер.²⁰ Тя ни представя етос, субект, действащ в определени ситуации. Като действията и моралните избори на героя иносказателно разкриват определена морална истина, имаща за цел да накара читателя да извлече нравствен урок лично за себе си.

творбата; АНТОВ, Пл. „Бай Ганю“ – роман. Археология на жанра. – В: *Пространствата на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. д-н Светлозар Игов*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2012, с. 147–162.

²⁰ Валерий Тюпа определя като един от най-съществените източници за възникването на романа античния протолитературен наратив на жизнеописанието. Сред най-важните характеристики на жизнеописанието е фактът, че в него изкуството за пръв път започва да се интересува от човека като частна индивидуалност, а не като народен герой, или като типов нрав (етос), илюстриращ даден морален принцип или ценностна позиция. Героят на жизнеописанието може да е субект на определено ролево действие като героя на сказанието, субект на етически избор, като в притчата, както и субект на инициативно саморазкриване като в анекдота. Всички тези характеристики са възможни за него. Започвайки да пише паралелните биографии на Демостен и Цицерон, Плутарх заявява, че ще изследва техните постъпки (компетенция на сказанието), техните нрави (компетенция на притчата), както и техните вродени особености (компетенция на анекдота). В същото време всички тези функции до голяма степен са факултативни и в никакъв случай не изчерпват цялостната характеристика на героя, която в жизнеописанията на Плутарх се проявява в това, че по време на своя индивидуален живот персонажът е най-вече субект на *самореализация*. Човекът като субект на самореализация е личност, която не може да се сведе до ролево предопределение от страна на съдбата, нито до един типов нрав (етос). Пълноценната биография е възможна само на фона на също така пълноценния образ на историческото битие, за да се разбере индивидуалния смисъл на отделното човешко съществуване за разлика от сказанието, притчата и анекдота, при които картината на живота е пределно условна и до голяма степен универсална. Именно образът на изграждащия се човек с неговия уникален човешки опит е и онази съществена крачка, която жизнеописанието прави по пътя на словесността към художествената литература и в частност към романа. Вж. по-подробно в: ТЮПА, В. И. *Дискурс/Жанр*. Москва: Intrada, 2013; АВЕРИНЦЕВ, С. С. *Плутарх и античната биография*. Москва: Наука, 1973; БАХТИН, М. М. *Естетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1986; FLUDERNIK, M. Roman. – In: LAMPING, D. (Hrsg.). *Handbuch der literarischen Gattungen*. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag, 2009, S. 627–645.

На тези характеристики отговарят два от утвърдените през хилядолетията протолитературни наратива – притчата и анекдота. Те имат доста общи черти: максимална концентрация на ситуацията, компактност на сюжета, лаконична строгост на композицията, неразгърнатост на характеристиките и описанията, акцентиране върху многобройни, но затова пък смислово важни детайли, краткост и точност на словесния изказ. Освен това ги обединява и тяхната „устност“, функционирането им в ситуация на устно разказване. Основната разлика между тези два поучителни наратива се състои в това, че притчата принадлежи към сакралния свят на вярата, докато анекдотът има за цел да покаже „опаката“ страна на официалната идеология и на обществения живот.

Основната задача на притчата е да представи една кратка, пределно условна и обобщена история, иносказателно съдържаща в себе си някаква назидателна мъдрост. Иносказанието предполага едно по-активно възприемане, способно да *интерпретира* съдържанието на историята, за да се извлече от нея някакъв морален смисъл. Тази социална функция на притчата не предполага изграждането на *характери*, а на *етоси*, всеки от които изазява определена нравствена позиция.²¹ От друга страна, ситуацията на разказване на притчата поражда и особения статус на разказвача – статусът на авторитетния *учител*, който също така авторитетно убеждава своите слушатели да възприемат притчовата премъдрост. При това притчовата „премъдрост“ е винаги ценностно еднозначна и не подлежи на тълкуване. От своя страна позицията на възприемателя не е пасивна. Той трябва да е готов за активно приемане на препоръчвания от притчата модел на социално поведение (да следва „правия път“). По този начин притчата постига един много важен принцип на словесността – личното ангажиране на възприемателя в осъществяването на комуникативния акт.

От своя страна основната характеристика на анекдота е неговият интерес към скритата, невидимата страна на официалния образ на света. Както и в притчата анекдотичният герой е схематичен, но изглежда външно достоверен. И действен! Точно неговите действия показват обратната страна на нормата, преобръщайки установеното общо мнение. Освен това чрез своите действия анекдотичният герой се саморазкрива и самодискредитира. Но най-важната характеристика на анекдота се състои в това, че той не поучава, подтиквайки възприемателя да следва някакъв престижен пример, а го *развлича*, кара го чрез смях да изгради своето мнение, свободно разсъждавайки върху чутото.

Както се вижда, характеристиките на двата протолитературни наратива много точно съответстват на основните белези на книгата, които очертахме в хода на изложението. А парадоксалното съчетание на двата протолитературни наратива води до взаимопроникването на *императивната*

²¹ Вж. повече в: АВЕРИНЦЕВ, С. С. Притча. – В: КОЖЕВНИКОВА, В. М., НИКОЛАЕВА, П. А. (общ. ред.). *Литературны энциклопедический словарь*, с. 521–525.

и *оказионалната* картини на света, характерни съответно за притчата и анекдота.²² От друга страна, жанровият статус на героя се изгражда от взаимодействието и вътрешното напрежение между представянето на един типичен субект на етически значима позиция (етос), характерен за притчата, и субекта на една индивидуална жизнена самореализация, присъщ на анекдота. От трета страна, жанровата стилистика на притчата, характеризираща се с пределна, монологично ориентирана от поучаващия към поучавания иносказателност, трябва да се съчетае с оказионалното, вътрешно диалогично слово, на анекдота.

Вследствие на тази двупосочност в жанровия модел, читателят е изправен пред необходимостта да избира как да възприеме разказаните събития – като единичен парадоксален случай с анекдотичен характер, или като пример за някакво нарушение на общия морален закон, водещ до нравствена поука. Най-адекватният начин за възприятие е в налагането и взаимната интерференция на тези две тенденции – моралната поука идва не от иносказателното разшифроване на една пределно условна история, а като следствие от убеждението, че в конкретния свят, който ни заобикаля, могат да се случат такива събития, които да разкрият някаква универсална закономерност. Ето защо *наративната интрига* в този случай няма да води възприемателя към някаква нравоучителна поанта, а към своеобразно самоопределяне, изискващо взаимно разбиране между двамата участници в комуникативната ситуация на разказването.

Това изискване за взаимно разбиране води до необходимостта между участниците в комуникацията да възникне определена близост и доверие. Изискване напълно изключващо йерархическата комуникация на притчата, отчетливо позиционираща участниците в общуването в ролите на поучаващ и поучаван. Ако се върнем към характеристиките на разказвачите, посочени от Антоу, неговият публицистичен ментор и авторският мета-глас, които са основни носители на моралното поучение, трябва да се възприемат като съмишленици, като участници в един споделен ритуал на взаимно разбиране и солидарност.

Парадоксалното съчетание между характеристиките на притчата и анекдота е характерно за съвременния *разказ*, чията основна функция е да доведе възприемателя до *разбиране*, до *проблематизиране* на заварените истини за света, до готовност да се вземат *отговорни* решения в кризисни ситуации, както и до формиране на *устойчива ценностна система*, както на общността, така и на индивида, като го направи способен да осмисли и оцени предизвикателствата на развиващия се живот и да прави адекватни и ценностно мотивирани *избори*, успяващи да хармонизират личното и общественото благополучие. Оказва се, че подзаглавието на книгата – „невероятни разкази за един съвременен българин“ е много точно. А къде

²² Вж. повече в: ПАНОВ, Ал. *Жанровете на словесното изкуство*. София: Диоген, 2024.

тогава отива целостта на книгата? Нали се съгласихме, че тя е налице? Да, книгата е цялостна, но нейната цялост се дължи не на единството на романовата история, а на единството на разисквания *проблем* – трудното преминаване на България и българите към условията, ценностите, начина на живот и обществените правила на Модерността.

ЛИТЕРАТУРА

АВЕРИНЦЕВ, С. С. Греческая „литература“ и ближневосточная „словесность“. – В: АВЕРИНЦЕВ, С. С. *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. Москва: Языки русской культуры, 1996, с. 13–75. [AVERINTSEV, S. S. Grecheskaya „litratura“ i blizhnevostochnaya „slovesnost“. – V: AVERINTSEV, S. S. *Ritorika i istoki evropeyskoy literaturnoy traditsii*. Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.]

АВЕРИНЦЕВ, С. С. *Плутарх и античная биография*. Москва: Наука, 1973. [AVERINTSEV, S. S. *Plutarh i antichnaya biografiya*. Moskva: Nauka, 1973.]

АВЕРИНЦЕВ, С. С. Притча. – В: КОЖЕВНИКОВА, В. М., НИКОЛАЕВА, П. А. (общ. ред.). *Литературны энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1987, с. 521–525. [AVERINTSEV, S. S. Pritcha. – V: KOZHEVNIKOVA, V. M., NIKOLAEVA, P. A. (obsht. red.). *Literaturny entsiklopedicheskiy slovar*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1987.]

АНГЕЛОВ, А. В. *Анти/Модерност: образи на екзотичното и земния рай в Европа през XIX век*. София: б. и., 2017. [ANGELOV, A. V. *Anti/Modernost. Obrazi na ekzotichното i zemniya ray v Evropa prez XIX vek*. Sofia: b. i., 2017.]

АНТОВ, Пл. „Бай Ганю“ – трансформации на гласа: кой, кому, как и защо говори в творбата. – В: *Алеко Константинов – вечният съвременник*. Съст. Р. Шивачев. София: Карина-М, 2006, с. 41–106. [ANTOV, Pl. „Bay Ganyu“ – transformatsii na glasa: koy, komu, kak i zashto govori. – V: *Aleko Konstantinov – vechniyat savremennik*. Sast. R. Shivachev. Sofia: Karina-M, 2006, s. 41–106.]

АНТОВ, Пл. „Бай Ганю“ – роман. Археология на жанра. – В: *Пространствата на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. дфн Светлозар Игов*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2012, с. 147–162. [ANTOV, Pl. „Bay Ganyu“ – roman. Arheologiya na zhanra“. – V: *Prostranstvata na slovoto. Yubileen sbornik v chest na prof. dfn Svetlozar Igov*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2012, s. 147–162.]

БАХТИН, М. М. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1986. [BANTIN, M. M. *Eстетика slovesnogo tvorchestva*. Moskva: Iskusstvo, 1986.]

ИГОВ, Св. „Бай Ганю“ и Бай Ганю. Загадъчната творба за проблематичния българин. Пловдив: Жанет 45, 2008. [IGOV, Sv. „Bay Ganyu“ i Bay Ganyu. *Zagadachnata tvorba za problematichniya balgarin*. Plovdiv: Zhanet 45, 2008.]

ПАНОВ, Ал. *Жанровете на словесното изкуство*. София, Диоген, 2024. [PANOV, Al. *Zhanrovete na slovesното izkustvo*. Sofia: Diogen, 2024.]

ПЕЛЕВА, И. *Алеко Константинов. Биография на четенето*. София: Просвета, 2002. [PELEVA, I. *Aleko Konstantinov. Biografiya na cheteneto*. Sofia: Prosve-ta, 2002.]

ПИРС, Ч. С. *Избранные философские произведения*. Москва: Логос, 2000. [PIERCE, Ch. S. *Izbrannnye filosofskie proizvedeniya*. Moskva: Logos, 2000.]

ТЫНЯНОВ, Ю. М. Иллюстрации. – В: ТЫНЯНОВ, Ю. М. *Архаисты и новаторы*, Ленинград: Прибой, 1929, с. 500–511. [TYNYANOV, Y. M. *Ilyustratsii*. – V: TYNYANOV, Y. M. *Arhaisti i novatori*. Leningrad: Priboy, 1929.]

ТЮПА, В. И. *Дискурс/Жанр*. Москва: Intrada, 2013. [TYUPA, V. I. *Diskurs/Janr*. Moskva: Intrada, 2013.]

ТЮПА, В. И. *Введение в сравнительную нарратологию*. Москва: Intrada, 2016. [TYUPA, V. I. *Vvedenie v sravnitelnyuyu narratologiyu*. Moskva: Intrada, 2016.]

ШИШМАНОВ, Ив. *Иван Вазов – спомени и документи*. София: Български писател, 1976. [SHISMANOV, Iv. *Ivan Vazov – spomeni i dokumenti*. Sofia: Balgarski pisatel, 1976.]

ЯУС, Х. Р. Теория на жанровете и литературата на Средновековието. – В: ЯУС, Х. Р. *Исторически опит и литературна херменевтика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 165–209. [JAUSS, H. R. *Teoriya na zhanrovete i literaturata na Srednovekoviето*. – V: JAUSS, H. R. *Istoricheski opit i literaturna hermenevtika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1998, s. 165–209.]

FLUDERNIK, M. Roman. – In: LAMPING, D. (Hrsg.). *Hadbuch der literarischen Gattungen*. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag, 2009, S. 627–645.

THE “TEXTUAL” *BAY GANYU* AND HIS ILLUSTRATIVE IMAGES, OR WHERE DID THE BELGIAN ROOM, THE VIENNA REDINGOT AND THE PALACE FRACTURE DONE?

Abstract. The article starts from the discrepancy between the visual image of Bai Ganyo imposed by Bulgarian artists and the descriptions of the character in the text of the work, in order to ask the question of what is the model on which the book is built. Is this the model of realistic literature, as the work is usually read, or is it some other? The distinction introduced by Sergey Averintsev between the models of ancient Greek literature and Near Eastern literature has been used to defend the thesis that *Bai Ganyu* exhibits all the basic signs of literature. The main characteristics of this model are: the allegorical poetics of the parable, not of ekphrasis; the involvement of the word directly in life situations; indexical, rather than iconic, function of verbal descriptions of the visual; the fundamental incompleteness of the work; manifestation of the personages as “ethos” rather than “characters”; functioning of the work as part of a ritual, in which its social function is realized through direct instruction. The analysis of the book in accordance with this model concludes that the allegorical meanings of the two main problematic concepts in it – “European” and “Bai Ganyu” – are different in the first and second parts. Thus, the question arises about the genre of the work, which also determines its place in life – way of perception, cultivated patterns of behavior and social function. The thesis that *Bai Ganyu – Incredible Stories of a Modern Bulgarian* is a novel has been disputed, and it has been stated that the book is a cycle of stories built on the paradoxical combination of the models of parable and anecdote, and its entirety is organized

not around a single story, as would happen in a novel, but around the main problem that the book poses. The problem of the difficult transition of Bulgaria and Bulgarians to the conditions, values, lifestyle and social rules of modernity. *Keywords:* traditionalism, modernity, narration, cultural function, wordliness, literature, genre

Alexander Panov, Prof. DrSc

Institute of Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski Prohod Blvd. (Blok 17), Sofia, 1113, Bulgaria

E-mail: lapnisharan@hotmail.com

Хюсеин Мевсим, проф. д-р
Анкарски университет, Турция

СВИЩОВСКОТО ПРИКЛЮЧЕНИЕ ОТ 1867 ГОДИНА И МИДХАТ ПАША: ИСТОРИЯТА НА ЕДНО ПРЕДАТЕЛСТВО, НАКАЗАНИЕ И РАЗКАЯНИЕ С МНОГО ПОУКИ

Резюме. Мидхат паша, генерал-губернаторът на Дунавския вилает, успява да разплете сложния възел на Свищовското приключение от май 1867 г. благодарение на предателството на Йордан Гергицов, който е един от главните организатори. Наказаните със заточение в Диарбекир няколко десетки млади хора от Свищов са помилвани преждевременно с решителното застъпничество на великия везир Мидхат паша. В предложения текст Свищовското приключение се разглежда като една пълна с уроци и поуки история за предателство, наказание и разкаяние.

Ключови думи: Дунавски вилает, Свищовското приключение, Мидхат паша, Йордан Гергицов, диарбекирски заточеници, разкаяние

На доц. д-р Юлия Николова, с преклонение и обич
от вечно признателния ѝ студент

Няколко предварителни думи

Едва ли ще бъде пресилено да се изтъкне, че темата за българските заточеници в Диарбекир е достатъчно изследвана в българската историография. Благодарение на обемния основополагащ труд на Стефан Караков, есеистично обогатената книга на поета Веселин Сариев и множеството обнародвани спомени, записки, бележки и писма на заточените българи проблемът получава своето всестранно осветление. Преди десетина години, занимавайки се по-задълбочено с тази тема, впрочем дотогава напълно неизследвана в турската историография (и въобще хуманитаристика), предпочетох да изследвам заточенията в далечния източноанадолски град, разделяйки ги на две – индивидуални и групови (колективни). Съвсем естествено, в писаната с изследователския подход и инструментариум на филолога книга¹ основният акцент падна върху описанията на пътуването и на града през очите на българските заточеници, извличани от техните спомени, дневници, писма и пр. Смяя да твърдя, че по такъв начин се оформи солиден фонд от

¹ MEVSİM, H. *Diyarbakır Sürgünleri. Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları, 1862–1878*. İstanbul: Kitap, 2016.

впечатления за крепостния град и неговата околност от третата четвъртина на XIX век; свидетелствата на българите за всекидневния живот се оказаха ценен материал за местните (и не само) краеведи и изследователи; материал, който предложи безброй примери за оценъчния поглед и отношение на балканския човек към Анадола (и към Ориента изобщо).

Сред колективните заточения най-силно бях впечатлен от второто, което се явява резултат от Свищовското приключение от 1867 г. Впрочем определението *приключение* много точно отговаря на характера на събитието; в същността си то действително представлява такова, бих казал дори – увлечение, лудория; „момчешка работа“², както ще се изрази в прав текст един от участниците; нещо съвсем естествено за млади хора, едва прекрачили прага на 20-годишната възраст. Свищовското приключение се отличава със своя наивно-невинен идеализъм, докато при следващите го Арабаконашки (Софийски) и Хасковски случаи играта загрубява; пред нас вече стоят добре подготвени, в определена степен закоравели съзаклятници.

Има и нещо друго, което силно привлича всеки изследовател, отдаващ предимство на човешките измерения в историческите събития. Това е последвалата рязка промяна в отношението на генерал-губернатора на Дунавския вилает Мидхат паша спрямо участниците в приключението, по-конкретно към онези, които самият той наказва безкомпромисно. В случая става дума за едно твърде сложно, силно противоречиво, разнопосочно, на места дори без своя вътрешна логика отношение; отношение, което крие в себе си някаква подкупваща човещина. И тъкмо нюансът на чисто човешкото измерение в поведението и постъпките на героите не се ли оказва често пъти пренебрегнат, омаловажен при изследването на историческите събития? Настоящият текст се опитва да открие човешките подбуди, пориви и чувства в отношението на „палача“ към „жертвата“, на наказалия към наказаните.

Свищовското приключение от 1867 година: „пиянството на един град“³

Перифразирайки заглавието на известната глава от романа на Иван Вазов, уважаемата ми преподавателка по българска възрожденска литература в Пловдивския университет доц. д-р Юлия Николова твърде сполучливо определя брожението на духовете в Свищов през размирната пролет на 1867, когато „се почна шушукането за въстание против турското владичество“⁴.

² ЛИКОВСКИ, Н. Диарбекирски спомени и автобиографични бележки на Иваница Ангелов Иванов от Свищов (1847–1938). – *Известия на Държавните архиви*, XLIII, № 52, 1986, с. 410.

³ НИКОЛОВА, Ю. *Достойно естъ. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век*. София: Иврай, 2006, с. 222.

⁴ ЛИКОВСКИ, Н. Цит. съч., 1986, с. 410.

Действително, това е пиянството или нехаещото опиянение на оживеното градче край Дунав. Нека да възстановя в съвсем бегли щрихи историческата картина. През септември 1866 г. в Свищов се образува съставен от местната младеж революционен комитет по повод слухове за създаването на Таен централен български комитет в Букурещ. В първите месеци на следващата година свищовският комитет изпраща няколко по-будни младежи в румънската столица за по-здрава свръзка. Скоро избраните младежи започват да сноват между двата града, за да получават наставления от комитета. В ролята на главен куриер влиза Йордан Гергицов⁵, крояч и шивач на мъжки дрехи, „немски терзия“. Постепенно той започва да открива тази цел пред онези по-събудени младежи, които са съгласни да приемат клетвата. По такъв начин съзаклятието се разкрива пред по-широки слоеве от населението, дори сред разпалените възрастни.

Заклеването става най-напред от Йордан Гергицов, който, като успява да убеди десетина души, заклева ги с условието, че всеки един от тях ще се старее да привлече други толкова другари, които сам да закълне, образувайки своеобразен подкомитет. Така първозаклетите от Йордан съставят един вид централен комитет, а членовете му образуват – всеки поотделно – подкомитет. Системата на организация е максимално опростена и работи ефикасно; съзаклятниците на подкомитетите няма как да знаят кои са членовете на централния комитет, а познават само онзи член, който ги е заклел.⁶ Ритуалът на заклеването е следният: събират се тайно в уединена стая, на земята се поставят оръжия (пушка, пищов, ятаган, нож, сабя...) във вид на кръст, и на крак, с вдигната нагоре десница, съзаклятниците повтарят текста на клетвата, изричан от главатаря. След това се целува оръжието, членовете се прегръщат помежду си с бунтовнически благопожелания за успех на делото. В наставленията се указва, че всеки трябва да се снабди с отрова, която да се носи зашита в дрехите, за да може да се употреби веднага, щом делото бъде разкрито.

През април и май започва подготовката за въстание, чиято искра се очаква да пламне с преминаването на войводата Филип Тотю с четата си от Зимнич в Свищов. През това време членовете на подкомитетите се снабдяват с оръжие, нощем се събират да леят куршуми за пушки и пищови и въодушевени от великата идея, че ще се сражават с врага, пият по цели нощи вино и ядат орехи със сол. „Един вид заслепление беше ни обзело, чтото посред бял ден купувахме пушки и пищови от продавачите на оръжие – арнаути“, отбелязва един от участниците, след което със самоирония добавя: „Да дойдеше в това време един келяв заптия, щяхме да забъркаме конците“.⁷ Един празничен ден се устройва банкет извън града, ядат се пе-

⁵ В различните източници името на „главния водител на съзаклятието“ се среща още като Йордан Гиргицов, Юрдан Гергицов и Юрдан Гиргицов.

⁶ ЛИКОВСКИ, Н. Цит. съч., 1986, с. 410.

⁷ Пак там, с. 411.

чени агнета, зелен лук и сирене. Ентусиазмът е неописуем, обсъжда се как ще се сражават, как ще се понасят хъшовските несгоди на бойното поле, а на връщане от веселбата необезпокоявано и без притеснение гърлата се дерат с революционни песни.

Разбира се, всичко това няма как да убегне от вниманието на властта, но тя очаква някоя по-важна постъпка, за да вземе мерки. Със своята екзалтирана непокорност свищовските младежи подлудяват и родителите си, които ги молят да се откажат от това пусто увлечение („мерак“). Напротив, те дотолкова се вживяват в ролята си, че за да се подготвят за условията на бойното поле, започват да ношуват направо върху тревата, без постелка и покривка. Точно в разгара на това опиянение, обхванало за кратко време градчето, войводата Филип Тотьо преминава Дунав с 32-ма четници, а показното убийство на петимата невинни турчета овчарчета изиграва фатална роля; то ускорява хода на събитията, придавайки му съвсем друго измерение.

„Благата душа“ Мидхат паша в стихията си

Когато му се донася за преминаването на четата, особено за подлото убийство на овчарчетата, валията Мидхат паша веднага потегля – с парамарш – от вилаетския център Русе към Свищов с две роти войници. В своите спомени, писани тайно в мрачните подземия на страшната крепост Таиф в Арабия в края на живота си, той свидетелства, че намерил градчето в апокалиптичен потрес от случващото се, българите и турците били настръхнали едни срещу други⁸ – положение, което веднага трябвало да бъде овладяно. Години по-късно той признава пред хаджи Иванчо Пенчович ефенди, че много се е опасявал кървавата разправа с невинните овчарчета да не възпламени искрата на вражда между местните българи и турци, което трудно би могло да се вземе под контрол.⁹

Мидхат паша е валия на Дунавския вилает от октомври 1864 г., т. е. от две и половина години, но по всеобщо признание през това време той успял да свърши работа за 25, че и повече години. Изцяло погълнат с благоустройството на вилаета, енергичният генерал-губернатор, неслучайно наричан „османският Петър Велики“, действа с широк размах – прокарва пътища за по-сигурен транспорт и съобщения, основава общественополлезни каси с цел да се стимулира селското стопанство¹⁰, въвежда ред и законност в данъчната система, взема под държавна закрила бедните и безпризорни деца¹¹, привлича българи в административните служби, отдава голямо

⁸ MİDHAT PAŞA. *Hayatım İbret Olsun*. İstanbul: Temel, 1997, с. 68.

⁹ БАКЪРДЖИЕВА, Т. *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*. Русе: Авангард принт, 2009, с. 141.

¹⁰ ТАФРОВА, М. *Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1865–1876)*. София: ИК Гутенберг, 2010, с. 101.

¹¹ КОÇ, В. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, с. 223.

значение на просветата; успява в известна степен да превърне вилаетския център в „малката Виена“ (без, разбира се, това да превръща Виена в „голямото Русе“). Макар и не в първа младост, отдавна прекрачил „на попрището жизнено средата“, той се намира в стихията си, завидно пъргав и дързък. Идва край Дунав с амбицията да се докаже¹² – да докаже, че управленските му успехи в Нишкия вилает не са били случайни. Иска да се утвърди като администратор, който разрешава възникналите проблеми на място, още в зародиша им, без да причини главоболия на и без това натежалата от болезнки глава на столицата.

Генерал-губернаторът е 45-годишен, със солиден административно-управленски опит зад гърба си. Заемал е различни длъжности в столични и провинциални учреждения, които му дават възможност да проникне в най-интимните гънки на държавното управление. В новосформирания вилает не е изпратен случайно, а за да приложи на практика онова, което на теория разработва в наредби и законопроекти; от него се очаква да докаже „на терен“, че реформеният процес в империята е възможен и приложим. След валийството в Ниш, Дунавският вилает за него е чудесна възможност да засили своето сияние, удобен трамплин за по-високо стъпало, за демонстрация на управленски способности и държавническа кадрност.

И точно в разгара на този кипеж, когато задействаната ръждясала управленска машина постепенно е набрала скорост и предстои да увеличи оборотите си, когато резултатите от дейността му вече са видими дори за най-пристрастното око, изведнъж вниманието му се отклонява с комитети, чети, хъшове, вълнения... Не че не е бил винаги нащрек, с отворени на четири очи, още повече, че вилаетът му е граничен, само една река дели поверената му територия от света на неприятелите от север и североизток, сред които изпъква мрачната фигура на „балъкчията“ Николай Игнатиев, който, силно обезпокоен от положителните промени във вилаета, прави всичко възможно да държи нащрек и без това настръхналите подозрения на столицата към неговите дела, внушавайки че зад тях се крият нечистоплътни, фатални за империята намерения.

И нещо изключително важно: преминаването на свищоската чета става точно когато самият сюзерен – Негово величество султан Абдул Азиз – се намира във Виена и съвсем скоро се очаква да пристигне в Русе на път към столицата край Босфора. Как един валия, комуто са възлагани толкова надежди, може да си позволи да посрещне сюзерена си в разбунен вилает? Това не налага ли до пристигането на височайшата особа в областта да се въдвори образецов ред, тя да се усмири и омиротвори? Цел, която оправдава всякакви средства.

Тъкмо поради тези обстоятелства слезният в Свищов валия не е „на кеф“. Отишлият да го посрещне на пристанището Васил Манчев свидетелства, че „той ме изглежда много криво и като че искаше да ме изяде“¹³.

¹² БАКЪРДЖИЕВА, Т. Цит. съч., с. 58.

¹³ МАНЧЕВ, В. *Спомени. Дописки, тисма*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1982, с. 99.

Пашата директно се насочва към конака, където събира членовете на меджлиса и ги увещава да не закачат местното християнско население, защото той самият щял да се заеме с разплитането на случая. След което заминава за Търново.

В тези напрегнати дни и нощи в края на май 1867 генерал-губернаторът действа като *джин гиби*. Той е във вихъра си: никой не знае кога къде се намира, сякаш има свои двойници. Предвид транспортните възможности на онова време, толкова бързо се придвижва, че оставя убеждението, че сякаш прехвърква като митологичен герой от едно място на друго. Снове светкавично в триъгълника Русе – Търново – Свищов, ту в единия, ту в другия град, „пръска пощенските коне от пресилен ход“¹⁴. Така чертае профил на друг, различен от познатия тип османски управник, който действа без мудност, мълниеносно, с хъс, иска да потисне и унищожи всяко недоволство още в зародиш; да му строши главата, докле е мъничко. Стреми се да всее страх, а чрез него – покорство и примиреност.

Махмурлъкът на „много устатото момче“ Йордан Гергицов

В опита си да стигне до корена, да хване здраво нишките, пашата прилага стратегии и хватки, непознати дотогава в имперската практика. Йордан Гергицов, основният организатор, който заклева останалите, свищовският делегат, пренесъл през Дунав наставленията и мемоара за дуализъм, е закаран в Търново на разпит пред десетчленна комисия. През време на няколкодневния арест той се държи „сербез“, предизвикателно; дори на странични свидетели прави впечатление това „много устатото момче“, което било в състояние „на десет паши джовап [отговор] да даде“. Той все още не подозира, че съвсем скоро дори на един паша няма да може да даде джовап. После е освободен¹⁵, което го успокоява, и той се завръща в родното си градче.

В една съботна вечер свищовските търговци и иконом Христо Василев го привикват, за да му кажат, че работата е „бозук“ (развалена; спукана) и че трябва още нощес да гледа да избяга, както това са направили вече другите главатари. Когато всички мислят, че се е вслушал в наставленията, в неделя сутринта с учудване го виждат да влиза в кафенето. На свой ред невероятно хладнокръвният крояч и шивач се учудва защо съгражданите му са се толкова уплашили, „че не е останало у вас кръв“ (позволява си дори чепата шега: „да [в]зема да ви сръгам, няма да се препълни една чаша кръв“)¹⁶. Дядо иконом отново го съветва: докато още не са затворили Дунав да намери начин да избяга или да се укрие. Дали от самонадеяност, или от непоколебима убеденост в своята невинност, Йордан не предприема нищо. През деня продължава да гуляе с приятели нагоре-надолу, а през нощта

¹⁴ ЛИКОВСКИ, Н. Цит. съч., с. 413.

¹⁵ МОНЕВ, Ил. Цит. съч., с. 388.

¹⁶ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 367.

„отива без гаиле вкъщи“, ляга си и сутринта, на 21 май, „улавят го на ятака [леглото] му“¹⁷. Закаран е отново в Търново, което уплашва всички, да не би „да запали града, да обажда“. Което и става.

В крайна сметка Мидхат паша успява по свой си начин да „прекрои“ устатия крояч на мъжки дрехи, като го сплашва с мазното въже; взема му страха. От друга страна, не пропуска „да го гали“, обещавайки да го направи мюфетишин [инспектор], сиреч блюстител на обществения ред, пазител на сигурността. Генерал-губернаторът, започнал да действа като съдебен следовател, превръща главния организатор на бунта в послушно оръдие: Йордан Гергицов не само разкрива, че е пренесъл мемоара за дуализъм от Букурещ в чорапите и обувката си, но и дава на пашата подробен списък на съзаклятниците от града и селата, които познава. Благодарение на организационната схема на комитета обаче той познава малка част от членовете, затова мнозина остават неиздадени.

В своите спомени Петър Берковски се опитва да реабилитира наложилите се в колективната памет образ на предател на Йордан Гергицов: междуременно той успял да предупреди мнозина от своите приятели в комитета, че всичко е разкрито и ги посъветвал да се укриват. За да даде време на действително замесените да напуснат града, той сочел като свои съучастници най-различни лица; издавал участниците само тогава, когато узнавал със сигурност, че те вече са успели да преминат границата.¹⁸ Тома Панталеев и Янко Ванков също отричат „предателството“ на Йордан Гергицов, приписвайки му заслугата, че по време на разпита нарочно посочвал хора, които нямали нищо общо с комитетската дейност.¹⁹

Суровото изтрезняване на едно градче

През нощта на 1 юни Мидхат паша телеграфира от Търново в Свищов със строгата заповед да бъдат арестувани всички по изказания от Йордан Гергицов списък; още същата нощ поименно започват арестите на младежите²⁰. „Другите избягаха, ние паднахме в огъня, изгоряхме“, ще признае един от тях.²¹ Водейки със себе си Йордан, окован в белезници, Мидхат паша, хванал вече нишката, се връща в Свищов, „свиреп като звяр“²²; в ста-

¹⁷ Пак там, с. 368.

¹⁸ БЕРКОВСКИ, П. *Из възпоминанията ми*. Лом, 1892, с. 51–52.

¹⁹ ВОЛКОВ, Е. *Христо Ботев*. София: Федерация на анархистите в България, 2009, с. 282.

²⁰ Например Иваница Иванов описва своето арестуване по следния начин: „Приставът Ашимаа [Хашим ага] ме покани с думите: „Ха де чоджюм конаа боклоунуз мейдана чиктя“ (ЛИКОВСКИ, Н. Цит. съч., с. 413). Този израз на турски език е преведен неправилно от автора на публикацията като: „Хайде, момчето ми, да излезем на мейдана пред конака“. Правилният превод би следвало да бъде: „Хайде, момчето ми, [да вървим] в конака, че излязоха наяве нечистотиите ви“.

²¹ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 369.

²² МОНЕВ, Ил. Цит. съч., с. 389.

ранието си всячески да потуши пожара на вълнението, сам се заема с разплитането, по-скоро разсичането на възела.

На другия ден свищовският затвор вече е претъпкан със съзаклятници, които се привикват в конака на разпит при пашата. Йордан стои от лявата му страна и подканва: „Обаждайте, защото пашата узнал (уж) по-добре работата“²³. Валията пита за преминалата от Зимнич чета, но всички се кълнат, че не знаят нищо за нея. „В мемоара ли сте заклевани?“ – „В нищо“. После са закарани в казармите, а подир тях е докаран и Йордан. На 5 юни, празника на Света Троица, вързани с въже един за друг, няколко десетките арестувани са закарани на пристанището, където ги чака нарочен параход, в чийто хамбар (трюм) са откарани в Русе. Свищов преживява покъртителни сцени, мало и голямо, българи и турци, са в потрес от случващото се: „ужас, сеч и огън“²⁴, „в огън беше пламнал градът, в огън гореше“²⁵, четем в спомените на свидетелите. Рязко изтрезнялото градче излиза да изпраща своите младежи: „когато се обърнахме към града, то Калето почерняло от народ, сродници, майки, бащи, сестри, родове“²⁶.

Разпитът в Русе: „Чък бе, Йордан!“

Впечатляващо е не само изпращането в Свищов, но и посрещането на подсъдимите във вилаетския център; под конвой те преминават от пристанището до затвора между строени в два реда войници. Няма никакво съмнение, че всичко това е направено, за да се всее респект, да се усети колкото може по-плътното присъствието и мощта на онази абстрактна субстанция, наречена държава. Един по един съзаклятниците са изправени на съд. Разпитите се провеждат в присъствието на различни европейски консули, които ги подканват да не се боят, ако имат нещо за казване. На въпросите „Кой ви кле?“ , „За какво сте се клеели?“ се дават едни и същи отговори; „говори се доста строго“, в смисъл малко, лаконично. Често пашата прилага специална тактика: нарежда да отведат разпитвания на бесилото, после го връщат обратно, което се повтаря няколко пъти; тези сцени са придружавани от любезни подкани: „Ние знаем, че това не е твое дело, ти си сиромаш човек, но обади, което знаеш“.²⁷ Въпроси и отговори се въртят в омагьосан кръг: „Йордан казва, че те е клел.“ – „Че какъв е Йордан да ме кълне? Кадия ли е? Поп ли е?“ – „Ти с Йордан не си ли се събирал?“ – „Аз го знам, че ми е от града, но да ме е клел – не.“ – „Познаваш ли Йордан?“ – „Как да не го познавам, като ми е съсед по къща и по

²³ ЛИКОВСКИ, Н. Три спомена на българи революционери, заточеници в Диарбекир. – *Известия на Държавните архиви*, 1988, № 55, с. 30.

²⁴ МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 100.

²⁵ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 367.

²⁶ Пак там, с. 369.

²⁷ Пак там, с. 370.

дюкян.“ – „Ако Йордан каже, че те е клел, ти какво ще кажеш?“ – „Може да каже, но аз нищо не знам.“

Когато разпитваният отрича да е бил заклеван от Йордан или започва да дава противоречиви показания, валията вкарва в действие своя „помощник“, когото държи до себе си като уловка, често скрит зад някакъв параван или зад разпитващите: „Чък [излез] бе, Йордан!“²⁸. Вкараният в ролята на коректив изскача зад гърба му: „Аз го заклех, но той лъже“. Появата му силно разколебава разпитваните: „Аз като го видях, спуга ми се устната“, ще признае един от тях.²⁹ Всичко това е достатъчно основание за кадията да извика: „Ефендим, бунлар хепси бир“, в смисъл: всички са замесени в делото. Присъдите се основават на показанията на Йордан Гергицов, „когото бяха отделили от нас, за да не му пукнем главата като предател“³⁰. Така на 11 юни са прочетени показанията, под които подсъдимите се подписват, признати за виновни. В резултат 32-ма души са осъдени на заточение от по 3, 10 и 15 години, а Йордан, въпреки че е оръдие в ръцете на пашата, съдружник в разкриването на участниците, трябва да излежи доживотна присъда.

На следващия ден, оковани в белезници и синджир, задържаните са натоварени на железницата за Варна. През града са преведени точно когато се отварят дюкяните; това време на деня не е избрано случайно. Интересно е, че на тръгване българите пеят турска песен: „Хошча калън валиделер ве баджълар“ (Прощавайте, майки и сестри). С какво може да се обясни този факт? Може би целта е да се разчувстват местните турци, да привлечат внимание върху злощастата си съдба? А може би просто заради съществуващото двуезичие, при което някои народни песни са станали общи?

И така, по време на съдебните процеси в Свищов и Русе генерал-губернаторът прилага коварни средства и хитрости: на разпитите държи Йордан до себе си, той открито подшушва на подсъдимите, че няма какво да крият, че най-добре е сами да си признаят, защото пашата вече знае всичко. По такъв начин терзията спомага за създаването на някакъв чудовищен образ на пашата, който притежава извънредни способности. Не е трудно да си представим психологическото въздействие, което тези подкани имат върху разпитваните; няма съмнение, че това ги сломява, изцежда последните капки морални сили, изчерпвайки всякакъв смисъл за съпротивление.

През Варна и Цариград за Диарбекир: деянията Йорданови

С наскоро построената железница заточените свищовци пътуват до Варна; с изключение на един, всички за първи път виждат морето, макар досега да са живели на брега на пълноводната, вливаща се в него река. Прехвърлят се в един австрийски параход, чийто капитан – далматински славянин (какви-

²⁸ Пак там, с. 366.

²⁹ Пак там, с. 370.

³⁰ ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 414.

то често са капитаните на австрийските кораби) – от чисто славянски порив е готов да послужи. Например на Васил Манчев се предлага съвсем реална възможност за бягство (чрез прехвърляне в друг параход), но той не поема тази отговорност под предлог, че е убеден в своята невинност, че в случая става дума за някакво велико недоразумение, което в Цариград ще се поправи: „искам още един път да се изправя и представя пред Мидхат паша“³¹; убеден в своята правота, той вярва, че ще се оправдае много лесно³².

Може да се каже, че не само бившият учител живее с тази мисъл, всички осъдени са обхванати от такава надежда. Разбира се, разчита се на съдействие и от страна на българските институции (община, църква), особено на влиятелни българи (търговци и висши държавни сановници), на подкрепата на руското посолство в столицата. Вярва се, че недоразумението в провинцията, отнасящо се до тези тежки присъди, ще бъде коригирано в столицата.

Стъпили в Цариград, те са отведени в централния затвор. Съществуват свидетелства, че само Йордан Гергицов не е бил затворен, а „оставен под полицейски надзор, та си шие в Балкапан хан“³³; че бил пуснат в Цариград с условие да издири скрилите се в него комитаджии, но после пак бил заловен и изпратен³⁴. В столицата упованията на свищовските младежи остават напразни и след приблизително пет месеца, в две групи, на различни дати, през бурното по това време на годината Черно море са откарани в Самсун, а оттам по суша през планинските проходи на Централен и Източен Анадол пътуват за Диарбекир, където пристигат след около два месеца; преходът е труден, изпълнен с премеждия, болести и смърт. Настанени са във вътрешната крепост, където е затворът.

Докато свикнат с „лошавия и неносен въздух“³⁵, с местната храна и условия, с всекидневните опасности, които ги дебнат (ухапване от скорпиони, непознати дотогава болести...), за новодошлите първите седмици и месеци на заточението са тягостно мъчителни. Всички са обзети от отчаяние, не виждат изход, трудно се препитават; това е период на взаимни вражди; пият и пеят, намират удоволствие в кавгите. На дулото на топа е поставен Йордан Гергицов, когото всички виждат като основния виновник за сполетелите ги страдания. Поболява го крак; но понеже той „стана причина да [в]земе такъв обрат революционната ни организация, т. е. той излезе предател“, никой не му съчувства, напротив – „за отмъщение беше турен да лежи до вратата на яхъра затвор, гдето го плюваха и проклинаха, защото той ни беше заклел да умрем с пушка в ръка като патриоти“³⁶. Няма опрощение за Йордан – гла-

³¹ Пак там, с. 432.

³² МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 101.

³³ КАРАПЕТРОВ, П. *Сбирка от статии*. Средец: Печатница на Ив. К. Цуцев, 1898, с. 289–303.

³⁴ СТАМБОЛСКИ, Хр. *Автобиография, дневници и спомени*. Т. I (1852–1868). София: Държавна печатница, 1927, с. 330.

³⁵ МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 130.

³⁶ ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 419.

ватаря, куриера, който ги е агитирал и организиран, заклея ги е да тръгнат по този път, а после изведнъж влязъл в ролята на предател, хвърляйки ги в огъня. Поради това той не само е отблъснат, отритнат, изолиран, намразен, но и подложен на психологически, а не е трудно да се заключи – и физически тормоз. Можем да си представим окаяното състояние, в което се намира.

От колективните писма до Васил Манчев в Анкара, към когото всички питаят уважение като към учител, се узнават подробности за деянията Йорданови в източнoанaдoлският град. Така от писмо с дата 12 февруари 1869 г., подписано от 24-ма души, разбираме, че той „труди се да ни хвърли в по-голям огън, например миналата година се трудеше да избегне [избяга]. Също преди два месеца се труди да избегне и беше вече приготвен, но съдбината му откри делата“³⁷. С други думи, Йордан Гергицов преценява, че съществува реална възможност за бягство от крепостта, това го кара да прави съответните планове. Три пъти той се подготвя сериозно за бягство, вероятно роля тук има и нетърпимо тежкото му положение сред своите. Замисленото от него е третирано от останалите като собственото им „хвърляне в огъня“, защото след всяко сполучено или разкрито бягство отношението на местната власт към заточениците рязко се променя, условията се утежняват, отменят се всички свободи, въвежда се по-строг режим.

Както се вижда, този път ролята са разменени – те го предават и опропастяват, известявайки властта за намеренията му да избяга. На тази основа Йордан получава наказание, заповядва се „да ходи с пазач повън“. В колективното писмо не е спестено и едно ужасно пожелание: „Дано Бог да му скъси дните, чи да ся отървем и ний, та да живеем по-отпуснати“; смята се, че без него ще се живее по-спокойно.

Една колективна вестникарска дописка ни помага да вникнем в окаяното душевно състояние на Йордан Гергицов:

Предателят Йорданчо се лишава от всяко утешение; съвестта му го силно мъчи; самият живот е за него люта мъка, слънце да гледа няма очи. Между [в]синца ни той е най-окаян. Той няма лице да ни погледне, страхува се от сянката си. За него спокоен съм няма. Самата утеха за него е смъртта; той я търси, без да може да я намери. Всички виждаме какво зло нещо било предателството.³⁸

Георги Бошнаков (в писмо от 13 март 1870) съобщава за друго деяние Йорданово. Към края на предходната година свищовската община изпратила чрез един турски търговец сумата от 50 турски лири, за да си я поделят, като всекиму се падали по две лири. Йордановият дял бил задържан, понеже преди това той направил същото с една предназначена за всички сума.

³⁷ МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 132.

³⁸ Дунавска зора, II, № 28, 24.05.1869. Цит. по: САРИЕВ, В. *Диарбекир и българите. Фрагменти от историята*. – В: САРИЕВ, В. *Събрани страници*. Т. 2. Пловдив: Жанет 45, 2011, с. 253.

На това основание Йордан подал жалба срещу търговеца турчин с обвинението, че не му е дал полагащите му се 2 лири, като така го компрометирал неприятно пред местните власти.³⁹

В посочените две писма по адрес на „обичнаго Юрданча“ се натъкваме на изрази и сравнения, като „негово свинскородие“, „проклетий син“, „туй краставо куче“, което показва силна неприязън към другаря, когото всички морално осъждат. Благодарение на хубавия си занаят, както и на своята хитрост и практичност, Йордан успява да излезе по-рано от затвора, като отваря дюкян в града за кроене и шиене на мъжки дрехи за вилаетските чиновници.

С изключение на неколцина, заточените свищовлии постепенно се окопитват и стоически понасят удара на съдбата. В това им помага младостта и крепкостта на силите, способността да се приспособяват към условията и средата, привързаността към живота. Започват да се трудят, намират препитание, същевременно пишат до столицата и до различни духовни инстанции молби за помилване.

Когато пътят за Багдад минава през... Диарбекир

Месец и половина след приключването на свищовските събития Мидхат паша отива да посрещне завръщания се от Европа по Дунав султан. И тъй като според тънките традиции на османската дипломация се смята за кошунство един назначен управник на посрещне сюзерена си в собствената му земя (например във Видин), в ролята си на домакин валията отива да посрещне падишаха чак в Будапеща. Така на 3, 4 и 5 август 1867 г. Абдул Азиз остава една нощ във Видин и две в Русе, след което през Варна се завръща край Босфора след продължилото 47 дни европейско пътешествие. Сюзеренът остава изключително доволен от тържеството по посрещането му в Русе.

„Кое е това място?“, пита в пълна почуда той. „Това е Русчук, великолепни господарю, Дунавският вилает“. „Благодаря, паша! Този град по нищо не се различава от местата в Европа, които видях“, изрича височайшата си похвала сюзеренът⁴⁰, оценявайки по достойнство направеното от валията. По-късно в спомените си Мидхат паша ще сподели, че това е било най-високото признание, което бил получил за своята управленска и държавническа дейност. Би следвало да е удовлетворен от добре свършената работа.

Без да се изпълни още година от Свищовското приключение, той се завръща в столицата, за да заеме от март 1868 г. важния пост председател на Държавния съвет. Поради несъгласия с другите управници той изпълнява съвсем закратко тази длъжност, като впоследствие е назначен за генерал-губернатор на Багдадския вилает – още една възможност да се отдаде на реформи и преобразувания.

³⁹ МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 135.

⁴⁰ MİDHAT PAŞA. Цит. съч., с. 69.

Как може да се пътува от Цариград до Багдад? По онова време най-предпочитаният маршрут минава с параход през Мраморно, Егейско и Средиземно море до крайбрежна Александрета (днес Искендерун), а оттам се продължава по суша към града на река Тигър. Представа за трудните условия на пътуване в анадолската география през онези години ни дават думите на един пашовски син, който се среща със свищовските заточеници в Диарбекир. След като се запознава с патилата им в хана, където ги кани на разговор, той казва: „ако аз бях на мястото на тия, които ви са осъдили за наказание, щях да ви осъдя да пътувате от Цариград до Диарбекир, гдето чтом пристигнахте, на другий ден да потеглите обратно за Цариград. Друго по-тежко наказание не ви трябваше, защото аз, който пътувам с няколко слуги и харча хиляди лири, си съсипах живота“⁴¹.

На път за мястото на новото си назначение обаче Мидхат паша променя втория етап на утъпкания маршрут. Така от Александрета, вместо да мине през Алепо, той се отклонява на североизток, преодолява силно пресечения планински терен и на 3 април 1869 г. стъпва в... Диарбекир. Защо е предприето това отклонение? Въпреки високите, отговорни длъжности, които заема, той не забравя своите „жертви“ от Свищов, не ги оставя на произвола на съдбата; нещо гризе съвестта му, не му дава спокойствие.

Стъпил в града в четвъртък вечерта, преди още да му изсъхне потта по гърба, преди още да му поднесат гъсто черно кафе в разлат филджан, преди да си е отдъхнал съвсем, още на следващия ден, независимо че е петък, денят на основната седмична служба, той пожелава да се срещне със свищовските заточеници, канейки ги в конака на местния валия Курт Исмаил паша.

Като ги вижда след почти две години, Мидхат паша остава смаян от мизерния им вид – „окъсани, по бели гащи, с мазни и скъсани фесове и пожълтели [лица] от влажния затвор“⁴². Още повече се учудва, когато „подир многото распитвания за преминуването ни“⁴³ разбира, че са принудени да се впрегнат в тежка изнурителна работа. Той обръща вниманието на местния валия, на членовете на общината и на присъстващите главни правителствени чиновници, че тези хора не са крадци или убийци, за каквито са ги мислели дотогава, че „не от гората били хванати, а от къщите и дюкяните им в Свищов“⁴⁴. С други думи, това са все търговски синове („тюджар евлядъ“), към които трябва да се прояви друго отношение, като им се дава работа според способностите им и да им се преподава турски език. В беседата си със свищовлии той ги „посоветува“ по-добре от един баща и силно разкаян, им се обрича, че ще ги освободи. И точно в този момент, когато чувства на разкаяние и съжаление бушуват в гърдите му, той съгледал Йордан и веднага го посочил на местния валия: „Този стана причина, за да се разплакат

⁴¹ ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 425.

⁴² Пак там, с. 438.

⁴³ ЛИКОВСКИ, Н. *Три спомена...*, с. 311.

⁴⁴ ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 438.

толкова майки и бащи⁴⁵. Пашата не може да се удържа, признавайки, че „станал пишман, дето не го обесил“. „Ако бях обесил туй куче, никой от тези другите нямаше да дойде тука“⁴⁶, изригва той, като продължава да сипе жар и пепел върху Йордан: „Защо издаде толкова твои другари? Ето и ти заедно страдаш в заточение“⁴⁷ – думи, които още повече усилват „гризенето на съвестта“ на крояча и шивача.

Пред вида на заточените млади хора валията още повече се разлютява към Йордан, виждайки го като причина за тяхното нещастие. И за да успокои съвестта си, а защо не и да измие ръцете си, покрай всички други въпроси, той желае да чуе потвърждение от самите пострадали: „Не е ли този причината, дето вие изгоряхте?“, за да получи единогласен отговор: „Евет, ефендим, този е“⁴⁸. Пашата специално пита за Никола Вражалиев, „изнежен другар“, от когото навремето също искал да изтръгне нещо, и съжалява, когато узнава, че е починал преди няколко месеца.

След тази среща между равен с равни във вилаетския конак свищовлии са върнати в затвора, но подир пладне Мидхат идва с неколцина от местните главатари и управителя, повиква ги още веднъж и след дълги „съветования“ ги освобождава да ходят свободно денем в града и да се занимават кой с каквата работа намери, а нощем да се прибират в затвора. Другояче казано, пашата търси и намира начин да облекчи положението им; няма съмнение, че през това време той съветва, „рекомандасва“, наставлява, спори, заповядва на местните управници. „За по-нататък по-голяма свобода ви чака“, обещава той на заточениците; допълва, че е писал в столицата „чтоото или в градът да ни пуснат, или в Цариград да ни върнат, или же съвсем ще ни помилват и освободят“. Смята, че моментът не е подходящ за освобождаването им, защото в България отново са пламнали въстания и тъй като те са „белязани“, могат да пострадат още по-зле.⁴⁹

Твърде показателно е, че новият управител на Багдадския вилает неочаквано им предлага още една възможност: кани ги да дойдат с него, иска да ги нареди на правителствена служба като свои пазители, понеже се страхувал за своята сигурност.⁵⁰ Това, че желае да бъдат в неговото близко обкръжение, е явен признак за много високото му доверие към тях. Свищовци любезно отклоняват поканата му, заявявайки силното си желание да се завърнат по своите домове. Подир няколко дни пашата заминава по река Тигър за Багдад, със сал от ярешки кожи.

Няма съмнение, че специалното посещение на доскорошния председател на Държавния съвет на Османската империя в Диарбекир, по време на

⁴⁵ Пак там, с. 438.

⁴⁶ ЛИКОВСКИ, Н. *Три спомена...*, с. 311.

⁴⁷ *Дунавска зора*, II, № 28, 24.05.1869. (Цит. по: САРИЕВ, В. *Диарбекир и българите...*, с. 253.)

⁴⁸ МАНЧЕВ, В. Цит. съч., с. 132.

⁴⁹ МОНЕВ, Ил. Цит. съч., с. 400.

⁵⁰ Пак там.

което им оказва височайше внимание, нещо съвсем непривично в имперската управленска практика преди и след това, се отразява благоприятно върху състоянието на заточените свищовци, коренно променя положението им. Личното внимание на бъдещия велик везир е явно афиширано покровителство, мало и голямо в града вече знаят, че българите са под неговото крило, че те се радват на симпатиите му. Дори местният валия, който преди не е искал да чуе за тях, започва да проявява повече снисходителност. Всичко това им дава надежда за скорошно освобождаване, влива им сили. Пашата лично се бори за техните права, по негово настояване се увеличава дължимата им се по закон дневнина на 2 гроша, изисква да се отнасят добре към тях, да не им дават непосилна работа; получават и други права и придобивки. Така като техен препоръчител, Мидхат паша повдига социалния им статут, авторитета им в лицето на местните – те са синове на търговци, а търговията заема много високо място в ценностната скала на източния човек.

Изследователят Атанас Бойков смята, че продължилото пет години заточение на свищовлии може да се раздели на два периода, разграничителната линия между които е преминаването на Мидхат паша през Диарбекир. С неговото пристигане се слага край на изпълненото им с непосилни изпитания съществуване. Впоследствие те се радват на относителна свобода и получават права на политически заточеници, нещо, което им е отказано до този момент от местното управление. Това, че работят и живеят свободно в града, се отразява на самочувствието им, събират увереност, търсят помощ отвсякъде.⁵¹

Точно тук изследователят се изправя пред явен парадокс. Управникът, който ги е изпратил на заточение, сега прави постъпки пред местните власти, пише до Цариград, предлага им да дойдат в Багдад. „Толкова ли се е променил бившият валия на Дунавския вилает?“, се пита основателно Атанас Бойков, който е склонен да приеме постъпката на генерал-губернатора като част от неговата политика на неутрализиране на съпротивителните сили, на революционната и политическа дейност на заточените.⁵² Веселин Сариев смята, че в поведението на Мидхат паша, който „съветува като един чадолюбив баща“⁵³ заточениците, в приятелските му разговори с тях, се крие „азиатска лукавост“⁵⁴. Че се стреми „да ги разедини, като ги настрои едни срещу други“.⁵⁵

Нека да отчетем, че тези хора, на средна възраст 27 години, със стабилни професии (4-ма учители, останалите са търговци и занаятчии), синове на търговци, собственици на дюкяни, са увлечени в тази „момчешка работа“ малко прибързано, в моменти на силна екзалтация, обърквайки илюзия и реалност, без напълно да осъзнават какво ги чака. Те не са изпитани комитаджии, хайдутути, хъшове, революционери.

⁵¹ БОЙКОВ, Ат. Цит. съч., с. 69.

⁵² Пак там, с. 70.

⁵³ *Право*, 31.05.1869. (Цит. по: САРИЕВ, В. *Диарбекир и българите...*, с. 256.)

⁵⁴ САРИЕВ, В. Пак там, с. 112.

⁵⁵ Пак там, с. 254.

Напуснал Дунавския вилает, заел други длъжности в държавната йерархия, Мидхат паша никога не затваря страницата на Свищовското приключение в ума и душата си. С времето все повече го терзае, безпокои съвестта му мисълта за прекомерно строгите наказания, наложени от него на тези младежи в крехка възраст. Цялото му поведение, постъпките му след това показват, че той се разкайва за стореното, след като въпросът можел да се реши с едно леко подръпване на ухото. Пандели Кисимов предава думите на учителя Васил Манчев как Мидхат паша казвал на други паши: „Видите ли този даскал, той нямаше никакъв кабахат [вина], но наказах и него за пример и за сандърмак⁵⁶ на свищовските българи“. Едно обикновено човешко чувство – съжаление, разкаяние, пишманлък от извършено някога деяние и желание то да бъде поправено.

Вместо заключение: прощална среща с много поуки

Получили дългоочакваната амнистия, на 14 декември 1872 г., на път от брега на Тигър към брега на Дунав, част от заточените свищовци пристигат в Цариград. Тук посещават екзарх Антим, за да получат пастирската му благословия. Вместо от посланик Игнатиев, зает протоколно с посрещането на княз Николай Николаевич, българите са приети от гавазина му, който ги черпи и им дава осем лири за параходни билети до Варна. Отиват при Мидхат паша в конака му⁵⁷; срещата е иницирана от Васил Манчев, който по-рано вече е бил при пашата, за да му благодари.

Денят се оказва по цариградски дъждовен, прислугата и готвачът Хайдар ги кани горе, но тъй като обувките им са кални, гостите не желаят да се качат: „само до тука дойдохме, да му благодарим на паша ефенди“.⁵⁸ Същевременно файтонът му пристига пред входната врата, за да го закара във Високата порта. Те се нареждат и щом пашата, наметнат, се подава засмян от вратата, всички се спускат и се навеждат да му целунат скута, при което управникът, макар и предизвестен за тяхното посещение, заплаква. Васил Манчев представя своите освободени по султанската милост съграждани. Но защо всесилният паша заплаква в центъра на Цариград? От умиление към уважението, което му се оказва? Но колко пъти са му оказвали и ихтибар, и почит! От какво друго, ако не от просто човешко разкаяние за това, че като управник е отнел толкова години от най-хубавата възраст на тези безвредни млади хора, че е причинил толкова страдания на близките им, че е преобърнал живота им наопаки. Че е бил прекалено, излишно строг към тях; че дори едно сплашване щеше да е достатъчно...

⁵⁶ Интересно е, че тази дума битува с три значения в съвременния турски език, а именно: 1) раздробявам, разбивам на парчета; 2) надвивам, побеждавам, сразявам; 3) сплашвам, карам някого да се сниши, да се сгуши. Макар всички значения да пасват контекстово, мисля, че пашата я употребява с третото ѝ значение.

⁵⁷ Първото от двете значения на тази дума в съвременния турски език е: богата и заможна къща, дом.

⁵⁸ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 378.

Мидхат паша ги заговаря дали са доволни от султанската милост, дошъл ли им е умът в главите. „Видяхте ли топовете на Цариград? Може ли да се превземе Цариград?“⁵⁹; „С една торба хляб и със 100 патрона царство не се взема“; „Вие знаете, че с царство не се излиза лесно наглава“⁶⁰; „Цариград лесно не се превзема“ – това са част от мъдрите наставления, които пашата бързо изрежда.

И тъй като свързва сполетялата ги неволя с немския терзия, той не закъснява да разпита за неговата орисия: „Нереде калдъ о чапкън Йордан?“ (Къде остана онзи чапкънин Йордан?). Отговаря му се, че доброволно е останал в Диарбекир.

„Кешке геберсейди бу пуш!“⁶¹

Няма съмнение, че пашата изрича последните слова в изблик на гняв. Нека да се съсредоточим върху две думички в това силно маркирано изречение, а именно: *гебермек* – ‘да пукна’ (не ‘да умра’!) и особено персизмът *пуш*, който в съвременния турски език спада едновременно към три части на речта, в стилистичния регистър на груба и простовата дума. Като съществително *пуш* означава мъж, който обслужва сексуалните потребности на други мъже; като възклицание изразява груба псувня, а като прилагателно – човек, на когото не можеш да се довериш; хитрец, мошеник. Смятам, че пашата употребява въпросната дума с третото ѝ значение. Но само след миг той ще получи един рядък по простотата си – и не тъкмо затова ли толкова запомнящ се урок по човешчина, по милост:

„Нека да не умира, ефендим, ние от своите дни ще му харижем, стига да живее, че той е вече и баща!“⁶²

Мислейки, че няма да успее да се върне в родината си, осъденият доживотно Йордан Гергицов междувременно се е оженил в Диарбекир за дъщеря на протестантски пастор, скромна и добра домакиня. Нещо повече – Йордан е вече баща, поне заради детето си да живее.⁶³

„Аферим, оглум!“; пашата е улучен право в гърдите от получения отговор. После той съветва гостите си да идат при екзарха, признавайки заслу-

⁵⁹ ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 440.

⁶⁰ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 379.

⁶¹ Пак там, с. 378.

⁶² Пак там, с. 379. (В текста на биографията на Янко Манчов се натъкваме на много турски думи и цели конструкции, които в скоби се превеждат на български език. Трудно е да се установи дали преводът е дело на самия автор или на издателя на книгата. Така или иначе, забелязват се много грешки и неточности при предаването на турските изрази. Например цитираният по-горе израз е преведен така: „По-добре да не умре за нашите дни които ни подаряваш, той да живее, Господ е добър“.)

⁶³ Помилваният Йордан Гергицов тръгва от Диарбекир със семейството си на 15 юни 1873 г. (КРАЙЧЕВ, Т. *Диарбекирски дневник и спомени*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1989, с. 88.). Роден през 1841 г., той „пада минутно мъртъв“ през 1892 г. в телеграфопощенската станция в Русе, при написване на телеграма. (ЛИКОВСКИ, Н. *Диарбекирски спомени...*, с. 435).

гата му за тяхното помилване. Но на първо място припомня своята: „Аз стоях 71 дни садразам, сизи куртардъм [спасих ви], молете се за държавата.“ Да, именно за държавата. Той може да е реформатор, управник с модерно разбиране, да стои „на крачка пред своето време“, но стане ли дума за *девлет*, за държавата, за нейното съществуване, всичко останало губи значение. Не беше ли постъпил тъй строго с тези момчета тъкмо заради целостта и бъдещето на държавата? Нещо повече, за него сякаш най-големият му успех като велик везир е, че е успял да ги освободи: той ги съветва да си гледат работата и децата и „бир даха“ (никога повече) да не правят комитаджълък; буквално ги умолява: „И сакън повече да не уйдисате на акъла на такива чапкъни, защото жалко ще бъде за вас, както и сега стана, ще се съсипете.“⁶⁴

Всички стоят на крака. Мидхат паша продължава да говори като баща, който се чувства в правото си и да потупва, и да погалва своите рожби: „Ще дойде ден, когато това, което искате, ще стане. То от бога, както си спите и така ще ви се изпълни желанието. Но вие, българите, не сте дошли до това време“. Пашата не може да се сдържа, продължава: „Да знаех, че ще можете да се освободите от турците, то аз бих ви станал главатар“. И точно тук, вероятно забелязал учудване в погледите на своите гости от тази прекаленост, изрича прощалните си думи: „Идете си със здраве!“⁶⁵ Той бърза, а няма и какво повече да си кажат. Свищовските младежи остават с усещането, че ако срещата беше продължила още малко, всеилният Мидхат паша щеше да падне на колене да им иска прошка. Уроците и поуците са взети, в този двубой няма победители, още по-малко – победени; няма „палачи“, няма и „жертви“. Пътьом, под ударите на дъждовните капки в стъклата на файтона, пашата вероятно прокліна онзи ден, в който е приел за свое име Мидхат (достоеен за похвала, за изтъкване), с което са го възнаградили в една канцелария за извънредния му ум и схватливост, а е изоставил рождението си, майчино име – Ахмед Шефик (произлизащо от ‘шефаат, шефкат’ – милост, състрадание).

...На 7 май 1884 г., след като пише до късно спомените си, които тайно, под непрестанен строг надзор дращи (защото много държеше животът му да послужи на поколенията за *ибрет*, поука⁶⁶), Мидхат паша си ляга с натежала от противоречиви чувства глава. Присънва му се онзи град на стръмния дунавски бряг – ах, тази леко лееща се, бистра или мътна, отнасяща всичко по пътя си Туна; онзи град, цял настръхнал в ужас и потрес; плач и ридания се носят над Кале баир... Изведнъж се сепва: сред тишината в коридора отекват стъпките на палача, който иде към килията му в крепостта Таиф, в арабската провинция Хиджаз...

⁶⁴ МАНЧОВ, Я. Цит. съч., с. 378.

⁶⁵ Пак там, с. 380.

⁶⁶ Втората част от спомените на Мидхат паша носи заглавието „Hayatım İbret Olsun“ (Животът ми да послужи за поука).

ЛИТЕРАТУРА

БАКЪРДЖИЕВА, Т. *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*. Русе: Авангард принт, 2009. [BAKARDZHIEVA, T. *Na krachka pred vremeto. Darzhavnikat reformator Midhat Pasha (1822–1884)*. Ruse: Avangard print, 2009.]

БЕРКОВСКИ, П. *Из възпоминанията ми*. Лом, 1892. [BERKOVSKI, P. *Iz vazpominiyata mi*. Lom, 1892.]

БОЙКОВ, Ат. Съдбата на свищовските заточеници от 1867 г. – *Исторически преглед*, XLIII, 1987, № 8, с. 63–75. [BOYKOV, At. *Sadbata na svishtovskite zatochenitsi ot 1867 g.* – *Istoricheski pregled*, XLIII, 1987, № 8, s. 63–75.]

КАРАПЕТРОВ, П. *Сбирка от статии*. Средец: Печатница на Ив. К. Цуцев, 1898. [KARAPETROV, P. *Sbirka ot statii*. Sredets: Pechatnitsa na Iv. K. Tsutsev, 1898.]

КРАЙЧОВ, Т. *Диарбекирски дневник и спомени*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1989. [KRAYCHOV, T. *Diarbekirski dnevnik i spomeni*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1989.]

ЛИКОВСКИ, Н. Диарбекирски спомени и автобиографични бележки на Иваница Ангелов Иванов от Свищов (1847–1938). – *Известия на Държавните архиви*, 1986, № 52, с. 407–461. [LIKOVSKI, N. *Diarbekirski spomeni i avtobiografichni belejki na Ivanitsa Angelov Ivanov ot Svishtov*. – *Izvestiya na Darzhavnite arhivi*, 1986, № 52, s. 407–461.]

ЛИКОВСКИ, Н. Три спомена на българи революционери, заточеници в Диарбекир. – *Известия на Държавните архиви*, 1988, № 55, с. 303–333. [LIKOVSKI, N. *Tri spomena na balgari revolyutsioneri, zatochenitsi v Diarbekir*. – *Izvestiya na Darzhavnite arhivi*, 1988, № 55, p. 303–333.]

МАНЧЕВ, В. *Спомени. Допуски, писма*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1982. [MANCHEV, V. *Spomeni. Dopiski, pisma*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1982.]

МАНЧОВ, Я. Автобиография на Янко Манчов. – В: ПОПХРИСТОВ, Г. *Свищов в миналото*. Свищов: Печатница П. А. Славков, 1937, с. 360–381. [MANCHOV, Ya. *Avtobiografiya na Yanko Manchov*. – V: POPHRISTOV, G. *Svishtov v minaloto*. Svishtov: Pechatnitsa na P. A. Slavkov, 1937, s. 360–381.]

МОНЕВ, Ил. Спомени на хаджи Илия Монеv. – В: ПОПХРИСТОВ, Г. *Свищов в миналото*. Свищов: Печатница П. А. Славков, 1937, с. 381–425. [MONEV, Il. *Spomeni na hadzhi Iliya Monev*. – V: POPHRISTOV, G. *Svishtov v minaloto*. Svishtov: Pechatnitsa na P. A. Slavkov, 1937, s. 381–425.]

НИКОЛОВА, Ю. *Достойно естъ. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век*. София: Иврай, 2006. [NIKOLOVA, Yu. *Dostoyno est. Svishtov prez devetnadesetiya vek i parvoto desetiletie na XX vek*. Sofia; Ivray, 2006.]

САРИЕВ, В. *Диарбекир и българите. Фрагменти от историята*. – В: САРИЕВ, В. *Събрани страници*. Т. 2. Пловдив: Жанет 45, 2011. [SARIEV, V. *Diarbekir i balgarite. Fragmenti ot istoriyata*. – V: SARIEV, V. *Sabrani stranitsi*. Т. 2. Plovdiv: Zhanet 45, 2011.]

СТАМБОЛСКИ, Хр. *Автобиография, дневници и спомени*. Т. I (1852–

1868). София: Държавна печатница, 1927. [STAMBOLSKI, Hr. *Avtobiografiya, dnevniitsi i spomeni*. T. I (1852–1868). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1927.]

ТАФРОВА, М. *Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администратцията на Дунавския вилает (1865–1876)*. София: Гутенберг, 2010. [TAFROVA, M. *Tanzimatat, vilaetskata reforma i balgarite. Administratsiyata na Dunavskiya vilaet (1865–1876)*. Sofia: Gutenberg, 2010.]

КОÇ, В. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

MEVSİM, H. *Diýarbakır Sürgünleri. Bulgarların Kaleminden Kent Manzaratları, 1862–1878*. İstanbul: Kitap, 2016.

MİDHAT PAŞA. *Hayatım İbret Olsun. (Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu)*. İstanbul: Temel, 1997.

THE SVISHTOV ADVENTURE OF 1867 AND MIDHAT PASHA: THE STORY OF A BETRAYAL, PUNISHMENT AND REPENTANCE WITH MANY TEACHINGS

Abstract. Midhat Pasha, the Governor-General of the Danube Vilayet, managed to unravel the complex knot of the Svishtov Adventure of May 1867 thanks to the betrayal of Yordan Gergitsov, who was one of the main organizers. Several dozens of young people from Svishtov, who were sentenced to exile in Diyarbakir, were pardoned prematurely with the decisive intercession of the Grand Vizier Midhat Pasha. In the proposed text, the Svishtov Adventure is viewed as a story full of lessons and teachings about betrayal, punishment and storytelling. *Keywords:* Danube Vilayet, Svishtov Adventure, Midhat Pasha, Yordan Gergitsov, Diyarbakir exiles, repentance

Hüseyin Mevsim, Prof. PhD

ORCID ID: 0000-0001-5929-7943

Scopus ID: 38161774200

Ankara University, Faculty of Language, History and Geography

Hacettepe, 06100, Sıhhiye Kavşağı, 06430 Altındağ, Ankara, Turkey

E-mail: hmevsim@gmail.com

Мария К. Караколева, студент

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (София, България)

ВЯРАТА – ОСНОВА НА ВЪЗПИТАНИЕТО В ПЕТКО-СЛАВЕЙКОВАТА „ПЧЕЛИЦА“

Резюме. Изследването се занимава с възпитателно-религиозните елементи на Петко-Славейковото възрожденско детско списание „Пчелица“. Присъствието им е обусловено от възгледите на автора относно ролята на детето в обществения градеж и необходимостта от вписването му в лоното на християнството. Текстът има за цел да открие водещите принципи в изграждането на публикациите, свързани с вярата. Обособени са няколко основни линии, обединени от християнската тематика. Това са: Бог, дългът към другия, абстрактни понятия, Светото писание, молитвата, човекът.

Ключови думи: Петко Славейков, сп. „Пчелица“, религиозно възпитание, детска периодика, християнска вяра

Петко Славейков е активен възрожденски културен деец и общественик. Устремът му към по-щастливо и просветено бъдеще насочва вниманието на писателя към възпитанието на българските деца. Този засилен интерес е резултат на дългогодишни културни наслоявания и е вдъхновен от просвещенските идеи. Като педагог и силно обществено ангажиран деятел у Славейков необходимостта от специална грижа за детето изкрystalизира рано и се проявява в дейността му още през 1852 г. с издаването на „Смесна китка“. Макар и замислено като годишно, от периодично издание успява да бъде реализиран само един „стрък“. Почти 20 години по-късно „Пчелица, или ред книжки за децата“ се явява продължител на същата идейна насоченост. Като първо българско детско списание то е пример за новото осмисляне на детето като нуждаещ се от диференциация читател. Издавано е от Петко Славейков в Цариград през 1871 г. Състои се само от седем „книжки“, отпечатани в рамките на една година. Въпреки краткия период на съществуването си, то успява да предложи значим набор от текстове, обединени в единна нравоучително-възпитателна система. Програмата, която П. Р. Славейков следва, се фокусира върху моделирането на ценностна система като паралелно с това дава религиозни устои и светски знания. Статиите, публикувани в „Пчелица“, могат да бъдат тематично групирани по следния начин – текстове, свързани с християнската вяра и ценности, нравствено-дидактични текстове и такива с научнопопулярен характер. Очертаването на възгледите, отстоявани от Славейков, би могло да допълни разбирането за цялостното отношение на възрожденския деец към ролята на възпитанието на детето в градежа на

бъдещето на българския народ. Настоящото изследване цели да обособи и анализира Славейковите публикации в списание „Пчелица“, свързани с въвеждането на детето читател в лоното на *вярата*.¹

Славейков смята, че навременната грижа за детето е способна да направи от него отговорен високонравствен и високодуховен светски човек, ангажиран с добруването на народа си. Като основно значение за това има култивирането на определени ценностни и нравствени ориентири. Водещите добродетели във възпитателната му програма са дългът към Бога, към родителите, към ближния, трудолюбието и любознанието, почтеността, любовта към отечеството. Вменяването им се осъществява посредством последователното им и добре обмислено присъствие в текстове, използващи разнообразни тематика и дидактични подходи. Религиозният аспект във възгледите на Славейков е свързан с полагането на основите на духовността, която трябва да се пробуди у малките читатели. Тя е свързана както с възпитаването на християнски добродетели, така и с осигуряването на дълбоката свързаност на детето с българската общност.

Всеки брой на „Пчелица“ се открива със статия, посветена на темата за Божието същество. Така нагледно се възпроизвежда идеята за вярата като начало на всяка добра и полезна дейност. Въпреки критиките, които самият той отправя към представителите на духовенството в редица свои статии, Славейков поставя вярата на високо място във възпитателния процес.

Петко Славейков не е единственият с подобно отношение относно въпроса за религиозното възпитание. В книгата си „Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите (XVII–XIX в.)“ Надя Данова обобщава възгледите на различни възрожденци, интересували се от и занимавали се с темата за детското възпитание. Според нея Константин Фотинов е „[у]-беден в необходимостта от религиозно възпитание на децата, което според него е гаранция за формирането на високоморални личности“². Котленецът Анастас Кипиловски също подкрепя тази теза: „Основна ценност, в която според Кипиловски родителите трябва да възпитават децата си, на първо място е християнската вяра“³. Подобно е мнението и на Емануил Васкидович. Още през 1802 г. във Втория видински сборник – „Разкази и разсъждения“, Софроний Врачански присъединява към възпитателните си принципи библейския постулат: „Начало премудрости

¹ Настоящата публикация е част от по-голям труд, внимателно разглеждащ представителни текстове на трите открити тематични линии в нравствено-възпитателната програма на сп. „Пчелица“.

² ДАНОВА, Н. *Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите (XVII–XIX в.)*. София: Парадигма, 2023, с. 264.

³ Пак там, с. 282.

– страх Господен“⁴. По-късно във взаимоучителните таблици на Неофит Рилски⁵ се явява същото послание, усвоено от Светото писание:

Божіо страхъ ѣ начало ѣ основаніе на-сѣкоѣ
добродѣтель .

В мисленето на възрожденците вярата е доминираща основа за нравственото израстване на човек. Силно характерно за изказа им е боравенето с библейски цитати. Словосъчетанията „страх от Бога“ или „Божий страх“ стават традиционни за религиозното възпитание. Тяхна вариация може да бъде открита и в текст от първата книжка на „Пчелица“. Това е първият от няколко биографични очерка – този за Моисей. Отгледането на „този знаменит в древност пророк-патриот“ (кн. 1, с. 6)⁶ – Моисей, според текста включва „високото и Спасителното онова учение: да ся бои, да слуша и да обича Истиннаго Бога, Бога Израйлева, и да милее за своите сънародници“ (кн. 1, с. 7). Богобоязливостта, наследена от библейските постулати, се извежда като част от възпитателната програма на Славейков.

В процеса на съграждане на общество, какъвто тече по българските земи по време на Възраждането, необходими са обединяващи устои. Общата православна християнска вяра се явява важен консолидиращ фактор. Негов основен елемент е духовната връзка между вярващите. Според немския социолог Фердинад Тьонис „духовната дружба образува един вид невидима местност, един митичен град и съобщие, на което се вдъхва живот само чрез нещо като художествена интуиция, чрез творческа воля. Отношенията между самите хора (...) носят най-малко органичен и поради това необходим характер (...) имат духовна природа“⁷. Ролята на възпитателя Славейков в социален план е да посади зрънцето на вярата, което да покълне в сърцето на младите българчета и да прораствне във връзка между тях и съотечествениците им. Използвайки именно своята „художествена интуиция“ и „творческа воля“⁸, Петко Славейков преплита религиозни с патриотични мотиви. Пример за това е определението на Моисей във вече споменатия очерк като „пророк-патриот“ (кн. 1, с. 6). В библейския разказ редакторът добавя акцент върху любовта към „своите сънародници“ (кн. 1, с. 7). Така още в един от първите текстове се

⁴ ВРАЧАНСКИ, С. Съчинения. Т. 1. София: Български писател, 1989, с. 53.

⁵ РИЛСКИ, Н. *Таблицы взаимноучителни*. Изд. 3. Цариград: В печатницата на „Цариградски вестник“, 1859, с. 25.

⁶ По този начин по-нататък ще се посочват позоваванията по: *Пчелица, или ред книжки за децата*. Ред. П. Р. Славейков. Цариград: В печатницата на „Македония“, год. 1, 1871.

⁷ ТЬОНИС, Ф. *Общност и общество*. – В: *Извори на социологията*. Стара Загора: Идея, 1998, с. 146.

⁸ Пак там.

открива линията на родолюбието, която ще бива разгърната и в статиите с нравоучителен или с научнопопулярен характер. Въвеждайки я паралелно с вярата, Славейков приравнява ценността ѝ с тази на религията.

Стратегията на „писателя“ на „Пчелица“ за приобщаването на малките читатели в лоното на християнството се гради от постоянство и последователност. Всяка книжка от реда задължително съдържа поне две статии с религиозен характер като една от тях винаги стои на началната страница. Ключови за тези текстове са заглавията. Те често имат обобщителен характер и представляват отговор на натрупаните в съдържанието на съответната статия въпроси. Специално внимание ще бъде обърнато именно на въпросите, тъй като те са основно средство, с което Славейков борави при оформянето на съзнанието на малките християни. С подобна цел в някои текстове се използва първоличният разказ.

Заради абстрактния характер на религиозната проблематика, нейното въвеждане има специфични изисквания. При срещането на детето с тази нова материя всеки възпитател следва да подходи с внимание и предвидливост. В списание „Пчелица“ първа след манифестните статии стои „Бог е творец мира“ (кн. 1, с. 4). Изборът съдържанието на списанието да бъде открито именно с религиозен текст може да се асоциира с откриването на училищните учебни часове – с молитва. Аргументиран е също от необходимостта от последователност при вдъхването на вяра в Бога. На първо място трябва да се посочи какво е „Бог“. През XIX в. много западноевропейски философи се опитват да обяснят тази същност по различни начини. Задачата на Петко Славейков обаче има своята доминираща специфика – контактът с детето.

1. Бог

Въвеждането на понятието „Бог“ в статията „Бог е творец мира“ се съобразява с абстрактния му характер. Основната част от текста представлява красиво и динамично пасторално описание, в което Славейков провокира сетивната, зрителната памет на възприемателите, проследявайки познатия кръговрат на сезоните в природата. Също така подбужда емоционалната ангажираност с възклицанието „Как е чудесно устроен този свят!“ (кн. 1, с. 4). След това насочва вниманието към реторичен въпрос, наподобяващ детския изказ. А именно: „Но кой е създал всичко това и наредил толкоз чудесно?“ (кн. 1, с. 5). С оглед на честотата им, провокацията чрез реторични въпроси може да бъде определена като типична за Славейковата публицистична стратегия в „Пчелица“. Основна функция е да внушат определена мисъл или да насочат читателите към разсъждение в конкретна посока. В разглежданата статия дори има примери за игрови подходи към употребата на въпроси. Пример е редуването на въпрос и отговор: „Но тогаз кой е този, що е създал и наредил всичкото в светът толкоз чудесно? БОГЪ“ (кн. 1, с. 5), или пък

разгърнатите в стихотворна форма реторични въпроси в края на статията.

Въвеждането в християнството става посредством опита на детето. Славейков превежда малкия читател през познатия нему свят, докато стигне до концепцията за Бог с обобщението, че той е „наредил всичко в светът“. Осъзнаването на необходимостта от преминаването през личния опит при запознаването на децата с нови абстрактни понятия е изключително важно за педагозите от периода на Просвещението, а по българските земи – на Възраждането. Швейцарецът Йохан Песталоци „[р]азработва образователен метод, основан на естествения свят и сетивата, като следва принципите да се започне с конкретния предмет, преди да се въведат абстрактни понятия; с непосредствената среда, преди заниманията с това, което е далечно и отдалечено“⁹. По подобен начин подхожда и Славейков в тази първа статия с религиозен характер. Поради очевидната невъзможност да покаже на всеки читател на „Пчелица“ годишния кръговрат, той използва творческото си майсторство, за да пресъздаде конкретни визуални и сетивни картини.

Опитът на Славейков за приближаване на малките читатели до представата за Бог се осъществява в няколко текста, разпръснати из седемте книжки на изданието. Необходимостта от повторение и разширяване на знанието е основна за педагогическата работа. По този начин всяко ново понятие може да се вкорени в съзнанието на детето.

В статията, откриваща четвъртата книжка, редакторът отново провокира разсъждение. Разгърната е последователност от редица въпроси, питащи кой е поставил даден обект на мястото му. Отговорите на първите няколко са очевидни като „кой донесъл този часоказ в къщи и го окачил на стената?“ (кн. 4, с. 1). Всяко дете може да отговори – жителите на къщата са окачили часоказа на стената. Ето защо този въпрос остава без отговор от страна на разказвача. Когато обаче, минавайки през въпросите за познати, близки и достъпни предмети, се премине към „Кой е направил слънцето, месецът и земята?“ (кн. 4, с. 2), има усложнение. Тук помага отговорът, който стои и в самото заглавие на тази статия – „Бог“ (кн. 4, с. 1).

На същия принцип постепенно бива изградена представата за Бог като създател, творец и в статиите „Има Бог“ и „Бог в делата на природата“. В тях възхитата от природата е тясно преплетена с преклонението пред всесилието Божие: „Планини великолепни, кой ви е положил на основанията ви? (...) Кой е покрил високите ви чела с снегове и лед, и е направил да блюкат от дълбините ви тези извори, които напояват и оплодотворяват земята, тези великолепни реки“ (кн. 6, с. 1). Божието величие и всемогъщество биват обрисувани за малките читатели през неговите творения, а именно – природните. В предходен текст вече е посочено, че Бог е създател на всичко. Но запомнянето и усвояването на информация, приучаването към определен начин на мислене, изисква редовно повторение и различни

⁹ ДАНОВА, Н. *Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите*, с. 119.

подходи. Правейки връзка с природата, Славейков борави с впечатления и осезания. Те са общодостъпни и се предполага, че всяко здраво дете би трябвало да ги натрупва. Описанието на природата като прекланяща се пред Бог в статията „Има Бог“ свързва достъпния външен свят с невидимия духовен. Така Божието присъствие е гарантирано по нов начин. В последния текст с религиозен характер от реда книжки абстрактността на връзката природа – Бог е засилена: „Съзирам го в сиянието на слънцето, намервам го още в цветята, които украсяват хълмовете ни“ (кн. 7, с. 1), „Има ли нещо на небето или на земята, което да не води към Него, или да не ни докарва на памет Неговото всеилие и благодат?“ (кн. 7, с. 2). Целта на цитираните текстове е придаването на усещане за абсолютен. Остава възможността най-малките читатели да останат дистанцирани от него.

Като стилово подражава на детското удивление, авторът обвързва осъзнаването на Бог като Създател с реакциите: „смайват разумът ни“, „духът ми ся изгубя и смуцава“, „издирвам човека, който е тъй да кажа, средоточието на всички създадени в този свят същества“ (кн. 6, с. 2). По този начин се провокира подобна емоционалност у читателите. В продължението на статията „Бог в делата на природата“ е направено обобщението, „Наистина човеческият ум остава смаян, като ся замисли какво трябва да е непостижимото величие на Бога“ (кн. 7, с. 1). Следват реторичните възклицания: „а колко пак е безпределна неговата благодат, щото да управлява всичко, да спомага за благополучието на човека!“ и „О, колко Бог е велик!“ (кн. 7, с. 1). Акцент се поставя върху смайването. Имитацията на силно впечатлителната и постоянно удивяваща се детска природа приближава изказа на автора до този на детето. Честата употреба на емоционално натоварени въпроси и възклицания цели пораждаване на подобна реакция у реципиента. Тя може да бъде основа на възпитаването на определен модел на мислене относно Бог. Малките читатели би следвало да насочат присъщото за детската им психика удивление към всемогъществото на Твореца. Може да се каже, че „писателят“ се опитва да „преведе“ на разбираем език усещането за Бог и принадлежност към духовната общност. За целта биват употребени също и аналогии като „Ний сме на земята тука като пътник, който иска да иде на отечеството си“ (кн. 6, с. 3).

В текст с научнопопулярна тематика също може да се открие аналогизиране. Възхищението от щедростта, силата и влиянието на слънцето е приравнено с възхищението от Бога. По този начин се изравняват значимостта на слънцето за природата с тази на Бог за хората. Славейков прави изключително поетичен аналог между явление на физиката и явление на душата: „Движението на земята чрез обращението на която виждами слънцето, е образ на движението на умът ни, който чрез поучаването и научаването въздига в душите ни понятието за Бога“ (кн. 5, с. 5). Две толкова абстрактни понятия биват обяснени чрез прекарването на паралел между тях. Това е пример за вяра в способността за по-задълбочено мислене на читателите. Трябва да се отбележи, че посоченият цитат е отпечатан с по-ситен шрифт. Предполага се, че е насочен към читателите на по-голяма възраст.

Поддържана линия в няколко от текстовете с религиозен характер е тази за Божието всезнание. Внушена е представата, че Бог вижда всичко. Въведено е понятието за „ЕДНО ОКО което никога не спи“ (кн. 2, с. 2). Това е Божието око, обхващащо цялата природа, целия свят, без значение ден ли е, или нощ: „едно око, което види и в най тъмната нощ, както и в най ясната виделина на светът“ (кн. 2, с. 2). Според друг текст Божият взор преминава отвъд материята и обхваща мисълта: „Бог, Създателът наш знае всякога и най-скришното на душата ни и сърцето ни, и че той в едно мигване на окото може да научи помислите ни и деянията ни“ (кн. 5, с. 3). Присъствието на съзнание, обхващащо цялото битие, дава усещането, че човек е под постоянно наблюдение. Това цели децата да осмислят делата си като значими, забелязвани и носещи последствия. Индиректно биват натоварени с отговорност към собствените мисли и постъпки. В Божия взор е коренът на „страха Божий“, така препоръчван от възрожденските възпитатели и наследен от Светото писание. От него започва начертаването на граници в поведението, престъпването на които носи наказание. Той се явява „регулатор на поведението на човека“¹⁰, за Славейков е „вездесъщ коректив“¹¹. Злото наскърбява Бога, който тук е дефиниран като „извор на доброто“ (кн. 5, с. 2). Ето защо съзнателното отбягване на злото се явява единствен начин да се избегне „най-праведното и най-осещаното наказание“ (кн. 5, с. 3). Целта на внушаването на страх от метафизично наказание е гарантирането на вътрешен коректив, който всеки индивидуално да носи. Това усещане е от голяма важност при възпитанието на отговорни членове на обществото.

2. Дългът към другия

Текстовете с религиозен характер обръщат внимание и на дълга, който човек има към другия. Той се основава на любовта към ближния, която е водеща християнска добродетел. Ангажираността към „подобните ни, които сме длъжни да обичаме като сами себе си“ (кн. 5, с. 3) може да бъде видяна като постулиране на определено отношение към света в съзнанието на детето. Отвъд библейския постулат стоят обществените отношения, които имат за своя основа тези най-първи ценностни устои, възпитани в ранните години на всеки един човек. В статията „Невъзможно е да скрие някой погрешките си“ (кн. 5, с. 2) се казва, че „Божий закон ни задължава да обичаме доброто“ (кн. 5, с. 3). Противовес на този закон е злото, което, според текста, има отражение върху човека, който го извършва, и върху ближните му.

Отговорността към другия, която Славейков се опитва да внуши на младите си читатели, е „дълг“. Усещането за задължителност и наличие на

¹⁰ ДАНОВА, Н. *Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите*, с. 619.

¹¹ Пак там, с. 472.

закон отвъд видимия постулират етически ориентири в детското съзнание. В спомената статия е обърнато внимание на отражението, което направено зло има върху околните. Това дава възможност да се отвори по-големият въпрос за въздействието на всички човешки дела. Фокусът попада върху „подобните ни, които сме длъжни да обичаме като сами себе си“ (кн. 5, с. 2). Уточнението, дадено за „подобните ни“, носи със себе си натовареността на едно от най-важните новозаветни внушения, а именно – „възлюби ближния си като себе си“ (Марк 12: 31)¹². Кодирането му в нагласите на детето цели приобщаване към братската християнска общност. В социален план тази добродетел осигурява осмислянето на свързаността между хората. Характерът на задължителност настоява за осъзнаването на отговорността и значимостта на делата на всеки един човек.

Носената отговорност се гарантирана от задължението към възможно най-висш орган. Издигането на Бог до високата позиция на коректив бива направено отново чрез дълга – „Първата обязанност“ (кн. 3, с. 11). Думата „обязаност“ според „Речник на българския език“ на Института за български език към Българската академия на науките означава „Нравствено изискване, което всеки човек трябва да изпълни, като член на обществото, спазвайки възприетите от (в) него правила; дълг“¹³. Най-първо, а с което – и основополагащо, задължение на децата е посочено да имат „любов към Бога, ревност към молитвата и присърце към Божията черква“ (кн. 3, с. 11). Любовта се превръща в концепция, простираща се извън личното преживяване. Насочена към Бога, тя дава основание за настоятелното изискване за спазването на етичните норми, вдъхнати от религията. Предизвикан е страх от изгубването на тази любов, от наказанието на Бог и откъсването от него. Полага се основа на мироглед, осмислящ света през любовта. Устремеността на Славейков да въведе детето във вярата е аргументирана от необходимостта дълбоко да бъдат вкоренени във възприятието му отговорността за всяка постъпка пред Бог, принадлежността към духовната общност и любовта към Твореца и ближния.

3. Абстрактни понятия

Боравенето с абстрактни понятия като „любов“, „ревност“ и „присърце“ работи за изграждането на понятийния апарат на читателите. Любопитно е да се забележи начинът, по който Славейков обяснява концепции – например „рай“ и „вечност“. Вниманието към тях се аргументира от честата им употреба в църковната проповед. Воден от разбиранията си, че трябва „да се пише на общодостъпен език“¹⁴, редакторът съобразява, че

¹² Библия, сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия завет. Издание на Св. Синод на Българската църква, София, 2008, с. 1250.

¹³ Вж.: Речник на българския език. Институт за български език – БАН: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/обязаност>.

¹⁴ ДАНОВА, Н. Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите, с. 471.

за да бъде значението на една дума общодостъпно, то трябва да се обясни. Познанието на истинското значение на „рай“ принадлежи на Господ – той е „единият който го знае, защото го е Той създал“ (кн. 3, с. 2). Стратегията за обяснение на невидимите „рай“ и „вечност“ минава през отсъствието. Раят е описан съобразно библейската традиция като „място или състояние“, където „[г]рехът и смъртта нямат дял“ (кн. 3, с. 2). А „Вечността е дълбочина, която Геометрията не може да измери – Аритметиката не може да изброи – въображението не може да си я въобрази и риториката не може да я опише“ (кн. 3, с. 2). Обрисуването на същности през призмата на непостижимостта и липсата провокира абстрактното мислене и оставя пространство за свобода на интерпретацията. Посредством тях се разширява духовният свят на детето. Текстовете, посветени на посочените понятия, биват завършени с призива „нека всякой от нас живее тука на този свят по Христа, щото да сме благополучни в вечността“ (кн. 3, с. 2). Приобщаването на читателя към вечността ѝ придава лична значимост за всеки един читател, с което се повишава мотивацията за спазването на християнските етични постулати.

4. Светото писание

Честото позоваване на Светото писание изисква разглеждане на отношението, което списанието създава към него. Първият текст с вид на биографичен очерк описва живота на Моисей. Биографичният характер предполага достоверност на приведената информация. Индуктивно това води към заключението, че източникът ѝ предлага истинни и дори фактологични текстове. В посочената статия той е именно Светото писание: „Светото писание не ни казува точно колко време го е държала майка му в къщата си, но като пораснало детето, занесла го на царската дъщеря“ (кн. 1, с. 7).

В статията „За хлябът“ от същата първа книжка библейският текст е представен като исторически: „В книгата Битие гл: 3; 13. срещаме първото *историческо* [курс. мой, М. К.] споменуване за хлябът, което показва че употребението му е твърде отколешно“ (кн. 1, с. 11). Според Ирена Таушанова: „За християните хлябът се преосмисля като символ на божията плът, отдадена за тяхното спасение“¹⁵. Символната му натовареност, макар и да не е описана в посочената статия, дава причина редакторът да обърне внимание на хляба. Друга важна негова характеристика е, че той е част е от познатия свят на детето. Ето защо посочването на присъствието именно на хляба в Светото писание не е случайно. Свързването на факт от ежедневието на читателя с Библията предизвиква доверие към словата, записани в нея. Те, от своя страна, са сравнени със „слънчевите зари, които светят през прозорците в колибата на сиромаша, както и в палатът на богатият“ (кн. 3, с. 15).

¹⁵ ТАУШАНОВА, Ир. *Културни и битови аспекти на употребата на хляба в предмодерното българско общество*. 08.08.2013 г.: <https://nauka.bg/kulturni-i-bitovi-aspekti-na-upotreba/>.

Общественото разделение по българските земи през Възраждането е актуален проблем, който също бива засегнат. Посочва се, че пред светните слова социалните неравенства не са от значение. По този начин писанията се превръщат във вечно ангажирани от съвременното текстове. Равнопоставеността пред тях служи за внушаване на усещане за принадлежност и значимост на всяка личност. Характерът на тези убеждения предизвиква позитивна нагласа относно библейските цитати.

Друг гарант за истинността на написаното в Светото писание според Славейков е съществуването на евреите: „давали са и дават на всяко място и време най-силните доказателства за християнската вяра, не само защото тяхното положение е предсказано но и защото те сами са били съкровищници на всичките пророчества, които натегнуват към собственото им смущение и смаевание. Тяхното трайно множество дава ни безброй свидетели, които утвърждават истинното на Писанията от край до край“ (кн. 7, с. 4). Цитираният текст е от очерк, посветен на „Еврейският народ“. Отново чрез факт на съвремението – присъствието на този етнос, бива легитимиран Светият текст.

Славейков, говорейки за книжовността изобщо, посочва като най-голяма полза от нея запис на Божиите слова: „най-първа полза е знанието на Священното Писание, в което отредил Бог на предните свои слуги да напишат откритията, колкото сам Той е направил с силата на правдата, на промисълът и на своята благодат“ (кн. 4, с. 3). Тук се наблюдава двупосочно оценностояване – на Светото писание чрез книжовността и обратно. Изгражда се осмислянето на Библията като първично произлязла от Бога.

В обобщение, внушено е, че Светото писание е фактологично достоверен исторически текст, успял да запише Божиите слова. Необходимо е усвояването на тези убеждения, тъй като на следващ етап много идеи биват легитимирани от авторитета на свещения за християните текст.

5. Молитвата

Важно за религиозния аспект на възпитанието е личното обръщение към Бог. Реализира се чрез духовната практика на молитвата и славословието. Редакторът на „Пчелица“ се грижи да запознае малките читатели с тези средства за проявление на вярата. Необходимостта от тях бива обяснена през Божиата грижа за човека. В статията „Божий промисъл“ акцентът пада върху Божиата защита над целия свят: „Ви можете да спите, защото Он никога не спи; можете да зажмате без да ся боите от никое пременение, защото Неговото око е всякога отворено за да ви защитава“ (кн. 2, с. 2). Защитата е поводът за славословие. Друг такъв е създаването на света, което вече е въведено чрез представата за Бог-Творец: „всичко що съществува от тебе произтича“ (кн. 6, с. 3).

Редакторът призовава малките читатели да се обърнат към Бога, но заедно с тях – и цветята, птичките: „Щом мракът и тъмнината ся минат и слънчевите зари отворят очите ви, начнете денят със славословие към Бога,

който е имал грижата си и е бдял над Вас през тази нощ. Ви цветя (...) растворите пъпките си, расперете листовете си и облагоухайте диханието му. Ви птички (...) зачуруликайте благодаренията си (...) възпейте Нему преди да запееете на другарчетата си“ (кн. 2, с. 2). Обръщението на автора към природния свят създава единение между природата и човека. Преживяването на такава хармония в детска възраст кодира в сърцата идиличността на мирния живот, която след това те ще преследват.

Славословието е описано като благодарствена молитва, която целият свят произнася: „обожаяще го възсилават към Него песни от благодарствени молитви“ (кн. 7, с. 3). Засегната е именно благодарствената семантика на обръщението към Бога. Във възпитателен план пробуждането на благодарност предизвиква осмисляне и оценяване на даденостите, които човек има. Това е необходимо при изграждането на осъзнати членове на обществото.

Освен благодарствена, молитвата бива и утешителна – при драматични събития. Обръщението към Бог с цел утеха не е слабост, а естествено действие: „Освен това какво може да направи човек тука на земята и да няма нужда от помощта на оногози който ни е създал?“ (кн. 6, с. 3). Моментите на трудност биват описани от Славейков чрез красива метафора, която той бърза да обясни на детето читател: „има и в нашът живот задушливи ветрове; сиреч злочестини, скърби, грехове и толкоз други злини и лошавини“ (кн. 6, с. 3). От своя страна, „молитвата е росата, която наросява, прохладява и утешава душата“ (кн. 6, с. 4). Нейната сила носи спокойствие. Поетичността в последната метафора активира фините естетически усещания на младите читатели. Преживяването им е част от градежа на детската духовност.

Молитвата е описана като присъща и на животните: „Когато безсловесните животни нещо страдат, когато ся уплашат или когато са гладни, те викат твърде умилено. Тези груби гласове са у тях и те молитва, която отправят към Бога, а Бог и тях слуша“ (кн. 6, с. 3). Този аналог с животинския свят служи за убеждаване на реципиента в естествеността на моленето. Така възприемането му като практика би следвало да е по-лесно. Към малките читатели е отправен реторичният въпрос „Да ли прочее словесний човек ще е между всичките твари самото творение на което гласът да не възлиза никога до ушите на Творца и Създателя?“ (кн. 6, с. 4). Той влиза в ролята на провокация към всяко съмнение от подобен род.

Славейков не пропуска да зададе модел на обръщението към Бога. Използвайки първолична форма, той славослови и така заговаря с думите, които детето трябва да усвои като свои. Зададени са реторични въпроси – например: „Можях ли да не намеря (...) своята премъдрост“ (кн. 6, с. 3), както и реторични обръщения: „Ей, Боже мой“ (кн. 6, с. 3). Като излезли из устата на детето трябва да звучат и думите „тази Божествена ръка,

която е направила всичко, обожавам аз, пълен с удивление, признателност и любов“ (кн. 6, с. 3). Покрай беседата си за молитвата Славейков се опитва да предизвика у малките свои читатели жизненото удивление и ключовите за духовното развитие признателност и любов.

Като педагог „писателят“ разбира детската природа, която кара „младите отрасли“ (кн. 1, с. 1) винаги да търсят причина да не се съгласят с твърденията на възрастните и да зададат въпрос. Ето защо успява да предвиди усъмняването в Божието всезнание и чрез аналог да обясни необходимостта човек да се моли и да славослови: „Бащата познава нуждите на сина си; но за това синът не трябва ли вече да ище нищо от баща си, и да му благодари за добрините които получава от него?“ (кн. 6, с. 4).

Въпреки че според Славейков „водоземното кълбо прогласява неговото [Божие – М. К.] величие“ (кн. 7, с. 1), направено е разграничение. То се основава на владенето на говора. Животните „могат да благодарят Бога в сърдце-то си, но *ни* можем да Го благодарим с езикът си“ (кн. 4, с. 2). Способността на човека да се изразява словесно определя неговия дълг да славослови колкото се може повече. Тази дейност има и компенсаторен характер – да „Го славословим и за *онези които немогат да говорят*“ (кн. 4, с. 2). На човека е отредена задачата словом да благодари на Бог и да разказва за „големите Негови добрини“ (кн. 4, с. 2). Така той получава роля на проводник на преклонението пред Господ.

6. Човекът

Предимството на човека да бъде създание, владеещо езика, не е единственият негов дар от Бога. Обърнато е внимание на цялостното значение на това да си човек. Библейското разбиране, че Бог е създал човека по свой образ и подобие, намира място и в редовете на „Пчелица“. Според Славейков проява на Божието всесилие и всемъдрие е именно сътворението на човека: „Всесилието обаче и премудростта на Вишнияго ся вижда още по-голяма и по светла в човека, когото е създал по образу и по подобию своему“ (кн. 5, с. 2). При обяснението на тази концепция са използвани реторични въпроси от първо лице: „На кого дължа тази многоценна сила да преподавам на подобните си идеите си и желанията си и да ставам съучастник на техните?“ (кн. 6, с. 2). Способността за осъществяване на плодотворен социален контакт е осмислена като „многоценна сила“. При изграждането на ценностната система на детето подобно разбиране възпитава отворени към обществото деятелни млади хора. Подобно на словесния дар, забелязан е и дарът на способността за мислене: „А най-после има ли благодаяние още по-превъзходно от умът, с който съм надарен, с който размислям върху всички неща които мя окружават, пресметам сношенията му, придобивам множество знания и най-после – съм човек!“ (кн. 6, с. 2). Въздигането на значението на ума е отражение на просвещенския култ към знанието. Внушението на подобно отношение у децата спрямо него е път към благоразположението

им – защото „Пчелица“ предлага и текстове с научнопопулярен характер. От тях младите читатели, вдъхновени от ентузиазма на ученика, могат да вземат ценни знания за себе си.

Според цитата човек става *човек* именно чрез своя ум. Рашко Блъсков в педагогическото си списание „Училище“ засяга същия въпрос. Той избира да цитира Кант: „Човекът, казува Кант – може да стане човек само с възпитанието. Той ще бъде такъв, какъвто го направи възпитанието“¹⁶. Разликата между двете визии е определена от целевата група на двете списания. Статията в „Училище“ е насочена към педагози и родители, докато тази в „Пчелица“ цели да убеди самите деца в значението на това да си човек.

Човекът е поставен в позицията на най-висше творение, защото Бог е „подчинил (...) нему всичко в светът“ (кн. 6, с. 2). Следвайки библейските писания, Славейков внушава, че той е господар на земния свят. Това го прави първи след Бога: „Що е человек, за когото това Превиишше Същество мисли с толкоз любов? Турил мя е на най-високий ред. (...) Всички в този свят създания опознават в мене своят господар“ (кн. 7, с. 2).

Представата, че човекът е създаден по Божий образ и подобие и че е „господар и владетел на всичко що има по светът“ (кн. 5, с. 2), води до сближаване на неговата фигура с тази на Твореца. Подобно уподобяване би следвало да носи мотивация за изграждане на високонравствен живот. Посаждането на стремеж към постигане на „Божественното величие“ (кн. 5, с. 1) у децата ориентира битието им към самоусъвършенстването. Според Славейков то се осъществява „чрез възпитанието и изучаването от дете още“ (кн. 5, с. 2). Така убеждава младите си читатели в необходимостта от активно участие в собственото им порастване, а също така – и в смисъла от усвояването на текстовете, публикувани в „Пчелица“.

Славейков смята за любопитно и отношението на Бог към децата: „Когато живял Господ наш Иисус Христос на земята. Той много обичал децата за простотата и незлобието им, тъй щото ги поставял и за пример на порасналите“ (кн. 3, с. 11). Взаимността е ключов елемент от стратегията на „списателя“ в стремежа му да вдъхне на кои да е „любезни дечица“ (кн. 3, с. 11) любов към Твореца – щом той ги обича, значи е добър и те също трябва да го обичат. Боравенето с примера е една от основните стратегии, които Петко Славейков използва в публикациите си в „Пчелица“. Обикновено за това използва образите на авторитетни личности. Тук случаят е различен. Давайки децата за пример на възрастните, нараторът ги издига на висока позиция. Влизайки в роля на по-висшестоящо, детето би могло да придобие увереност в своите възможности за развитие – духовно, нравствено и интелектуално. Посочените качества (простота и незлобливост) са открити като предимство на младостта.

¹⁶ *Училище*. Букурещ: Народната Книгопечатница „Отечество“, год. 1, бр. 23, 1871, с. 6.

Списание „Пчелица“ бива наситено от текстове с религиозен характер. Те биват подчинени главно на въвеждането на малките читатели в лоното на християнската вяра. Постига се както ефектът на приобщаване към духовната общност, така и полагането на морални ориентири. Покрай тях „списателят“ се старае да вдъхне и устрем към знание и себеусъвършенстване. Славейков внимателно използва различни подходи и типове текст, за да увлече читателите. Водещ принцип в изграждането на статиите е достъпността, преминаваща през обяснения, аналози и примери. Духът на поета не позволява да бъде пропусната и поетичната окраска. Общата проблематика на текстовете и повтаряемите послания предполагат, че съдържанието и целите на изданието са предварително добре обмислени. Имайки дългогодишен педагогически опит, Славейков може да се смята и за добър възпитателен „стратег“.

ИЗВОРИ

БИБЛИЯ, сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия завет. София: Издание на Св. Синод на Българската църква, 2008.

ВРАЧАНСКИ, С. Съчинения. Т. 1. София: Български писател, 1989.

Пчелица, или ред книжки за децата. Ред. П. Р. Славейков. Цариград: В печатницата на „Македония“, год. 1, 1871.

РИЛСКИ, Н. Таблици взаимноучителни. Изд. 3. Цариград: В печатницата на „Цариградски вестник“, 1859.

Училище. Ред. Р. Блъсков. Букурещ: Народната Книгопечатница „Отечество“, год. 1, бр. 23, 1871.

ЛИТЕРАТУРА

ДАНОВА, Н. *Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите (XVII–XIX в.)*. София: Парадигма, 2023. [DANOVA, N. *Kak e zhivlyana i kak e mislena detskata vazrast ot balgarite (XVII–XIX v.)*. Sofia: Paradigma, 2023.]

РЕЧНИК на българския език. Институт за български език – Българска академия на науките: www.ibl.bas.bg/rbe/ (пребл. 28.02.2026). [RECHNIK na balgarskiya ezik. Institut za balgarski ezik – Balgarska akademiya na naukite: www.ibl.bas.bg/rbe/ (pregl. 28.02.2026).]

ТАУШАНОВА, И. *Културни и битови аспекти на употребата на хляба в предмодерното българско общество*. 08.08.2013 г.: <https://nauka.bg/kulturni-i-bitovi-aspekti-na-upotreba/> (пребл. 12.08.2025). [TAUSHANOVA, I. *Kulturni i bitovi aspekti na upotrebata na hlyaba v predmodernoto balgarsko obshtestvo*. 08.08.2013 г.: <https://nauka.bg/kulturni-i-bitovi-aspekti-na-upotreba/> (pregl. 12.08.2025).]

ТЪОНИС, Ф. *Общност и общество*. – В: *Извори на социологията*. Ред. Хр. Сантулов. Стара Загора: Идея, 1998, с. 131–158. [TÖNNIES, F. *Obshtnost i obshtestvo*. – V: *Izvori na sotsiologiyata*. Red. Hr. Santulov. Stara Zagora: Ideya, 1998, s. 131–158.]

FAITH – THE BASIS OF UPBRINGING IN PETKO SLAVEIKOV’S “PCHELITSA”

Abstract. The study deals with the educational and religious elements of Petko Slaveikov’s Revival children’s magazine “Pchelitsa”. Their presence is conditioned by the author’s views on the role of the child in social construction and the need to integrate them into Christianity. The text aims to highlight the guiding principles in the creation of the faith related publications. Several main themes are identified, united by Christian themes. These are God, duty to others, abstract concepts, Holy Scripture, the prayer, and the man.
Keywords: Petko Slaveykov, “Pchelitsa” magazine, religious education, children’s periodicals, Christian faith

Maria Kircheva Karakoleva, student
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504, Bulgaria
E-mail: maria.karakoleva8@abv.bg

Ние за другите и за себе си

В памет на Недка Капралова (1961–2024)

Редактори

Николета Пътова, Невена Михова

Настоящият дял на „*Studia Litteraria Serdicensia*“ събира изследователските приноси от проведения през месец април 2025 година XXIX Колегиум по възрожденска литература на тема „Ние за другите и ние за нас“, посветен на светлата памет на доц. д-р Недка Капралова – ръководител на секция „Литература на Българското възрождане“ (2020–2024) и дългогодишен ревностен изследовател на възрожденските процеси. Недка Капралова беше основен организатор на този колегиум, който не успя да се състои в планираното време през 2024 г. поради нейната неочаквана кончина. Проведен със закъснение от една година, форумът се превърна в акт на научна приемственост и почит към паметта и изследователския труд на доц. Капралова.

„Ние за другите и ние за нас“ е тема, която насочва към търсене на отговори на базови за възрожденското време въпроси, обобщени във въпроса за формирането на колективното „ние“. Към темата на научния форум добавихме проблемни посоки, които я дообогатяват и насочват към изследователския образ на Недка Капралова: женското писане, спомоществователството, документалистиката, социалните роли на българката във възрожденското общество. Колегиумът и публикациите в настоящия том дават възможност академичните изследвания да се чуят/прочетат заедно с думите на приятелска сърдечност и професионално уважение към Недка, към човешкото ѝ присъствие и към научната ѝ работа.

Статиите от проведения колегиум изследват широкия етно-културен дискурс на „ние“-самоидентификацията, което най-често се случва при съпоставяне с „другите“. То е разгледано в различни варианти, най-общо рамкирани от приближаването или отгласването на родното „ние“ от компонента на съпоставянето. В този широк спектър на взаимоотношения между „ние и другите“ авторите изследват динамичните процеси на формиране на българското национално съзнание през XIX век през навлизането на модерността или съпротивите срещу нея.

Насловът „Ние за другите и ние за нас“ в предложените тук статии се интерпретира като приложена в различни перспективи формула на самопознанието. Началният текст (Лидия Михова) представя лични свидетелства и аналитични прочити на научното дело на доц. Капралова. Чрез обстоен преглед на дългогодишните занимания на Недка Капралова с темата за спомоществователството като културно явление се прави връзката с европейския просвещенски модел и се разглежда значим аспект на прехода към модерната епоха по българските места. В следващите статии централната тема за възрожденското „ние“ влиза в широк спектър от интерпретации: от сблъсъка с американските мисионери (Мария Пилева) и представите за славянството в културен и политически план (Николай Желев) през реториките на регионалното във възрожденската поезия (Анна Алексиева) и критическото несъгласие с възприетото понятие „Одески литературен кръг“ (Христо Манолакев) до сатирата като

инструмент за легитимация (Андриана Спасова), стойността на ръкописните архиви и личните библиотеки като пазещи паметта (Елисавета Ненчева) и спомоществова-телството на едно конкретно старопечатно издание като обединяващ българите акт (Елена Узунова).

Диалогът (или конфликтът) с „другото“ в проявленията на женския глас през периода на Българското възраждане е тема, вдъхновяваща немалка част от научната работа на Недка Капралова. Статиите на Бойка Илиева, Мая Горчева, Невена Михова, Николета Пътова оформят „женската тема“ в блока от публикации. Те пряко общуват с изследователските вълнения на доц. Капралова за възрожденските жени с интерес-на съдба.

Статиите на Румяна Дамянова, Людмила Малинова и Елка Трайкова през спомени и лични впечатления проследяват обзорно научните търсения и постижения на Недка Капралова, както и мястото ѝ като преводач на трудовете на френските уче-ни културолози и философи Клод Леви-Строс, Фернан Бродел, Пиер Бурдийо, Ипо-лит Тен, Едгар Морен. Нейният изследователски облик се допълва от публикуваната в това издание събрана библиография на доц. д-р Недка Капралова.

Публикуваните текстове са възможност за интелектуално общуване, в което словото на Недка Капралова продължава да звучи. Защото различните „ние“ общ-ности включват и тези, които физически не са сред нас...

Николета Пътова

Лидия Михова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

НИЕ, ПРОСВЕТЕНИТЕ

(От „О, НЕРАЗУМНИ И ЮРОДЕ“ ДО „ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?“)

Резюме. Текстът коментира един от основните изследователски проекти на Недка Капралова – за спомоществователството през епохата на Българското възраждане и значимостта му за разбирането на процесите в периода на преход към модерната епоха по българските места. Новото време предопределя появата на новите хора, които литературата ще започне да „фабрикува“ и тиражира – това са образите на *Просветения европеец*, на *Будителя*, на *Учителя*, символно натоварени със знаците на ново и желано културно пространство. Те имат своите антиподи – образите на *Фанариота*, на *Кривия цивилизатор*, опиращи се на стереотипа на *Врага агресор*. На базата на съпоставяния и противопоставяния с тези образи започва конструирането на представата за образа на *Ние – българите*, а също за *Ние – просветените* българи. Изследваното от Недка Капралова явление на спомоществователството разкрива механизмите за изграждането на новата нормативност, представя интересни случаи на легитимиране на новите модерни културни и професионални общности, социални кръгове. То свидетелства за менторските нагласи на книжовниците, както и за любопитни епизоди от самоопределянето на *Просветените*. Проследени са и промените в поведението на отделните генерации възрожденски интелегенти.

Ключови думи: Българско възраждане, Просвещение, спомоществователство, интелигенция, Недка Капралова

Настоящият текст е ориентиран около един от първите научни проекти на Недка Капралова – спомоществователството през епохата на Българското възраждане, явление, чието изследване открие нови аспекти при разбирането на прехода към модерната епоха по българските места. Предполагащите изследователски интереси на Недка Капралова несъмнено подпомогнаха намирането на подходящи подходи към феномена „спомоществователство“. Това са нейните занимания с българския фолклор (още като студентка), с взаимоотношенията между традиционната култура и литературата, с културна антропология, резултат на които са двата двуезични френско-български сборника – „Безкрайната вселена“¹ (посветен на Клод

¹ KAPRALOVA, N., VRINAT-NIKOLOV, M., DIMITROVA-MARINOVA, D. *A la recherche de la texture mythique*. Sofia: Académie bulgares des sciences, ed. Boyan Penev. // КАПРАЛОВА, Н., ВРИНА-НИКОЛОВ, М., ДИМИТРОВА-МАРИНОВА, Д. *В търсене на митичната тъ-*

Леви-Строс) и в „В търсене на митичната тъкан“².

По темата за спомоществователството в България през епохата на Възраждането Н. Капралова започна да работи под научното ръководство на проф. Дочо Леков. Малко по-късно тя разшири своето проучване в сравнителен план³ и представи спомоществователството на книги през Възраждането като част от едно общеевропейско явление и маркер за ново – и личностно, и общностно самоосъзнаване и самочувствие у българина.

Ако призивът на Паисий – „О, неразумни и юроде! Поради что се срамиш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш по своя език?“ – е израз на начеващото национално самоопределяне, то „историята“ на атонския монах, маркира и още нещо ново, надхвърлящо длъжностите на проповедника пред паството. Това е ренесансово-просвещенското проявление на „Аза“, самочувствието на новата просветена личност.

Новото време предопределя появата на новите хора, които литературата ще започне да „фабрикува“ и тиражира – това са образите на *Просветения европеец*, на *Будителя*, на *Учителя*, символно натоварени със знаците на ново и възжелано културно пространство. Тези образи имат и своите също така нови антиподи – образите на *Фанариота*, на *Кривия цивилизатор*, опиращи се на стереотипа на *Врага агресор*. На базата на съпоставяния и противопоставяния с тях започва конструирането на представата за *Ние – българите*, но така също и на *Ние – просветените българи*.

Паисий „отваря“ тема, която подемат десетилетия след него книжовници, учители, писатели, журналисти, общественици – нехайството на сънародниците за българската просвета и книжнина в сравнение с другите народи, например, гръцкия. Темата е поета от неговия последовател Софроний Врачански и продължена от поколения книжовници: „отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумејте, и размотрите разумно“, призовава Софроний своите сънародници и продължава с реторично питане: „Така ли чинат другите язици, що са християни учени и мудрий философи? Я вижте како разносят они своята скока? Не я ли разносят по школи и по академии и по учени граматическое и философски?“⁴

В същото съчинение Софроний проповедникът приканва към благотворителност по-заможните („господарите“), убеждава ги да правят дарения

кан София: Българска академия на науките, ИЦ Боян Пенев, 2002.

² KAPRALOVA, N. *L'Univers immortel. Textes Réunis à l'Occasion du 90e Anniversaire de Claude Lévi-Strauss*. Sofia: Карина М, 1998. // КАПРАЛОВА, Н., *Безсмъртната вселена. Сборник, посветен на 90-годишнината на Клод Леви-Строс*. София: Карина М, 1998.

³ През 2008 г. Н. Капралова защитава докторска дисертация на тема *Livres et lecteurs à l'aube des Temps modernes (la souscription de librairie à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle)* // *Книги и читатели в зората на Модерното време (книжовното спомоществователство в края на XVIII и през първата половина на XIX в.)* в университета на Артоа, Арас, Франция.

⁴ СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ. Из „Философия мудрости“. – В: *Възрожденски страници. Антология*. Т. I. Под ред. на П. Динеков. София: Български писател, 1969, с. 87.

за училища и образование, да споделят достъпните за тях блага: „Затова е потребно всякому человеку, що е приял благая от бога, да я не разхарчи, ни да я разнесе по воли плоти своея, но разумно да я раздели на потребния помощ...“⁵.

По паисиевски звучи и Славейковото слово в „Предпоследен марш на Гайдата“. То е упрек към сънародниците, занемарили обществените дела: „Този път, ний няма да повтаряме и да подмятаме какви са гърците и какво, кога дойде за народни работи; читателите нека си наумят какво сме казвали ний за тяхната щедрост към издаването на книги, на вестници и на други по книжовната част работи...“⁶ С огорчение редакторът на „Гайда“ завършва:

Таквизи сме си ние: на гърци владици, на лъжци просеци, за инат, за салтанат, за моди, за угоди. За ядене, за пиене, за игри, за кеф да правим, даваме и наддаваме, а за общеполезни неща се вкаскатаваме, затуй и народните ни работи никак не харосват, но като те не харосват, то ний ще видим ли някога добър ден? Никога.⁷

Голяма част от българите, получили образование в чужбина през епохата, се завръщат в родината. Завърнали се от чужбина, тези „разместени хора“ (както ги определя Юлия Николова), осъществяват с чужденците и със сънародниците контакт на различни нива – в чужбина се борят за равнопоставеност, а в собствената си страна приемат ролята на будители⁸. Иван Младенов ще определи като „неясни хора“ образовалите се в чужбина през 90-те години на XIX век.⁹ Не само българите, придобили образование в чужбина, имат самочувствието на духовни водачи и просветители. И макар на местно ниво, те да остават понякога неразпознати като *различни* (надпоставени) от непросветените, то самите те се чувстват много по-близо до идентификационния модел на Просветения европеец, положен не в затвореното пространство на локалната или национална общност, а в отвореното пространство на просветеното човечество. Показателен е случаят с Ботьо Петков, отличил се „с твърде добри способности“ по време на учението в Одеската семинария. Вече учител в Калофер, Ботьо Петков споделя обидата, нанесена му от калоферски чорбаджия, в писмо от 1862 до Станчо Брадинов:

Вие познавате, че по велики Заговезни, кога калоферци ходят на Манастиря, та се събират на иснафи. В едно събрание от първите в Калофер предложих въпрос: с кой еснаф по прилично да отида аз на Манастиря. Един отговори: „телчарити, говедарити, камзамалити и учителити са един еснаф, съберете се, та идете на манастиря“. Вистина у нас гледат на учителя като на говедаря, също така и най-долний има право да вика върху учителя. И това защо е,

⁵ Пак там, с. 86.

⁶ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Предпоследен марш на Гайдата*. – Пак там, с. 170.

⁷ Пак там.

⁸ НИКОЛОВА, Ю. „Разместеният“ човек или за метачуждостта през Българското възрождане. – *Език и литература*, 1994, № 4, с. 66.

⁹ МЛАДЕНОВ, И. Неясният човек. – *Език и литература*, 1998, № 2, с. 25–27.

съдете сами. Както и да е, днес съм аз без място (той напуска обиден след този случай), стоя си празен у дома си, в надежда имам на приятелите да ми намерят къде да е място.

Ботю Петков се идентифицира като народен будител, просветител, като духовен водач, т. е. с представата за една културна и социална роля, която обслужва престижен и модерен модел. Този нов културен модел, внедряван в старата културна среда, нерядко среща съпротива, безразличие, неразбиране. В затворената локална общност действат други йерархии.¹⁰

Изследването от Недка Капралова явление на спомоществателството ни предлага случаи на легитимиране на новите, модерни културни общности, на новите социални кръгове, свидетелства за менторските нагласи на книжовниците, както и за любопитни епизоди от книжовно-будителските изяви на *Просветените*. В статията „Паметта за миналото през спомоществателството за исторически съчинения (1836–1856)“¹¹ авторката коментира шест труда с историческо съдържание, отпечатани с предварителната помощ на бъдещите си (потенциални) читатели (слушатели), към които добавя и съчинението „Разговорник греко-български“ от Христати Павлович, тъй като съдържа и една кратка българска история. Още при първото разгледано съчинение, това на Анастас Кипиловски от 1836 г. – „Кратко начертание на всеобщата история“, превод от руски език, – Н. Капралова обръща внимание на любопитен момент що се отнася до спомоществателския списък. Независимо от слабото спомоществование (главно от българи, живеещи в чужбина), впечатляват щедрите дарения за училищата и главно за новооткритото Габровско училище, особено на българите в Одеса. Сред имената са тези на братя Димитрий и Христо Мустакови, Лука А. Моровенов, Марин Ат. Бенли, Георгий Пешаков, Добри Желязков, Петър Сапунов, Петър Берон, Николай Палаузов, Васил Априлов, Евстати Мутев, Ст. М. Тошков, Ст. Д. Тошков, Д. М. Тошков, Райно Попович, Ботю Петков, Христо Попвасилев, Хр. Пулиев, Евлоги Георгиев и много други.

Списъкът на тази книга, посочва Н. Капралова, показва и още един интересен факт – диференцираното отношение към учителите: понякога името на някой учител може да се окаже написано след имената на другите спомоществатели, без особено отношение към него, но когато става дума за учители от класата на Райно Попович, отношението е съвсем различно и то категорично е засвидетелствано както с мястото, което неговото име заема в списъка – поставено е в началото, така и с титлите и епитетите, с които е „украсено“¹².

¹⁰ Вж.: МИХОВА, Л. „Чужденецът“, или за „своя друг“. – В: МИХОВА, Л. *Модерните потреби на Възраждането*. София: Полис, 2001, с. 130–131.

¹¹ КАПРАЛОВА, Н. Паметта за миналото през спомоществателството за исторически съчинения (1836–1856). – *Българско общество за проучване на 18 век*, 1.07. 2017: <http://bulgc18.com/?p=213>.

¹² Пак там.

Втората всеобща история, която излиза през разглеждания период, отново превод от руски, дело на Атанасий Чолаков Хилендарец, е „Введение в всеобща история“ (оригиналът е на немски език, автор е А. Л. Шлецер). Тази книга също получава широка подкрепа от значителен брой видни личности. За нея са записани: Нешо Бончев, Марин Дринов, Йоаким Груев, Аверкий Петров, Кръстю Пишурка, Неофит Рилски, Иларион Макариополски, Г. Раковски, Хр. Тъпчилещов, Никола Тъпчилацов, х. Рали Мавриди, Георги Золотович, Димитър Тошков, Георги Тошкович, владиката Стефан Ковачевич. Преводачът посвещава книгата на основния меценат – на видния български търговец и радетел за българския напредък Александър Екзарх.

Любопитен е „случаят загадка“, както ще го нарече изследователята в статията си „Истини и загадки: из възрожденското книжовно спомоществователство“¹³, с „История на славенобългарския народ из историята на г. Раича“ (1844), преведена от сръбски от Петър Сапунов. Тази история е сред книгите, получили най-масова подкрепа от бъдещите си читатели, според данните от спомоществователския списък. Подписани са впечатляващ брой екземпляри: 2005 от 1383 лица (1379 мъже и 14 жени) от 21 града в Румъния и България, 6 села и 2 манастира в България. Забележително е участието на българите в Букурещ, където живее и работи преводачът (209 екз., подписани от 94 мъже), както и в родния му град Габрово (230 екз., подписани от 222 мъже). Много са и записаните от Търново, Сливен, Самоков.

Списъкът на спомоществователите на тази история поставя един твърде интересен проблем, който, при наличните за момента данни, може да се определи като своеобразна *мистерия/мистификация/кражба/незложумишено присвояване*. Става дума за това, че този списък почти буквално повтаря списъка на „Общее землеописание“ на К. Фотинов. Н. Капралова търси обяснение за предполагаемата „кражба на списъци“ (във време, когато липсват регламентирани правила за интелектуалната собственост) в желанието на Сапунов „да придаде повече тежест на своята история“, вярвайки, че „родолюбивите спомоществователи за географията не биха имали нищо против да купят и историята на българския народ – една не по-малко потребна и патриотична книга на времето“.¹⁴

Една от намерените от Н. Капралова „загадки“ в спомоществователските списъци е свързана с името на Христо Ботев. Той е записан като спомоществовател от Калофер за книгата „Извод от физика“ на Найдено Геров от 1849 г. Сред спомоществователите фигурира и името на Ботьо Петков. Н. Капралова основателно се усъмнява, в предположението, изказано от Н. Начов, че калоферският учител е записал името на няколкомесечния си син. Тя аргументира мнението си с факта, че Б. Петков никога не е записвал своите

¹³ КАПРАЛОВА, Н. Истини и загадки: из възрожденското книжовно спомоществователство. – В: *Време и приемственост. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Юлия Николова*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, с. 135–146.

¹⁴ Пак там.

синове като спомоществатели, а и името Христо Ботев фигурира доста по-надолу в списъка. Бих добавила в полза на нейното мнение и това, че кръщелното име на поета е Христофор и е по-естествено няколко месеца след раждането му да бъде записан с това име.

Понякога името на дарителя е трябвало да остане скрито (по политически причини). Затова в първото обявление за набиране на спомощници за „Апостолът на свободата“ (Джузепе Мацини) Иван Драсов моли тези, които не искат да им се печата името, да предупредят. Във второто обявление (Браила, 1876) за събиране на спомоществатели за същата книга Иван Драсов заявява: „Обогатяването на бедната ни книжнина зависи от желанието на народа ни да чете, чете, чете“¹⁵.

Недка Капралова определя книжовното спомоществателство като един от механизмите за изграждане на новата нормативност в полето на възрожденската култура. Тя отбелязва особено важното място в този план на явлението спомоществателство, тъй като списъците със спомоществатели посочват конкретното и документираното „поименно участие на възрожденския човек в процесите на обнова“. В статията „Любовта – наслада и вреда, или защо един мъж трябва да бъде женен“¹⁶ изследователката коментира книга, която е сред най-популярните и представителни за новия буржоазен модел на поведение през Възраждането. Става дума за преведената от гръцки език от Сава Доброплодни „Игиономия“.

„Игиономия“ излиза с мащабно за времето си спомоществование: 1271 лица (от тях 30 жени) от 29 града (от които 2 в Русия и 6 в Румъния) и 1 манастир подписват 1785 екземпляра. Много видни личности подкрепят изданието. Сред спомоществателите са Иван Н. Момчилов, Сава Филаретов, Рашко Блъсков, Райно Попович, Христо Георгиев, Христофор Мустаков, Христодул Костович, х. Найден Йованов, Михаил Кифалов, Николай Палаузов, Стефан Богориди, Гаврил Кръстевич, братя П. Тъпчилещови, д-р Петър Берон, Васкидов, Александър Шишманов, Евлоги Георгиев и др. Поради големия брой подписали ученици и учители Капралова изказва предположение, че книгата е въведена като учебно помагало в някои училища: „Само в Котел, са се подписали 93 момчета и 28 момичета – ученици на Сава Доброплодни и на Драганчо Попйосифов Икономов“¹⁷.

Авторката изтъква неприкритото самочувствие на преводача, който публикува в началото стихотворение, посветено на самия него и по-точно на прозвището – „Доброплоден“. Котленският учител си пожелава винаги

¹⁵ ДРАСОВ, И. Т. № 91, 1874 август 8, Писек, Печатно обявление на Иван Драсов за „Апостол на свободата“. – В: *Обявления за български възрожденски издания*. Съст. Н. Данова и др. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999, с. 29–30.

¹⁶ КАПРАЛОВА, Н. *Любовта – наслада и вреда, или защо един мъж трябва да бъде женен*. – *Дзяло*, X, 2022, бр. XXIII: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_04_Nedka_Kapralova_lubovta-naslada_i_vreda.pdf.

¹⁷ Пак там.

да бъде доброплоден и да радва с такива полезни книги любопитните читатели. Споделя също, че е воден от желанието да е максимално полезен на сънародниците си, и не само на тях, а „на *человечеството* с това мое превеждане“¹⁸ (курс. Н. К.), което недвусмислено свидетелства за увереността му, че е един от *Просветените*.

Спомоществователството като явления в българския живот „участва“ в приобщаването на българина към модерните европейски поведенчески модели. Чрез него се налага и утвърждава образът на ученолюбивия, просветения, образования, благодетелния човек, милеещ за обществен напредък. Прецизното титулуване на записаните спомоществователи не е случайно. Възраждането е време не само на консолидирането на една етническа общност и превръщането ѝ в национална, но и на нарастване на личностното самочувствие на онези, които са готови и искат да участват в преобразуванията по пътя към модерността. Записалият се като спомощник не само декларира своето желание да подпомогне българската книжовност и образование, за да участва в обновата, но се легитимира като един от общността на *Просветените*.

Новото идва с новите социални роли, с новите професии, с новите изисквания за поведение в обществото. Няма да коментирам Славейковото талантливо словесно заиграване с разноредови формули, водещо до пародиране и подигравателно развенчаване на пороци, прикрити недостатъци, лицемерни самопредставяния. Ще припомня само неговите две молитви („вехта“ и „нова“), публикувани в първия български хумористичен вестник „Гайда“:

Вехта молба – Боже опази от туна беда, / от пияна жена, / [...]от хитър ласкател, / от мазен побратим, / [...]от тези дете много ходят на черква и ниско се кланят, / от тези дете се кълнат в честта си и в съвестта си.

Боже опази от [...]лекар неучен, / от учител полуучен, / от писател предател, / от вестникар подкупен, / от критикар подхлупен [...], от много пари и малко ум, от чужда капа, от бик без клапа, и от кучка мълкохапа.¹⁹

Ако „вехтата“ молитва извиква социални роли, свързани с традиционната общност и отношения, то „новата“ отпраща към модерните социални роли и професии.

Недка Капралова обръща внимание на още един аспект, свързан с книжовното спомоществователство в началото на българските модерни времена – връзката му с дарителството. Спомоществователството е видяно като продължение на традиционното дарителство в „новите капиталистически условия на културно развитие през XIX в.“²⁰

¹⁸ Пак там.

¹⁹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Две молитви. – В: СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения*. Пълно събрание. Т. IV. *Хумор и сатира*. София: Издателство на БАН, 1973, с. 253.

²⁰ КАПРАЛОВА, Н. Спомоществователството и дарителството през Възраждането: непрекъснатостта на традицията. – В: *Сред текстовете и емоциите на Българското възраж-*

През 60-те и 70-те години на XIX в. се налага нова генерация *Просветени*, които издигат знанието и истината, свободата и равноправието като върховни ценности, за да отидат още по-далеч от Паисиевото „О, неразумни и юроде“. Водещите рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“ поемат ролята на социални обвинители, присъдите им над съвременниците са резки, недвусмислени, категорични:

Някой си неизвестни нам господин твърде често ни позапитва чрез в. „Свобода“: „Знаеш ли ти кои сме?“ А тоя въпрос възбуди и моето любопитство и накара ме да се поразмисля и да попитам себе си що сме и кои сме. Що сме ние? Кои сме ние? Многозначителни са думите на оногова, който е казал: „Познай сам себе си“. Аз мисля, че ако ние би пожелали да познаеме що сме, то от нас би било що годе; но нашата чорбаджийствена натура не обича да размишлява и постоянно говори: „Аз съм си аз“.²¹

Последвалата критика е безпощадна. Сатиричните изобличения, излезли изпод перото на Любен Каравелов и на талантливия му ученик в журналистиката – Христо Ботев – визират писатели, журналисти, учители, издатели, всички, претендиращи за просветеност и чиито трудове не отговарят на „нашите потребности и стремления“ и нямат „съвременен и общочовешки интерес“.²²

Ако през 40-те години на XIX в. любовта към родината се свързва с идеала за просветено отечество, то през 70-те години журналисти и творци като Христо Ботев и Любен Каравелов налагат нов нравствен императив, свързан с идеите за свобода, равенство, „положително“ знание. Дебатите и полемиките около това, което се пише, издава, превежда стават все по-оживени, наставническите дискурси все по-непримирими с посредствеността.

В търсенето на своята идентичност и идентичности българското общество през епохата на Възраждането прави опити да се самоназове. Общностното самоопределяне започва с едно ново вглеждане в миналото и с ново разказване на българската история. Защото новото разказване на историята е предизвикано от осъзнаването на настоящето като преобразуващо се, от потребността за изграждането на ново „свое“ културно пространство, възприемано като част от модерната европейска и световна цивилизация.

Новобългарската литература и журналистика активно налагат образите на новите герои – на знаещите, можещите и преобразуващите света личности. В този режим са и паратекстовете – обявления, посвещения, озаглавявания, спомоществователни списъци. Недка Капралова пише, че появата на спомоществователството „установява няколко трайни мотива в реториката на възрожденското време“. Например за сравнението между из-

дане *Сборник в чест на Румяна Дамянова*. София: Изток-Запад, 2009, с. 490.

²¹ КАРАВЕЛОВ, Л. Неутешителен отговор на „Знаеш ли ти кои сме?“ – В: КАРАВЕЛОВ, Л. *Събрани съчинения*. Т. 5. *Фейлетони*. София: Български писател, 1966, с. 158.

²² БОТЕВ, Хр. Книжевни известия. – *Знаме*, I, бр. 12, 28 март, 1875.

останалия български народ и просветените европейски народи, за завръщането на миналата слава, за срама на някои просветени българи от техните културно изостанали сънародници, заради който се гърчечат и „влашеят“, за щедрите меценати, които Бог ще възнагради и на тоя и на оня свят, за общите усилия, за вечната памет...²³

Решението да ориентирам този текст, посветен на паметта на колелата и приятеля Недка Капралова, към спомоществователството бе напълно предназначено. То бе продиктувано и от професионалните ни разговори по темата на нейната дисертация, и от убедеността, че дарителството, както и предварителното записване за книги с цел подпомагане на издаването им, са едни от възможните форми на културно участие и на социална адаптация за възрожденския българин в периода на преобразувания по пътя към модерността. Моделът на „Просветена Европа“, фигурата на „Просветения европеец“ провокират не само емблематични творби на новата българска книжовност и литература, но и стимулират формирането на новите интелектуални кръгове, на едно ново разбиране за *Ние* у образованите и тези, които биха искали да се присъединят към общността на *Просветените*.

ЛИТЕРАТУРА

БОТЕВ, Хр. Книжевни известия. – *Знаме*, № 28, 12 март, 1875. [BOTEV, Hr. Knizhevni izvestiya. – *Zname*, № 28, 12 mart, 1875.]

ДРАСОВ, И. Т. № 91, 1874 август 8, Писек, Печатно обявление на Иван Драсов за „Апостол на свободата“. – В: *Обявления за български възрожденски издания*. Съст. Н. Данова и др. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999. [DRASOV, I. T. N 91, 1874 avgust 8, Pisek, Pечатno obyavlenie na Ivan Drasov za „Apostol na svobodata“. – V: *Obyavleniya za balgarski vazrozhdenski izdania*. Sast. N. Danova i dr. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, AI „Prof. Marin Drinov“, 1999.]

КАПРАЛОВА, Н. Думи – пари, думи – памет или *венец безсмъртия* за книжевното спомоществование. – В: *Пари, думи, памет*. София: Кралица Маб, 2004, с. 84–95. [KAPRALOVA, N. Dumi – pari, dumi – pamet ili *venets bezsmertiya* za knizhevnoto spomochtesvovanie. – V: *Pari, dumi, pamet*. Sofia: Kralitsa Mab, 2004, s. 84–95.]

КАПРАЛОВА, Н. *Истини и загадки: из възрожденското книжовно спомоществователство*. – В: Време и приемственост. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Юлия Николова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, с. 135–146. [KAPRALOVA, N. Istini i zagadki: iz vazrojdenskoto knizhovno spomochtesvovatelstvo. – V: *Vreme i priemstvenost. Yubileen sbornik v chest na dots. d-r Yulia Nikolova*. Plovdiv: UI „Paysiy Hilendarski“, 2021, s. 135–146.]

КАПРАЛОВА, Н. Любавта – наслада и вреда, или защо един мъж трябва да бъде женен. – *Дзяло*, е-списание в областта на хуманитаристиката Х–XXI в. Х, 2022, бр. 23: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_04_Nedka_

²³ КАПРАЛОВА, Н. Думи – пари, думи – памет или *венец безсмъртия* за книжевното спомоществование. – В: *Пари, думи, памет*. София: Кралица Маб, 2004, с. 84–95.

Kapralova_lubovta-naslada_i_vreda.pdf. [KAPRALOVA, N. Lubovta – naslada i vreda, ili zashto edin mazh tryabva da bade zhenen. – *Dzyalo*, e-spisanie v oblastta na humanitaristikata X–XXI v. X, 2022, br. 23: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_04_Nedka_Kapralova_lubovta-naslada_i_vreda.pdf.]

КАПРАЛОВА, Н. Паметта за миналото през спомоществователството за исторически съчинения (1836–1856). – В: *Българско общество за проучване на 18 век*, 1.07.2017: <http://bulgc18.com/?p=213>. [KAPRALOVA, N. Pаметта за миналото през spomoshtestvovatelstvoto za istoricheski sacheniniya (1836–1856). – V: *Balgarsko obshtestvo za prouchvane na 18 vek*, 1.07.2017: <http://bulgc18.com/?p=213>.]

КАПРАЛОВА, Н. Спомоществователството и дарителството през Възраждането: непрекъснатостта на традицията. – В: *Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане. Сборник в чест на Румяна Дамянова*. Съст. и ред. Н. Капралова, Д. Господинов. София: Изток-Запад, 2009, с. 490–502. [KAPRALOVA, N. Spomoshtestvovatelstvoto i daritelstvoto prez Vazrazhdaneto: neprekasnostta na tradiciyata. – V: *Sred tekstovete i emotsiite na Balgarskoto vazrazhdane. Sbornik v chest na Rumyana Damyanova*. Sast. i red. N. Kapralova, D. Gospodinov. Sofia: Iztok-Zapad, 2009, s. 490–502.]

КАРАВЕЛОВ, Л. Неутешителен отговор на „Знаеш ли ти кои сме?“. – В: Л. КАРАВЕЛОВ. *Събрани съчинения*. Т. 5. *Фейлетони*. София: Български писател, 1966, с. 158. [KARAVELOV, L. Neuteshitelen otgovor na “Znaesh li ti koi sme?”. – V: L. KARAVELOV. *Sabrani sacheniniya*. Т. 5. *Feyletoni*. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, s. 158.]

МИХОВА, Л. „Чужденецът“, или за „своя друг“. – В: Л. МИХОВА. *Модерните потребности на Възраждането*. София: Полис, 2001, с. 125–133. [MIHOVA, L. “Chuzhdenecat“, ili za “svoya drug“. – V: L. MIHOVA. *Modernite potrebi na Vazrazhdaneto*. Sofia: Polis, 2001, s. 125–133.]

МИХОВА, Л. Реални личности и фабрикувани герои. – В: *Словесност и литература. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Енчо Мутафов*. Съст. Цв. Ракъовски. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2003, с. 98–104. [MIHOVA, L. Realni lichnosti i fabrikuvani geroi. – V: *Slovesnost i literatura. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na Encho Mutafov*. Sast. Tzv. Rakyovski. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski“, 2003, s. 98–104.]

МЛАДЕНОВ, И. Неясният човек. – *Език и литература*, LIII, 1998, № 2, с. 25–27. [MLADENOV, I. Neyasniyat chovek. – *Ezik i literatura*, LIII, 1998, № 2, s. 25–27.]

НИКОЛОВА, Ю. „Разместеният“ човек или за метачуждостта през Българското възраждане. – *Език и литература*, XLIX, 1994, № 4, с. 62–72. [NIKOLOVA, U. “Razmesteniyat“ chovek ili za metachuzhdostta prez Balgarskoto vazrazhdane. – *Ezik i literatura*, XLIX, 1994, № 4, с. 62–72.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Две молитви. – В: П. Р. СЛАВЕЙКОВ. *Съчинения*. Пълно събрание. Т. IV. *Хумор и сатира*. София: Издателство на БАН, 1973, с. 253. [SLAVEYKOV, P. R. Dve molitvi. – V: P. R. SLAVEYKOV. *Sacheniniya. Palno sabraniye*. Т. IV. *Humor i satira*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1973, s. 253.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Предпоследен марш на Гайдата. – В: *Възрожденски страници. Антология*. Т. I. Под ред. на П. Динев. София: Български писател,

1969, с. 170. [SLAVEYKOV, P. R. Predposleden marsh na Gaydata. – V: *Vazrozhdenski stranitsi. Antologiya*. T. I. Pod. red. na P. Dinekov. Sofia: Balgarski pisatel, 1969, s. 170.]

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ. Из „Философия мудрости“. – В: *Възрожденски страници. Антология*. Т. I. Под ред на П. Динеков. София: Български писател, 1969, с. 87. [SOFRONII VRACHANSKI. Iz “Filosofskiya mudrosti”. – V: *Vazrozhdenski stranitsi. Antologiya*. Pod. red. na P. Dinekov. Sofia: Balgarski pisatel, 1969, s. 87.]

KAPRALOVA, N., VRINAT-NIKOLOV, M., DIMITROVA-MARINOVA, D. *A la recherche de la texture mythique*. Sofia: Académie bulgares des sciences, ed. Boyan Penev. // КАПРАЛОВА, Н., ВРИНА-НИКОЛОВ, М., ДИМИТРОВА-МАРИНОВА, Д. *В търсене на митичната тъкан*. София: Българска академия на науките, ИЦ „Боян Пенев“, 2002.

KAPRALOVA, N. *L'Univers immortel. Textes Réunis à l'Occasion du 90e Anniversaire de Claude Lévi-Strauss*. Sofia: Карина М, 1998.

WE, THE ENLIGHTENED

Abstract. This article examines one of the main research projects of Nedka Kapralova, namely, the practice of sponsorship during the Bulgarian National Revival and its importance for understanding the processes that accompanied the transition to modernity in the Bulgarian lands. The new historical era gave rise to new social actors. Literature would begin to “produce” those actors and circulate them as cultural models. The Enlightened European, the National Awakener, and the Teacher became symbolic images charged with the notions of a new and desired cultural space. These figures had their antipodes: the Phanariot and the Pseudo-Civilizer, both rooted in the enemy aggressor stereotype. The collective self-envisioned images of “We, the Bulgarians” and “We, the Enlightened Bulgarians” were gradually affirmed by being juxtaposed with, and contrasted against, the above-mentioned antipodes. The phenomenon of sponsorship, as analyzed by Kapralova, reveals the mechanisms through which new normative frameworks were established. It highlights notable cases in the legitimization of an emergent modern culture, with its guilds and its respective new social networks and circles. The study further attests to the mentoring ethos of the men of letters and offers intriguing insights into the self-determination of the Enlightened. Another line that is traced is represented by the shifts in attitudes and moral orientations of successive generations of intellectuals of the Revival period. **Keywords:** Bulgarian National Revival, Enlightenment, donation, intelligentsia, Nedka Kapralova

Lidiya Mihova, Assoc. Prof., PhD
Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: lidiyamihova@gmail.com

Мария Пилева, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

МЕЖДУ ЛЮБОПИТСТВОТО И НЕТЪРПИМОСТТА: ОТНОШЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ КЪМ АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ ПРОСВЕТИТЕЛИ

Резюме. Статията разглежда отношението на българите към американските мисионери просветители на Балканите, като проследява спектъра от любопитство и подкрепа до нетолерантност и нетърпимост. Щрихиран са и начините, по които протестантските идеи и културни идеали влияят върху българския литературен и духовен живот през XIX век, образованието и дейността на просветители и църковни дейци. Отзивите за делото на първите американски мисионери – както положителни, така и силно критични – са документирани в литературата, в периодиката, в отделни статии и брошури, както и в лична кореспонденция от периода. Статията засяга и променящите се интерпретации на мисионерския принос, като по-точни преоценки се появяват повече от век след официалното начало на работата им сред българите.

Ключови думи: американски мисионери, Българско възраждане, литература, образование, периодичен печат

Въведение

В края на 50-те години на XIX век Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина и Методистката епископална църква започват официална работа сред българите с откриването на т. нар. мисионерски станции в няколко града на Османската империя – Едрине (дн. Одрин), Ески Заара (дн. Стара Загора), Филипопол (дн. Пловдив), Шумла (дн. Шумен). Интересът към българите обаче датира още от 20-те години на века, когато представители на Британското и чуждестранно библейско дружество установяват наличието на многобройно българоезично население в различни части на Балканския полуостров, картографират го и започват проучвания на езика, както и търсене на преводачи на Новия завет и Библията.

Като носители на по-висока култура английските и американските мисионери първоначално се ползват с доверие. Самите те признават, че са приети радушно от българите – факт, който обясняват с положението на народ, „страдал дълго време под двойно потисничество“¹: „посрещнаха добре

¹ ЦДА, КМФ 19, Архив Дж. Ф. Кларк, инв. № 443, С, II, 13, л. 1. Прев. мой, М. П.

мисионерите с тяхната нова литература и образование, като предполагаха, че това ще ги направи по-силни като нация“ (Джеймс Бартън)².

Постепенно мисионерската дейност влиза в полезрението на няколко институции, които я възприемат като заплаха за собствените си позиции и целенасочено подхранват предразсъдъци, подозрителност и враждебност у местното население. Сред тях се открояват Цариградската патриаршия, Руския синод и руските вицеконсулства.³ В резултат на кампаниите срещу „чуждата пропаганда“ мисионерите започват да се възприемат като външни фактори, които целят да разединят българите и да ги откъснат от „изконната“ им вяра, а „протестант“ постепенно се превръща в етикет за „чужд“, „изменник“, дори „еретик“.

Въпреки че съществуват редица изследвания за положителното влияние на протестантските мисионери – въвеждането на модерни методи на образование (включително достъпа на девойките до обучение), стимулирането на българския печат и приносите към оформянето на новобългарския книжовен език⁴, техният образ като цяло остава маргинализиран, особено през периода

² НЕСТОРОВА, Т. *Американски мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 118.

³ Стефанов представя сблъсъка на интереси между православна Русия и протестантска Англия (и Америка), но и факта, че мисионерите са съзнателни и честни хора, посветени на истината, което е признато дори от най-крайните им опоненти (вж.: STEFANOVA, T. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919, p. 270.)

⁴ ПЕТКОВ, П. Американските мисионери в българските земи (XIX – началото на XX в.). – *Исторически преглед*, кн. 5, 1990, с. 18–32; НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч.; *Вестители на истината*. Ред. Хр. Куличев. София: Българско библийско дружество, 1994; КОЖУХАРОВ, Б. *Първата евангелска църква в България*. С., 1998. ФИЛИПОВ, Вл. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: Нов човек, 2004; ЛАЛЕВ, И., С. ЛАЛЕВА. *Американският девически колеж в Ловеч*. В. Търново: Витал, 2001; *Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българския народ*. София: Мисия Възможност, 2003; РИЙВЗ-ЕЛИНГТЪН, Б. Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: *История на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д-р Ани Гергова*. Съст.: Кр. Даскалова. София: ЛИК, 2002, с. 152–170; АНГЕЛОВА, Р. *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944)*. София: Български християнски студентски съюз, 2003; ИЛЧЕВ, И., П. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003; РАЙЧЕВСКИ, Ст. *Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г.* София: Национален музей на българската книга и полиграфия, 2003; ХАДЖИНИКОЛОВА, Е. *Евангелистките мисионери и българското църковно движение (60–70-те години на XIX в.)*. – В: *Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков*. София: БАН, 2003, с. 361–367; *Библията в България*. Сборник доклади. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007; КАЛКАНДЖИЕВА, Д. *Влиянието на протестантизма и Българското възраждане*. – В: *Реформацията – история и съвременни измерения*. София: НБУ, 2007, с. 207–215; ХОЛ, У. *Пуритани на Балканите*. София: Нов човек, 2008; КУЛИЧЕВ, Хр. *Заслугите на протестантите за българския народ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008; ГЕНОВ, Г. *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архиви, 2008; БОНЕВА, В. *Българското църковно-национално движение 1856–1870*. София: За буквите, 2010; СЪБЕВ, О. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015; ФЛАД, С. *За разпространението на Хрис-*

на комунистическото управление (1944–1989). Но както твърди Николай Аре-тов, „[н]е само възможно, но и необходимо е да се отстранят схоластичните идеологически наслоения върху литературознанието, да се подложат на съмнение акцентите, поставени по политически причини, а също и да се разкрият механизмите, по които официалната културна политика десетилетия наред манипулира каналите, по които българинът общува с чуждата култура“⁵.

Образование

По време на опознавателна обиколка в Шумла Едуин Блис – приятелят на първите заселили се сред българите американски мисионери Албърт Лонг и Уесли Претиман – отбелязва в своите записки: „Ние се запознахме с учителите и директорите на споменатите училища, а също и с чорбаджията и водача на българската общност. Един от учителите – сърбин по рождение, говори английски⁶ и с готовност обеща да дава на мисионерите уроци по български“⁷. Овлабяването на българския език се превръща в първото и най-съществено условие за непосредствено общуване с местното население. Повечето мисионери, притежаващи добра езикова подготовка, усвояват сравнително бързо езика и по този начин печелят доверието на хората, които влизат в пряк контакт с тях.⁸ Съществуват и изключения – в Пазарджишко например местни жители реагират с ирония на „безполезните опити на мисионерите да говорят с тях на български език“⁹. Наред с езиковото сближаване мисионерите активно се включват в книжовни и образователни инициативи. Имената на д-р Лонг и Претиман се откриват в спомоществователския списък на Войниковия „Сборник от разни съчинения“ (1860)¹⁰, като един анонимен критически отзив за книгата хвърля нападки именно срещу благодетелите американци¹¹.

товата вяра. *История на българското евангелско дружество (1875–1958)*. София: Верен, 2015; ПИЛЕВА, М. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023; ВАСИЛЕВА, Е. *Протестантските мисии в европейските провинции на Османската империя. Дейността на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (XIX век – до Първата световна война)*“. София: Институт за балканистика с Център по тракология – БАН, 2025.

⁵ АРЕТОВ, Н. Българското възраждане и възприемането на чуждата култура. – *Литературна мисъл*, XXXV, 1991, № 7, с. 21.

⁶ Става въпрос за учителя в гимназията на Сава Доброплодни Йосиф Майснер или Миланович (1828–1893), който е емигрант от Чехия след участието си в революцията от 1848 г.

⁷ Letter from Mr. Edwin Bliss, Dec. 19, 1857. Цит. по: *Американски пътеписи за България през XIX век*. София: Планета-3, 2001, с. 24–29.

⁸ МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 10.

⁹ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч, с. 108.

¹⁰ [ВОЙНИКОВ, Д.] *Сборник от разни съчинения / изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост от Добря В. Попова*; издаден от Р. И. Блъскова. Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860, с. 231.

¹¹ Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, X, бр. 474 от 11.03.1860, с. 3.

Любопитство към дейността на мисионерите първоначално проявяват шуменските учители, сред които е Никола Бацаров – фигура, която ясно илюстрира динамиката между интерес и отхвърляне. В своето „Животоописание“ той свидетелства, че мисионерите „дохождаха често в училището и се разговаряхме с тях като с учени хора европейци за различни предмети...“, а българските учители, „като нововъзраждаеми, имахме голяма нужда, та бяхме се сприятелили с тях“.¹² Постепенно обаче този интерес се трансформира в подозрение и открита съпротива. Бацаров започва да интерпретира дейността на мисионерите като заплаха за църковното и националното единство и сам признава, че се е заел да разобличи „тяхното вредително намерение“. Особено силна реакция предизвиква идеята за откриване на мисионерско училище в града. В отговор Бацаров и Добри Войников държат сказки в двете шуменски църкви, насочени срещу протестантите.¹³

Сведения за тези събития се откриват и в писма, рапорти и документи в архивите на руското вицеконсулство във Варна (1862–1863), в които образователната дейност на мисионерите е представяна като „опасна пропаганда“.¹⁴ По настояване на вицеконсула са изпращани писма до шуменските първенци с цел да се предотврати откриване на училище и изпращането на български ученици в протестантския колеж в Малта.¹⁵ В спомените си за това време Илия Блъсков твърди, че Претиман „забеляза голямото ламтене на младите към учението, поиска да се възползува от тоя удобен случай и устрои вечерно училище с нарочно здание, с всичките му принадлежности за възрастни ученици...“.¹⁶ Маньо Стоянов потвърждава този факт и добавя причината за провала на инициативата – сериозният отпор от страна на учителите.¹⁷ Самият Бацаров заявява: „ако имахме духовен пастир владика, протестантите са щели да се изтребят от помежду ни по-скоро...“.¹⁸ До такива крайности не се стига, но има различни данни за посегателства срещу мисионерска собственост, побои, недопускане на погребване в общи „православни гробища“, дори изравяне на тленни

¹² БАЦАРОВ, Н. *Животоописанието ми*. София: Издателство на ОФ, 1986, с. 83.

¹³ Пак там, с. 85. За съдържанието на това слово вж. също: БОНЕВА, В. Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения*. Варна: LiterNet, 2007: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyrazhdane/22.htm.

¹⁴ Вж.: ШОПОВ, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библиейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 174.

¹⁵ МИРЧЕВ, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 160–162. Из писмо до консула от 4.10.1862.

¹⁶ БЛЪСКОВ, Ил. Протестантските мисионери. – В: Ил. БЛЪСКОВ. *Спомени*. София: Отечество фронт, 1976, с. 142.

¹⁷ СТОЯНОВ, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*. Т. 14-15, 1964, с. 60.

¹⁸ БАЦАРОВ, Н. Цит. съч., с. 134.

останки.¹⁹ Забелязва се обаче, че отношението на българите към приелите протестантството техни сънародници всъщност е по-критично и грубо, отколкото към самите мисионери.

Масираната съпротива от страна на местните учители, чорбаджии и руските представители успява да осуети установяването на мисионерско училище в Шумен. Част от родителите преосмислят решението си да изпратят децата си в Малта, а на други се предлага обучение в местни гимназии или в Русия.²⁰ Въпреки опозицията, образователната активност на мисионерите не замира и те успяват да подпомогнат обучението на няколко български ученици в колежа в Малта. Сред тях са Никола Стойчев от Шумен, Иван Славейков от Трявна, Петър Матеев и Стефан Томов от Котел (котленските свещеници също убеждават родителите от града да не пускат децата си, „защото щели да станат протестанти и да си загубят вярата“²¹). Самите ученици оценяват високо този мисионерски жест, като подчертават желанието на мисионерите „да съдействат на българчетата да получат европейско образование и възпитание, а после да се отдадат на възпитанието на своите съотечественици“.²²

През октомври 1860 г. Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина открива в Пловдив първото протестантско училище за български младежи, а през септември 1863 г. – девическо училище в Стара Загора с участието на мисионерките Мери Рейнолдс и Фани Майснер. Свидетелствата на съвременници подчертават качеството на преподаване и факта, че училището привлича добри ученички, включително и от други градове²³: „При липса на по-добре наредено девическо училище, в това на мисионера изпращаха женската си челяд най-видните семейства от града ни“²⁴. По финансови причини през 1871 г. двете мисионерски училища се прехвърлят в Самоков, който се превръща в главен образователен и просветен център на Американския съвет. Невена Митрева обръща внимание на противоречивото отношение на местните жители към американските мисионери и учители:

Свещениците са били изключително зле настроени към всички, свързани с мисията. На битово ниво думата „протестант“ е имала ругателен смисъл, но по-заможните момичета са учили в американското училище, защото е било престижно да се учи там. Днес с гордост се съобщава фактът, че майка или баба, или дядо са завършили американския „пансион“.²⁵

¹⁹ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 109.

²⁰ Пак там, с. 124.

²¹ ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 10. (фонд Никола Попов). Т. Томов, *За неиздадените „Спомени“ на моя баща*.

²² МАТЕЕВ, П. *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 26.

²³ СЛАВОВ, Х. Г. *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век*. Ст. Загора: Кота, 2008, с. 94.

²⁴ ИЛИЕВ, А. *Спомени*. София: БАН, 1926, с. 33, 58.

²⁵ МИТРЕВА, Н. *Американските мисионери в спомените на днешните самоковци*. – В:

Постигнатото от Американския съвет в сферата на образованието обобщава Джеймс Кларк: „българският език се използва в почти всички църкви и училища и те разполагат с печатни учебници – някои от тях дело на мисионерите – по почти всички предмети от долните и горните класове“.²⁶ Наблюденията на самите мисионери разкриват и характерен парадокс: по-интелигентните българи „боготворят образованието“, но проявяват слаб интерес към религиозното съдържание на мисионерската дейност. Те се стремят „да получат от нас възможно най-много светско и възможно най-малко религиозно обучение“.²⁷ По тази причина Маньо Стоянов определя успеха на мисионерите по-скоро като културен, отколкото религиозен.²⁸ Татяна Несторова също отбелязва, че в исканията на българската обществено-преобладават конкретни образователни инициативи, като откриване на девически училища, което показва, че мисионерите са възприемани преди всичко като просветни дейци, а не като духовни водачи.²⁹ Въпреки първоначалната съпротива, мисионерските училища постепенно утвърждават мястото си в българското културно пространство. След редица преобразувания и институционални промени се стига до откриването на престижния Американски колеж в София (1926), който обединява традициите на по-ранните мисионерски училища.

Особено значима роля в образованието на българските младежи играе Цариградският Робърт колеж³⁰ – първият американски колеж извън пределите на Съединените щати. Макар основан и ръководен от личности с мисионерски опит³¹, колежът целенасочено подчертава общохристиянски и културни ценности, като се въздържа от конфесионални противопоставяния³². Подкрепата за празника на светите братя Кирил и Методий³³ и уважението към българската културна традиция допринасят за положителния образ на институцията сред българското общество. Показателно е писмото на възпитаниците на Робърт колеж, които обобщават „огромните заслуги“ и „величавите ликове“ на двамата директори д-р Лонг и д-р Уошбърн на мемориалната служба в тяхна памет (1915):

Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 97.

²⁶ CLARKE, J. European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364. Вж. и: ЗЛАТКОВ, П. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от *The Missionary Herald*). – *Разум*, I, 2003, бр. 3, с. 146–177.

²⁷ Писма на Т. Байнгтън до д-р Андерсън от 1861 и 1863 г. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 51.)

²⁸ СТОЯНОВ, М. Цит. съч., с. 63.

²⁹ Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън от 1861 г. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 52.)

³⁰ МАТЕЕВ, П. *Автобиография, спомени, дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 28.

³¹ BLISS, E. Robert College. – *The Missionary Herald*, Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.

³² Вж.: МАДЖАРОВ, М. Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12.1932, с. 6.

³³ ПИЛЕВА, М. Цит. съч., с. 356–358.

[Те] не са обикновени учители, които се ограничават в класа си, затварят се в кабинетите и живеят с книгите си. Това са педагози, които свързват науката с живота и ученика с дълга, на който те са най-красноречив пример. Това са учители, които учат и възпитават с дела. Това са американци, които от 1864–68 год. живеят с чувствата и копнежите на пробуждащия се български народ. Те обикват България повече от нейни синове, живеят с нея и работят за нея. Те следят стъпка по стъпка нейния културен живот, нейните борби. В най-тежките и критични дни те са с нея. Когато никой не мисли за нея, те единички дишат помощта и участието на влиятелни дипломати и авторитетни мъже за нея.³⁴

За позитивното влияние, което оказват мисионерите върху техните възпитаници, признава и руският вицекомсул в Пловдив Найдено Геров в писмо до Славянския благотворителен комитет в Москва, като първо определя какво значи името протестант за българите – „безверник, безбожник, [човек], непритежаващ нищо свято“, но допълва, че те „не само че не искат да ги откъснат от православието, напротив, в своите молитви мисионерите се молят за благосъстоянието на православните българи, за успеха на тяхното просвещение, за благополучното решаване на българския църковен въпрос, за освобождението им от чуждото верско и иноплеменно иго“³⁵.

Църковна борба

Критичното отношение на американските мисионери към доминиращата роля на Цариградската патриаршия и към използването на гръцкия език в богослужението ги сближава с българските стремежи за църковна независимост. В свои писма и доклади те определят гръцката църковна власт като форма на „духовна тирания“³⁶, която в продължение на векове е ограничавала развитието на българската книжовност и е пренебрегвала народния език в религиозния живот.

Самите мисионери подчертават, че първоначалната им цел не е създаване на отделна протестантска църква, а оказването на подкрепа на българите в борбата им с Патриаршията. „Когато дойдохме тук, ние нямахме никакво намерение да цепим хора от Църквата и да създаваме протестантска Църква, а само желяхме да помогнем на българите в борбата им с гръцката

³⁴ МИШЕВ, Д. Едно чествуване. – *Свободно мнение*, кн. 17 от 19/22.IV.1915 г. Цит. по: МАТЕЕВ, П. *Велики благодетели на българския народ. Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. 13–14.

³⁵ Цит. по: МИТЕВ, Пл. Американските мисионери, евангелието и българите. – В: ИЛИЧЕВ, Ив., Пл. МИТЕВ. *Докосявания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 75.

³⁶ ГЕНОВ, Р. Среща и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда, XIX–XX век. – *Год. Департамент „История“*, НБУ. Т. 2/2007, София, 2010, с. 166–167.

патриаршия“, отбелязва един от тях.³⁷ Тази позиция поражда симпатии сред част от българската интелигенция и духовенство, но същевременно предизвиква и подозрения, че зад декларираната подкрепа се крият намерения за религиозно влияние.

През пролетта на 1859 г. няколко американски мисионери, сред които Илайъс Ригс, Албърт Лонг и Уесли Претиман, получават покана от видни търновски граждани³⁸ да посетят града им и да окажат съдействие при разрешаването на църковния въпрос. Те изразяват готовност да подпомогнат българските дейци, като настояват, че управлението на църковните дела трябва да бъде поето от самите българи. Въпреки първоначалните очаквания, преговорите не водят до реален напредък. Част от българите се отнасят с недоверие към идеята американски мисионери да играят посредническа роля при реформирането на православната църква, други се опасяват, че подобно сътрудничество може да компрометира националната кауза, трети стигат до обвинения срещу мисионерите, че искали да отклонят народа от неговата изконна вяра. В резултат църковните преговори стигат до задънена улица, което поражда разочарование и апатия не само по отношение на религиозните въпроси, но и към образователните инициативи, с които мисионерите са свързвани. Същевременно Цариградската патриаршия предприема активни мерки за ограничаване на протестантското влияние. В Търново започва масирана кампания от амвоните на православните храмове, в рамките на която вярващите са предупреждавани да не посещават мисионерските служби. Един от монасите в съборната църква „Св. Богородица“ дори обвинява протестантите, че „не са християни“, тъй като отхвърляли тайнствата и църковните постановления.³⁹

Следва да се отбележи, че не всички негативни реакции срещу мисионерите са резултат единствено от външен натиск. Някои от тях самите допринасят за изостряне на напрежението. Такъв е случаят с Чарлс Морс, който по време на посещението си в София през 1861 г. предизвиква недоволство, след като става ясно, че не се кръсти и не спазва постите (независимо че мисионерите издават брошура за значимостта на поста). Допълнително напрежение пораждат и неговите брошури с провокативни заглавия, насочени срещу католицизма и православията.⁴⁰ Той е замесен и в случая с един рилски монах, който обещава да приеме протестантството, ако му поз-

³⁷ ЦАНОВ, А. История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925)*. София: Печ. Гладстон, 1925, с. 8.

³⁸ Сред тях са Петко Р. Славейков, Никола Михайловски, Иларион Макариополски, д-р Васил Берон, поп Димитър Драганов и др.

³⁹ ЦДА, ф. 1857к, оп. 1, а.е. 94, л. 2. (фонд Никола Попов). Ст. Томов. *За дейността на д-р Лонг в Търново*.

⁴⁰ Вж.: „Просвещен поп или Как станува човек истинен християнин“ (1864), „Папата и Римско-католическата църква или Наместник Христов ли е папата и каква е Римско-католическата църква“ (1861), „Протестантите са стари православни или Кои са протестантите“ (1868).

волят да се ожени. Тези действия засилват съпротивата на православно духовенство и дават основания на критиците да представят протестантството като агресивно и разрушително за традиционния религиозен ред.

Осъзнавайки ограниченията на собственото си влияние, мисионерите постепенно стигат до извода, че за успешната си дейност се нуждаят от местни сътрудници. В писма до мисионерското дружество, публикувани в Годишниците на Методистката епископална църква, Албърт Лонг подчертава значението на помощници като Гаврил Илиев: „Необходимостта от помощник като Гаврил в моята работа тук е неопенима. Опитът ми е показал, че без него не бих могъл да направя почти нищо“.⁴¹ Според него именно чрез такива посредници „протестантството постепенно започва да печели уважение, макар и не като масово религиозно движение“.⁴² Този подход показва адаптация към местния контекст и известна промяна в мисионерската стратегия – от директна проповед към по-предпазливо с акцент върху книжовната и благотворителната дейност присъствие. В резултат на това се открит признавания, като написаното от поп Димитър от Търново: „Д-р Лонг ме направи истински християнин“.⁴³

Църковната борба разкрива сложната роля на американските мисионери сред българите, като могат да се открият редица положителни резултати, вкл. либералните идеи за уреждането на църковната институция. От една страна, те са възприемани като съюзници в борбата срещу гръцката църковна доминация; от друга – като външен и подозрителен фактор, способен да застраши религиозното и националното единство. Именно в този контекст се оформя почвата за най-острите реакции срещу тяхната дейност.

Книжовна дейност

Една от най-оспорваните и същевременно най-влиятелни сфери на мисионерската дейност сред българите е книжовната и издателската дейност. Учебници, брошури, трактати, полемични и художествени текстове, издавани от американските мисионери, бързо намират път към българската публика, но също така предизвикват остра реакция от страна на църковни и обществени среди.

Още през Възраждането в българската периодика се появяват статии с нападки срещу протестантската литература (в. „България“, „Цариградски вестник“), както и брошури и трактати на православни свещеници и общественици⁴⁴, написани с полемичен и често гневен тон. В тях протестантските миси-

⁴¹ Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1862, p. 65.

⁴² Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.

⁴³ КУЛЕЛИЕВ, Й. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, Год. VIII (1931/1932), 1931/1932, с. 78–79.

⁴⁴ Вж.: ПРЕОБРАЖЕНСКИ, М. *Защита на православието нападателно от протестант-*

онери са представяни като „врагове на православието и заплаха за духовното единство на народа, а Светият синод даже замисля създаването на специален фонд за тази цел“⁴⁵. Самите мисионери рядко се възползват от т. нар. „право на отговор“ чрез редакциите на излизащите по това време вестници и списания, и разчитат предимно на своите брошури или на директните контакти.

Характерен пример за българската нетолерантност се открива в кореспонденцията на Земфир Тодоров с Найдено Геров от февруари 1862 г., където той се оплаква, че Албърт Лонг разпространява брошури сред населението и че, въпреки опитите „да се възвърнат склонните към него“, това не може да бъде спряно.⁴⁶ Подобна позиция заема и шуменският чорбаджия Матю Рачев, който в писма до руския вицеконсул във Варна настоява за строги мерки срещу мисионерските издания.⁴⁷ Особено показателен е неговият призив общината да издаде „окръжно повелително писмо в епархията до всички учители и свещеници, да не земат никой от техните книги и ако по злощастие нягде досега са взели, да ги изгорят публично пред църквата си за пример на другите“⁴⁸. Такова действие разкрива до каква степен страхът от „чуждото слово“ прераства в отричане на книжовността като ценност. Както отбелязва Елена Налбантова, подобни призови и текстове като „Защита на православието“ могат да бъдат отнесени към „коhortата на воюващото слово“ – слово, което мисли в непримирими опозиции и отрича всяка форма на ценностен релативизъм⁴⁹. Парадоксално, именно книжовници и духовни водачи призовават към унищожаване на книги, включително и на такива, които само пораждат „подозрение“.

Негативният образ на протестанта постепенно се утвърждава и в художествената литература. Иван Вазов допринася за закрепването на дискредитиращата конотация на „протестантино“, използвана в началото на „Под игото“ като нравоучителен упрек от чорбаджи Марко към сина му, който не се прекръства на софрата. Критики към протестантските мисионери отправят и други възрожденски автори – Любен Каравелов, Добри Войников, Тодор Икономов, Георги С. Раковски, които изразяват опасения, че тяхната дейност може да разедини българския народ.⁵⁰ В резултат на подобни текстове и публични позиции

ските мисионери със разни брошури. Русчук: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870; ЧОЛАКОВ, В. *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България*. Русчук: в книгопечатницата на Дунавската област, 1869; ИКОМОВ, Т. *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Шумен, 1885.

⁴⁵ Вж.: ГЕНОВ, Р. Цит. съч., с. 150, където изрежда най-строгите критики на мисионерите: Тодор Бурмов, Васил Чолаков, Иван Владикин, Георги Джуров, отец Матей Преображенски.

⁴⁶ ГЕРОВ, Н. *Из архивата на Найдено Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ*. Т. 1–2. София: БАН, 1911–1914, с. 923–924.

⁴⁷ Вж.: МИРЧЕВ, М. Цит. съч., с. 163.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ НАЛБАНТОВА, Е. „Защита на православието“ от Матей Преображенски като част от полемичното наследство на Българското възрождане. – *Проглас*, XVIII, № 1, 2009, с. 121–130: <http://belb.info/spisanija/proglas/2009.1/nalbantova.html>.

⁵⁰ ШОПОВ, П. Цит. съч., с. 159, 162.

„протестант“ постепенно се превръща в синоним на „чужд“, „безверник“, „безбожник“ – образ, който остава трайно в общественото съзнание.

Единични литературни творби представят в благоприятна светлина делата на „чуждите“ благодетели – напр. елегията на Евгения Кисимова „Спомен на лорд Странгфорда“ (1872); посветеното на д-р Лонг стихотворение от Петко Славейков, което обаче не се открива в архивите му, и др. А огромна част от приносите на американските мисионери – преводни учебници, повести и брошури⁵¹ – остават извън обсега на публицистиката и литературата, само в спомени и лична кореспонденция на отделни представители на българската интелигенция.

Въпреки официалните критики и публичните нападки, мисионерската литература намира широк кръг читатели. Много образовани българи проявяват жив интерес към нея, тъй като тя до голяма степен запълва недостига на книги на роден език. Атанас Илиев признава, че през 60-те години на XIX век е чел всички мисионерски издания⁵², а според Дж. Кларк именно тези книги допринасят за по-благосклонното отношение на местното население към протестантството⁵³. Юрдан Иванов подчертава, че мисионерската религиозна литература, макар и критична към традиционните вярвания, играе роля за разчупването на религиозния фанатизъм и за насърчаването на критично мислене и обществени идеали:

Главната задача на протест. мисионери е била тогава, както е известно, да създадат религиозна българска литература, която, трябва да признаем, на много места принесе грамадна полза на българската младеж, която усвояваше свободно принципа на критиката на Свещенното писание и другите религиозни наши вярвания. Разбира се, че тази критика смаза безпощадно старото фанатически религиозно вярвание наше и може би застрашаваше да нанесе големи пакости на нашия народен организъм – кой знае, но затова пък отвори очите на мнозина, способствува за премахването колко-годе на нашата индиферентност, безенергичност и в своето ошумотение от ударът върху много религиозни православни вярвания мнозина се подигнаха по-нависоко и подириха за себе си обществени идеали.⁵⁴

Кулминацията на книжовната дейност на американските мисионери безспорно е преводът, редакцията и издаването на Библията на новобългарски език. Ръководителят на преводаческия екип д-р Илайъс Ригс, талантлив лингвист и мисионер на Американския съвет, осъзнава значе-

⁵¹ Напр. случая в едно селско девическо училище, където очакват с нетърпение всяка новоиздадена мисионерска книга и я четат заедно на глас (вж.: *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*, New York, 1865, p. 86).

⁵² ИЛИЕВ, Ат. Цит. съч., с. 33, 57, 69.

⁵³ Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 76.)

⁵⁴ ИВАНОВ, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика и чествването паметта на основателя ѝ Константин Фотинов*. София, печатница „Вълков“, 1894, с. 10.

нието на народния език за българите и избира източнобългарския диалект за основа на текста по време на една от своите обиколки (1859) от Солун през Рилския манастир до Филипополис (дн. Пловдив) и Ески Заара (дн. Стара Загора) след множество срещи и разговори с книжовници, сред които и Неофит Рилски.⁵⁵

В работата по превода участват видни български книжовници като Константин Фотинов, с когото Ригс работи по превода на Стария завет, но след неговата кончина се включва учителят Христодул Костович Сичан-Николов. Когато той пристига в Цариград, започва да симпатизира на протестантските идеи и да защитава мисионерите от нападки, за което търпи редица критики и упреци.⁵⁶ Другият именит български книжовник, който се присъединява към библийския екип през 1864 г., е П. Р. Славейков.⁵⁷ Последният също е подлаган на остри критики за сътрудничеството си с мисионерите, тъй като се обявява против насилието и нетърпимостта към американците⁵⁸, на което отговаря от страниците на своя в. „Македония“, че „сме противу протестантите с всичката жестокост на човек, който усеща тези лоши следствия от разделението на народа поради таквизи вероисповедни препирни“.⁵⁹ Най-парадоксалното е, че П. Р. Славейков получава подкрепа за издаването на в. „Македония“ именно от протестантските мисионери.⁶⁰

За да избегнат обвиненията на духовенството и учителите, че „няма нищо добавено, изкривено или еретично в новия превод“⁶¹ на Новия завет, мисионерите реализират двуезично издание (с новобългарския превод и църковнославянския текст) през 1867 г. Въпреки тези усилия, след публикуването му и след издаването на цялостния превод на Библията през 1871 г. отново следват забрани както от страна на Патриаршията, така и от Екзархията. Те обаче са масово игнорирани и изданието продължава да се търси и разпространява сред българите.

За Библията излизат само няколко критически отзива през Възраждането – в текста на Нешо Бончев „За училищата“ (1871) се отразява недо-

⁵⁵ *Американски пътеписи за България...*, с. 41.

⁵⁶ БУРМОВ, Т. *Спомените ми. Дневник. Автобиография*. София: Любомъдрие, 1994, с. 101.

⁵⁷ Вж. МППС-НА, к. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895. Прев. мой, М. П.

⁵⁸ *Македония* (Цариград), № 16, 20 апр. 1871.

⁵⁹ *Македония* (Цариград), № 51, 20 дек. 1871.

⁶⁰ Вж.: МАРИНОВ, Д. Протестантството в Лом. – В: МАРИНОВ, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия*. Т. III. София: Изток-Запад, 2013, с. 289.

⁶¹ LENOX, J. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society*. New York: American Bible Society's Press, 1867, p. 14–22 (прев. мой, М. П.). Опитите на мисионерите да стимулират четенето на Писанията на съвременен език, се сблъскват с подобни възражения от духовенството: „повечето свещеници, като мен са невежи и при четенето често правим грешки. Докато четем на стария език, само учителите и още няколко души могат да открият нашите грешки; но щом веднъж започнем да четем на български, дори жените и децата ще внимават какво говорим и всички ще се смеят на грешките ни и така нашата свята религия ще бъде презирана и осмивана“ (пак там).

волството му, че „ние сами нерадиви, допуснахме да превождат библията на езика ни иноверните мисионери, които не знаят духът на езика ни, та осакатиха и езикът и словото божие в тия свои превод; та те е гнус да земеш в ръце такъв един превод“.⁶² Този текст на Бончев, написан в Москва, носи дата 22-ри март 1871 г. – много преди официалното представяне на първото излязло копие от Библията през юни същата година, а стилистиката на текста му наподобява критическите писма на руските вицеконсули от Варна срещу мисионерите в началото на пребиваването им между българите, както и позициите на онези, които не одобряват протестантската мисия и съзират в нея недобри за българите намерения.

Особено място в книжовната дейност на мисионерите заема списание „Зорница“ (по-късно и вестник „Зорница“). Макар подлагано на критики (Нешо Бончев напр. го нарича „бабинидеветини“), то се отличава с чист език, добра стилистика и ориентация към образование⁶³, нравствено възпитание и борба със суеверията. Обратната връзка, която се получава в редакцията на сп. „Зорница“ е почти изцяло позитивна:

Една благородна Българка ни писа преди малко време и в името на сестрите си изрази благодарността си за нравоучителното поучение което сме им дали през миналата година. Прияхме и няколко писма които поръчат за листът ни за няколко девически училища. Таквизи училища и хиляда да бяха, на радо сърдце бихме проводили на всяко по един лист дар.⁶⁴

Оценки за „Зорница“ дават редица български интелектуалци – Любен Каравелов⁶⁵, Стоян Михайловски⁶⁶, Иван Богоров⁶⁷, които подчертават качеството на езика и достъпността на съдържанието. Широкото разпространение на списанието и използването му като учебно помагало в училищата показват реалното му влияние върху българската културна среда. В своите мемоари Атанас Илиев споделя за нетърпението, с което очаквал „Зорница“ в Стара Загора като момче.⁶⁸ За Петко Славейков „Зорница“ представлява

⁶² БОНЧЕВ, Н. За училищата. – *Периодическо списание*, I, 1871, кн. IV, с. 28.

⁶³ Една дума към всякого българина. – *Зорница*, VI, 1870, бр. 1, с. 1.

⁶⁴ Българските майки. – *Зорница*, II, 1866, бр. 1, с. 4.

⁶⁵ „Езикът на ‘Зорница’ е по-добър и по-прост, отколкото на останалите български списания и вестници, с изключение на ‘Гайда’“ – КАЛГО, Л. [Л. Каравелов]. Из Болгарии. – *Московские ведомости*, XIX, № 107, 15 май 1864, с. 3.

⁶⁶ „В Цариград се издават сега два Български вестника, – единия от чужденци, Англичани (Зорница), а другия от наши българи (Новини). Зорница се отличава с ясения си слог, по чистия си език, по съвършенната си грамотност; напротив, Новини не са друго освен една сбирка от синтактически нелепости, варваризми, безсмислици, безграмотни фрази“ – МИХАЙЛОВСКИ, Ст. Сатири. – *Мисъл*, III, окт. 1893, кн. 4, с. 432–433.

⁶⁷ „Излиза на яве, че „людски учени“, т. е. американските протестантски мисионери, пишат по-чисто български, отколкото самите български учени“ – МЛАДЕНОВ, Ст. „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 8.

⁶⁸ ИЛИЕВ, А. Цит. съч.

„твърде полезно чтение“.⁶⁹ А за широкото им разпространение пише Ал. Теодоров-Балан: „Много бяха разпространени поради своята евтиния и разнообразно поучно съдържание месечната „Зорница“ (1865, Цариград) и седмичната „Зорница“ (1876, Цариград) на Американското евангелско дружество“.⁷⁰ Редакторът на в. „Мир“ Иван Пеев-Плачков, който понякога възпроизвежда статии от „Зорница“⁷¹, признава за времето на учителстването си в Пловдивската гимназия: „при липса тогава на читанка и христоматия за долните класове, аз въведох, да ни служи в клас по обучението, вместо христоматия едно годишно течение от месечна „Зорница“, която се пишеше по-популярно, и съдържаше статии само из науката, живота и историята с хубави илюстрации и без политика“⁷².

Двете „Зорници“ се оказват сред най-ефективните мисионерски форми за общуване с българите и тясно свързани с образователната дейност. Те вдъхновяват започването на над двадесет религиозни периодични издания, списвани от българи между края на XIX век – началото на XX век. Вестник „Зорница“ подпомага запознаването на българите с републиканските идеи, вкл. тази за „чиста и свята република“: „Борбата за свобода, гражданската война, голямата идея на американския народ за свобода и борбата против робството българите приемат като пример за себе си“⁷³.

В научната литература се обръща все по-голямо внимание на ролята на американските мисионери за развитието на българския периодичен печат, създаването на културно-просветни центрове, за помощта, която оказват при написването на Търновската конституция с осъвременяване на някои първоначално предложени текстове като разделянето на властите, както и за оформянето на гражданско общество.

Книжовната дейност на американските мисионери се оказва едновременно най-оспорваната и най-резултатната част от тяхното присъствие сред българите. Книгите и периодиката им са публично заклеймявани, но широко търсени и масово четени; авторите им са обвинявани в разрушителни намерения, но същевременно формират езикови, образователни и културни модели с дългосрочно въздействие. Именно този парадокс – между отхвърлянето и реалното влияние – подготвя почвата за по-късното преосмисляне на мисионерската роля, което най-ясно проличава в обществените реакции след Априлското въстание и в заключителната оценка на тяхната дейност.

⁶⁹ Българските вестници. – *Гайда*, II, бр. 6, 23.08.1864. Цит. по: [ЯНЕВ, С., Ел. НАЛБАН-ТОВА]. *Атлас на българската литература. 1740–1877*. Пловдив: Жанет-45, 2012, с. 279.

⁷⁰ ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. *Българска литература*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896. Цит. по: *Атлас на българската литература. 1740–1877*, с. 279.

⁷¹ Вж.: ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, Ив. Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 4.

⁷² Пак там.

⁷³ РАЙЧЕВСКИ, Ст. Поздрав. – *Зорница*. Юбилеен сборник – 135 г. София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75.

Национална независимост

Голямото признание от страна на българите към мисионерите идва поради тяхната безрезервна подкрепа след потушаването на Априлското въстание. Най-активно въвличен в хуманитарната работа на терен се оказва мисионерът от Пловдивската станция Джеймс Кларк. Той е един от първите чужденци, които посещават над 30 селища в Пазарджишко, като лично събира сведения за жертвите и за материалните нужди на населението и започва строителство на временна болница в Батак, продължена от лейди Странгфорд. Среца се и с Макгахан и Скайлър в Пловдив и заедно се застъпват пред турските власти за освобождаване на арестувани българи (сред които и Райна Попгеоргиева – Княгиня).

В благотворителни инициативи за подпомагане на пострадалото българско население се включват и други мисионери: Джордж Марш, Джеймс Лонг, но най-тясно ангажиран с националната кауза на българския народ, остава д-р Албърт Лонг – активен преподавател в Робърт колеж по това време. Веднага след като разбира за кървавия погром на Априлското въстание, Лонг изразява личната си гражданска позиция в подкрепа на бедстващото християнско население. Дватамата с директора Джордж Уошбърн се ангажират пряко, въпреки непосредствената опасност за тях самите и за Колежа и изпращат сведенията за пострадалите до западноевропейската преса чрез кореспондента на в. „Дейли Нюз“ Едуин Пиърс. За тяхната дейност по-късно са наградени от княз Александър Батенберг с орден „Св. Александър“ III степен за специални заслуги към националната кауза, а от княз Фердинанд – с утвърдения от него орден за гражданска заслуга III степен. Получават и поздравителен адрес от Учредителното народно събрание през 1879 г. На тържественото откриване на Пловдивското изложение през 1892 г. д-р Лонг е поканен да се присъедини към официалните гости от тогавашния министър-председател Стефан Стамболов, с думите: „Вашето място е тук при мен“⁷⁴. Към мисионерите той изразява симпатиите си като към „безценни разпространители на цивилизацията“⁷⁵ и признава пред Лонг какъв почитател му е бил от малък – често ходил тайно да слуша проповедите му в Търново.

Широко разпространеното мнение е, че поради малкия брой на българите протестанти в края на XIX век – не повече от няколко хиляди – мисионерските усилия за евангелизиране са неуспешни, но ако се съпостави малкият им брой и ограничените средства, с които са разполагали, то на ситуацията може да се погледне по друг начин.

Заклучение

Анализът на дейността на американските мисионери сред българите през XIX век показва сложна и често противоречива картина на възприемане, в която съжителстват любопитство, прагматичен интерес, подозрение и открита

⁷⁴ LONG, A. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*. Vol. 79, Iss. 35, 1901.08.28, pp. 1098–1099.

⁷⁵ PEARS, E. *Fourteen Years in Constantinople*. New York, 1916, p. 194.

нетърпимост. Реакциите срещу тях не са еднозначни и не могат да бъдат сведени до конфесионален конфликт; те са резултат от преплитането на религиозни, културни, политически и национални страхове в период на ускорено обществено пробуждане. Обвиненията, които се оформят срещу мисионерите, че са дошли да разединят българския народ, да „развалят“ православията, да премахнат руското настояничество над българите⁷⁶, както и че са били против славянството, че не поддържат революционно-патриотичните им пориви⁷⁷ в повечето случаи се оказват безпочвени. Типичната реакция на част от българите срещу мисионерите е свързана с перспективата, от която гледат на тях: „ние сме били християни повече от 1000 години, докато протестантството е еретично учение от XVI век“.⁷⁸ От там идват и отрицателните настроения, че „чужди мисионери на лош български критикуваха вярата на нашите бащи и прадеди и искаха да ни покажат, че те са просветените, а ние диваци“.⁷⁹

В сферата на образованието мисионерите са възприемани преди всичко като носители на модерни просветни модели, особено когато религиозното измерение на тяхната дейност остава на заден план. Църковната борба разкрива двойствената им роля – едновременно съюзници в стремежа към еманципация от Патриаршията и подозрителни външни посредници, чието присъствие поражда опасения за нарушаване на религиозното и националното единство. Най-ярко това напрежение се проявява в книжовната дейност, като протестантските издания са публично заклеймявани, но широко разпространявани и активно четени.

Фактите показват, че нетърпимостта към мисионерите често е насърчвана отвън – от политически фактори и институции, заинтересовани от запазване на установени влияния, но също така и отвътре – чрез страхове, породени от сблъсък с „чуждото“ и от несигурността на една общност в процес на самоутвърждаване. В този смисъл образът на протестанта като „чужд“, „еретик“ или „изменник“ е по-скоро продукт на културна и идеологическа мобилизация, отколкото отражение на реалната дейност на мисионерите, които с начина си на живот и тяхното отношение към българите постепенно променят наложилото се мнение, че са безбожници, и спечелват много млади хора на тяхна страна.

Преосмислянето на ролята на американските мисионери, което се активизира повече от век след началото на тяхната дейност сред българите, свидетелства не толкова за промяна в самите факти, колкото за промяна в перспективата. Освободени от идеологическите рамки на миналото, тези факти разкриват мисионерите не като разрушители на българската идентичност, а като участници – често противоречиви, но реални – в процесите на културна модернизация и национално самоосъзнаване. Именно между лю-

⁷⁶ Вж.: ЕНИЧЕРЕВ, Н. *Възпоминания и бележки*. София: Държавна печатница, 1906, с. 53.

⁷⁷ Л. Бонд споделя, че водачите на Априлското въстание открито заявяват: „протестантите са толкова добри патриоти, колкото всички други“. Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 106.

⁷⁸ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 112.

⁷⁹ МАДЖАРОВ, М. *Спомени*. София: Български писател, 1968, с. 258.

бопитството и нетърпимостта се очертава пространството, в което тяхното присъствие придобива своето историческо значение.

Статията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Дог. № ДСД-10/28.10.2022.

АРХИВИ

МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935.

МППС-НА, к. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895.

ЦДА, КМФ 19, Архив Дж. Ф. Кларк, инв. № 443, С, II, 13, л. 1.

ЦДА, ф. 1857к, оп. 1, а.е. 94, л. 2. (фонд Никола Попов) Ст. Томов, *За дейността на д-р Лонг в Търново*.

ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 10. (фонд Никола Попов) Т. Томов, *За неиздадените „Спомени“ на моя баща*.

ИЗВОРИ

Българските майки. – *Зорница*, II, 1866, бр. 1, с. 4. [Balgarskite mayki. – *Zornitsa*, II, 1866, br. 1, s. 4.]

[ВОЙНИКОВ, Д.] *Сборник от разни съчинения / изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, що ся занимават с писменост от Добря В. Попова*; издаден от Р. И. Блъскова. Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860.

[[VOYNIKOV, D.] *Sbornik ot razni sachineniya / izcherpeni ot frantsuzkata literatura i prevedeni s pribavleniya na nyakolko balgarski sachineniya za primer na mladite, chto sya zanimavat s pismenost ot Dobrya V. Popova*; izdaden ot R. I. Blaskova. Tsarigrad – Galata: v knigopchatnitsata na D. Tsankova, 1860.]

Една дума към всякого българина. – *Зорница*, VI, 1870, бр. 1, с. 1. [Edna дума kam vsyakogo balgarina. – *Zornitsa*, VI, 1870, br. 1, s. 1.]

Македония (Цариград). № 16, 20 апр. 1871. [*Makedonia* (Tsarigrad). № 16, 20 apr. 1871.]

Македония (Цариград). № 51, 20 дек. 1871. [*Makedonia* (Tsarigrad). № 51, 20 dek. 1871.]

Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, X, бр. 474, 11.03.1860, с. 3. [Neshto lyubopitno za Shumen. – *Tsarigradski vestnik*, X, br. 474, 11.03.1860, s. 3.]

ПРЕОБРАЖЕНСКИ, М. *Защита на православието нападнато от протестантските мисионери със разни брошури*. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870. [PREOBRAZHENSKI, M. *Zashchita na pravoslaviето napadnato ot protestantskite misioneri sas razni broshuri*. Ruschyuk: v knigopchayatnitsata na Dunavskata oblast, 1870.]

ЧОЛАКОВ, В. *Православний глас против протестантският прозелитизъм в България*. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1869. [CHOLAKOV, V. *Pravoslavniy glas protiv protestantskiy prozelitizam v Balgaria*. Ruschyuk: v knigopchayatnitsata na Dunavskata oblast, 1869.]

ЛИТЕРАТУРА

Американски пътеписи за България през XIX век. Съст. Ф. Шашко. София: Планета-3, 2001. [*Amerikanski paterpisi za Balgariya prez XIX vek.* Sast. F. Shashko. Sofia: Planeta-3, 2001.]

АНГЕЛОВА, Р. *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944).* София: Български християнски студентски съюз, 2003. [ANGELOVA, R. *Periodichniyat pechat na protestantskite tsarkvi v Balgaria (1844–1944).* Sofia: Bgarski hristiyanski studentski sayuz, 2003.]

АРЕТОВ, Н. Българското възраждане и възприемането на чуждата култура. – *Литературна мисъл*, XXXV, 1991, № 7, с. 21–40. [ARETOV, N. Bgarskoto vazrazhdane i vazpriemaneto na chuzhdata kultura. – *Literaturna misal*, XXXV, 1991, № 7, s. 21–40.]

БАЦАРОВ, Н. *Животоописанието ми.* София: Издателство на ОФ, 1986. [BATSAROV, N. *Zhivotoopisanieto mi.* Sofia: Izdatelstvo na OF, 1986.]

Библията в България. Сборник доклади. София: Библейска лига, Българско библейско дружество, 2007. [*Bibliyata v Balgaria.* Sbornik dokladi. Sofia: Bibleyska liga, Bgarsko bibleysko druzhestvo, 2007.]

БЛЪСКОВ, И. *Спомени.* София: Отечествен фронт, 1976. [BLASKOV, I. *Spomeni.* Sofia: Otechestven front, 1976.]

БОНЕВА, В. *Българското църковно-национално движение 1856–1870.* [София]: За буквите – О писменехъ, 2010. [BONEVA, V. *Balgarskoto tsarkovno-natsionalno dvizhenie 1856–1870.* [Sofia]: Za bukvite – O pismeneh', 2010.]

БОНЕВА, В. Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.* Варна: LiterNet, 2007 [онлайн]: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [прегл. 08.09.2025]. [BONEVA, V. Obshtinski otpor na protestantskata propaganda. – *Balgarskoto vazrazhdane v Shumen i Shumensko. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizheniya.* Varna: LiterNet, 2007 [onlayn]: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [pregl. 08.09.2025].]

БОНЧЕВ, Н. За училищата. – *Периодическо списание*, I, 1871, кн. IV, с. 26–51. [BONCHEV, N. Za uchilishtata. – *Periodichesko spisanie*, I, 1871, kn. IV, s. 26–51.]

БУРМОВ, Т. *Спомените ми. Дневник. Автобиография.* София: Любомъдрие, 1994. [BURMOV, T. *Spomenite mi. Dnevnik. Avtobiografiya.* Sofia: Lyubomadrie, 1994.]

ВАСИЛЕВА, Е. *Протестантските мисии в европейските провинции на Османската империя.* София: Институт по балканистика с Център по тракология, БАН, 2025. [VASILEVA, E. *Protestantskite misii v evropeyskite provintsii na Osmanskata imperiya.* Sofia: Institut po balkanistika s Tsentar po trakologiya, 2025.]

Вестители на истината. Ред. Хр. Куличев. София, 1994. [*Vestiteli na istinata.* Red. Hr. Kulichev. Sofia, 1994.]

Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българския народ. Научна конференция, СУ „Св. Климент Охридски“, 29.03.2002. София: Мисия Възможност, 2003. [*Vliyanieto na protestantskite misioneri za duhovnoto i politicheskoto osvobozhdenie na balgarskiya narod.*

Nauchna konferentsiya, SU „Sv. Kliment Ohridski“, 29.03.2002. Sofia: Misiya Vazmozhnost, 2003.]

ГЕНОВ, Г. *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008. [GENOV, G. *Amerikanskiyat prinos za vazrazhdaneto na balgarshtinata, s osoben ogled na lichnostta na Ilayas Rigs*. Sofia: Istoricheski arhiv, 2008.]

ГЕРОВ, Н. *Из архивата на Найден Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ*. Т. 1–2. София: Българска академия на науките, 1911–1914, с. 923–924. [GEROV, N. *Iz arhivata na Nayden Gerov: Pisma, dokladi i materialy za vazrazhdaneto na balgarskiya narod*. Т. 1–2. Sofia: Bagarska akademiya na naukite, 1911–1914, s. 923–924.]

ГЕНОВ, Р. Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX–XX век. – *Год. Департамент „История“*, НБУ. Т. 2/2007, София, 2010, с. 140–211. [GENOV, R. *Sreshta i vzaimodeystvie na kulturite: amerikanskoto misionersko semeystvo Klark i balgarskata sreda XIX–XX vek*. – *God. Departament „Istoriya“*, NBU. Т. 2/2007, Sofia, 2010, s. 140–211.]

ЕНИЧЕРЕВ, Н. *Възпоминания и бележки*. София: Държавна печатница, 1906. [ENICHEREV, N. *Vazpomaniya i belezhki*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1906.]

ЗЛАТКОВ, П. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от *The Missionary Herald*). Прев. Б. Попиванов. – *Разум*, I, бр. 3, 2003, с. 146–177. [ZLATKOV, P. *Balgaria i balgarite prez pogleda na amerikanskite misioneri za perioda 1857–1888 g. (po materialy ot The Missionary Herald)*. Prev. B. Popivanov. – *Razum*, I, br. 3, 2003, s. 146–177.]

ИВАНОВ, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика и чествованието паметта на основателя ѝ Константин Фотинов*. София: Печатница „Вълков“, 1894, с. 3–21. [IVANOV, Yu. Konstantin G. Fotinov. – V: *Yubileen sbornik po sluchay petdesetgodishninata na balgarskata zhurnalistika i chestvovanieto pametta na osnovatelya i Konstantin Fotinov*. Sofia: Pechatnitsa Valkov, 1894, s. 3–21.]

ИКОНОМОВ, Т. *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Шумен, 1885. [IKONOMOV, T. *Protestantskata propaganda u nas i neynite polzi za Balgaria*. Shumen, 1885.]

ИЛИЕВ, Ат. *Спомени*. София: Българска академия на науките, 1926. [ILIEV, A. *Spomeni*. Sofia: Balgarska akademiya na naukite, 1926.]

ИЛЧЕВ, И., П. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – нач. на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003. [ILCHEV, I., P. MITEV. *Dokosvaniya do Amerika (XIX – nach. na XX vek)*. Sofia: Fondatsiya „Hemimont“, 2003.]

КАЛГО, Л. [Каравелов, Л.] Из Болгарии. – *Московские ведомости*, СІХ, № 107, 15 май 1864, с. 3. [KALGO, L. [Karavelov, L.] *Iz Bolgarii*. – *Moskovskie vedomosti*, СІХ, № 107, 15 май 1864, s. 3.]

КАЛКАНДЖИЕВА, Д. Влиянието на протестантизма и Българското възраждане. – В: *Реформацията – история и съвременни измерения*. София: Нов български университет, 2007, с. 207–215. [KALKANDZHIEVA, D. *Vliyanieto na*

protestantizma i Balgarskoto vazrazhdane. – V: *Reformatsiyata – istoriya i savremenni izmereniya*. Sofia: Nov balgarski universitet, 2007, s. 207–215.]

КОЖУХАРОВ, Б. *Първата евангелска църква в България*. София: Нов човек, 1998. [KOZHUHAROV, B. *Parvata evangelska tsarkva v Borgia*. Sofia: Nov chovek, 1998.]

КУЛЕЛИЕВ, Й. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник Велико Търново*. Год. VIII (1931/1932), бр. 10, с. 78–79. [KULELIEV, Y. D-r Long vav V.-Tarnovo. – *Obshtinski vestnik Veliko Tarnovo*. God. VIII (1931/1932), br. 10, s. 78–79.]

КУЛИЧЕВ, Хр. *Заслугите на протестантите за българския народ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [KULICHEV, Hr. *Zaslugite na protestantite za balgarskiya narod*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.]

ЛАЛЕВ, И., С. ЛАЛЕВА. *Американският девически колеж в Ловеч*. В. Търново: Витал, 2001. [LALEV, I., S. LALEVA. *Amerikanskiyat devicheski kolezh v Lovech*. V. Tarnovo: Vital, 2001.]

МАДЖАРОВ, М. Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12.1932, с. 6. [MA-DZHAROV, M. Edin spomen za d-r Long. – *Mir*, 31.12.1932, s. 6.]

МАДЖАРОВ, М. *Спомени*. София: Български писател, 1968. [MADZHAROV, M. *Spomeni*. Sofia: Balgarski pisatel, 1968.]

МАРИНОВ, Д. Протестантството в Лом. – В: МАРИНОВ, Д. *Избрани произведения в 5 тома*. Т. III. *История на града Лом и Ломска околия*. София: Изток-Запад, 2013. [MARINOV, D. Protestantstvoto v Lom. – V: D. MARINOV. *Izbrani proizvedeniya v 5 тома*. Т. III. *Istoriya na grada Lom i Lomska okoliya*. Sofia: Iztok-Zapad, 2013.]

МАТЕЕВ, П. *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017. [MATEEV, P. *Avtobiografiya, spomeni, deynost*. Sast. A. Strezova, S. Panayotov. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2017.]

МАТЕЕВ, П. *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014. [MATEEV, P. *Avtobiografiya*. Varna: Kolor print, 2014.]

МАТЕЕВ, П. *Велики благодетели на българския народ. Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934. [MATEEV, P. *Veliki blagodeteli na balgarskiya narod. Iz zhivota i deynostta na A. Long, Dzh. Vuoshbarn, E. Piars, Yu. Skayler, Mak Gahan i leydi Strangford*. Sofia: [Pridvorna pechatnitsa], 1934.]

МИРЧЕВ, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 159–165. [MIRCHEV, M. Za protestantskata propaganda v Shumensko predi Osvobozhdenieto. – *Izvestiya na narodniya muzey – Shumen*, kn. IV, 1967, s. 159–165.]

МИТЕВ, Пл. Американските мисионери, евангелието и българите. – В: ИЛЧЕВ, Ив., Пл. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003. [MITEV, Pl. Amerikanskite misioneri, evangelieto i balgarite. – V: Ilchev, Iv., Pl. Mitev. *Dokosvaniya do Amerika (XIX – nachaloto na XX vek)*. Sofia: Fondatsiya „Hemimont“, 2003.]

МИТРЕВА, Н. Американските мисионери в спомените на днешните

самоковци. – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. И. Илчев, Пл. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 91–99. [MITREVA, N. Amerikanskite misioneri v spomenite na dneshnite samakovtsi. – V: *Balgaro-amerikanski kulturni i politicheski vrazki prez XIX – parvata polovina na XX vek*. Sast. I. Ilchev, Pl. Mitev. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004, s. 91–99.]

МИХАЙЛОВСКИ, Ст. Сатири. – *Мисъл*, III, окт. 1893, кн. 4, с. 432–433. [MIHAYLOVSKI, St. Satiri. – *Misal*, III, okt. 1893, kn. 4, s. 432–433.]

МИШЕВ, Д. Едно чествуване. – *Свободно мнение*, кн. 17, 19/22. IV. 1915. [MISHEV, D. Edno chestvuvane. – *Svobodno mnenie*, kn. 17, 19/22. IV. 1915.]

МЛАДЕНОВ, Ст. „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 8–9. [MLADENOV, St. „Zornitsa“ i balgarskiyat ezik. – *Zornitsa*, LI, 1931, br. 12-13, s. 8–9.]

НАЛБАНТОВА, Е. „Защита на православието“ от Матей Преображенски като част от полемичното наследство на Българското възраждане. – *Проглас*, XVIII, № 1, 2009, с. 121–130: <http://belb.info/spisanija/proglas/2009.1/nalbantova.html>. [NALBANTOVA, E. „Zashita na pravoslaviето” ot Matey Preobrazhenski kato chast ot polemichното nasledstvo na Balgarskoto vazrazhdane. – *Proglas*, XVIII, № 1, 2009, s. 121–130: <http://belb.info/spisanija/proglas/2009.1/nalbantova.html>.]

НЕСТОРОВА, Т. *Американски мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. [NESTOROVA, T. *Amerikanski misioneri sred balgarite 1858–1912*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.]

ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, Ив. Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 4. [PEEV-PLACHKOV, Iv. Moyat spomen za „Zornitsa“. – *Zornitsa*, LI, 1931, br. 12-13, s. 4.]

ПЕТКОВ, П. Американските мисионери в българските земи (XIX – началото на XX в.). – *Исторически преглед*, 1990, кн. 5, с. 18–32. [PETKOV, P. Amerikanskite misioneri v balgarskite zemi (XIX – nachaloto na XX v.). – *Istoricheski pregled*, 1990, kn. 5, s. 18–32.]

ПИЛЕВА, М. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023. [PILEVA, M. *Misiyata na d-r Albart Long sred balgarite*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2023.]

РАЙЧЕВСКИ, С. *Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г.* София: Национален музей на българската книга и полиграфия, 2003. [RAYCHEVSKI, S. *Amerika i balgarite do Uchreditelното sabranie 1879 g.* Sofia: Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya, 2003.]

РАЙЧЕВСКИ, С. Поздрав. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75. [RAYCHEVSKI, S. Pozdrav. – *Zornitsa. Yubileen sbornik – 135 g.* Sofia: Sayuz na evangelskite saborni tsarkvi v Balgaria, 2012, s. 75.]

РИЙВЗ-ЕЛИНГТЪН, Б. Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: *История на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова*. Ред. К. Даскалова. София: ЛИК, 2002. [REEVES-ELLINGTON, B. Spisanie

„Zornitsa” i nahluvaneto na amerikanski ideali za polovete v balgarskoto obshtestvo. 1864–1871: opit za reviziya. – V: *Istoriya na knigata – nachin na zhivot*. Red. K. Das-kalova. Sbornik v chest na prof. dfn Ani Gergova. Sofia: LIK, 2002.]

СЛАВОВ, Х. Г. *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век*. Стара Загора: Кота, 2008. [SLAVOV, H. G. *Hronologicheskoe opisanie na po-vazhnite i zabelezhitelni sabitiya v grad Stara Zagora v cherkovno, uchilishtno i obshtonarodno otnoshenie v XIX vek*. Stara Zagora: Kota, 2008.]

СТОЯНОВ, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*. Т. 14-15, 1964, с. 45–67. [STOYANOV, M. *Nachalo na protestantskata propaganda v Bgaria*. – *Izvestiya na Instituta za istoriya*. Т. 14-15, 1964, s. 45–67.]

СЪБЕВ, О. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015. [SABEV, O. *Robart kolezh i balgarite*. Sofia: Iztok-Zapad, 2015.]

ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. *Българска литература*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896. [TEODOROV-BALAN, A. *Balgarska literatura*. Plovdiv: Hr. G. Danov, 1896.]

ФИЛИПОВ, Вл. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004. [FILIPOV, Vl. *Pronikvane na angliyskata i amerikanskata knizhnina v Bgaria prez Vazrazhdaneto*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004.]

ФЛАД, С. *За разпространението на Христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958)*. София: Верен, 2015. [FLAD, S. *Za razprostraneniето na Hristovata vyara. Istoriya na balgarskoto evangelsko druzhestvo (1875 – 1958)*. Sofia: Veren, 2015.]

ХАДЖИНИКОЛОВА, Е. Евангелистките мисионери и българското църковно движение (60–70-те години на XIX в.). – *Studia Balcanica* 24. *Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков*. София, Институт по балканистика с център по тракология – БАН, 2003, с. 361–367. [HADZHINIKOLOVA, E. *Evangelistkite misi-oneri i balgarskoto tsarkovno dvizhenie (60–70-te godini na XIX v.)*. – *Studia Balcanica* 24. *Izsledvaniya v chest na prof. Veselin Traykov*. Sofia, Institut po balkanistika s tsentar po trakologiya – BAN, 2003, s. 361–367.]

ХОЛ, У. *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България, 1878–1918*. София: Нов човек, 2008. [HALL, W. *Puritani na Balkanite. Misiyata na amerikanskiya Savet v Bgaria, 1878–1918*. Sofia: Nov chovek, 2008.]

ЦАНОВ, А. История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – В: *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925)*. София: Печатница Гладстон, 1925, с. 3–13. [TSANOV, A. *Istoriya na Balgarskoto Evangelsko Blagotvoritelno D-vo*. – V: *Yubileyna kniga na Balgarskoto Evangelsko Blagotvoritelno Druzhestvo po sluchay petdeset-godishninata mu (1875–1925)*. Sofia: Pechatnitsa Gladston, 1925, s. 3–13.]

ШОПОВ, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 149–184. [SHOPOV, P. *Propagandnata i prosvetnata deynost*

na amerikanskite bibleyski obshtestva v balgarskite zemi prez XIX vek. – *Izvestiya na Instituta po istoriya*. T. 23, 1974, s. 149–184.]

[ЯНЕВ, С., Ел. НАЛБАНТОВА]. *Атлас на българската литература. 1740–1877*. Пловдив: Жанет-45, 2012. [(YANEV, S. El. NALBANTOVA). *Atlas na balgarskata literatura. 1740–1877*. Plovdiv: Zhanet-45, 2012.]

BLISS, E. Robert College. – *The Missionary Herald*. Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.
Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1862, p. 65.

Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.

CLARKE, J. European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364.

LENOX, J. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society*. New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–22.

LONG, A. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*, Vol. 79, Iss. 35, 08.28.1901, pp. 1098–1099.

PEARS, E. *Fourteen Years in Constantinople*. New York, 1916.

STEFANOVE, C. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919, pp. 270–274.

BETWEEN CURIOSITY AND INTOLERANCE: BULGARIAN ATTITUDES TOWARDS AMERICAN MISSIONARY EDUCATORS

Abstract. The article examines Bulgarian responses to American missionary educators in the Ottoman Balkans during the nineteenth century, tracing a spectrum that ranges from curiosity and engagement to suspicion and intolerance. It explores how Protestant ideas and cultural ideals intersected with Bulgarian literary and spiritual life, education, and the activities of educators and church figures. The reception of missionaries' work — both favourable and highly critical — is documented in the literature, in periodicals, pamphlets and brochures, as well as in personal correspondence. The article also considers how interpretations of missionary contributions shifted over time, with broader reassessments emerging more than a century after the official beginning of their work among Bulgarians. *Keywords:* American missionaries, Bulgarian National Revival, education, literature, periodical press

Maria Pileva, Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3082-5797

Web of Science ResearcherID: PJA-5252-2026

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: marywinny@abv.bg

Николай Желев, гл. ас. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

КАРАВЕЛОВ И СЛАВЯНСТВОТО НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „СВОБОДА“

Резюме. Първият брой на в. „Свобода“ отбелязва нов етап в публицистичната дейност на българския революционер Любен Каравелов. Събиращият опит чрез издаване на статии в различни руски и сръбски вестници го довежда до следващата стъпка – самостоятелна журналистическа дейност, насочена основно към българската публика. Изследването се съсредоточава върху това по какъв начин са представени славянските народи и славянството като цяло, какви идеи за тяхното обединение се артикулират в културен или политически план. Проследява се и еволюцията на идеите на възрожденеца, как те се изменят спрямо ранния му период, когато се намира в Русия, а след това в Сръбското княжество.

Ключови думи: политически проект, славяни, свобода, федерация

С издаването на първия си самостоятелен вестник – в. „Свобода“, българският възрожденец Любен Каравелов отбелязва нов етап в своята публицистична дейност. Той вече има значителен опит като журналист и влизането му в ролята на редактор на собствено периодично издание е естествена еволюция. Настоящото изследване се съсредоточава само върху броевете на в. „Свобода“. Вестник „Независимост“ е на практика продължение на предходното издание, след като турската цензура успява да го спре, но за да може да се проследи по-подробно еволюцията на идеите на техния редактор, в. „Независимост“ ще бъде разгледан в отделно изследване.

Макар и ранната публицистика на Каравелов да не е напълно проучена, основна тема в нея са южните славяни, като най-голям акцент се поставя на българите и сърбите. В политически аспект първоначално публицистът търси подкрепа от Русия за изграждането на бъдещата южнославянска държава. Впоследствие българският революционер започва да възлага надеждите си за основаването на бъдеща федерация главно на двата съседни славянски народа.

Основен въпрос е какви са критериите на Каравелов. По какъв начин подбира съюзниците на българите и кои народи определя за вражески? В анализа на идеите на председателя на БРЦК се използва класификацията на Антъни Смит за фундаментални черти на националната идентичност. Британският социолог обособява пет основополагащи категории, които формират усещането за национална принадлежност: „историческа терито-

рия или отечество, общи митове и исторически спомени, обща масова публична култура, общи юридически права и задължения на всички членове, обща икономика и териториална мобилност“¹.

Наличието на изброените пет категории формира изграждащите се идентичности – общославянска и условно наречена местна (било то сръбска, българска и др.). Тези два типа идентичност съществуват в конфликт за надмощие, тъй като тълкуват историческата фактология по два противоречащи си начина. Радетелите за общославянска идентичност защитават тезата, че съществува един голям славянски народ, с обща култура и език, който е разделен на по-малки наречия. Основен аргумент е близостта на славянските езици и фолклор, което свидетелства за предполагаем общ произход. Привържениците на идеята за местните идентичности акцентират на самостоятелната книжовна традиция, развивана на собствените езици, и на изгубената държавност, която предстои да бъде възстановена. Сред българските възрожденци е по-широко застъпено българското старшинство сред славянството. Основанията са, че първо българите са имали цар и патриарх, че са приели първо те писмеността от първоучителите светите братя Кирил и Методий и са задали посоката на културното развитие на славяните. В подобна среда не е изненадващо, че идеята на Каравелов за Дунавска федерация не се радва на особен прием, въпреки че вестник „Свобода“ има голяма популярност, а неговият редактор, както Михаил Арнаудов пише, „още от самото начало на своята публицистична дейност се радва на авторитет, какъвто е имал по-рано у нас само Раковски“². Причина за това може да се открие в разочарованието на Георги С. Раковски след разпускането на Първата българска легия, което със сигурност е било споделяно и от други българи, но не по-малко влияние оказва и фактът, посочен от изследователката Ана Райкова, че „започналата от 1868 г. активна сръбска националистическа пропаганда в Македония предизвиква неодобрението и възмущението на българите, иначе споделящи идеята за славянска взаимност“³.

Още от самото основаване на в. „Свобода“ (1869) неговият главен редактор е изправен пред скептична публика. Дори се стига до обвинения, че на Каравелов е платено от сърбите. Кета Мирчева пише по този въпрос:

Обстоятелството, че в. „Свобода“ получавал някаква помощ от сръбското правителство, не било тайна за съвременниците. Подобни подозрения Хр. Георгиев изказва още преди стартирането на изданието. За тези помощи Каравелов е многократно атакуван и от противниците си – „Отечество“, „Право“, „Турция“, и от съмишлениците си – „Тъпан“, „Знаме“. Обвиненията от българска страна обаче обикновено атакуват покупката на Каравеловата печатница от Сърбия.⁴

¹ СМИТ, А. *Националната идентичност*. София: Кралица Маб, 2000, с. 26.

² АРНАУДОВ, М. *Любен Каравелов. Живот, дело, епоха*. София: Наука и изкуство, 1972, с. 485.

³ РАЙКОВА, А. Връзките ни с други народи в идейно-политическите възгледи на Любен Каравелов. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 108.

⁴ МИРЧЕВА, К. Идеите на БРЦК във вестник „Свобода/Независимост“. – *Българско*

Изследователски интерес към федеративния проект започва да се проявява едва през първата половина на XX век, когато Христо Кабакчиев публикува реферат със заглавие „Българските революционери Раковски, Каравелов, Левски и Ботйов за балканската федерация“ (1915). По-късно Василе Христу публикува книгата „Любен Каравелов за федерацията“ (1948). Двата текста преразказват в най-общ план идеята на Каравелов за политическо обединение.

Основната разлика между приведените от Каравелов основания и тези на неговите опоненти е в интерпретирането на общите митове и историческите спомени. Докато по-голямата част от възрожденците с активно политическо съзнание се стремят да представят изгубеното величие на българското царство, то Каравелов много повече изтъква травмата от падането под властта на Османската империя и подчертава мотивът за несговорните братя. Според председателя на БРЦК:

Днес се съставляват господарства от 50 милиона люде и съставляват са само и само за това, за да обезпечат своята личност; а нашите гърци мечтаят за някакви си нови Византийски империи; нашите братя сърбе – за Душановото царство; а ние – за Симеоновото господарство, и ни един от нас не желае да помисли, че това, щото ние желаем днес да добиеме, е била най-главната причина да бъдем турски робове и да храним със своята кръв такива едни диваци, каквито са османлиете. Време е вече да излезем един срещу други и да се поразговорим братски що трябва да работим и как трябва да работим.⁵

Потенциалът даден народ да може да се развива самостоятелно, според Каравелов, не зависи от това колко славна е неговата история, а от неговото духовно развитие. Крумка Шарова посочва, че „в революционната идеология Каравелов въвежда наред с понятието национална, политическа свобода и друго: нравствена, умствена, духовна свобода, без която първата не е нито възможна, нито ще бъде пълноценна и истински резултатна“.⁶ В уводната статия на брой 1 на вестника редакторът споделя, че „както е потребен за земните животни въздух, а за рибите вода, така също за човека е потребна, най-напред от всичко, свобода. Без свобода човек не може да рече, че е човек, а половина човек; без свобода човекът не може да бъде такъв, какъвто го е създала природата, следователно не може да бъде и щастлив“.⁷ Каравелов настоятелно подчертава съществените различия

Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 11. София: Общобългарски комитет „Васил Левски“, 2009, с. 132.

⁵ КАРАВЕЛОВ, Л. Букурещ, 12 март. – *Свобода* (Букурещ), II, 13 март 1871, бр. II, с. 81–82.

⁶ ШАРОВА, К. Възгледите и ролята на Любен Каравелов за приобщаване на възрожденските българи към съвременната цивилизация. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 8.

⁷ КАРАВЕЛОВ, Л. Букурещ, 6 ноември. – *Свобода*, I, 7 ноем. 1869, бр. 1, с. 1.

между природните нужди на всички живи същества и духовните нужди на човека, които го отличават от другите Божии творения. Авторът на статията алегорично препраща към Първа книга Моисеева – Битие от Стария завет, където в стих 26 пише: „След това рече Бог: да сътворим човек по Наш образ, (и) по Наше подобие; и да господарува над морските риби, и над небесните птици, (и над зверовете) и над добитъка, и над цялата земя, и над всички гадини, които пълзят по земята“⁸. В статия в бр. 13 на вестника свободата е тълкувана от председателя на БРЦК в два аспекта – духовна (използваният термин във вестника е „умствена“) и веществена. Веществената свобода не бива да се разбира просто като материална – тя е и институционална, и политическа, тъй като авторът я обвързва с нуждата от революция за освобождение. Любен Каравелов подхожда балансирано към двете форми на свобода. Според него те трябва да се развиват паралелно – нито да се полагат усилия само върху образованието, нито усилията да са насочени само върху подготовката за бунт. Умът и възможността на човека да мисли са неговата най-голяма сила. С ума си човекът „е покорил всичката природа; всяко едно животно, даже и мълнията поднебесна, са подчинени на неговата воля“.⁹ Подчиняването на хората обаче ги превръща в роби, а подобна социална позиция доближава човека до животинското. По този начин славянството днес се оказва по-изостанало в културно отношение спрямо другите европейски народи. Но потенциалът на славяните и осъзнаването на свободата като висша човешка ценност предполага това скоро да бъде променено. Свободата на ума идва с опознаването на себе си и околния свят. Познанието като цел председателят на БРЦК изтъква още в програмната статия „Към читателите“ в бр. 1 на в. „Свобода“:

Целта на „Свобода“ е да защитава българските интереси и да показва на българския народ път, по който трябва да върви, за да може по-лесно да достигне своето нравствено съвършенство и до своята политическа независимост. Освен това „Свобода“ ще употреби всичките си сили да опознае българският народ с неговите съседи и обратно.¹⁰

Прехвърлянето на вниманието от великото минало към настоящето в концепцията на Каравелов има за цел не да изтъкне, че историята е без значение, а да пренасочи идеите за самостоятелни балкански държави към идеята за общо федеративно формиране. Възстановяването на малките балкански държави би било предпоставка в бъдеще те отново да бъдат поставени в зависимост от политически и военно по-мощните сили. Предупреждението на Каравелов е, че не бива да се създават потенциални условия травматичната катастрофа от миналото с османското настаняване

⁸ Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Св. синод на Българската църква, 1992, с. 2.

⁹ КАРАВЕЛОВ, Л. Букурещ, 5 ноември. – *Свобода*, II, 6 ноем. 1871, бр. 21, с. 161.

¹⁰ КАРАВЕЛОВ, Л. Към читателите. – *Свобода*, I, 7 ноем. 1869, бр. 1, с. 1.

на Балканите да бъде изживяна отново. Поради това редакторът се стреми да добавя новини от Сърбия, от Румъния, за славяните в Австро-Унгария и други народи, които биха били потенциални съюзници с цел не просто да направи идеята за федерация по-приемлива, но и да заздравя културните връзки между тях, да изгради съчувствие. В своя статия Любен Каравелов цитира думите Константин Аксаков: „Ние повече знаем за Китай и за Япония, нежели за славянските народности в Австрия и Турция“.¹¹ По-нататък разказва за срещата между О. М. Бодянски и М. П. Погодин и българските студенти в Москва Константин Миладинов и Константин Геров. Руските слависти се интересуват от всичко, свързано с живота в родината на младите мъже и им задават най-различни въпроси: кои са най-големите градове, какви училища имат, какъв език говорят, но, когато питат каква вяра изповядват техните сънародници, Миладинов се засяга и отговаря иронично, че вярата им е „китайска“.

За разпространението на идеите на Каравелов особено много помага фактът, че вестникът достига до по-широка общност – неговите читатели са не единствено българи. Боян Пенев пише, че „вестникът на Каравелова е намерил добър прием не само между българската, но и между сръбската младеж, която е била убедена, че Каравелов ще стори твърде много със своя вестник за сближението на двата народа“.¹² Подобно мнение споделя и Илия Конев, който посочва, че „след „Дунавски лебед“ „Свобода“ е първият български политически вестник с изключителна популярност както сред емиграцията и вътре в страната, така и в чужбина, особено в Румъния, Русия, Сърбия и Черна гора“.¹³

Според Каравелов потенциалните самостоятелни държави на малките балкански народи (той предпочита да използва термина „племя“) не биха били способни ефективно да защитават интересите си, ето защо най-добър вариант, според него, е да обединят своите сили в държавна структура от федерален тип. По този начин отделните народи, членове на новото политическо формирание, биха могли да развият с общи усилия своите култури. Важен детайл в концепцията на Каравелов е виждането му, че всеки от участниците във федерацията трябва да запази своята самостоятелност като народ.

В друга своя статия редакторът посочва народите в Османската империя, на които природата е определила да разрушат империята. Те са пет на брой и всички се намират на Балканския полуостров: българи, сърби, румънци, гърци и арнаути (албанци). Председателят на БРЦК ги представя според тяхното политическо състояние – сърби и румънци имат васални на Турция княжества. Тези два народа заедно с българите според редактора имат обща

¹¹ КАРАВЕЛОВ, Л. Букурещ, 12 февруари. – *Свобода*, II, 13 февр. 1871, бр. 7, с. 49.

¹² ПЕНЕВ, Б. *Любен Каравелов*. София: Държавна печатница, 1936, с. 142.

¹³ КОНЕВ, И. *Любен Каравелов. Литературно-критически очерк*. София: Български писател, 1966, с. 85.

цел – да се освободят и всеки от тях да живее според собствените си традиции и ред. Постигането на политическата им свобода е целта, която би трябвало да ги обедини. Едва след постигането ѝ трябва да дойде ред всеки народ да определи своите територии. В тази статия авторът не коментира възможните варианти за държавно устройство. За арнаутите Каравелов споделя, че не проявяват изявени стремления за автономен живот и не им отделя място в политическия план. Критичен е към гърците, тъй като в желанието си да възстановят Византийската империя, водени от тяхната „мегали идея“, те желаят да присъединят към своите територии такива, в които мнозинство са други етноси. Въпреки това в тази публикация редакторът проявява толерантност, като допуска, че подобни идеи споделят само фанариотите, а не целият гръцки народ. В своята статия „Що сме днес и какво трябва да правим“ той подчертава, че „ние не ще погрешим, ако кажем, че тая минута е вече дошла и от нас самите, т. е. от българите, сърбите, румънците и гърците (ако само гърците искат) зависи нашето щастие и добро...“.¹⁴ Добавката в скоби за гърците показва, че председателят на БРЦК остава с известни съмнения относно включването им в общото за балканските народи дело.

Каравелов поставя въпроса „Що искат българите?“ и пише статия с това заглавие. В този свой текст той дава по-голяма яснота за представите си за политическата организация на бъдещата федерация. Авторът пише, че трите народа: сърби, българи, румънци, и евентуално гърци, трябва да имат свое вътрешно самоуправление, със собствени закони, като юридически нямат право на вмешателство едни на други. Обединяващият елемент на предлаганото от Каравелов формирование е общ парламент, чиято задача е да се занимава единствено с външната политика. Статията е подписана от „няколко цариградски българи“, но текстът е по-вероятно да е писан от самия Каравелов, тъй като в анонимната брошура на БРЦК „Български глас“¹⁵, излязла в същата година, се повтарят много от идеите и също така в двата текста се срещат общи изрази. Според редактора изгражданата политическа система трябва да е съобразена с условието основният съюзерен да е народът. По този начин Каравелов защитава вид републиканска форма на управление. Тази позиция отразява промяна в негови по-ранни виждания от времето преди издаването на в. „Свобода“. В дописка до руския вестник „Голос“ от 1867 г. (бр. 141) Каравелов споменава, че на изложба в Москва е протекло обсъждане за създаване на южнославянска федерация. Пресъздавайки дочутите разговори, той пише за федеративно обединение на сърбите и българите. Странно е, че в планове за федерация не са включени и други съседни народи, като намиращите се в Австро-Унгария хървати и словенци. Статията разяснява, че в новото държавно формирование българи и сърби ще имат собствена културна автономия, собствени закони, а

¹⁴ КАРАВЕЛОВ, Л. Що сме днес и какво трябва да правим. – *Свобода*, I, 5 февр. 1870, бр. 14, с. 107.

¹⁵ Според Маньо Стоянов („Българска възрожденска книжнина“, 1957, с. 171) автор на тази брошура е Каравелов.

властта ще бъде една – един парламент с равна представеност на българи и сърби в него, а парламентът ще бъде воден от сръбския княз. В подкрепа на идеята за федеративно държавно устройство Каравелов привежда примери със страни като Швейцария, Съединените щати, споменава и Белгия. Това са нагледни примери за работещи федерации, съставени не просто от различни народи, но и от различни изповедания. В предвижданата федерация на Балканите редакторът понякога включва и неславянските народи като румънци и по рядко гърци, т.е. той не следва стриктно и единствено славянския културен модел. Най-разпространеният критерий, по който славянските народи се сродяват е културната и езиковата им близост. За Каравелов обаче значение има и друг критерий – актуалното политическо състояние и търсените политически цели от народите, които търпят чужда политическа власт. Председателят на БРЦК отхвърля идеята за помощ от Руската империя. Той е категорично убеден, че свободата не се подарява, а се взема.¹⁶ Повод за размислите на редактора в Уводната статия на бр. 14 от 1870 г. е пътепис със заглавие „Мои скитания по белу свету“ на руския пътешественик Николай Берг, публикуван на страниците на периодическото издание „Современник“ бр. I-II от 1863 г., който прави голямо впечатление на Каравелов със своите размисли за славяните под властта на Османската и Австро-Унгарската империя. Според Берг славяните са черноработниците на Европа, защото, в подчинение на своите съседи, те биват употребявани като „материал“.

Разколебаването на чисто славянския модел навярно се дължи и на политическите планове, от които Каравелов черпи идеи. Вера Бонева споделя, че федеративният модел „без съмнение е повлиян и от лансирания през 1862 г. проект на Лайош Кошут за създаване на Дунавска федерация от типа на Швейцария“.¹⁷ Друг източник на идеи за председателя на БРЦК според румънския учен Константин Велики е румънският поет и политик Константин Росети. К. Велики пише, че Росети „е отдавна за една Дунавска конфедерация, както се вижда това от тайния проект на румъно-българската коалиция от 1866 г., но, разбира се, съставена само между независими държави. Както е известно, Каравелов говори в началото за една конфедерация, от която изключва гърците. Ние смятаме, че по-късно, когато допуска и тях в тази конфедерация, той го прави под прякото влияние на К. А. Росети“¹⁸.

Във в. „Свобода“ не е засвидетелстван особен интерес към западните славяни, тъй като Каравелов много повече се съсредоточава върху настоящото политическо състояние на българите и техните съседи, които са най-близки културно и географски. Все пак вестникът помества актуални новини за

¹⁶ КАРАВЕЛОВ, Л. Уводна статия. – *Свобода*, I, 5 февр. 1870, бр. 14, с. 107.

¹⁷ БОНЕВА, В. „Дуализмът е станал днес моден фрак“. Унгарската проблематика в творчеството на Любен Каравелов. – *История*, XI, 2003, бр. 1-2, с. 88–89.

¹⁸ ВЕЛИКИ, К. За някои черти в дейността на Любен Каравелов в Румъния. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 35–36.

чехите и поляците, разкрива и някои факти от историята им. Симпатията на редактора към тях е най-вече заради подобие на политически ситуации, в които се намират и те, и българите. Той прави аналогия между властта на Австро-Унгария над западните славяни и властта, която Османската империя упражнява над сърбите, българите и румънците.

Председателят на БРЦК не подкрепя идеите на панславизма, според които всички славяни трябва да се обединят в голяма империя под властта на руския монарх. Каравелов критикува панславистичните идеи като неприложими за решаване на Източния въпрос. Неговото мнение е, че Русия, макар и да е славянска държава, не проявява грижа за славяните, а полага усилия да поддържа добри отношения с тези, които упражняват власт на тях и взима минимално участие в общославянските движения.¹⁹

Темата за славянството на страниците на в. „Свобода“ е богато представена. Редакторът се стреми да разкрие пред българските читатели непознатия за тях облик на славяните, както на близките съседни народи, така и на по-отдалечените географски и културно чехи и поляци. Идеята на Любен Каравелов за Дунавска федерация включва и неславянските народи със сходна на българите и сърбите политическа съдба. За него е важно да се намери формата за по-устойчиво държавно формиране, което да има силата да устои на външен натиск. Позицията на Каравелов спрямо руската помощ/намеса е дистанцирана. Той предпочита да не очаква помощ от Русия, предпазлив е за намеренията на руската политика спрямо българите, и въобще, спрямо славянските народи, и открито я критикува в поредица от публикации във в. „Свобода“.

Работата е подпомогната от Националната програма на МОН „Млади учени и пост-докторанти 2“, одобрена с РМС 206/07.04.2022 г.

ИЗВОРИ

Български глас. Женева: б. и., 1870.

Свобода. Вестник политически и книжовен. Ред. Л. Каравелов. Изд. Н. Г. Попович. (1869–1872).

ЛИТЕРАТУРА

АРНАУДОВ, М. Любен Каравелов. *Живот, дело, епоха*. София: Наука и изкуство, 1972. [ARNAUDOV, M. *Lyuben Karavelov. Zhivot, delo, epoha*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1972.]

Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Св. синод на Българската църква, 1992. [*Bibliya, sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya zavet*. Sofia: Sv. sinod na Balgarskata tsarkva, 1992.]

БОНЕВА, В. „Дуализмът е станал днес моден фрак“. Унгарската пробле-

¹⁹ КАРАВЕЛОВ, Л. Политически преглед. – *Свобода*, II, 4 март 1872, бр. 38.

матика в творчеството на Любен Каравелов. – *История*, XI, 2003, бр. 1-2, с. 85–90. [BONEVA, V. „Dualizmat e stanal dnes moden frak“. Ungarskata problematika v tvorchestvoto na Lyuben Karavelov. – *Istoriya*, XI, 2003, br. 1-2, s. 85–90.]

ВЕЛИКИ, К. За някои черти в дейността на Любен Каравелов в Румъния. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 31–38. [VELIKI, K. Za nyakoi cherti v deynostta na Lyuben Karavelov v Rumaniya. – *Godishnik na Obshtobalgarskiya komitet „Vasil Levski“*. Balgarsko Vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1999, s. 31–38.]

КАБАКЧИЕВ, Хр. Българските революционери Раковски, Каравелов, Левски и Ботйов за балканската федерация. София: Партийна социалистическа книжарница, 1915. [КАБАКCHIEV, Hr. *Balgarskite revolyutsioneri Rakovski, Karavelov, Levski i Botyov za balkanskata federatsiya*. Sofia: Partiyna sotsialisticheska knizharnitsa, 1915.]

МИРЧЕВА, К. Идеите на БРЦК във вестник „Свобода/Независимост“. – *Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития*. Т. 11. София: Общобългарски комитет „Васил Левски“, 2009, с. 131–169. [MIRCHEVA, K. Ideite na BRTsK vav vestnik „Svoboda/Nezavisimost“. – *Balgarsko Vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya*. T. 11. Sofia: Obshtobalgarski komitet „Vasil Levski“, 2009, s. 131–169.]

ПЕНЕВ, Б. Любен Каравелов. София: Държавна печатница, 1936. [PENEV, B. *Lyuben Karavelov*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1936.]

РАЙКОВА, А. Връзките ни с други народи в идейно-политическите възгледи на Любен Каравелов. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 98–111. [RAYKOVA, A. Vrazkite ni s drugi narodi v ideyno-politicheskite vazgledi na Lyuben Karavelov. – *Godishnik na Obshtobalgarskiya komitet „Vasil Levski“*. Balgarsko Vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1999, s. 98–111.]

СМИТ, А. Националната идентичност. София: Кралица Маб, 2000. [SMITH, A. *Natsionalnata identichnost*. Sofia: Kralitsa Mab, 2000.]

СТОЯНОВ, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на български книги и периодични издания. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957. [STOYANOV, M. *Balgarska vazrozhdenska knizhnina. Analitichen repertoar na balgarski knigi i periodichni izdaniya*. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1957.]

ХРИСТУ, В. Любен Каравелов за федерацията. София: Народна култура, 1948. [HRISTU, V. *Lyuben Karavelov za federatsiyata*. Sofia: Narodna kultura, 1948.]

ШАРОВА, К. Възгледите и ролята на Любен Каравелов за приобщаване на възрожденските българи към съвременната цивилизация. – *Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*. Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 5–30. [SHAROVA, K. Vazgledite i rolyata na Lyuben Karavelov za priobshtavane na vazrozhdenskite balgari kam savremennata tsivilizatsiya. – *Godishnik na Obshtobalgarskiya komitet „Vasil Levski“*. Balgarsko Vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1999, s. 5–30.]

KARAVELOV AND THE SLAV ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER “SVOBODA”

Abstract. The first issue of the newspaper “Svoboda” marks a new stage in the journalistic activity of the Bulgarian revolutionary Lyuben Karavelov. The experience that he gained by publishing papers in different Russian and Serbian journals brings him to the next logical step – his own independent journalism, aimed mainly at the Bulgarian readers in their own language. The research concentrates on how the different Slavic peoples and the Slavs as a whole are presented, what ideas for their unification are articulated – cultural, or political, or if there is some combined model. The way those ideas of the revolutionary change over time is also followed, be it during his stay in Russia or in the Serbian Principality later on.

Keywords: political project, Slavs, enemy empires, liberty, federation

Nikolay Zhelev, Sen. Assist. Prof., PhD

ORCID ID: 0009-0001-8922-4101

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: nikolaj650@abv.bg

Анна Алексиева, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

РЕТОРИКИ НА РЕГИОНАЛНОТО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ПОЕЗИЯ

Резюме. Статията изхожда от разбирането, че през XIX в., наред с повишения интерес към чуждестранните (западни) културни модели, се засилват и реториките на регионалното, мотивирани до голяма степен от националноохранителни подбуди. С понятието „регионално“, използвано при разглеждането на възрожденската поезия, се означават стеснените обеми на родния свят: локални, национални, балкански или ориенталски. Те функционират като защитна рамка на принадлежност и целенасочено се разграничават от мащабите на европейското, а още повече от идеята за универсалното, която по това време не е лишена от актуалност в западния интелектуален контекст. В статията се обръща внимание и на динамиката на регионалния дискурс от локален към национален, а също и на стратегиите, чрез които „своето“ се легитимира чрез езика, културното наследство и някои оксиденталистски нагласи.

Ключови думи: Българско възрождане, поезия, реторики на регионалното, идентичност, оксидентализъм.

В един свой късен текст от 30-те години на XIX в., посветен на етапите на социалното формиране, Гьоте твърди, че при своето възникване човешките групи са скрепени предимно от домашни, семейно-родови връзки. Те обитават изолирани територии, придържат се към родния си език и възприемат непознатите за заплахата¹. И макар че определя тази епоха за „идилична“, Гьоте очевидно я осмисля като най-ранна фаза от развитието на обществото – обстоятелство, което дава повод на Цветан Тодоров в предприето от него тълкуване на текста да я отнесе „най-долу, в непосредствена близост до варварството“². Приемането на другите, свободното общуване с тях, създаването на общности от друг порядък – народ, нация – е знак за цивилизационен напредък. Истинското откъсване от варварството обаче става при преминаването от регионализъм към универсализъм, което намира израз в концепцията на Гьоте за намаляващото значение на националните литератури и раждането на „епохата на световната литература“³.

¹ ГЬОТЕ, Й. В. Епохи на задружна култура. – В: *Гьоте за литературата и за изкуството*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 599.

² ТОДОРОВ, Цв. *Страхът от варварите. Отвъд сблъсъка на цивилизациите*. София: Изток-Запад, 2009, с. 43.

³ GOETHE, J. W. Gespräche. 1827, 31. Januar. Mit Johann Peter Eckermann: <http://www.zeno>.

Приблизително по същото време, когато в размишленията на Гьоте се прокарва идеята за загърбване на националното в посока на споделени общи ценности, българската литература от периода на Възраждането е ангажирана с конструирането на образите на „своето“, с утвърждаването на регионални специфики и с налагането на собствени авторитети и легитимации.

Не твърдя, разбира се, че обратната тенденция – на виждането отвъд себе си, на отварянето към другите, на дистанцирането от регионалните контексти – отсъства. Известна е, да кажем, привлекателността, с която се ползва топографията на европейското, поставянето му в един синонимен ред с прогреса, модерността, цивилизацията. Не липсват и още по-далечни вглеждания, изхождащи от просвещенската идея за равенството, подходящ пример за което е статия, публикувана в „Цариградски вестник“ през 50-те години на XIX в., в която четем следното: „Те всички, и белите европейци, и черните африканци, и медновидните американци, те всички еднакво без изятие са надарени от Бога с разум“. Реториката на универсалното обаче мигновено е ревизирана и преобърната в следващите изречения на текста, които категорично отхвърлят дискурса на равностойността: „Те всички еднакво имат умност, могат да мислят, разсъждават и да изнамерват, *но не всички еднакво, (...) у всички не еднакво е развита тая умност*“⁴.

Било поради националноохранителни подбуди или вследствие на травматично приета непостижимост, образът на европейското също може да бъде преосмислен в посока на „чудовищната, непоносима, отвратителна Чуждост, която (...) няма общо нито с образцовостта, нито с модерната толерантност“⁵. Може да се каже следователно, че едновременно с вглеждането в другите, с приемането на някои културни, социални и религиозни различия, възрожденските текстове излъчват определени регионални дискурси, чиято цел е да стабилизират идентификационния ресурс на българското. С понятието „регионален“ в случая означавам стеснените обеми на родния свят, които могат да бъдат локални (село, град), национални (въобразената политическа общност), понякога балкански (и дори ориенталски) – във всеки случай откъснати от по-големите мащаби на европейското и съвсем чужди на универсализма, който адмираира Гьоте. С това понятие назовавам различните форми на съсредоточаване върху „своето“ не само като разпознаваем, но и като защитен хоризонт на принадлежност. В статията ще разгледам някои реторики на регионалното, открити в българската възрожденска поезия като се опитам да очертая известна динамика и етапност в регионалния дискурс.

org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Gespräche/%5BZu+den+Gesprächen%5D/1827.

⁴ Слово, говорено от два ученика на училищния празник (8-го май) в Сопотското училище. – *Цариградски вестник*, VII, 1857, 20.07, бр. 338, с. 3.

⁵ КЪОСЕВ, Ал. Игрите на Европа. Опит за картография на един български дискурс. – В: *Анархистът законодател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 75.

До средата на XIX в. той залага предимно на конкретиката, на локалната определеност, както личи от някои произволно избрани заглавия на стихотворения, публикувани в „Цариградски вестник“: „Песен на калоферските момци“⁶, „Възрождение на Тулча“⁷, „Спиталът на Тулча“⁸, „Песен на ломското новосъставлено училище и на испитанието му“⁹, „Плач на жеровнянските юноши“¹⁰, „Село Сопот и град Враца ся разговарят помежду си като брат и сестра“¹¹, „Песен сищовскаго учителя, покойнаго Христякя Павловича Македонца, съчинена от ученика его Теодора Хрулювскаго Лясковченина“¹² и др. Както се вижда, в тези заглавия, вписващи се в неособено ясни, но традиционно приет определител „даскалска поезия“, е маркиран образът на родния край, който няма много общо с конструирания по-късно геополитически образ на Родината, отчитащ националните ѝ граници, а още по-малко с абстрактното и трансцендентно пространство, припознато за родно в поетическите текстове след 90-те години на XIX в. Родният край не е България, той се вписва в стеснените контури на конкретния регион, отразява неговата географска специфика, неговите идентификационни символи, социалните и институционалните му топоси (училища, читалища, църкви, „спитали“).

Прицелена в регионалната конкретика, даскалската поезия тематизира напредъка на местните училища („В Копривщица училище главно, / в науките се показва славно“¹³); градските посещения на официални лица („...търновский правител, градскийо съдител / поиска да отиди, школите да види“¹⁴); локалните природни бедствия – наводнения, пожари („...а пък Търнов догорява, / все на огън и чер дим...“¹⁵); построяването на болници („В Тулча можем да похвалим / свято дело прекрасно (...) / Тъй за скоро ся въздигна / красна къща светлива / на високо чисто място, / болест да ся измива“¹⁶) и т. н.

⁶ ОГНЯНОВИЧ, К. Песен на калоферските момци. – *Цариградски вестник*, 1848, 16.10, бр. 20, с. 1–2. Курсивът навсякъде е мой, А. А.

⁷ ИЗВОРСКИ, Ст. Възрождение на Тулча. – *Цариградски вестник*, 1849, 08.07, бр. 56, с. 4.

⁸ ИЗВОРСКИ, Ст. Спиталът на Тулча. Надпис за въздвижението му. – *Цариградски вестник*, 1849, 10.09, бр. 64, с. 4.

⁹ ПИШУРКА, Кр. Песен на ломското новосъставлено училище и на испитанието му. – *Цариградски вестник*, 1849, 17.09, бр. 65, с. 2–3.

¹⁰ ВАСИЛЕВ, Ст. Плач на жеровнянските юноши. – *Цариградски вестник*, 1851, 13.01, бр. 18, с. 4.

¹¹ НИКОЛОВ, М. Село Сопот и град Враца ся разговарят помежду си като брат и сестра. – *Цариградски вестник*, 1851, 07.07, бр. 42, с. 4.

¹² ХРУЛЕВ, Т. Песен сищовскаго учителя, покойнаго Христякя Павловича Македонца, съчинена от ученика его Теодора Хрулювскаго Лясковченина. – *Цариградски вестник*, 1849, 26.03, бр. 42, с. 4; 09.04, бр. 43, с. 2.

¹³ ХАДЖИКОНСТАНТИНОВ, Й. Рай божий. – *Цариградски вестник*, 1851, 06.10, бр. 55, с. 3.

¹⁴ ДАВИДОВ, П. К. В Търново, в България, в сряда по икундия... – *Цариградски вестник*, 1849, 24.12, бр. 79, с. 4.

¹⁵ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Търновский второй пожар. – *Цариградски вестник*, 1849, 06.08, бр. 59, с. 4.

¹⁶ ИЗВОРСКИ, Ст. Спиталът на Тулча. Надпис за въздвижението му.

Правилно впечатление, че капсулирането в конкретиката истребват към фактологичност до голяма степен потискат фикционалното изобразяване. Белег за престижност при този тип поезия е не художествената условност, а миметизмът – детайлното и „вярно“ отразяване на живота задължително в неговите регионални параметри. Изобразяват се конкретни топоси, реално случили се събития в точно посочено време („На значение за Заарската зима, / осемстотин четиридесет и седма, / от първаго декемврия сняг заседна“¹⁷). Стига се до странно опоезизиране (странно, защото е далече от модерната мяра за поетичност) на пределно делнични, битови събития, оставящи следи единствено в рамките на комуникативната памет¹⁸ („...и тогаз едвам дърва с кола видяха, / и с голяма радост ги купуваха; / и толкоз бе им оскъпила цената, / дадоха са трийсет и пет грош колата“¹⁹). Затварянето в пределно битовите, стеснени рамки на родния край е знак за моделирането на една локална култура, която е трудно мислима извън контекста на местното пространство и не се стреми да репрезентира националната идентичност.

Процесите на трансформирането на локалната култура в национална може да се отнесат главно към 60–70 г. на XIX в., когато крайната изолираност в пределите на местното бива подложена на иронично осмисляне от страна на възрожденските интелектуалци. В повестта „Българи от старо време“ повествователят неслучайно посочва „малката слабост“ на дядо Либен да обича „своето отечество, но не всичкото, а само Копривщица“²⁰. Появата на похвати от парадигмата на ироничното и пародийното, насочени към определени разбирания и културни модели, обикновено става, когато тези модели, макар и неизчерпани напълно, започват да носят характеристиките на традиционната установеност, на анахроничната застиналоост, към която националните идеолози подхождат с амбицията за разколебаване и пренаписване.

Според някои изследователи самоопределението на мнозинството българи (и изобщо жители на Балканите) дори и през втората половина на XIX в. включва, на първо място, назоваване на семейството (рода) и родното място, може би и на „малката, културно различима регионална единица“, а след това, на второ място, и на религиозната принадлежност (например *рум*

¹⁷ А. И. На значение за Заарската зима... – *Цариградски вестник*, 1848, 05.04, бр. 14, с. 4.

¹⁸ Според Ян Асман „комуникативната памет обхваща спомените, отнасящи се до близкото минало. Това са спомените, които човекът споделя със своите съвременници. Типичен случай е паметта на поколенията. Тази памет исторически се среща с групата; тя възниква във времето и си отива с него, по-точно: със своите носители. Когато носителите, които я възпроизвеждат, умрат, тя отстъпва място на нова памет“ (АСМАН, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета-3, 2001, с. 48–49).

¹⁹ А. И. Цит. съч., с. 4.

²⁰ КАРАВЕЛОВ, Л. Българи от старо време. – В: Л. КАРАВЕЛОВ. *Събрани съчинения*. Т. 1. София: Български писател, 1965, с. 210.

миллет)²¹. Едва на следващ етап се изтъква етническата идентификация, която има сравнително слабо влияние върху всекидневния живот на редовите хора в Османската империя. Все по-видим е обаче стремежът на интелектуалците, активиран с появата на националните движения, да пренаредят компонентите на принадлежност като поставят начело тъкмо етническата лоялност, преливаща в преданост към въобразената политическа общност.

За тях е актуална любовта към „всичкото“ отечество, която в поетическите текстове се проявява на различни равнища: като стремеж към очертаване на цялостен географски силует на родината, съвпадащ с разбирането за държавни граници („Тих я Дунав напоява, / горд Балкан я украсява / и въздига гордо чело / пред морята Бяло и Черно“²²); като преклонение пред природните ѝ красоти („Сякаш земний рай наглед, / все приятности навред; / разни птички я възпяват, / до небеси възхваляват“²³); като възхвала на българската жена („Спретна, чиста и пристойна, / къщница е тя достойна, / и работна, и невинна, / откъм прелести обилна“²⁴) и на българския мъж („Живее, както Господ дал, / лукавство, злоба не познал (...); / Такъв е наший българин / на майка си достоен син“²⁵).

Реториките на регионалното, които придобиват все по-отчетлив етноцентричен израз, имат двойна функция: от една страна, утвърждават и ценностно натоварват емблемите на „своето“, а от друга – оспорват и дискредитират образите на „чуждото“, като по този начин „втвърдяват границите на културното диференциране“²⁶. Заплашителната фигура на чужденеца враг, призвана да консолидира чувството за национална принадлежност чрез отрицателното си маркиране, във възрожденските

²¹ VERMEULEN, H. Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule. – In: A. BLOCK, H. DRIESSEN (Eds.). *Cultural Dominance in the Mediterranean area*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984, p. 231.

Сходна подредба, но с размяна на първите два идентичностни маркера, предприема и Десислава Лилова, според която „превърщането на религиозната принадлежност в (...) твърд ориентир на идентичността е специфика на предмодерното статукво в Османската империя“. За българите по това време, смята авторката, „отговорът на въпроса „кой съм аз?“ по необходимост започва с изречението „аз съм християнин“ и по-нататък всеки може да добави подробности за името, родното място, семейството, рода и т. н.“ (ЛИЛОВА, Д. *Възрожденските значения на националното име*. София: Просвета, 2003, с. 24).

Както се вижда, и за двамата цитирани изследователи етническата принадлежност се явява по-слаб фактор за самоопределение през преднационалния период – възглед, който често не се споделя от традиционната българска, а и балканска историография, която според Раймонд Детрез изхожда от „примордиалистското предпоставяне на етнокултурен континуитет от най-древната епоха до днешно време“ (ДЕТРЕЗ, Р. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.* София: Кралица Маб, 2015, с. 29).

²² БОБЧЕВ, Ст. Каква е България. – *Читалище*, II, 1872, 01.06, кн. 17, с. 804.

²³ Пак там.

²⁴ БОБЧЕВ, Ст. Каква е българката. – *Читалище*, II, 1872, 01.07, кн. 19, с. 902.

²⁵ Пак там.

²⁶ СМИТ, А. *Националната идентичност*. София: Кралица Маб, 2000, с. 41.

поетически текстове често има турска или гръцка отнесеност: „Турком бяха водители гърци, / проходи горски им показвах. / С том се успявах те поганци, / отечество ни разоряха!“²⁷ В немалко случаи обаче, както споменах, фигурата на застрашаващата чуждост, която едновременно притеснява с образцовата си недосегаемост и плаши с асимилаторския си потенциал, се припокрива с представата за Европа. Възрожденските автори се опитват да неутрализират тази застрашителност, да редуцират тревогите, които тя поражда, чрез затваряне в родното и чрез изграждане на положителни модели на идентификация.²⁸

Една от ефективните стратегии за национална легитимация минава през езика, през отстояването на литературните му възможности и отхвърлянето на подозренията, че „не ставало стихове на българский язык“²⁹. Повод за защитата му дава изказаното мнение от украинския славист Юрий Венелин, че новобългарският език е неспособен да излъчи пълноценни поетически текстове заради членните си форми, които ограничават избора на рими.³⁰ В опровергаването на този възглед, отключил една от първите литературни полемики, се включват представители на даскалската поезия като Стефан Изворски, който призовава българските автори да покажат, че стиховете им са „стройни, приятни на слух, / лесни и пълни с народния дух“³¹. Участват и културни дейци от т. нар. одески кръг като Найдено Геров, който още през 40-те години на XIX в., като реакция срещу тезата на Венелин, публикува текста „Стоян и Рада“, въвеждайки в българския литературен контекст нова жанрова форма (поемата) и ново стихосложение (силаботоническото). Плеоназмената, нарочно архаизирана стилистика на Неофит Бозвели и Георги Раковски също има демонстрационен характер, доколкото се опитва да докаже широкия изразен капацитет на езика, наследен според тези автори още от старобългарската традиция.³²

²⁷ РАКОВСКИ, Г. Ст. Горский пътник. Повестивителен спев. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. I. София: Български писател, 1983, с. 236.

²⁸ Както отбелязва Надя Данова, „духът на етноцентризма“ завладява и учебникарската книжнина. В отпечатаната през 1869 г. от Христо Данов програма за българските училища, в която се посочват целите на обучението по история, се изтъква следното: „Българската история показва откога и отде произхожда българският народ, как е бил той в старо време и как е сега. Още показва, че българинът е бил и живее, че не е нито грък, нито русин, нито французин, но е българин“. Цит. по: ДАНОВА, Н. *Българските учебници през епохата на утвърждаването на националната идентичност и образите на „другите“*. – В: *Да мислим Друго* – образи, стереотипи, кризи XVIII–XX в. София: Кралица Маб, 2001, с. 334–335.

²⁹ ИЗВОРСКИ, Ст. Не ставало стихове на българский язык. Ответ. – *Цариградски вестник*, 1858, 11.01, бр. 361, с. 1.

³⁰ Вж.: ВЕНЕЛИН, Ю. *Заради възрождение новой болгарской словесности или науки*. Букурещ, 1842, с. 95–96.

³¹ ИЗВОРСКИ, Ст. Цит. съч., с. 1.

³² Явления като „побългаряването“ на чужди произведения също могат да бъдат мислени като опит за справяне с негативните асиметрии между „своето“ и „чуждото“. Чрез потискане на различията, „чуждото“ е опитомено, сведено до познатото, превърнато в част от собствената

Важен ресурс за изобретяване на позитивни идентификации е културното наследство, което се мисли не само като съизмеримо с европейското, но и като надминаващо го по старинност и значимост на реликвите, писмените паметници и устната словесност. Подражанията на фолклорната образност и стилистика, открити в поезията на Константин Миладинов и в някои текстове на Райко Жинзифов, имат за цел да отдадат дължимата почит към предците, да създадат усещане за непрекъснатост на традицията. Предаността към културното наследство е съчетана с претенцията за древност, с усилието, формулирано от Георги Раковски, „да узнай учений свят, че българи са първи и най-стари жители в Европа“³³. Тази претенция се подкрепя с изтъкването на културни постижения, смятани за неоспорими (писменост, книжнина, християнство); при това появили се във време, когато „днешна хитра Европа просвещена / (...) покрита е била съвсем от варварство“³⁴. Припомнят се и героични събития и личности от миналото, когато „Българско царство (...) е било / най-силно и най-славно в Европа!“³⁵.

Реториките на регионалното се превръщат в критически реплики и към европейските вкусове, поведенчески стереотипи, моди. В областта на поезията дидактичното порицание на синдрома на „криворазбраната цивилизация“ е насочено към една много характерна за средата на XIX в., но и по-късно сантиментално-романтическа линия, чийто репертоар включва салонна атмосфера, куртоазна лексика, рафинирани образи на лирическите герои, платонични преживявания.³⁶ Очевидно тези стихотворения, даващи израз на един западен вкус и изисканост, в един момент започват да се мислят като проводници на илюзорността и фалша, на имитативната цивилизованост. Типът галантно, сантиментално поведение се припознава като театрално и изкуствено, като несъвместимо с българския манталитет.

Ето защо се появяват поетически критици, пропагандиращи връщането „назад“ към определени антицивилизаторски, антимоdernни и антиевропейски нагласи: „Не зная аз що е лорнет / и мен не е известна мода, / но аз се наслаждавам в свет / сос тишина. Аз и не хода / вов шумно общество, на бал, / от сладостта им не с' увличам, / де съм незлобливост видял, / кам там всегда аз тичам...“³⁷ Утвърждаването на „изконните“, па-

традиция и, следователно, лишено от знаците на непроницаемата си, заплашителна странност.

³³ РАКОВСКИ, Г. Ст. Кратко разсъждение върху тъмни и лъжовни начала на коих е основана стара повесност всех европейских народов. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. IV. София: Български писател, 1988, с. 143.

³⁴ РАКОВСКИ, Г. Ст. Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. I. София: Български писател, 1983, с. 421.

³⁵ РАКОВСКИ, Г. Ст. *Горский пътник. Повествителен спев*. – Цит. изд., с. 282.

³⁶ Част от текстовете в песнопойките на П. Р. Славейков, М. Лазаров, Сп. Зафиров, Й. Груев добре илюстрират този поетически модел. Любопитното е, че при някои автори (например Н. Геров) той е едновременно следван и критикуван.

³⁷ ГЕРОВ, Н. На Ч***** – *Българска възрожденска поезия*. Ред. К. Топалов. София: Български писател, 1980, с. 141.

триархални български традиции се припознава като особено ценно, ако е легитимирано от женски глас, бил той и мистифициран, какъвто най-вероятно е случаят с авторовата фигура, подписваща се като Карамфила Стефанова – „Съм Българка аз дебела, / нямам титла „Контееса“, / не знам да носа капела / с дупчана завеса“³⁸.

Кулминацията на оксиденталисткия дискурс³⁹ обаче е не просто отъждествяването с патриархалната традиция, а заявената причастност към един ориенталски културен модел, който в други случаи травматично се отхвърля, но в напрежението между регионалното и европейското ситуационно може да бъде привлечен на страната на „своето“. Ориенталският уклон проличава например в предпочитанията към определен тип женска визия, повлияни от османския любовнопесенен канон, който предписва „пълни да бъдат, дебелки, / мекички като къделки, / кълките, дебелените, / под коленете прасците“⁴⁰. В някои текстове се чертае не особено присъщ на българската традиция образ на любимата, който акцентува върху нейната „мека, нежна, дори отпусната“ плът⁴¹. Отново в сферата на безпроблемната вписаност в ориенталското могат да бъдат мислени и песните на турски език, предаден на кирилица в немалко песнопойки от XIX в. Понякога е налице и билингвистично съвместяване в рамките на един и същ текст: „Гижде, гюндюз янайорум, / за теб сърдце премира. / Ей би-вефа олма джанъм, / смилн ся зарад мене!“⁴² Подобни примери в някаква степен ревизират традиционните представи за двете враждуващи идентичности.

Разбира се, в процеса на моделирането на българския литературен канон стихотворения и песни като цитираните – заявяващи причастност към ориенталското – започват да се мислят в модусите на низовото, срамното, робското. Затова и постепенно биват изтласкани в литературната периферия. На едно неофициално, популярно равнище обаче ориенталският културен

³⁸ СТЕФАНОВА, К. Към *** – Пак там, с. 462. Хипотезата, че Карамфила Стефанова не е реално съществуваща поетеса, а е мистификация, зад която се крие автор мъж (най-вероятно Антон Франгя), е изказана за първи път от Людмила Малинова, която представя и убедителни аргументи за предположението си. Вж.: МАЛИНОВА, Л. Карамфила Стефанова – в сянката на мистификацията. – *Литературна мисъл*, XLV, 2002, кн. 2, с. 83–94.

³⁹ За критиките, но и за приложимостта на понятието „оксидентализъм“ към българската (балканската, източноевропейската) култура, вж.: АРЕТОВ, Н. Що е оксидентализъм и има ли той почва у нас? Предварителни тезиси в търсене на литературните аспекти на проблема. – *Литературна мисъл*, XLVIII, 2005, кн. 1, с. 123–130. Разбирано „в по-широкия смисъл – като демонизиране на Другия, който се свързва със Запада“ (с. 126) – това понятие очевидно е употребимо при интерпретирането на културните явления в роден контекст и то не само в разглеждания времеви отрязък, а и до днес.

⁴⁰ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. За хубостта на жените. – В: Славейков, П. Р. *Славейче или събрание на различни песни български и турски за разтуха на младите*. Цариград, 1864, с. 65.

⁴¹ МИХАЙЛОВ, К. *Петко Славейков. Поетически послания*. София: Ариадна, 2002, с. 26–27.

⁴² ГРУЕВ, Й. Бир гюрюште ишък олдум... – ГРУЕВ, Й. *Гуслица или нови песни*. Белград, 1858, с. 25.

код явно дава усещане за онова, което Майкъл Хърцфелд определя като културна интимност – „припознаването на онези аспекти на културната идентичност, които предизвикват неудобство пред външните хора, но въпреки това даряват вътрешните хора с увереност в наличието на тяхна общност“⁴³.

На студения, непроницаем и недосегаем образ на европейското се противопоставя близкият, общностно-сплотен образ на „нашенското“, обособен в своите локални, национални, балкански и ориенталски измерения. Реториките на регионалното, които биха прозвучали варварски на Гьоте, изглежда са средство за справяне с паниките на идентичността, които цивилизованият Запад предизвиква. И така ще е поне до 90-те години на XIX в., когато културната програма на кръга „Мисъл“, актуализирайки дискурса на универсалното, ще опита да помести българското сред обемите на големия свят.

Публикацията е подготвена в рамките на Национална научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

ИЗВОРИ

А. И. На значение за Заарската зима... – *Цариградски вестник*, 1848, 05.04, бр. 14, с. 4.

БОБЧЕВ, Ст. Каква е България. – *Читалище*, II, 1872, 01.06, кн. 17, с. 804.

БОБЧЕВ, Ст. Каква е българката. – *Читалище*, II, 1872, 01.07, кн. 19, с. 902.

БОБЧЕВ, Ст. Какъв е българинът. – *Читалище*, II, 1872, 01.07, кн. 19, с. 902.

ВАСИЛЕВ, Ст. Плач на жеровнянските юноши. – *Цариградски вестник*, 1851, 13.01, бр. 18, с. 4.

ВЕНЕЛИН, Ю. *Заради възрождение новой болгарской словесности или науки*. Прев. М. Кифалов. Букурещ, 1842.

ГЕРОВ, Н. На Ч***** – *Българска възрожденска поезия*. Ред. К. ТОПАЛОВ. София: Български писател, 1980, с. 138–142.

ГРУЕВ, Й. Бир гюрюште ишък олдум... – ГРУЕВ, Й. *Гуслица или нови песни*. Белград, 1858, с. 25–26.

ГЬОТЕ, Й. В. Епохи на задружна култура. – В: *Гьоте за литературата и за изкуството*. Т. 1. Съст. И. Паси. София: Наука и изкуство, 1979, с. 599–600.

ДАВИДОВ, П. К. В Търново, в България, в сряда по икиндия... – *Цариградски вестник*, 1849, 24.12, бр. 79, с. 4.

ИЗВОРСКИ, Ст. Възрождение на Тулча. – *Цариградски вестник*, 1849, 08.07, бр. 56, с. 4.

ИЗВОРСКИ, Ст. Спиталът на Тулча. Надпис за въздвижението му. – *Цариградски вестник*, 1849, 10.09, бр. 64, с. 4.

⁴³ ХЪРЦФЕЛД, М. *Културната интимност. Социална поетика в националната държава*. София: Просвета, 2007, с. 17.

ИЗВОРСКИ, Ст. Не ставало стихове на българският език. Ответ. – *Цариградски вестник*, 1858, 11.01, бр. 361, с. 1.

КАРАВЕЛОВ, Л. Българи от старо време. – В: Л. КАРАВЕЛОВ. *Събрания съчинения*. Т. 1. София: Български писател, 1965, с. 179–289.

НИКОЛОВ, М. Село Сопот и град Враца ся разговарят помежду си като брат и сестра. – *Цариградски вестник*, 1851, 07.07, бр. 42, с. 4.

ОГНЯНОВИЧ, К. Песен на калоферските момци. – *Цариградски вестник*, 1848, 16.10, бр. 20, с. 1–2.

ПИШУРКА, Кр. Песен на ломското новосъставлено училище и на испитанието му. – *Цариградски вестник*, 1849, 17.09, бр. 65, с. 2–3.

РАКОВСКИ, Г. Ст. Горский пътник. Повествителин спев. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. I. София: Български писател, 1983, с. 177–307.

РАКОВСКИ, Г. Ст. Отлъчие от България едного разпаленого родолюбца българина в лет. 1853. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. I. София: Български писател, 1983, с. 419–429.

РАКОВСКИ, Г. Ст. Кратко разсъждение върху тъмние и лъжовние начала на коих е основана стара повесност всех европейских народов. – В: Г. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. IV. София: Български писател, 1988, с. 139–189.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Търновский вторий пожар. – *Цариградски вестник*, 1849, 06.08, бр. 59, с. 4.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. За хубостта на жените. – В. СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Славейче или събрание на различни песни български и турски за разтуха на младите*. Цариград, 1864, с. 63–65.

СЛОВО, говорено от два ученика на училищния празник (8-го мая) в Сопотското училище. – *Цариградски вестник*, VII, 1857, 20.07, бр. 338, с. 3.

СТЕФАНОВА, К. Към *** – *Българска възрожденска поезия*. Ред. К. Топалов. София: Български писател, 1980, с. 462–463.

ХАДЖИКОНСТАНТИНОВ, Й. Рай божий. – *Цариградски вестник*, 1851, 06.10, бр. 55, с. 3.

ХРУЛЕВ, Т. Песен сишовскаго учителя, покойнаго Христя Павловича Македонца, съчинена от ученика его Теодора Хрулювскаго Лясковченина. – *Цариградски вестник*, 1849, 26.03, бр. 42, с. 4; 09.04, бр. 43, с. 2.

GOETHE, J. W. Gespräche. 1827, 31. Januar. Mit Johann Peter Eckermann: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Gespräche/%5B-Zu+den+Gesprächen%5D/1827> (прегл. 02.02.2026).

ЛИТЕРАТУРА

АРЕТОВ, Н. Що е оксидентализъм и има ли той почва у нас? Предварителни тезиси в търсене на литературните аспекти на проблема. – *Литературна мисъл*, XLVIII, 2005, кн. 1, с. 123–130. [ARETOV, N. Shto e oksidentalizam i ima li toy pochva u nas? Predvaritelni tezi si v tarsene na literaturnite aspekti na problema. – *Literaturna misal*, XLVIII, 2005, кн. 1, с. 123–130.]

АСМАН, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета-3, 2001. [AS-MAN, Ya. *Kulturnata pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi*. Sofia: Planeta-3, 2001.]

ДАНОВА, Н. Българските учебници през епохата на утвърждаването на националната идентичност и образите на „другите“. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XX в.* Съст. Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2001, с. 326–341. [DANOVA, N. *Balgarskite uchebnitsi prez epohata na utvarzhdavaneto na natsionalnata identichnost i obrazite na „drugite“*. – V: *Da mislim Drugoto – obrazi, stereotipi, krizi XVIII – XX v.* Sast. N. Aretov. Sofia: Kralitsa Mab, 2001, s. 326–341.]

ДЕТРЕЗ, Р. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.* София: Кралица Маб, 2015. [DETREZ, R. *Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperiya. XV–XIX v.* Sofia: Kralitsa Mab, 2015.]

КЬОСЕВ, Ал. Игрите на Европа. Опит за картография на един български дискурс. – В: *Анархистът законодател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев*. Съст. Р. Коларов, В. Тодоров, Бл. Златанов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 65–88. [KYOSEV, Al. *Igrite na Evropa. Opit za kartografiya na edin balgarski diskurs*. – V: *Anarhistat zakonodatel. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. Nikola Georgiev*. Sast. R. Kolarov, V. Todorov, Bl. Zlatanov. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1997, s. 65–88.]

ЛИЛОВА, Д. *Възрожденските значения на националното име*. София: Просвета, 2003. [LILOVA, D. *Vazrozhdenskite znacheniya na natsionalното име*. Sofia: Prosveta, 2003.]

МАЛИНОВА, Л. Карамфила Стефанова – в сянката на мистификацията. – *Литературна мисъл*, XLV, 2002, кн. 2, с. 83–94. [MALINOVA, L. *Karamfila Stefanova – v syankata na mistifikatsiyata*. – *Literaturna misal*, XLV, 2002, kn. 2, s. 83–94.]

МИХАЙЛОВ, К. Петко Славейков. *Поетически послания*. София: Ариадна, 2002. [MIHAYLOV, K. *Petko Slaveykov. Poeticheski poslaniya*. Sofia: Ariadna, 2002.]

СМИТ, А. *Националната идентичност*. София: Кралица Маб, 2000. [SMITH, A. *Natsionalnata identichnost*. Sofia: Kralitsa Mab, 2000.]

ТОДОРОВ, Цв. *Страхът от варварите. Отвъд сблъсъка на цивилизациите*. София: Изток-Запад, 2009. [TODOROV, Tsv. *Strahat ot varvarite. Otvad sbblasaka na tsivilizatsiite*. Sofia: Iztok-Zapad, 2009.]

ХЪРЦФЕЛД, М. *Културната интимност. Социална поетика в националната държава*. София: Просвета, 2007. [HERZFELD, M. *Kulturnata intimnost. Sotsialna poetika v natsionalnata darzhava*. Sofia: Prosveta, 2007.]

VERMEULEN, H. Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule. – In: A. BLOK, H. DRIESSEN (Eds.). *Cultural Dominance in the Mediterranean area*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984, pp. 225–255.

RHETORICS OF THE REGIONALITY IN BULGARIAN NATIONAL REVIVAL POETRY

Abstract. In the 19th century Bulgarian poetry, two contradictory tendencies could be outlined. The first one is represented by intensified interest in foreign cultures and cultural models. The second one is driven by the idea of national self-preservation. The term “regional” refers to a limited scope of nationally-centered uses. They are based on the locality, nationality, Balkan and Oriental identities, regarded in an essentialist approach, and function as a protective framework of belonging to a group. These spheres were deliberately distinguished from the broader European context and, even more so, from the notion of the universality, which remained influential in Western intellectual discourse at the time. The paper also examines the dynamics of regional discourse, tracing its development from local to national levels, and the strategies through which the Bulgarian identity was legitimized through language, cultural heritage narratives, and certain Occidentalist attitudes. *Keywords:* Bulgarian National Revival, poetry, rhetorics of the regionality, identity, Occidentalism

Anna Alexieva, Assoc. Prof., PhD

ORCID ID: 0009-0008-1314-9978

Scopus ID: 58592288300

WoS ResearcherID: JDW-8246-2023

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: alexieva.anna@gmail.com

Христо Манолакев, проф. д. н.

*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ – филиал Враца (България)
Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)*

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ОДЕСКИЯ ЛИТЕРАТУРЕН КРЪГ

Резюме. Текстът излага критическо несъгласие с популярното в проучванията на Българската възрожденска литература понятие „Одески литературен кръг“, чрез което в типологичен план се характеризира интелектуалния живот на българите, обучаващи се в Одеса през 40-те години на XIX век. Преосмислят се творческите биографии на Димитър Мутев, Елена Мутева, Найден Геров и Добри Чинтулов и се показва, че реално не съществуват факти, които да доказват актуалността на двете основни съставляващи за това понятие: „организиран литературен живот“ и „литературност“.

Ключови думи: „Одески литературен кръг“, Д. Мутев, Е. Мутева, Н. Геров, Д. Чинтулов.

Настоящите бележки са резултат от заниманията ми през последните няколко години като автор и редактор на статии за втория том на Енциклопедия Българско възраждане (Институт за литература – БАН). Провокирани са от работата ми най-вече с творческите биографии на Димитър Мутев и на Елена Мутева, както и с непосредствено свързаните със съдбата им фигури на Найден Геров и Добри Чинтулов.

Тези бележки нямат системен характер. Не са мислени през жанровите рамки на цялостен текст, тип „статия“, а желаят да огласят несъгласия и съмнения, възниквали в хода на проучванията на живота на посочените книжовници. Ясно е, че подобно фрагментарно вглеждане в детайли не може да попадне в свръхобобщаващия дискурс на кратката енциклопедическа статия. Не бива обаче натрупваните наблюдения да бъдат премълчавани и отминавани. С нагласа за приобщаване към отделна тема или мотив, които биха могли да провокират по-нататъшни изяснения, реших да споделя тези разхвърлени впечатления по повод един аспект, *литературността*, присъстващ в научния дискурс като конституираща типология за дейността на т. нар. „Одески литературен кръг“.

1.0. Социализация на понятието

Терминът „Одески литературен кръг“ е устойчив, трайно се е социализирал в изследователското съзнание с установени и рецепционно узнаваеми съдържателно-формални параметри. Възприет е и се репродуцира като основополагащ концепт за една литературноисторическа реконструкция за българско-

то социокултурно присъствие в чуждестранното средище Одеса от началото на 40-те години на XIX век. Реално обаче именно литературноисторически терминът е некоректен спрямо конкретните социални прояви, които той има претенциите да отразява, докато в същността си, обратно, той рефлексира единствено идеологията на определени междуличностни взаимоотношения.

1.1. Възникване на термина и разпространение

До непосредственото начало на 80-те години на XX век за характеризане на същите явления в употреба е терминът „Одески литературен кръжец“. Той се среща основно в текстове, както и в научното общуване, на членове от Секция „Възрожденска литература“ (Дочо Леков, Стефана Таринска, Румяна Дамянова) при Института за литература. Но го няма у Цвета Унджиева и Илия Конев, които работят по-рано или успоредно с тях. Нито един от двата термина не се среща в трудове на учени от по-старото поколение (Д. Шишманов, М. Арнаудов) в онези техни проучвания, в които те под някакъв ъгъл се докосват до темата „българската Одеса“.

Към средата на 80-те години „кръжецът“ бива изместен от „кръга“. Но макар да звучи по-сциентифистки от идеологически компрометирания си предходник, този по-модерен инвариант не намира прием у средното поколение учени-възрожденисти. Не го откриваме например у Иван Радев и Юлия Николова. Към края на 80-те години със следващото поколение изследователи, към което в някакъв смисъл спадам и аз, терминът „Одески литературен кръг“ разширява приема си, но не става масов.

Най вероятно терминът „Одески литературен кръжец“ е въведен в научен оборот от Д. Леков, когато разработва концепцията си за литературните поколения в съответствие със социокултурните предпоставки за тяхното формиране и обособяване в литературния процес на епохата. Имам предвид работата му над неговия „голям докторат“ „Литература-общество-култура“. И пак той, както изглежда, се саморедактира може би към началото на 90-те години на миналия век, когато последователно преминава към употребата на термина „Одески литературен кръг“.

На основата на емпирични факти и тяхното аналитично разработване от поколения български, руски и украински изследователи, историци и филолози, е безспорно доказано, че Одеса е първият български културен и литературен център в Русия, който има голям принос за нашето духовно възраждане със своята икономическа, социална и образователна инфраструктура. От 40-те до края на 70-те години на XIX век със своите разнообразни и реномирани учебни заведения (общоухманитарни, духовни, военни) градът привлича десетки български младежи, които пристигат, за да получат стойностно образование.

Тезата на Леков е следната: съществува високият духовен контекст на възприемащата страна; в нея успешно е инкорпорирана своя българска социална среда, икономически заможна, с отчетлива собствена система от

родово-фамилни йерархии; сред тях се открояват няколко фигури на меценати (В. Априлов, Н. Палаузов, Н. М. Тошков); под благоприятното стечение на различни обстоятелства, сред пристигналите в началото на 40-те години да се учат тук българчета, изпъква група от няколко момчета, предразположени към изкушението на художественото слово; това е първото литературно поколение, то се заявява чрез създадения от тях (Н. Геров, Д. Чинтулов, Ив. Богоров, Д. Мутев, Ел. Мутева, Зах. Княжески) първи български литературен кръжец:

И независимо че този кръжец не излиза със свой манифест и *сбирките* му стават често пъти инцидентно, неговите *прояви* говорят, че в културното средище има творческо ядро, което не само чувствава и разбира същността и своеобразието на процесите, *но се стреми в известна степен да ги регулира*. Тази *организираност* в литературната дейност на Одеския център е характерна негова особеност не само през 40-те години, но и по-късно.¹

Забелязва се своеобразен преходен период от края на 80-те години, когато употребява и двата термина². А към началото на следващото десетилетие, формално заменил „кръжеца“ с „кръга“, изследователят реално запазва идеята за *организираността* като същност на формацията.³

1.2. Тълкуване

Умалителната форма „кръжец“ носи имплицитната уговорка за камерния, по-ограничения размер на сбирките, но така или иначе смисловият акцент се поставя върху осъзнатото колективно начало. С терминологичната промяна целенасочеността в индивидуалното поведение, т. е. осъзнатостта в устремяването към единение с другите, леко бива туширана в посока на известна неопределеност; сякаш се допуска по-голяма свобода и условност в поведението на всеки от участниците в събиранията. И двата термина биха били приемливи, ако съществуваха факти, които да покажат, че те, тоест събиранията, протичат единствено сред учениците и пансионерите от Ришельовския лицей. Ние със сигурност знаем за литературно-поетическите увлечения на Геров и на Чинтулов, за това, че те са се потопили вече в омайващата красота на руската лирика, за това, че я обсъждат и разсъждават над нейните особености, за това, че са разкрили един пред друг, че се изкушават и те самите да редят стихове.

¹ ЛЕКОВ, Д. *Литература. Общество. Култура. (Литературно социологически и литературно-исторически проблеми на българското възраждане)*. София: Народна просвета. 1982, с. 120; курс. мой, Х. М.

² ЛЕКОВ, Д. Найден Геров – първият новобългарски поет. – В: ЛЕКОВ, Д. *Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1988, с. 179–191.

³ ЛЕКОВ, Д. Априлов и Одеския литературен кръг. – В: *Васил Априлов и българската възрожденска култура*. Габрово: 1990, с. 9–22.

„Кръжокът“ предполага целенасочена организационна структура, която да го открои от случайните разговори по някаква тема. За Д. Леков определящ фактор за възникването му е конфликтът между Н. Геров и В. Априлов, смелостта на младежа да усъмни и да отхвърли авторитета на „бащата“. В книгата си за идейния и творчески път на Васил Априлов М. Арнаудов разсъждава много предпазливо върху идеологическия облик на този сблъсък, премерен е в оценката си за позицията на двамата, но сякаш е по-склонен да остане резервиран към младежката невъздържаност на Геров.⁴ А у Д. Леков надделява водещата теоретизираща нагласа в конфликта да види отразено съзнанието на поколението, само че не в рамките на частното епистоларно общуване (в контекста на течащата кореспонденция между хаджи Геро, В. Априлов, Н. Геров), а в единното пространство на национално-родовото. За него Геровата пламенност се превръща в изява на еманципацията на цялото ново поколение („децата“). С други думи, той приема, въпреки Геров само реално да се е разбунтувал, че вътрешно всички са имали нагласа за отпор и негодувание. В различни по-късни интерпретации Леков превръща Геров в лидер, организатор на групата!

Щом имаме обединение, редно е да се запитаме за дейността му. Строго погледнато, изява на колективно съзнание няма. Съществува хипотезата, че поезията на Чинтулов и на Геров е била позната сред другарите им. С по-голяма увереност това трябва да е вярно за Чинтуловите стихове, вдъхновяващи с революционно-патриотичния си плам. Докато интимно-изповедната емоционалност на Геровата (в по-голямата си част) не предполага социализация със задължителното всеобщо обсъждане на нейните „теми“. Във физиономията на тази *литературна заедност* особено място заемат и творческите занимания – да го кажа най-неангажиращо – на Елена Мутева.

2.0. Присъствието на Д. Мутев и на Е. Мутева

Големият проблем пред разсъжденията „за – против“ литературните „кръжец/кръг“ се поражда от присъствието на Димитър Мутев и на Елена Мутева в тези литературно-теоретични реконструкции.

2.1. Димитър Мутев

Преди всичко въпроси провокира самото включване на Д. Мутев в *литературния контекст* на „кръжеца/кръга“. За щастие днес вече разполагаме със задълбоченото проучване на неговата биография, дело на Марина Младенова.⁵ Новите сведения, които тя въвежда в научен оборот, позволяват

⁴ АРНАУДОВ, М. *Васил Евстатиев Априлов. Живот, дейност, съвременници*. София: Наука и изкуство, 1971.

⁵ МЛАДЕНОВА, М. *Елена Мутева. 1829–1854. Едно закъсняло завръщане*. София: Артграф, 2012.

по-подробно да се вгледаме в съдбата му. От тези документални свидетелства, както и от коментара на авторката към тях, преди всичко е неизбежно да не се стига до питането за времето, по което се конституира „литературният кръг“. След нейната книга вече не би било коректно с широк замах да се обобщава, че иде реч просто за 40-те години и да се изброява една поредица от имена, включваща и Д. Мутев.

Той има наклонности към точните науки В Одеския университет (1837–1840) се разгаря любовта му към физиката. Това е поводът в периода 1840–1842 г. да специализира в Германия (Бон, Берлин) физика и метеорология. Там защитава докторат по метеорология, отговарящ на днешната магистратура. Вероятно още от следването в Одеса у него се заражда желание за академична кариера. Докторатът, в съответствие с тогавашната руска университетска образователна норма, е необходимото условие да се яви на конкурс за приват-доцент. Но опитите му да се устрои в Одеския/Новоросийския университет са неуспешни. Изброявам фактите дотук, за да се разбере, че по вътрешната си предразположеност съзнанието му не е литературно.

2.1.2. Най-вероятно Д. Мутев се запознава с Н. Геров около пролетта на 1840 г. с посредничеството на брат си Христо Мутев. Дошлият наскоро от Копривщица Геров, по това време на седемнадесет години, е усещал празнотите в своето знание, затова е започнал да посещава двамата братя и да изучава при тях алгебра, латински, руски. От есента на 1840 г. Д. Мутев е вече в Германия. Следователно когато назрява прословутото противопоставяне между Геров и Априлов в периода 1841–1842 г. най-големият от братята Мутеви няма как да е част от ситуацията, предопредила уж организационното оформяне на „кръжеца/кръга“. Очевидно е, че в изявите по неговото определяне по-коректно би било да се посочва присъствието на Христо Мутев.

2.1.3. Но дори и това да е вярното, и двамата братя биха имали своите дълбоки резерви за приобщаването към реконструирания организационен модел, чийто миг на възникване като съвместна изява е една конфронтация, твърде далечна на идеологията на тяхното социално вписване в Одеската българска среда. За Геров, Чинтулов, Богоров, Княжески Одеса е чужда земя. „Тук“ те пребивават временно, дошли са по повод на някакво обстоятелство (образованието) и с нетърпение очакват мига за обратното завръщане в Родината. А Мутеви тук *живеят*, за тях „там“ вече е друго място. Не просто са станали руски поданици, а са се устроили социално в Русия, имат свой дом, родът им е тук, сред тях и със тях. И нормите му на социално просперирание в тази не-родна среда ги заставят да бъдат консервативни във взаимоотношенията си със *своето*. Защото Априлов е едно от лицата на българската Одеса пред Русия. Така че статуквото на местната социална норма неизбежно оказва своята идеологическа тежест върху публичното поведение на Димитър и Христо Мутеви.

2.1.4. Периодът след 1842 г., т. е. след завръщането му от Германия, е беден на факти, които да го характеризират в подробности до годините 1846 – отпътуването на Геров за Родината, съответно – до 1848 г., когато и Чинтулов поема по същия път. Откъслечните сведения, които се откриват за живота на Д. Мутев от това време, са объркващи и противоречиви. Със сигурност се приема, че не е в Одеса, а пребивава някъде (но неустановено с точност) между Петербург и Москва; но пак и има сведения от писма, разкриващи, че присъства в града. За по-дълго се задържа тук около 1843–1844 г.

Годините след Германия вероятно са най-драматични за битието му, осъзнал невъзможността професионално да се занимава с любимата си метеорология. Това е преходно време за световъзприятието му, доколкото обстоятелствата го заставят постепенно да пренасочи своите интереси от точните науки към хуманитаристиката (история, филология). При това трансформацията е предопределена от вътрешната нагласа да мисли своя път в живота през една обвързаност с академичното пространство. Той се ориентира към сближаване с руските славистични университетски среди. Вероятно тогава окончателно загърбва егоизма на призванието (мечтата за кабинетна научна кариера) и се отваря за дейност в полето на славистиката. Може би тогава окончателно се формира нагласата за ангажираност с българските дела като осъзната битийна ипостаса за индивидуална изява. Това ново съзнание е своеобразно съчетание между „модела Венелин“ (научен поглед) и „модела Априлов“ (организационна дейност). От гледна точка пресичането/обединяването на двата погледа към българските дела Димитър Мутев е междинно звено между Априлов („старите“) и Геров („младите“) с принципното акцентуване, че той мисли приобщеността си в стратегиите на руските славистични среди като организатор-посредник между Русия и българите. Впрочем това е съзнанието за национално отговорно поведение на Одеските българи, т. е. на онези, които трайно са се приспособили към условията на местната социално-политическа нормативност. С други думи, никой не му отнема правото да е горещ патриот-родолюбец, но уседналостта го заставя да мисли българското и през прагматиката на собствената си социално-икономическа и социално-политическа вписаност в руското. Това определя принципната разлика между неговото социално съзнание и социалното съзнание на Геров. Ентусиазмът на Геров, с който той му говори за предстоящото пътуване обратно към българските земи, му е чужд. Защото той, Димитър Мутев, не е просто българин, а българин от Одеса.

И последното в този контекст. Дори и към 1844–1845 г. съзнанието на Д. Мутев е далечно на литературните съзercания на Геров и на Чинтулов от това време. И закачката на Чинтулов за несъстоялата се „китка от Балкана“ с неприкритата си ирония е красноречивото доказателство, че приобщаването на Мутев към първото литературно поколение е иманентна невъзможност. Вътрешно той си остава приобщен към книжовността, разбираана от него като строителен тип дейност в полето на просветата.

3.0. Елена Мутева

Присъствието ѝ подтиква да се замислим преди всичко за темпоралните координати на Геровата поезия доколкото тя е едно от главните основания за настояването, че *литературността* е определящото за облика на „кръжеца/кръга“. Имаме два отчетливи ориентира в нейните изяви: 1) публикацията на поемата „Стоян и Рада“ в 1845 г. и 2) четирите писма-пътеписи от 1846 г. до приятели в Одеса; написани са по време на пътуването на Геров към родните места, когато окончателно се завръща в Родината⁶.

Извън тях имаме отбелязани дати под отделни стихотворения, запазени, както е добре известно, в архива на поета: „Каквото някое дърво“ (5 март 1842); „На ... М.“ (9 юлия 1842); „Списател тук лежи в покой“ (III. 1842); „В един горещий летен ден“ (юлий 1842); „Ах, България, България“ (30.IX.1842); „Мисль върла ми влезна в главата“ (февруарий 1844); „Есен“ (22 октомври 1845).⁷

Времето на създаването на останалите около петнадесетина стихотворения не е ясно. Възможни са всякакви предположения за това, кога изобщо той се е захванал с мъките на поетическото слово. Въпросите за хронологията на Геровата поезия биха имали смисъл единствено когато я изследваме в затвореното пространство на неговата творческа биография. Тогава сме свободни да я осмисляме като цялостен самостоятелен текст, израстващ върху разработването на някакъв репертоар от мотиви. Общо взето така подходат повечето от изследователите ѝ (М. Арnaudов, Ем. Георгиев, Г. Гачев, Д. Леков). Но в случая тя ме интересува през конкретен ракурс на проблематизация – „кръжецът/кръгът“ като форма на нейната социализация. Защото такова е отношението ни към Чинтуловите произведения, които макар и в ръкопис са добре познати на другарите му. А как е при Геров? Дали е споделял пред някого за своята интимно-изповедна лирика? Ами ако тя съществува единствено в съкровено пространство на собственото преживяване? Е ли е подобно битие основание да говорим за „кръжец/кръг“?

3.1. Интимната тема

Тя е повод за Геровата поезия да се пише с вдъхновение и опиянение. Но всички, които са я анализирали, избягват да коментират, съзнателно или не, голямата възрастова разлика от *шест* години между Геров и Мутева. Да се смята, че тази интимна лирика би могла да се споделя открито, като аргумент за съзнание за организиран литературен кръг, в периода 1842–1844 г., когато Елена е все още в подрастваща възраст, е меко казано несериозно. И без доводи от

⁶ Отбелязвам факта заради публикуването на писмата, въпреки че той е сравнително късно явление и социализацията им протича в чужда езикова среда. Огласяването им придава друга идеология на желанието за споделяне на едно интимно преживяване. (Разбира се, коректно е да се посочи, че това желание характеризира преди всичко светуосещането на публикатора-редактор.) Ако писмата бях останали неотпечатани, не бихме били сигурни, че те са били споделяни между съответните получатели.

⁷ Не разглеждам творбите от 50-те години.

тежките консервативни порядки на епохата, подобен жест от негова страна, при положение, че той е на 19-21 години, би изглеждал некрасиво. По-вероятното е да се предположи, че поне ранните му интимни откровения и настроения са останали заключени в пространството на собствения емоционален свят.

Друга е ситуацията след публикацията на поетическото предисловие към поемата. То е израз на решителност, най-малкото да бъдат подсказани и личните чувства на автора. Тогава Елена е на 16 години и е по-допустима хипотезата за някаква вътрешна нагласа на лирика да покаже творбите си на външен кръг от читатели. Но все пак това е само предположение.

Но датираните интимни стихотворения провокират да се замислим и за импулсите за началото на Геровата поезия, т.е. дали устремяването към перото е рефлексия от срещата с Елена, макар и невръстна, или желанието за творчество е следствие от контекста на учебно-образователния процес и общуването с другите български пансионери в Одеса?

3.2. Дневникът на Виктор Григорович

Опитвам се да съм максимално коректен към фактите. За мене съществува само едно сравнително приемливо доказателство, позволяващо да се направи извод за събирания и разговори. Съществувала е среда от съмишленици, които под някаква форма са обсъждали въпроси от актуалното състояние на своето общо национално битие (просвета, училища, език, история, книжнина, минало). Имам предвид дневника на В. Григорович със записа му от запознаването с Е. Мутева. Както е известно, преди да отпътува за научната си обиколка из Южните Балкани, той се спира в Одеса и се среща с различни представители на българската диаспора. На една от тях е присъствала и петнадесетгодишната Елена. Не знаем нищо за нейното образование, изказвани са всякакви предположения за нейната информираност. В записа си руският професор с възторг отбелязва начетеността ѝ. Пред събраните Григорович е изложил хипотезата си българи и сърби да се обединят, което той смята, че е предпоставено от самия език. Как са реагирали на идеята му останалите, не знаем; той е бил впечатлен от смелостта на Мутева да възрази и обосновано да отхвърли позицията му.

Ако се абстрахираме от емоционалния пласт на впечатленията, записът подсказва, че тя има знания, към които школуваната академична мисъл се отнася най-малкото с внимание. Засвидетелстваната у Мутева риторична нагласа за научен спор (разговор, диспут) позволява да се направят няколко извода:

* Подобна форма на общуване не ѝ е чужда, тя се чувства необременена от словото, очевидно умее да се изразява и да конституира обоснован отговор.

* Свободата на общуване подсказва, че тя и друг път е попадала в сходна комуникативна ситуация.

* Темата на разговора ясно показва, че демонстрираното знание не е

усвоено в рамките на руската образователна система. Предполага се, че е учила в пансион, което напълно изключва получаване на някакви по-специализирани знания по славистика. Още повече, че дори в руските университети по това време познанията за българите и българското са противоречиви, повърхностни и елементарни. Тоест в някаква „своя“ *неформална среда* са обсъждани сходни въпроси за българския език, фолклор, етнография и тя е усвоила това споделяно публично устно колективно знание. То е синтезирано, осмисля се като базисно за националното себепознание в славянския род. В хода на протичалите разговори са се формирали постепенно аргументите, които тя е възприела и в срещата с руския професор е отстоявала като колективна памет.

С други думи, имало е разговори, обсъждания, спорове, *но нищо не дава основание да се заключава за съществуването на „кръжец/кръг“*.

4.0. Литературността

Тя е най-лабилният и хлъзгав пункт в теоретичната абстракция „литературен кръжец/кръг“. Вярно е, че имаме изяви на литературност (Чинтулов, Геров, Мутева). Но те са рефлексии на индивидуални литературни съзнания. Колективното съзнание на тези неустановени неформални сбирки е с енциклопедична насоченост, съсредоточено върху Логоса на „българското“ изобщо. В това научно поле (но може да се каже и полунаучно, псевдонаучно, публицистично-научно, доколкото по всички дебатирани теми няма нормативно установена система) литературата е частен под-мотив.

4.1. Терминът „литературен кръжец / литературен кръг“ отразява идеологията на междуличностни взаимоотношения, но не и реални социологически процеси в полето на литературата. Неизбежно е да не я споменем, въпреки че тя е в началната точка на своето формиране. По-продуктивно би било да се прибегне до термина *литературно съзнание*. Тоест какво е литературното съзнание на този, уж, конституиран „литературен кръг“. Единствено занимаванията на Чинтулов, Геров, Мутева, Богоров, Княжески позволяват да говорим за литературно съзнание. При последните двама то има случаен характер, в съответствие с техните спонтанни „творчески“ реакции. При другите трима то е относително трайно и устойчиво, формирано от усвояването на руската литература. Представата им за нея е нормативно-образователна, но не бива да си създаваме нагласата за систематизираност на знанията. Не мога да приема сипещите се с лека ръка научно необосновани тези на български изследователи, че интересуващите ни трима наши творци не биха могли да не са познавали произведенията от високия руски литературен канон на XIX век. Само защото Пушкин вече е утвърденото безспорно голямо име на руската поезия, че, от друга страна, това е било времето на Лермонтов и поетите от Пушкиновия кръг и т. н. Трябва да се вземе под внимание социологическият фактор за руския контекст – източници на информация, художествени интереси на

учителите, библиотеки, учебни помагала, социализация на четивото и пр.

Само два разколебавачи примера в тази посока.

1. До реформата 1861 г. в Русия не съществува единна и задължителна учебна програма по дисциплината руска словесност (литература и език). Преподаването ѝ в лицее и пансионите е в съответствие с личните художествени интереси на конкретния учител. Общо взето, се приема, че базовото знание (автори, направления, произведения) утвърждава нормата на литературния XVIII век.

2. Прословутата Галахова „Хрестоматия“, най-често посочвана от нашите изследователи в доказателство за тип „концентрирано“ знание, т. е. предпочитано издание от нашите възрожденци, претърпява доста продължителна съдържателна и структурна трансформация, преди да се превърне в познатия двутомник, който обикновено се има предвид. Алексей Дм. Галахов отпечатва първия вариант през 1843 г.: „Русская хрестоматия для детей“. Тя е преиздавана до към средата на 50-те години. По обем е кратка, съдържанието ѝ е съобразено с детската възраст. А големите имена – Пушкин, Лермонтов, Баратынский, Майков, Фет, Гогол, Тургенев и т. н., се появяват в двутомния вариант от 60-те години.

Вярно е, че в Одеса има публична библиотека, своя библиотека има и Ришельовският лицей; но можем само да гадаем за художествените образци, към които и тримата са били насочвани от своите преподаватели. Следователно, през съдържателно-тематичните параметри на поезията им ни е по-лесно да констатираме, че са възприели (усвоили) като своя литературна норма литературата на сантиментализма и донякъде романтизма. Да уточним – за масовата руска литературна ситуация от началото на 40-те години художественият вкус се моделира от романтизма, но реално това е времето на неговото банализиране и превръщане в клише. В поезията на Геров преобладава тежестта на естетиката на сантиментализма; а у Чинтулов се долавят разнообразни следи от романтичното светоусещане – революционният устрем е обогрнен и с Осиановски мотиви, прокрадват се и елегични нотки, присъщи за настроенията на предромантичната „гробнищна лирика“.

4.2. Щом централното основание за конституирането на „кръжеца/кръга“ е *литературността*, не можем с лека ръка да отменим главното противоречие, пред което се изправяме, когато погледнем към нея през ракурса на прагматиката, т. е. как литературното съзнание работи, за да выплътне себе си в полето на изграждащата се своя литература. Отговорът е лесен: *няма такава дейтелност*. Заедно с това той е и озадачаващ, защото иде реч за водещ концепт – *литературно поколение*. Странното е, че липсващата литературност в българските изяви и на Чинтулов, и на Геров не се коментира от гледна точка на заявената теоретична постройка. *Тук, в пространството на родното, в тяхното публично битие литературността я няма*, сякаш никога не е съществувала. Останала е там, в Одеса. А тук не просто и двамата нищо не публикуват, те се

отдават на *просветна дейност*. Тя обаче не е литература, тъй като е рефлексия на друг тип съзнание, *строителното*, т. е. те са строители на българската просвета. Сравнението/различието с т. нар. „второ литературно поколение“ (Каравелов, Ботев, Друмев и т. н.) лесно се набива в очи. Къде са тогава основанията две индивидуални литературни съзнания (Геров и Чинтулов) да се извеждат в типологията за легитимиране на цяла една общност от съмишленици? Не казвам, че литературата не е била в тях, но когато са пристигнали тук, обратно в родното, и двамата са си дали сметка, че не е време за литература, че други са приоритетите на деня и други са очакванията от тях у съотечествениците им.⁸

5.0. Случаят „Български книжици“

Показателно за некоректността на термина „Одески литературен кръжец/кръг“ е ситуацията с първата годишна на списание „Български книжици“ (1858). Както се знае, редактор е Д. Мутев. За привличането му на тази отговорна позиция важна роля изиграва Н. Геров. Един литературен кръг от съмишленици би следвало да приветства подобно стечение на обстоятелствата с появата на тази трибуна за изява. В съответствие със схващанията за поколението, в родното свое пространство са трите най-солидни фигурни на Одеското литературно общество. Обаче какво излиза – не само Геров и Чинтулов не пишат, но литературата изобщо е най-слабото звено от битието на списанието под редактирането му от Мутев. Сега най-добре проличава – разбира се, ако искаме да забележим, – че той е твърде, твърде далеч от литературността. Той взема от руския контекст един обобщен модел на литературно-обществено списание (напр. „Москвитянин“, „Русский вестник“, „Современник“, „Сын отечество“ и др.), но го трансформира в обществено-книжовно списание. Впрочем по вътрешната си нагласа като философия и представа за собствената му отговорност пред българското, Д. Мутев има съзнание на строител-организатор. Но не и на книжовен деец. Това вероятно е и скритата, т.е. истинската причина да се завърне обратно в Одеса след една година престой в Цариград като редактор на списанието. Бременността на жена му е само формален повод за учтив отказ да продължи по-нататък. И тази не-литературно-книжовна нагласа за изява проличава най-добре в успешната му организационна дейност като директор на Болградската гимназия. Но това вече е друга тема.

6.0. Изводи

С предложените бележки исках да изразя съмнението си около съдържателната некоректност (неточност) в употребата на един термин. Не съм в състояние да предложа друг вместо „Одески литературен кръг“. Но

⁸ От тази гледна точка в четирите писма не Геров има своеобразна символика. Обратно пътуване към родните места е и знак за раздяла на поета с преживяната литература там някъде назад в Одеса. Завръщайки се в родината, той започва да гради образа на сериозния деятел в полето на образователно-педагогическата книжовност.

съм убеден, че би следвало да се замислим, когато с лека ръка го използваме, за да отворим едно високо състояние на родната ни литературност, което състояние би могло и да е привидно.

ЛИТЕРАТУРА

АРНАУДОВ, М. *Васил Евстатиев Априлов. Живот, дейност, съвременници*. София: Наука и изкуство, 1971. [ARNAUDOV, M. *Vasil Evstatiev Aprilov. Zhivot, deynost, savremennitsi*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1971.]

ЛЕКОВ, Д. *Литература. Общество. Култура. (Литературно социологически и литературно-исторически проблеми на българското възраждане)*. София: Народна просвета. 1982. [LEKOV, D. *Literatura. Obshtestvo. Kultura. (Literaturno sotsiologicheski i literaturno-istoricheski problemi na balgarskoto vazrazhdane)*. Sofia: Narodna prosveta. 1982]

ЛЕКОВ, Д. Найден Геров – първият новобългарски поет. – В: Д. ЛЕКОВ. *Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци*. В 2 тома. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1988, с. 179–191. [LEKOV, D. Nayden Gerov – parviyat novobalgarski poet. – V: D. LEKOV. *Balgarska vazrozhdenska literatura. Problemi, zhanrove, tvortsi*. V 2 тома. Т. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988, s. 179–191.]

ЛЕКОВ, Д. Априлов и Одеския литературен кръг. – В: *Васил Априлов и българската възрожденска култура*. Габрово, 1990, с. 9–22. [LEKOV, D. Aprilov i Odeskiya literaturnen krag. – V: *Vasil Aprilov i balgarskata vazrozhdenska kultura*. Gabrovo, 1990, s. 9–22]

МЛАДЕНОВА, М. *Елена Мутева. 1829–1854. Едно закъсняло завръщане*. София: Артграф, 2012. [MLADENOVA, M. *Elena Muteva. 1829–1854. Edno zakasnyalo zavrashthane*. Sofia: Artgraf, 2012]

CRITICAL REMARCS ON THE CONCEPT OF THE ODESA LITERARY CIRCLE

Abstract. The text sets forth a critique of the concept of the *Odesa Literary Circle*, which has been widely employed in studies of the Bulgarian National Revival literature to typologically characterise the intellectual life of Bulgarians studying in Odesa during the 1840s. It re-examines the literary careers of Dimitar Mutev, Elena Muteva, Nayden Gerov and Dobri Chintulov and suggests that there is insufficient factual evidence to substantiate the relevance of the two main components underlying this concept: *organised literary life* and *literariness*. **Keywords:** Odesa Literary Circle; Dimitar Mutev, Elena Muteva, Nayden Gerov, Dobri Chintulov

Hristo Manolakev, Prof. DSc.

ORCID ID: 0000-0002-3425-2607

University of Veliko Tarnovo “St. St. Cyril and Methodius” – branch Vratsa

2, Theodosiy Tarnovski str, Veliko Tarnovo 5003, Bulgaria;

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: h_manolakev@abv.bg

Андреана Спасова, гл. ас. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

НИЙ ИЛИ НИЕ ВЪВ ВЕСТНИК „ШУТОШ“: ГРАНИЦИ НА КОЛЕКТИВНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Резюме. Докладът разглежда употребата на местоимението „ний/ние“ в българската възрожденска словесност като средство за изграждане на публицистичния глас и за придаване на представителност на изказването в печата. Изследването стъпва на сатиричния текст „Ний или ние“ на Петко Славейков, публикуван във в. „Шутош“ през 1874 г., за да проследи как възрожденските интелектуалци конструират представите за „ние“ и „другите“ в рамките на българската културна общност. Анализират се стереотипите и начините, по които възрожденците използват езика, за да легитимират своето място в обществения и политически дискурс. Особено внимание се отделя на ролята на колективното „ние“ в публицистичните текстове, като се търси отговор на въпроса: до каква степен езикът на възрожденците служи за самоутвърждаване спрямо външни културни влияния и вътрешни обществени напрежения? Реторическото функциониране на „ний“ и „ние“ излиза извън равнището на езиковия избор и се откроява като средство за изграждане на публицистична позиция и за придаване на представителност на изказването във възрожденския печат.

Ключови думи: възрожденска публицистика, в. „Шутош“, Петко Р. Славейков, Марко Балабанов, сатиричен коментар

Въз основа на сатиричния текст „Ний или ние“ на Петко Р. Славейков, публикуван във в. „Шутош“ през 1874 г., статията се насочва към особеностите на публицистичното изразяване в българския възрожденски печат. В краткия текст формите „ний“ и „ние“, употребявани и синонимно, служат като повод за наблюдение върху начина, по който се изгражда публицистичният глас. Чрез този привиден езиков детайл П. Р. Славейков откроява една характерна особеност на вестникарското писане – склонността личното изказване да се припокрива с общественото мнение и да се представя като глас на по-широката публика, ясно разпознаваема и в писането на Марко Балабанов. Така сатиричният текст не поставя граматически въпрос, а откроява един модел на публицистично присъствие, в който границата между личното изказване и приписваното му обществено значение остава неразграничена.

Показателно е, че отправна точка за съжденията на П. Р. Славейков е езикът, но не като самостоятелен предмет на анализ, а като средство за насочване към конкретна публицистична практика. Препратката към вече

отшумелите филологически дискусии за книжовната норма е включена инструментално и служи като реторически ход, чрез който се отклонява вниманието от езиковото към самото вестникарско писане. Това е изрично заявено и в текста: „Но това е философическо размишление и думата ни тука не е за човека, но просто заради употреблението на речта ний или ние във вестникарството“¹.

Един привидно безобиден повод дава възможност да бъде уязвено журналистическото писане на публичния опонент М. Балабанов. Критическото смисляне от страна на редактора на в. „Шутош“ не е продиктувано от езиковедско любопитство към лексикалната единица „ние“, нейната етимология или граматични форми, а от начина, по който тя функционира като израз на редакторски позиции, разпознаваеми както в сп. „Читалище“, така и във в. „Век“. „Най-типично проявление на журналистическите интерпретации по петкославейковски откриваме в употребата на присъщите на хапливия му език неологизми“². В тази насока П. Р. Славейков успява да уязви специфичната журналистическа стилистика на М. Балабанов, като при това въвежда и неологизъм „азовци“, защитавайки тезата си за демонстративно-то мнимо писане от името на народа, за псевдогласа, отразяващ вижданията и представите на народа: „Человек толкова обича *Азът* си, щото не желающ да го оскверни, когато потряба да изрази едно събрание, състояще от частици на истото лице, казва *ний* вместо *азовци*“³.

Местоименната форма „ний“ функционира като средство, чрез което единичният говорител се представя като събирателен субект. Именно в това приплъзване от индивидуално към колективно изказване П. Р. Славейков откроява проблематичен момент, за да насочи критиката си към начина, по който публицистичният глас се легитимира като представителен. В този план реториката колективното „ние“ насочва към въпроса как чрез езика се изгражда авторитет и се придава тежест на публицистичното изказване. От ключово значение в журналистическия изказ е използването на стереотипите, чрез които публицистите легитимират своето място в обществения и политическия дискурс. Един от острите критически прицели на П. Р. Славейков, стъпващ и върху лична основа, е свързан с чуждестранното образowanie на М. Балабанов.

От една страна, възможността да завърши в Богословското училище на остров Халки и право в Париж (1870), както и следването му по право в Атина, медицина в Париж (1863) и лекционни посещения по философия в

¹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения. Пълно събрание*. Т. 4. *Хумор и сатира*. София: БАН, 1973, с. 405.

² ГЕТОВА, Е. Петко Славейков – Марко Балабанов: журналистически визии, политически посоки. – В: *Литературата: Образи и контексти. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на професор Цветан Ракъовски*. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 149. Последващите повторни реферирания ще бъдат давани в съкратен вариант.

³ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения. Пълно събрание...*, 1973, с. 405.

Хайделберг (1868), и от друга, засиленото гръцко влияние в разбиранията му, стават повод редакторът на в. „Шутош“ да има отчетливо укорително отношение. От отсрещната страна М. Балабанов също изразява в печата снизходителното си отношение относно Славейковото „килийно образование“⁴. Образованието се превръща в критически маркер на културния сблъсък – за П. Славейков обучението на М. Балабанов навън е белег за елитарна отчужденост, докато бъдещият професор по право, гръцки език и гръцка литература и философия отвърща с иронично снижаване на възпитанието на опонента си, ограничено единствено в българските предели (Търново, Дряново, Трявна и Преображенския манастир). При П. Р. Славейков качеството на познанието и начетеността на М. Балабанов не са атакувани самоцелно, а стават обект на критика заради начина, по който са се превърнали в езикова и поведенческа демонстрация на превъзходство.

Неслучайно в ранния си критически текст за сп. „Читалище“ на страниците на в. „Македония“ П. Р. Славейков не спори с придобитото образование, а с реторическото „обличане“ на учеността му: мислите му са „облечени... като в широкопола и дългоръкавна мантия“, а красноречието му е „старо вече и не на мода“ и сродно с това „у някои от гръцките писатели“⁵. Критиката на П. Р. Славейков разчита стила не като неутрален носител на идеи, а като социален жест – като форма на самопредставяне, чрез която М. Балабанов се откроява, дистанцира и символично се издига над публиката, към която се обръща. Езиковата маниерност започва да функционира не само като естетически недостатък, а като белег на определен тип интелегентско присъствие в публичността.

С метафората за „мантията“ П. Р. Славейков показва, че проблемът за него не е в украсения стил сам по себе си, а в стила, чрез който се изразява определено публично поведение. Такъв език не просто звучи книжно, а поставя говорещия в позиция на отделеност и превъзходство. Така възразението срещу М. Балабанов прераства от стилистична критика, в несъгласие с модела на присъствие в публичността, при който словото не свързва, а отдалечава. Оттук се очертава и по-широката културна граница – между елитарния, схоластичен, чуждоземен стил на изразяване и народността, жив и разбираем език, за който П. Р. Славейков последователно настоява.

През XIX век представата за елинизирания българин и за гръцката общност функционира като устойчив контрапункт във възрожденската словесност, при който близкият друг се мисли едновременно като свой и чужд⁶. В този план публицистиката на П. Р. Славейков позволява да се проследи

⁴ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения в осем тома*. Т. 2. *Хумор и сатира*. София: Български писател, 1978, с. 730.

⁵ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Читалище. Повременно списание, издавано от Българското читалище в Цариград. – *Македония*, IV, № 87, 10 окт. 1870, с. 2.

⁶ В този смисъл вж.: АРЕТОВ, Н. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006, с. 49.

как подобно разграничаване се проявява не толкова на равнището на обобщени идеологически конструкции, колкото в конкретни жестове на писане и оценяване. Критическият му поглед се насочва към фигури и позиции в рамките на самата възрожденска публичност, където разграничаването от „другия“ прераства в разграничаване вътре в общността. Така отрицанието на близкия друг не се разгръща като последователна теза, а се проявява ситуативно – в начина, по който се оспорват чуждият авторитет, стилът на изразяване и претенцията за представителност.

В този контекст фигурата на Марко Балабанов се откроява не просто като конкретен адресат на сатиричния коментар, а като носител на определен публицистичен модел, към който е насочена критиката на П. Р. Славейков. Именно тук могат да бъдат съотнесени и наблюденията на Елена Гетова, която проследява как в Славейковата публицистика образът на Балабанов постепенно се типологизира и започва да функционира като разпознаваема фигура в рамките на журналистическото писане. В този смисъл текстът „Ний или ние“ не стои изолиран, а се вписва в по-широка линия, в която чрез ирония и повторяеми характеристики се изгражда устойчив образ на определен тип авторово присъствие. Както отбелязва изследователката, зад тази типологизация стои механизъм на стереотипизиране, при който индивидуалната фигура се превръща в носител на по-общ публицистичен модел.⁷

В публицистиката от 70-те години на XIX век името на П. Р. Славейков се свързва с едно от най-ярките и символно наситени сатирични насочвания към тогавашната възрожденска интелигенция, чието лице често се свързва с фигурите на гръцки и френски възпитаници като Марко Балабанов, Тодор Шишков, Гаврил Кръстевич и др. Зад карикатурното обостряне и комичната маска на определения с подривен характер като „синигерът на „Читалище“; „Клисурската Минерва“ „отец Балабанов“ се разгръща критически прочит на публицистичното изразяване – на това кой и как заема позицията на говорещ от името на българското „ние“. Централният обект на сатирата – езиковата поза на М. Балабанов – е обобщен и пародиран чрез един привиден детайл: реторическото използване на местоимението „ний“. Хумористичното окарикуриране на явния опонент на П. Р. Славейков минава през езиковата парадигма, за да изпъкне на преден план противопоставянето в политическите убеждения на двамата интелектуалци.

Необходимостта от осмиването на консервативните разбирания и елитарното присъствие на обществени фигури като М. Балабанов е начин ораторски да се самоизтъкне П. Р. Славейков не само като журналист с демократични схващания, но и като самостоятелно мислещ читател. От подобна социална позиция авторът на „Ний или ние“ се противопоставя на начина на поднасяне на информация и публицистичния им прочит в пресата – на излагането на меродавни и представени като общовалидни мнения от т. нар

⁷ ГЕТОВА, Е. *Петко Славейков – Марко Балабанов...*, с. 147.

„азовци“. Техните окончателни и безпроблемни истини провокират П. Р. Славейков да се запита доколко има и е работещ механизмът за критическото им осмисляне от възрожденското общество. Така авторът, без изрично да се заявява като „говорител“ на народа, но със ясно разпознаваема подобна позиция в писането си, апелира към свободното, неклиширано и недогматично изразяване.

В краткия, но изключително показателен текст „Ний или ние“ П. Славейков пита: „Като г-н Балабанов пише сам вестникът си, защо да казва ний вместо аз?“⁸. Това привидно невинно граматическо наблюдение се превръща в цял символен жест – разобличение на претендирането една публична личност да говори от името на българския народ. Употребата на „ний“ е не признак на общата национална идентичност, а своеобразна маска на самозвани авторитети, които си присвояват колективния глас. Неслучайно той добавя с присмех: „Не ще човекът [М. Балабанов, бел. А. С.] да има равен или подобен на себе си“.

П. Р. Славейков допуска и една допълнителна, привидно куртоазна мотивация за използването на „ний“ – възможността М. Балабанов да включва в това множествено число и спомоществателя на в. „Век“, търговеца и общественик Никола Петков Тъпчилещов, натоварен с материалната страна на изданието. Но и тази хипотеза е иронично отхвърлена, тъй като, по думите му, Балабанов „не говори от името на Н. П. Тъпчилещов, който се вижда само в първата страница на вестникът му и нийде в средата или края на земание-даванието“.

Употребата на първо лице, множествено число („ние“) е често присъстваща езикова конструкция и е характерна за журналистическото писане. Тук обаче, в критическия прочит на П. Р. Славейков, тя функционира като израз на доминиращата позиция на М. Балабанов по страниците на цариградския печат, в която личното мнение се представя като общонародно и двете рецептивни нагласи биват смислово приравнени. Друг е въпросът как П. Р. Славейков защитава себе си като публицист, своите идейни схващания и редактираните от него издания и как неговите модели и послание към четящата публика да мисли критично могат да „работят“ двупосочно (което показва релативността, ефективността и неедностранчивостта им). В реторическите похвати на редактора на в. „Шутош“ отвъд апела за безпристрастност, активна съпротива и обективност, се прокрадва излагането на субективна теза, в която личните предубеждения и пристрастия придават свой отпечатък. В този смисъл, четейки критично текста на възрожденеца (както той самият съветва реципиента си), бихме могли да се усъмним в думите му. Затова, опирайки се на стила и на граматическите форми, отново посредством „ние“ писането, може да се запита дали подходът на теоретика и концептуалист П. Р. Славейков влиза в разрез с публицистичните му изяви или това е отново ситуационно решение.

⁸ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения в осем тома..., 1978, с. 406 и сл. до края на абзаца.

Подобна журналистическа стратегия с пейоративна лексика, насочена към подриване на публични авторитети, донякъде се проявява и като форма на публична защитна (апологетична) реч, в която проличава засилена емоционална експресивност. Периодичният печат предлага най-подходящия, а често и единствен, публично достъпен формат, в който се разгръщат ярките публицистични гласове на П. Р. Славейков и М. Балабанов. Именно в това пространство се очертава пресечната точка на тяхната остра критическа насоченост и продължителното социално-политическо напрежение между двамата, което може да бъде проследено като част от ключовите късноръкожъдени дебати.

Не само в разглежданата статия, но и в редица други авторът понякога прибегва към реторическата конструкция „ние“, докато изразява своето собствено мнение; друг път успоредява двете форми „аз“ и „ние“, като преминава безпроблемно от едната в другата форма. Интересни примери могат да бъдат извлечени от статиите „Личностите“, „Ний или ние“, „Человек спрямо човеците“ и др.:

Ний не ще се опитваме да доказваме, че това са софизми от страната на гонителите и неприятелите на Шутошеви [...] Нека изпитаме. [...] Нека приведем няколко примера за по-добро разбиране на идеята ни. [...] Г. Балабанов не вярваме да има претенцията да налага на обществото своето частно мнение⁹;

„и думата ни тука не е [...] като почитаме началата си и читателите си“¹⁰;

Що ме е грижа мене, аз гледам работите, както си са на света, когато философите гледат света, както им го представи огледалото на куфалото им. Предположете огледалото малечко и светът става светче [...] – предположете огледалото много голямо и вие ще имате светундра, т.е. голям, „балабан свят“, както би казали абхазците черкези*... (*[под линия, бел. А. С.] Ние не знаем дали думата балабан е чисто черкезка, но знаем добре, че черкезите казват „балабан аллах“ вместо „велик бог“, а от балабан става Балабанов, т. е. Великанов или Големанов; но тука ние говорим за словопроизведението на думата, а не за г. Балабанова, който не е от черкезко произхождение, доколкото знаем.) [...] Но аз пак ще кажа: що ме е мене грижа. [...] Разумявате ли що искам да ви кажа? [...] И тъй ние откриваме какво е *человек* спрямо *човеците*.¹¹

При П. Р. Славейков преминаването между „аз“ и „ние“ заслужава внимание, защото не е еднакво натоварено в рамките на един и същи текст. В „Человек спрямо човеците“ „аз“-ът извежда разсъждението в по-личен и философски план – там, където авторът говори от собствена гледна точка и разсъждава за човека през различните мащаби на самовъзприемане и от-

⁹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Личностите – *Шутош*, I, № 19, 9 март 1874, с. 154.

¹⁰ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения в осем тома..., 1978, с. 405. (Първа публ.: Ний или ние. – *Шутош*, I, № 18, 2 март 1874.)

¹¹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Человек спрямо човеците. – *Шутош*, I, № 32, 8 юни 1874, с. 249, 250.

ношение към света. Когато обаче текстът преминава към етимологичната и иронична игра с „балабан“, извеждано към значения като „Великанов или Големанов“, „велик бог“, а оттам и към прозрачния намек към М. Балабанов, „ние“-то в бележката под линия вече не принадлежи на същия глас или най-малкото демонстрира разграничаване. Този глас вече маркира редакционната позиция на „Шутош“, която уточнява, коментира и същевременно се дистанцира. П. Р. Славейков не просто сменя местоимения и стилистично борави с тях, а пренарежда самата позиция, от която текстът мисли и назовава своя предмет; насочва към различните нива на публицистично писане.

Същото напрежение се вижда и в „Ний или ние“, където журналистът атакува претенцията на М. Балабанов да говори от името на мнозина, но самият той също прибегва до „ние“. Именно тук текстът става особено интересен, защото не противопоставя просто „лошото“ Балабаново „ние“ на „доброто“ авторово „аз“, а разиграва два различни модуса на множественото число.¹² При П. Р. Славейков „ние“-то се легитимира като редакционно и аргументативно – като глас на издание, което открито заявява своята позиция, съзнава своята публика и полага усилие да обоснове идеята си. При иронизираната от него реторика у М. Балабанов проблемът не е самото множествено число, а онзи ефект на несанкционирана представителност, при който частното мнение се подава като общозадължително и едва ли не саморазбиращо се за българското общество. Тъкмо тук проличава, че П. Р. Славейков не отрича „ние“-то като публицистична форма, а проблематизира начина, по който чрез него се изгражда привидна представителност в печата. Критиката му е насочена към писането, при което индивидуалната позиция се прикрива зад формата на множественото число и се представя като глас на по-широката публика.

В тази връзка не по-малко интригуващ е критическият коментар на П. Р. Славейков за сп. „Читалище“ и неговия редактор като чужд и недостъпен заради схоластичния си изказ за по-широкия читателски кръг. В този укор се прокрадва и идеята за демократизирането на знанието и за необходимостта възрожденската интелигенция да пише на разбираем и ясен български език:

Ний обаче сме далеч, засега поне, да поставим този малък недостатък във вина на списанието и на списателя, като си наумяваме, че когато преди 25 години най-напред хванахме перо да пишем уж български, сами ний пишехме чисто по черковний език. Ний ся надеем и вярваме, че г. Балабанов като следува да

¹² В тази връзка любопитна е следосвобожденската му статия „Подлистник Ала-Остен. Нова граматика от яворина“ (1879), в която идейно-политическите виждания на П. Р. Славейков са умело претворени през призмата на езиково-граматическата парадигма. В трудноповторимия му сатирично-хумористичен стил са вплетени множество реминисценции от античната и европейската литература, чийто прочит предполагат едно допълнително и по-разширено изследване, което тук остава встрани от по-тясно разглежданата тема, но остава да бъде разгърнато. (С друг акцент статията е обект на внимание също: ГЕТОВА, Е. „По реда на новий ни макаронический языкъ“: език и политика във вестник „Остен“ (1879) (в съавторство с Петя Карамфилова). – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 62, кн. 1, сб. А, 2024 – Филология, Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2025, с. 95–106.)

пише, за няколко време ще дойде, без да усети, до землището, което завзема днес писменният наш език, и ще усвои все повече и повече по-общеприетият начин на писанието по езикът ни.¹³

М. Балабанов като възпитаник на гръцки и френски институции възплачва за П. Р. Славейков определен тип интелегентско присъствие в българската публичност – образован, самоуверен и склонен да говори от позицията на всепризнат авторитет. В сатиричната перспектива на редактора на в. „Шутош“ обаче именно тази фигура започва да се свързва с едно елитарно и самозатворено „ний“, отдалечено както от народната реч, така и от живото усещане за обществените напрежения. Ситуирането на „ний“ и „ние“ в статията „Ний или ние“ се превръща в средство за ситуиране на една разпознаваема публицистична позиция в рамките на възрожденския печат. Формите открояват разграничението, което П. Р. Славейков прави спрямо писането на Марко Балабанов, при което начинът на изразяване придобива и социално-политическо измерение. Така сатиричният текст фиксира не просто езиков детайл, а различни начини на присъствие и авторитет в публичното пространство.

В този смисъл наблюденията на Е. Гетова са особено полезни, тъй като показват как в публицистиката на П. Р. Славейков образът на Марко Балабанов се изгражда чрез поредица от фолклорни, религиозни и сатирични алюзии, които последователно подкопават неговата авторитетност. По този начин индивидуалната фигура се превръща в носител на разпознаваем публицистичен образ, към който е насочена критиката. Неслучайно, както отбелязва изследователката, „На Марко Балабанов [...] е отказана възможността да влезе в традиционната лексика и предсказуема еднотипност на журналистическия жаргон в рамките на частната употреба на множественото число на ‘аз’“¹⁴.

През 1874 г., когато сатиричният стил на П. Р. Славейков е вече напълно разгърнат на страниците на „Шутош“, тази линия се откроява още по-рязко в статията „Преуспеянието на българската журналистика“. Там обект на критика е цялостното публицистично присъствие на редактори и сътрудници на вестниците „Век“, „Източно време“ и англо-френския му вариант „Левант таймс“, представено като маниерно, неясно и отчуждено от българския читател. П. Р. Славейков иронично отбелязва, че „За да разбере някой за какво говори [журналистиката, бел. А. С.] и какво иска да каже в този член Източно време [...] Трябва или дявол да е, или поне да е учил и да знае дяволската граматика на български език“¹⁵. Самото писане се оказва изпитание за „грешните читатели“, а стилът му е определен като „дяволски“.

Последователно застъпената демонизираща образност е подкрепена

¹³ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Читалище...*, с. 2.

¹⁴ ГЕТОВА, Е. *Петко Славейков – Марко Балабанов...*, с. 147.

¹⁵ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Преуспеянието на българската журналистика. – *Шутош*, I, № 25, 20 апр. 1874, с. 198 и сл. цит.

с множество цитирани фрагменти от сатирично коментирани издания. П. Р. Славейков язвително и с остър сарказъм подчертава разрыва между претенциозната публицистична реч, непреводимостта на текстовете и липсата на езиков усет и съобразяване с българската читателска среда. Това обобщение намира концентриран израз в следния фрагмент: „Но можем ли да не благодарим на Век и на Източно време, които с появения си отвориха тази светла епоха на българската книжевност, в която и кукумявките кукуват, и чортовете диктуват, и таласъмните списуват, за да просветят колкото по-скоро потънали в крака на невежеството българския народ?“¹⁶

Накрая П. Р. Славейков компрометира публицистичния стил на изданията чрез звукови, фолклорни и лозунгови натрупвания: „Кой няма да извика с нас урра! Сиво момче, бял калпак, стръмно усое, ду-ду-ду!“ Тук патосът не просто е снижен, а е доведен до ръба на собственото си разпадане, при което звученето започва да измества смисъла. Именно така риторическата функция на „ний“ се откроява не като изолиран езиков детайл, а като част от по-общ критически поглед към един тип говорене, което търси висота, сериозност и популярност, но нерядко се затваря в собствената си риторическа самодостатъчност.

В разглежданите текстове на П. Р. Славейков вниманието последователно се насочва към начина на публицистично изразяване, при който чрез форми като „ний“ и „ние“ се създава ефект на представителност и се прикрива индивидуалната позиция. Анализът на „Ний или ние“ показва, че този похват не е случаен, а е част от по-широк критически жест, насочен към разпознаваеми практики във възрожденския печат. Тъкмо в този план писането на М. Балабанов се откроява като конкретен адресат на Петко-Славейковата ирония, в който подобен начин на изразяване е доведен до значимост. Сатиричният текст не се изчерпва с отделен езиков детайл, а откроява начин на писане, в който границата между личното изказване и представяното като споделено мнение остава проблематична.

ЛИТЕРАТУРА

АРЕТОВ, Н. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006. [ARETOV, N. *Natsionalna mitologia i natsionalna literatura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2006.]

ГЕТОВА, Е. Петко Славейков – Марко Балабанов: журналистически визии, политически посоки. – В: *Литературата: Образи и контексти. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на професор Цветан Раковски*. Съст. А. Вачева, Б. Илиева, Е. Азманова-Рударска и др. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 138–153. [GETOVA, E. Petko Slaveykov – Marko Balabanov: zhurnalisticheski vizii, politicheski posoki. – V: *Literaturata: Obrazi i konteksti. Yubileen sbornik, posveten na 60-godishninata na profesor Tsvetan Rakovski*. Sast. A. Vacheva, B. Ilieva, E. Azmanova-Rudarska i dr. Veliko Tarnovo: Faber, 2019, s. 138–153.]

¹⁶ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Преуспеянието...*, с. 200 и сл.

ГЕТОВА, Е. „По реда на новий ни макаронический языкъ“: език и политика във вестник „Остен“ (1879) (в съавторство с Петя Карамфилова). – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 62, кн. 1, сб. А, 2024 – Филология, Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2025, с. 95–106. [GETOVA, E. “Po reda na novyy ni makaronicheskiy yazyka”: ezik i politika vav vestnik “Osten” (1879) (v saavtorstvo s Petya Karamfilova). – *Nauchni trudove na PU “Paisiy Hilendarski”*, t. 62, kn. 1, sb. A, 2024 – Filologia, Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, 2025, s. 95–106.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Читалище. Повременно списание, издавано от Българското читалище в Цариград. – *Македония*, IV, № 87, 10 окт. 1870, с. 2. [SLAVEYKOV, P. R. Chitalishte. Povremenno spisanie, izdavano ot Balgarskoto chitalishte v Tsarigrad. – *Makedonia*, IV, № 87, 10 okt. 1870, s. 2.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Ний или ние. – *Шутощ*, I, № 18, 2 март 1874. [SLAVEYKOV, P. R. Niy ili nie. – *Shutosh*, I, № 18, 2 mart 1874.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Личностите – *Шутощ*, I, № 19, 9 март 1874, с. 154–155. [SLAVEYKOV, P. R. Lichnostite. – *Shutosh*, I, № 19, 9 mart 1874, s. 154–155.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Преуспеянието на българската журналистика. – *Шутощ*, I, № 25, 20 апр. 1874, с. 198–200. [SLAVEYKOV, P. R. Preuspeyanieto na balgarskata zhurnalistika. – *Shutosh*, I, № 25, 20 apr. 1874, s. 198–200.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Человек спрямо човеците. – *Шутощ*, I, № 32, 8 юни 1874, с. 249–250. [SLAVEYKOV, P. R. Chelovek spryamо chelovetsite. – *Shutosh*, I, № 32, 8 yuni 1874, s. 249–250.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Подлистник Ала-Остен. Нова граматика от яворина. – *Целокупна България*, 1879, № 20–21, с. 1–3. [SLAVEYKOV, P. R. Podlistnik Ala-Osten. Nova gramatika ot yavorina. – *Tselokupna Balgaria*, 1879, № 20–21, s. 1–3.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения. Пълно събрание. Т. 4. Хумор и сатира. Под ред. на П. Динеков и др. Съст. С. Баева. София: Българска академия на науките, 1973. [SLAVEYKOV, P. R. Sachineniya. Palno sabranie. T. 4. Humor i satira. Pod red. na P. Dinekov i dr. Sast. S. Baeva. Sofia: Balgarska akademiya na naukite, 1973.]

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения в осем тома. Т. 2. Хумор и сатира. Под ред. на Цв. Унджиева. София: Български писател, 1978. [SLAVEYKOV, P. R. Sachineniya v osem toma. T. 2. Humor i satira. Pod red. na Tsv. Undzhieva. Sofia: Balgarski pisatel, 1978.]

WE OR WE (NIY ILI NIE) IN THE NEWSPAPER “SHUTOSH”: BOUNDARIES OF THE COLLECTIVE IDENTITY

Abstract. The paper examines the use of *niy/nie* (we/we – on different stylistic levels of language) in Bulgarian National Revival literature as a means of constructing a journalistic voice and conferring representativeness on expression in the press. The study is grounded in the satirical text “Niy ili nie” (“We or We” – on different stylistic levels) by Petko R. Slaveykov, published in the newspaper *Shutosh* in 1874, in order to trace how National Revival intellectuals constructed the categories of *we* and the *others* within the framework of the Bulgarian cultural community. The analysis focuses on stereotypes and the

rhetorical strategies employed by these intellectuals to legitimize their place in the public and political discourse. Particular attention is paid to the role of the collective *we* in the Bulgarian press, with the aim of addressing the following question: to what extent does the language of the Revival function as a means of self-affirmation in opposition to external cultural influences and internal social tensions? The rhetorical functioning of *niy* and *nie* extends beyond the level of linguistic choice and emerges as a means of constructing a journalistic stance and conferring representativeness on expression in the Revival press. *Keywords:* Bulgarian Revival journalism, *Shutosh* newspaper, Petko R. Slaveykov, Marko Balabanov, satirical commentary

Andriana Spasova, Assist. Prof.

ORCID iD: 0000-0002-0159-5347

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: andriana.spasova@gmail.com

Елисавета Ненчева, гл. асистент, д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

ДВЕ ЗАБРАВЕНИ СБИРКИ ОТ РЪКОПИСИ НА КОЛЕКЦИОНЕРИ ОТ ЛОВЕЧ И ВРАЦА (XVIII–XIX В.)

Резюме. В настоящата статия се прави опит да бъде реконструиран (частично) съставът на ръкописната сбирка, притежавана от Тодораки Хаджитошев (ръкописи, постъпили в Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“), както и на сбирката на Михаил х. Неделчев, която е част от колекцията на Регионален исторически музей – гр. Ловеч.

Ключови думи: Тодораки Хаджитошев, Михаил Хаджинеделчев, ръкописни сбирки.

Въпросът за сбирките от ръкописи, притежавани от колекционери през Възраждането, рядко е разглеждан извън темата за личните (домашни библиотеки) на някои видни български възрожденски дейци. Сведенията за тях са фрагментарни и ограничени, въпреки че Националната библиотека, както и други библиотеки и музеи получават ръкописи като дарения или откупуват такива от известни възрожденски дейци – Петко Р. Славейков, проф. Марин Дринов, Найден Геров и др. Много от дарителите или продавателите книги както на Народната библиотека, така и на регионални музейни и читалищни сбирки са почти неизвестни днес лица.¹ Събирането на лични библиотеки, освен стремеж към образование, разширяване на кръгозора и културата на притежателя им и неговото семейство, е израз на съзнание за стойността на опазената памет за историята на рода, както и на паметта за историята на региона. Събраният в книги и документи разказ за минали събития и дела, предаден в регионални и национални фондохранилища е свидетелство, че този разказ допълва с детайли от личните истории по-мощната общностна история. Погледът в архивите дава представа за това как „ние“ мислим за „нас“.

¹ В своя труд, посветен на историята на Народната библиотека в София до 1927 г., В. Йорданов описва „ограничено количество“ дарения на Народната библиотека в гр. София от различни частни лица, духовници и организации от цялата страна – ръкописи и различни книги, портрети, карти, периодични издания и др.; дадени са сведения за по-големите постъпления (освен библиотеката на М. Дринов) – библиотеката на Ю. Венелин, която в крайна сметка постъпва на съхранение в Пловдивската народна библиотека, библиотеката на Любен Каравелов, която съдържала над 500 тома; дават се сведения за съдбата на библиотеките на Българското книжовно дружество, на Хюсрев паша, на Иван Н. Денкоглу. – ЙОРДАНОВ, В. *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ (1879–1929)*. Фототипно издание. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, с. 63–70.

Ръкописи от сбирката на Тодораки Хаджитошев (Хаджийски) в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София

В почти забравената днес ръкописна сбирка на колекционера, търговец и виден общественик от Враца, днес почти непознат извън своя роден град, Тодораки Д. Хаджитошев (1818–1902) са се съдържали ценни ръкописи, част от които са попаднали и в хранилището на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, където се откриват общо 7 ръкописа, включени в т. 1 от Описа на Националната библиотека от Беньо Цонев, за които е отбелязано, че са придобити от „архива“ на Тодораки Хаджитошев от гр. Враца. В Описа на НБКМ същият е представен и като Тодораки Димитриев, в литературата присъства и като Теодораки Хаджийски. Той е виден врачански търговец и обществен деец, „старианар“ – колекционер на археологически и исторически ценности, ръкописи и др., притежател на забележителен архив, в който е опазена ценната кореспонденция на известната врачанска търговска фамилията Хаджитошеви с някои от най-големите манастири на Света Гора, с духовни лица, търговски партньори и др. Днес по-голямата част от архива е притежание на ОИМ- Враца, документи от него се съхраняват в НБКМ, в БИА, както и в два лични фонда в ЦДА. Архивът е издаден в два тома, съотв. през 1994 и 2002 г. Т. Хаджитошев е влиятелен търговец с връзки в Цариград и Сърбия, наследник на прочута търговска фамилия, оставила ярки следи в обществения живот на гр. Враца. За неговото влияние говори и това, че той е представител на градския съвет на Враца в Учредителното събрание във Велико Търново.

Освен ръкописи и архивни документи, Тодораки Хаджитошев (а вероятно и негов наследник) дарява и/или продава на Народната библиотека и старопечатни книги. Въз основа на запазените архивни документи се приема, че основата на сбирката на Хаджитошеви се полага от дядото на Тодораки Хаджитошев – хаджи Тошо (Теодор) Ценович (Ценов) Василев. От съвсем краткия опис на имуществото на Тошо Ценович, направен от неговия внук Тодораки Хаджитошев след смъртта на възрастния хаджия, става ясно, че към 1836 г. сбирката била разположена в „една одая“ и е съдържала „един долап вехти книги, тапии и прочие“; а сред останалите вещи (редове „кръпи“, „обеци“, каменни чукове, „пищове“, „барутници“, „кандила“, „чабуци“, „маждраци“ и пр.) имало и „ред вехти куни“, които вероятно са били придобити от х. Тошо при негови пътувания до Света гора. При проверка на архивния документ във фонда на РИМ-Враца установих, че числото икони – 84, което присъства в публикувания документ всъщност липсва, на място е отбелязана буква „и“, която обаче е задраскана, тоест цифрата вероятно е печатна грешка в изданието².

Единственият и най-важен документ за състоянието на ръкописната сбирка на Т. Хаджитошев представлява рапорт до Министерството на народното просвещение, изготвен през 1894 г. от Васил Стоянов, директор на Народната

² *Семеев архив на Хаджитошеви (1827–1878)*. Съст. В. Тарашова, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов. Враца: Бг Принт, 2002, № 469, с. 414–415.

библиотека, и Дамазо Такела – директор на Народния музей, които през 1892 – 1893 г. посещават и проучват сбирката на Хаджитошев, вземайки със себе си определен брой предмети и ръкописи. Изготвеният рапорт до Министъра на народното просвещение съдържа „опис на археологическите и историческите материали в музейната сбирка на Тодораки Димитриевиц Хаджитошев, които ще бъдат предадени на Народната библиотека и на Народния музей“. Наред с описаните монети, археологически ценности – няколко статуи, оръжия, печати и др., вкл. и предмети „по палеонтология“, както и османотурски документи („16 фермана“ и други документи), също и лични предмети с висока художествена ценност, принадлежали на бащата на Тодораки – Димитраки Хаджитошев, са описани и „ръкописи и книги“. Всъщност това е най-голямата част от описва, съставляваща дял четвърти от него и съдържа много съкратени данни за 10 броя ръкописи и старопечатни книги, както и заглавията на 53 бр. подбрани по-редки и ценни книжни издания, част от библиотеката на Хаджитошеви. Сред тях е издание на „Стематография“ на Хр. Жефарович от 1741 г. и др.

В рапорта е отбелязано, че Тодораки Хаджитошев показва на музейните специалисти не само своята колекция, но и:

...точно мястото, гдето е намерен всеки един от античните предмети, както и при какви обстоятелства е той намерен. Показва ни също така голямо число стари крепости и кули, развалините на които се намират във Врачански окръг и околните нему окръзи. Той обясни и причините, по които може да се вярва, че ще се намерят там антични предмети, ако се направят раскопки (има причини да се вярва, че между тия кули има някои римски, но че повечето са византийски и български). Той показва няколко пещери, в които има ископаеми същества и човешки кости. Той определи мястото на много [...] тумули и мотивира мнението си, че е твърде възможно да се намерят в някои от тях редки антики. Той показва голямо число села и места, гдето се намират плочи с надписи, барелефи, статуи и прочие. Той именува много хора в селата, които притежават стари предмети и прочие и прочие.³

В същия доклад Стоянов и Такела предлагат да се заплатят 600 лв. на Тодораки Хаджитошев заради свършената работа, като изтъкват, че е добре да се подкрепи желанието му за издаване на труд, който да включва неговите проучвания върху историята на гр. Враца.⁴ В архива на Тодораки Хаджитошев е запазена чернова от негово писмо (от 17 септ. 1894) до министъра на народното просвещение, по повод получения рапорт от работата на Стоянов и Такела, в което са представени неговите мотиви за съдействието, оказано на музейните специалисти:

Най-големата радост и възнаграждение за мене е правилното оценение на моя принос към нашата история. Аз мога да бъда спокоен, защото всичкий ми труд не е пропаднал безцелно, защото неимоверните ми усилия да събс-

³ Семеев архив на Хаджитошеви, № 493, с. 450–451.

⁴ Пак там.

ра всичко ценно, което говори за живота на нашите бащи, което илюстрира нашето минало, което повествува за умственото, економическото и историческото положение на нашия многострадален народ – тези неимоверни усилия на се отишли на халос. [...] Ето защо аз заявявам чрез настоящето си, че подарявам на Българската народна библиотека и музей всичко, което има каква да е цена от моята сбирка и всичко, което внася поне един ред в историята на нашата нумизматика, палеонтология, археология и пр. Затова и аз не мога да приема сумата, която е означена в поменатият Рапорт... Друг е въпроса, ако почитаемото министерство ми я отпуща като благодарност, като знак че моите трудове ся добре приети и добре е определено местото им според техното значение.⁵

Няма информация какъв е бил отговорът на тогавашния министър на народното просвещение Васил Радославов и дали Хаджитошев е получил заплащане за своята колекция и в какъв размер. В архива на Хаджитошеви е запазено писмо, от 10 септември 1894 г. до Димитър Маринов, дни преди написването на цитираната чернова, с молба последният да му съдейства пред министъра за получаване на средствата за предадените документи.⁶

Макар и в архива на Хаджитошеви да няма документи, които свидетелстват дали са заплатени средства за сбирката от ръкописи, Народният музей продължава да поддържа кореспонденция по повод притежавани от Хаджитошев артефакти, които вероятно са били включени на по-късен етап в колекцията на музея.⁷ Това би могло да означава, че колекционерът и негови наследници са поддържали връзки и вероятно са могли да правят други дарения, както на Народния музей, така и на Народната библиотека и след 1894 г.

Разполагайки с описа на ръкописите, също така и с други документи от двутомното издание на семейния архив на Хаджитошеви⁸, както и с данните от първите два тома от описа на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека, издадени от Б. Цонев съответно през 1910 и 1923 г., бихме могли да направим опит да възстановим поне част от ръкописната сбирка на Хаджитошеви. Тя вероятно е съдържала и други екземпляри, по една или друга причина невключени в описа на Стоянов и Такела, които е

⁵ Пак там, № 495, с. 452–453.

⁶ Пак там, № 494, с. 452.

⁷ Пак там, № 496, с. 453–454.

⁸ В предговора към т. 2 от изданието на архива е отбелязано, че са ползвани документите „на фамилията, които се съхраняват в Историческия музей в града, НБКМ–БИА и ЦДА–София (в ЦДА – фондове на Димитър Йочов и Димитър Мишев, „които са взели част от архива и не са го върнали в семейството“ (*Семеен архив на Хаджитошеви*, с. 17). Неизвестно кога към архивната сбирка на името на Димитраки Хаджитошев в БИА – ф. 40 са били присъединени и писма и др. документи, които са били част от фонда на Националната библиотека и присъстват в т. 1 от нейния опис: НБКМ 400, 401, 402 (ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в София*. Т. 1. София: Държавна печатница, 1910, с. 426–427). Бих желала да изкажа благодарност на служителите от Националната библиотека, които издириха и установиха прехвърлянията на последните документи във фонда на БИА.

възможно да са постъпили в колекциите на Народната библиотека и Народния музей по други пътища. Необходимо е да се отчете, че части от сбирката на Хаджитошев (Хаджитошеви) и днес вероятно се намират в частни колекции или са били унищожени.

Описанията на ръкописите, представени в рапорта на В. Стоянов и Д. Такела, създаден в края на XIX век са кратки и непълни, липсват данни за размери на ръкописите, брой листове и др., датирането им също би могло да бъде неточно; понятието „редакция“ не съответства на съвременната терминология. Всички тези недостатъци на описанието правят идентификацията трудна и в някои случаи несигурна. Това се отнася най-вече за ръкописи, за които няма отбелязано указание за принадлежност към сбирката на Хаджитошеви.

Описаният под № 1 в рапорта на В. Стоянов и Д. Такела ръкопис – „Евангелие на книга, сръбска редакция от XVII в.“, оценен на 10 лв., най-вероятно представлява ръкопис с днешна сигнатура НБКМ 75⁹. Приписка на л. 73б свидетелства, че през 1705 г. ръкописът е подвързан от граматик Стайчо от Тетевен. Според приписка на л. 123б, евангелието е използвано от йерей Игнатий през 1840 г. в село Долна Бешовица. За този ръкопис в описа е отбелязано, че е „от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“.

№ 2 – „Катасник на Черепишкия манастир, писан в лето 1672. Срещат се там много села и лица. Цена 2 лв.“ вероятно е ръкопис със сигнатура НБКМ 292. В т. 1 от Описа на Б. Цонев¹⁰ е представен като „катасник от XVII в., 58 л., дългнест формат като тефтер, каквото му е било назначението да се записват в него приноси за Черепишкия манастир“. Б. Цонев отбелязва още, че подвързията на ръкописа е „само кожа, а отвътре платно, обвито с хартия от среднобългарски уставен ръкопис (псалтир)“. На същата страница е записано, че ръкописът е „От сбирката на Т. Димитриев, Враца“.

№ 3 – „Служебник от XVII в. на книга, по-големата част сръбска редакция, крайните 30 л. средно българска редакция (XV в.), дето некой от началните букви различно украсени. Сръбската част е писана от няколко ръце. Към средата на ръкописа намират се два български надписа от XVII в. и един календар от два листа. 10 лева“ – не се открива с отбелязана принадлежност към колекцията на Хаджитошев в сбирката на НБКМ, възможна е идентификация с ръкопис със сигнатура НБКМ 241. За жалост, в описа, направен от Стоянов и Такела, няма по-подробни сведения за съдържанието на ръкописа, освен отбелязаното, че има 2 листа „календар“. Възможно е Стоянов и Такела да са имали предвид „синаксар“, какъвто присъства на л. 111а до 113б в ръкопис НБКМ 241. В описа на Б. Цонев липсват сведения за приписки, както и за произход на ръкописа.¹¹

⁹ ЦОНЕВ, Б. Цит. съч., с. 63 („Четвероевангелие от XVI в., край, или XVII в. начало, реченция сръбска. 269 л. фолио, 31 на 21, 3 см.“).

¹⁰ Пак там, с. 200.

¹¹ Пак там, с. 154–155.

№ 5 – „Част от псалтир от XVIII в., сръбска редакция, 1 лев“. Има голяма вероятност това да е фрагментът със сигнатура НБКМ 9¹². Той обаче е датиран от Б. Цонев от XVI в., което прави идентификацията несигурна.

№ 6 – „Псалтир на книга, писан от Йеромонах Калиник в лето 1646, сръбска редакция, 10 лева“ – може да се идентифицира с ръкопис със сигнатура НБКМ 15¹³, псалтир от Калугерския манастир „Св. арх. Михаил“.

№ 8 – „Псалтир на книга, писан от две ръце, от XVII и XVIII в., сръбска редакция, 5 лева“ – все още не е идентифициран. Възможните идентификации са: ръкописи, постъпили от колекцията на Народния музей, без данни в описа за тяхната история със сигнатури НБКМ 460¹⁴, и по-вероятно НБКМ 464¹⁵. И двата са определени от Б. Цонев като „сръбска редакция“, като за последния се посочва, че част от съдържанието е писано от друга ръка, което отговаря на описанието на Стоянов/Такела, но пък Б. Цонев го класифицира от XVII в.

№ 10 – „Евангелие на пергамента от XIV в., българска редакция“ (оценено още в началото на представянето на ръкописите на сумата от 288 лв.). Това е известното „Врачанско евангелие“, изследвано и публикувано от проф. Б. Цонев, НБКМ 19¹⁶.

Извън този списък, съставен въз основа на проучвания на архива на Хаджитошеви през 1893 г., остава още един ръкопис, който е представен в т. 1 от описа на Националната библиотека, но не е включен в рапорта на Стоянов/Такела – НБКМ 251¹⁷, а именно требник от 1641 г., също, според

¹² Пак там, с. 10–11 („псалтир, откъслек, от XVI в., ред. сръбска с много българизми, 54 л., ...формат 14,5 на 10,5 см., ...подвързия никаква..., от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“). В рапорта на Стоянов/Такела няма описани други фрагменти от ръкописи.

¹³ Пак там, с. 15 („псалтир от 1646 г., сръб. ред., 116 л., 21, 5 на 15, 5 см., според приписка на последния лист, писан от йеромонах Калиник в калугерския манастир, в храм „Св. Архангел Михаил“; „от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“).

¹⁴ В т. 2 от Описа на Б. Цонев (ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. София: Издание на Народната библиотека в София, Държавна печатница, 1923, с. 8) този ръкопис е представен като „Псалтир от XVI в., „ред. сръбска, 129 л., 19, 5 на 14, 5 см., без нач. и край, с липси, подвързията скъсана“; не се споменава обаче дали е писан от две ръце, както изрично е посочено в рапорта на Стоянов/Такела, но е добавено, че ръкописът е „изпратен от Соф. Народен музей (№ 3662)“, както и че писмото „напомня рилските дамаскини“.

¹⁵ ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи...*, с. 11–12 („Псалтир от XVII в., редакция сръбска, 193 л., 20 на 14 см., с изгубен край и липси вътре, кори отделени, първият лист, дето са 1 и 2 псалом, е преписан отсетне, с хубаво въздрбно писмо – тъй също и л. 10“). В описа също е отбелязано, че ръкописът е препратен от „Софийския народен музей“.

¹⁶ ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите...* (1910), с. 20–21 („Изборно евангелие от XIV в., българска редакция, 201 перг. листа, 18 на 14 см., ...от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“).

¹⁷ Пак там, с. 160–161 („Требник от 1641 г., редакция сръбско-българска, л. 160, 20 на 14 см... От сбирката на Т. Димитриев, Враца“). За този ръкопис, № 25 в приложението на т. 1 от труда на Д. Йоцов, е съобщено, че „чрез ман. св. Архангел, попаднал у дядо Тодораки Хаджийски“ (ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*. Т. 1. *От Римската епоха до Освобождението*. София: Б. и., 1937, с. 288).

данните в описа, част от „архива“ на Тодораки Хаджитошев, който свидетелства, че вероятно и след 1893 г. Хаджитошеви са дарявали ръкописи на библиотеката.

В приложението към т. 1 от труда на Д. Йоцов (публикуван през 1937), в качеството им на паметници, които имат отношение към историята на гр. Враца¹⁸, са описани без посочване на сигнатури в колекцията на НБКМ още два ръкописа, които вероятно са принадлежали към сбирката на Хаджитошев, но са били дарени на Народния музей или на Народната библиотека от други лица или от негови наследници. Под № 35 в приложение № 1 е представен „псалтир, сръбска редакция с българизми от 1512 г.“, а под № 36 – „псалтир от XVI в., сръбска редакция, допълнена с руска“, който най-вероятно е НБКМ 13¹⁹. На л. 1 от този ръкопис се открива и печата на Тодораки Хаджийски, инициали Т. Х. Под № 37 е описан псалтир „по сръбска редакция“ от 1645 г., може би това е вече идентифицираният по-горе НБКМ 15.

Вижда се, че по-голямата част от дарените и/или продадени на библиотеката ръкописи от колекцията на Хаджитошеви (общо 10 бр., установени с различна степен на сигурност до момента) са псалтири и фрагменти от псалтири (общо 5), евангелия (2), служебник (1), требник (1), катавасийник (1). По-голямата част от тях са датирани от XVII и XVIII в. (8), един ръкопис е датiran от XVI в., но в сбирката са присъствали и по-старинни ръкописи като ценното пергаментно Врачанско евангелие (от XIV в.).

В книгата на Д. Йоцов се споменава и ръкопис от средата на XIX в., важен за историята на гр. Враца според автора, който също бил дарен на Народната библиотека. Йоцов не посочва точно кога се е случило това, нито сигнатура на ръкописа – „Служба събрана за арх. Михаил и Гавриил и за безплътните сили“, 33 л., писан от Симеон Подбалкански, учител в гр. Враца („родом от Етрополе“) за Долнобешовишки манастир „Св. Архангел Михаил“.²⁰ В т. 2 от описа на ръкописите на Народната библиотека е наличен ръкопис със сигнатура НБКМ 644²¹ (писан през 1864 г.), който обаче е дарен на библиотеката не от Хаджитошеви, а от Хр. Г. Врътовски от Врачанско. Ръкописът със службата за Архангел Михаил съдържа и „Повест за няколко чудеса, и историй които са станали чрез величайшите чиновначалници Михаила и Гавриила“. Книжката съдържа 33 л. и в приписка на л. 33б действително се уточнява, че е писана от Симеон Лазаров Подбалкански от Етрополе, както и от Тодораки Хаджитошев, през 1864 г. Симеон Лазаров Подбалкански учителства в Етрополе, по-късно и във Враца, взема участие в Учредителното събрание във Велико Търново в качеството си на председател на Окръжния съд във Враца. Избран е за

¹⁸ ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*, т. 1, с. 291.

¹⁹ ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите...* (1910), с. 13–14 (псалтир от XVI в., „ред. сръбска допълнена с русизми“).

²⁰ ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*, т. 1, № 19, с. 286.

²¹ ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи...* (1923), с. 160.

кмет на града. Вероятно след пенсионирането си работи като книжар²²; за приятелството между Симеон Подбалкански и Т. Хаджитошев споменава още през 70-те г. на XIX в. в спомените си и Хр. Даскалов, учител във Враца²³. Указанието в приписката от ръкопис НБКМ 644 не е съвсем ясно – дали част от книжката е писана от Тодораки Хаджитошев, или по негова поръчка. На задния форзац на ръкописа се открива приписка – начало на манастирски поменик, започнат на 1 януари 1864 г. с имена на живи монаси, както и на „успоший“ и имена на поклонници. Вероятно този ръкопис е бил част от библиотеката на ман. „Архангел Михаил“ в Долна Бешовица или е бил предназначен за неговата библиотека. Възможността самият Тодораки Хаджийски да е правил и преписи от някои от притежаваните от него ръкописи, включително да е поръчвал такива преписи не е малка, но податките, които биха могли да донесат повече яснота, към момента са недостатъчни.

Във фонда на РИМ-Враца се съхранява тефтер с несигурна идентификация, принадлежал на брата на Тодораки – вече споменатия Замфираки Димитриевиц Хаджитошев (ОИМ-Враца, ВНОБ 204, сигн. I–02)²⁴. Книжката съдържа откъси от химнографски произведения на български и гръцки език, начало на гръцко-български речник, лекарственик или сборник с домашни съвети. Част от съветите за лечение и др. започват с украсени главни букви с кафеникаво мастило. Ръкописът включва още 10 преписа и извлечения от Митарствата на блажена Теодора (от № 6 до № 17). На два от листовете има малобройни сметки. Забележителни са илюстрациите в тефтера – доста на брой, някои от тях изпълнени с черно и с кафяво мастило. Изобразени са св. Георги (?), Йоан Кръстител, св. Богородица с младенеца; също изображение на Възнесение Господне, детайли от заставки, от украса на църковен олтар и др. Идентификацията/принадлежността на тефтера е установена по бележка, която съдържа само името на брата на Тодораки Хаджитошев на л. 11а: „Замфираки Димитрилев“, но е възможно да е бил собственост на друг член на семейството.

Ръкописът се нуждае от по-сериозно проучване. За да бъде сигурна идентификацията е необходимо да се сравни почеркът от тефтера с почерк от оригинален документ от Замфираки Хаджитошев, чиито писма се съхраняват в архива на Хаджитошеви в РИМ-Враца.

Един от най-важните въпроси при изучаването на ръкописната сбирка на Т. Хаджитошев е този за възможната принадлежност на ръкописите от сбирката към библиотеките на различни манастири, църкви и частни при-

²² *Българската възрожденска интелигенция*. София: Д-р Петър Берон, 1988, с. 378.

²³ ДАСКАЛОВ, Хр. Н. *Автобиография (1843–1910)*. Враца: Регионален исторически музей, 2024, с. 47–48.

²⁴ Ръкописът е подвързан с картон и кожа (с шамповани цветя) и съдържа общо 49 + 2 листа в началото, които са били слепени и днес са нечетливи, частично номериран е с арабски цифри и оригинална буквена пагинация.

тежатели, преди попадането им в ръкописна колекция Хаджитошеви.²⁵ Би могло да се предположи, въз основа на черновата от писмото до министъра на народното просвещение от 1894 г., че Т. Хаджитошев, който е желал да допринесе за историята на своя град, се е интересувал от ръкописи, които произхождат от Врачанско или имат връзка с Враца или околностите на града. Вече беше спомената връзката на поне два от ръкописите от колекцията на Хаджитошев с манастира „Св. Архангел Михаил“ в с. Долна Бешовица, с който представители на фамилията поддържат връзка, видно от запазените архивни документи. В писмо от Замфираки Хаджитошев до брат му Тодораки от м. април 1853 г. първият съобщава, че се намира в манастира, където преписва (вероятно) търговски тефтер.²⁶ В писмо от м. март 1893 г. йеромонах Кирил от манастира в Долна Бешовица пише до Тодораки Хаджитошев с молба за дребна услуга и с покана да посети манастира.²⁷ Известно е, че през 40-те г. на XIX в. в манастира работи Захарий Зограф, но не е ясно дали Хаджитошеви са сред неговите поръчители.

Към сбирката на Хаджитошеви е принадлежал ръкопис със сигнатура НБКМ 292, катавасия от XVII в., който произхожда от Черепишкия манастир. Ръкописът е бил използван за вписване на имена на дарители на манастира.

Данни от запазения семеен архив на Хаджитошеви показват, че през 60-те и 70-те години на XIX в. Тодораки Хаджитошев поддържа близки взаимоотношения с игумена на Черепишкия манастир отец Йоаникий, както и с други монаси от манастира. Монасите се обръщат към Тодораки Хаджитошев в качеството му на влиятелно лице, което спомага за уреждане на различни проблеми на манастира. Всички запазени датирани документи – писма за връзките между Черепишкия манастир и фамилия Хаджитошеви – са от 40-те – края на 60-те години на XIX в. (времето, по което се реализират като търговци и обществени дейци тримата синове на Димитраки Хаджитошев – Замфираки, Тодораки и Александър). В писмо от м. април 1849 г. Замфираки Хаджитошев дава инструкции на брат си Тодораки да отиде до Черепишкия манастир, за да вземе оттам 1000–1500 гроша заем, уговорен с йеромонах Йосиф, в замяна на оказване на влияние при договорки с В. Кръстеняков от Враца за ставропигиален („ставропигис“) статут на манастира.²⁸

²⁵ На въпроса за съществуването на оживени контакти между три поколения Хаджитошеви и различни манастири на Света гора и в България, за което свидетелства значима част от запазения архив, обръща внимание и Н. Стоянова в своя публикация: СТОЯНОВА, Н. Врачанската фамилия Хаджитошеви и нейните ктиторски и спомоществователни мисии. – В: *Дарителство и благотворителност в България – традиции и съвременност. Сборник с доклади от националната научна конференция, Хасково (20–21.04.2023)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2024, с. 76–89; 83–85.

²⁶ *Семеен архив на Хаджитошеви*, № 283, с. 264–265.

²⁷ Пак там, приложение II, № 37, с. 474.

²⁸ Пак там, № 216, с. 204–205.

Т. Хаджитошев поддържа връзки и с игумена на Карлуковския манастир – в писмо от м. юни 1868 г. игуменът на Карлуковския манастир Иларион пише до Тодораки Хаджитошев с молба за съдействие, тъй като му се налага да замине за Плевен, за да прегледа сметките на манастирски епитроп²⁹, тоест разкрива се, че Хаджитошеви имат търговски партньори и връзки и в Плевенско. В друго писмо, датирано две години по-късно, от м. февруари 1870 г., игуменът Иларион изпраща 70 гроша до Т. Х., за абонамент за в-к „Право“ за предходната и настоящата година.³⁰ В архива на Хаджитошеви са запазени данни и за връзки с Тържишкия манастир, а Ив. Гошев отбелязва приписка в един от тефтерите на Тържишкия манастир, датирана от 1824 г., от Димитраки Хаджитошев, който, виждайки тежкото положение на манастирската църква, през нощта, заедно с още някои „деятели“, измазали с вар и покрили с камъни падналия покрив на сградата.³¹ В архива на Хаджитошеви се открива и кореспонденция между членове на фамилията и монаси от манастира от 60-те г. на XIX в., но към момента няма сведения за ръкописи, които да са принадлежали към сбирката на Хаджитошев и да са били част от библиотеките на последните два манастира.

В архива на Хаджитошеви се откриват множество писма от Рилския манастир, писани и до Димитраки Хаджитошев, и до хаджи Тошо Ценов, както и до Тодораки Хаджитошев и други членове на семейството, в които се отправят молби за съдействие при изпращането на таксидиоти от манастира, както и на монаси, които да обучават ученици в гр. Враца. Такива молби са най-чести по времето на Димитраки Хаджитошев, бащата на Тодораки, който е бил епитроп на Врачанската митрополия и ктитор на Рилския манастир. В писмо от март 1824 г. игуменът на Рилския манастир Симеон пише до Д. Хаджитошев, че изпраща за целите на обучението на учениците във Враца 1 анастасиматар, 1 ирмология Петрова, 1 антология, които трябвало да се препишат и върнат в манастира, тъй като се ползвали и от учениците в Рилския манастир. Книгите трябвало да се ползват от монаха, който бил изпратен от Рилския манастир, за да обучава децата в гр. Враца.³² В друго писмо от игумена Симеон и епитропите Теодосий и Йосиф на Рилския манастир се споменава, че книгите, които са търсили от манастира (в писмо на Хаджитошеви, което не е запазено), не са били там, тъй като хората, които ги притежавали, в момента не се намирали в обителта.³³ Дали тези писма с твърде оскъдни сведения свидетелстват за активно преписване и използване на определени ръкописи от библиотеката на Рилския манастир в гр. Враца пред първите десетилетия на XIX в. не може да се каже със сигурност.

²⁹ Пак там, № 426, с. 386.

³⁰ Пак там, № 428, с. 386–387.

³¹ ГОШЕВ, Ив. Църковни старини из Врачанска епархия – В: *Годишник на СУ. VI. Богословски факултет*. София: Придворна печатница, 1934, с. 40.

³² *Семеен архив на Хаджитошеви*, № 236, с. 216–217.

³³ Пак там, № 260, с. 237–238.

Документите в запазения архив на Хаджитошеви, които изобщо съдържат данни за преписване на ръкописи или за придвижване на ръкописи и други ценности, на практика са само изброените по-горе, въпреки наличието на колекция от ръкописи у Тодораки Хаджитошев.

В писмо от 1823 г. от протосингел Даниил от манастира „Св. Екатерина“ в Синай е запазена молба за съдействие при изпращането на таксиди-от до Димитраки Хаджитошев и до хаджи Тошо Ценов, заради осиромашаваност на манастира.³⁴

Дядото на Тодораки Хаджитошев – хаджи Тошо Ценов Василев, както и Димитраки Хаджитошев поддържат контакти с някои от най-големите манастири в Света Гора – Зографския, Хилендарския, Ватопед; един от документите в архива свидетелства за връзки и с манастира Ксенофонт³⁵. Запазените писма не съдържат сведения за ръкописи, които да са били предадени на сем. Хаджитошеви от библиотеките на тези манастири, но включват (наред с данните за ктиторски отношения) и друга интересна информация за дейността на самите манастири и връзките им с град Враца през XVIII и XIX в.

Интересен документ е писмото на архим. Лаврентий от Зографския манастир, от м. февруари 1812 г., в което се съобщава за наследството от 30 аспри – от софийския протосингел Йоил. По желание на починалия то трябвало да бъде употребено за направата на олтара на старата манастирска църква в Зографския манастир. Поради необходимостта от още средства за довършването на делото, архим. Лаврентий моли за съдействие ктиторите Димитраки Хаджитошев и хаджи Тошо Ценов. В писмото се съобщава, че е започнато и зографисването на църквата.³⁶ В друго писмо, от март 1793 г., от проигумен и епитроп хаджи Методий от Зографския манастир до х. Тошо Ценов се съобщава за поръчка (с неизвестно съдържание) за вече споменатия по-горе Черепишки манастир, с който Хаджитошеви вероятно имат връзка още от времето на хаджи Тошо. Поръчката трябвало да бъде изпратена до Враца с придружител. В същото писмо е отбелязано, че хаджи Методий изпраща и икони на х. Тошо, както и октопод, може би любим деликатес на хаджията. Може да се предположи, че най-малкото двама Хаджитошеви са били ктитори на Зографския манастир, или поне са били свързани с манастира още от края на XVIII в.³⁷

За близките отношения между семейството на Хаджитошеви и братството на манастира Хилендар, продължили десетилетия и съществували вероятно също през XVIII в., свидетелстват множество документи в архива, включително писмо от м. май 1803 г., в което епитропите Митрофан и Нектарий на Хилендарския манастир благодарят на Димит-

³⁴ Пак там, № 232, с. 213–214.

³⁵ Пак там, с. 97–98; № 98, от 1810 г.

³⁶ Пак там, № 132, с. 126–127.

³⁷ Пак там, № 17, с. 36.

раки Хаджитошев за изпратеното дарение от 100 гроша и молят да прати малко „гъби сухи“.³⁸ Най-старите запазени документи за контакти с Хилендар в архива на Хаджитошеви са от 1788–1789 г.³⁹ В друго писмо от 1812 г. проигумените Харалампий и Методий наричат Димитраки Хаджитошев „приятел, епитроп и всегдашний благодетел“.⁴⁰ Запазени са писма, в които хилендарското братство съобщава на Хаджитошеви, че изпраща таксидиоти във Враца и подканва гости да посетят манастира. В писмо от 1817 г. архимандрит Исай и проигумен Синесий от Хилендарския манастир се обръщат към х. Тошо Ценов (наречен „епитроп“) във връзка с идването на поклонници от Враца: „Каквоту що су биле и още от перво ваши отци и прадеди имели нашу светую обител и предстоявали, тако и ваше господство, понеже есте наши стари ктитори и благодетели монастирски“⁴¹.

В писмо, датирано от м. януари 1801 г., от протосингела на Софийската митрополия Йоил до х. Тошо Ценов и до Димитраки Хаджитошев, се отбелязва, че в София има метох на манастира Ватопед и това не е единственото свидетелство за контакти между Хаджитошеви и този манастир.⁴² Документите потвърждават, че игумен Йеремия (на Зографския манастир?) е бил в метоха на манастира Ватопед в този период.⁴³ В писмо от 1817 г. от проигумените на Ватопед Йеремия, Филарет и Йоасаф до Димитраки Хаджитошев по повод изпращането на таксидиот във Враца представителите на братството се обръщат към него по следния начин: „нашему светому монастиру великому благодетелю“⁴⁴. От друго писмо, адресирано към гражданите на Враца по същия повод, се съобщава и причината за събирането на дарения – „нова махала от темел“, която манастирът възнамерявал да построи.⁴⁵

В семейния архив на Хаджитошеви е запазено писмо, датирано след 1803 г., от проигумените Прокопий и Григорий на Иверската лавра (манастир Ивирон) в Света гора, които благодарят за направено дарение на хаджи Тошо и Димитраки Хаджитошев.⁴⁶

Тук ще бъде разгледана още една ръкописна сбирка, свързана с живота на един далеч по-малко влиятелен, но не по-малко ревностен колекционер и любител на старините от гр. Ловеч.

³⁸ Пак там, № 32, с. 48.

³⁹ Пак там, № 12, 13 и 14, с. 32–34.

⁴⁰ Пак там, № 143, с. 134

⁴¹ Пак там, № 199, с. 181–182.

⁴² Пак там, № 51, с. 61–62.

⁴³ Пак там, № 52, с. 62–63.

⁴⁴ Пак там, № 181, с. 165–166.

⁴⁵ Пак там, № 182, с. 167–168.

⁴⁶ Пак там, № 82, с. 55.

Ръкописна сбирка на Михаил Х. Неделчев във фонда на РИМ-Ловеч

Почти забравена днес е колекцията от ръкописи на Михаил Хаджинеделчев (също и Михаил х. Неделчев, 1874–1947), който е роден в Ловеч в семейството на занаятчия, следва в Рисувалното училище в София и като учител по рисуване преподава в Габрово и в родния си град, където взема активно участие в обществения живот като любител на старините – участва в първите археологически разкопки, в продължение на целия си живот събира ценни монети, тъкани, шевици, предмети от бита, колекционира картини. Между 1920 и 1947 г. е директор на музея към читалището в Ловеч, в края на живота си и след смъртта на съпругата си Сийка през 1938 г. прави крупни дарения на музейната сбирка (и днес той е считан за един от най-големите ѝ дарители). Едно от най-значимите такива дарения е през 1944 г. То включва картини, проекти за килими, ръкописи, старопечатни книги и др. Условието на дарителя е експонатите да се подредят в отделен салон, където да бъде указано неговото име. През 1944 г. Неделчев успява да евакуира успешно колекцията на музея в околни селища, спасявайки я от опасност от бомбардировките. Първата музейна сбирка на гр. Враца е унищожена частично именно при англо-американски бомбардировки на 24 януари 1944 г.

За ценността на сбирката на Хаджинеделчев, както и за неговото силно желание тя да стане достояние на обществеността и да служи като ценен извор за разкриването на миналото на Ловеч говори това, че още през 1915 г. друг ловешки учител и тогавашен директор на археологическата сбирка при читалището – Гено Иванов (също дарил 3 ръкописа в сбирката на Националната библиотека) публикува информация за притежавания от М. Хаджинеделчев сборник със смесен състав, останал в наследство от неговия дядо свещеник Гечо Ловченец.⁴⁷ Съдържанието на сборника предизвиква вниманието на изследователи като Йордан Иванов и Беньо Цонев. Й. Иванов съдейства на Неделчев ръкописът да бъде публикуван в научната поредица „Български старини“ на БАН, но по неизвестни причини тази идея не се осъществява, а копие на ръкописа, което М. Хаджинеделчев изработва сам и изпраща в София, дълги години не е върнато на своя собственик и сведенията за него изчезват през 20-те г. на XX в.⁴⁸ Ръкописът обаче остава във владение на М. Хаджинеделчев. През 30-те години включените в сборника произведения от Константин Костенечки, както и ценната приписка, в която се откриват данни за гроба на патриарх Евтимий, за живота и дейността на Костенечки, са представени още веднъж пред обществеността от Г. Иванов,

⁴⁷ ИВАНОВ, Г. Исторически известия и предания из Ловешко. – В: *Известия на Историческото дружество в София*, № 4, 1915, с. 207–217. В статията е публикуван първият опис на сборника. По-пълно описание на съдържанието на ръкописа е издадено от самия Неделчев през 1938 г. Въз основа на двете описания ръкописът е класифициран и причислен към трети тип сборници със смесено съдържание (вж.: MILTENOVA, A. *South Slavonic apocryphal collections*. Sofia: ИЦ „Боян Пенев“, 2018, с. 101–103).

⁴⁸ За издирването на това копие и на самия ръкопис вж. повече: НЕНЧЕВА, Е. Загадка в одной рукописи. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, с. 251–264.

първият директор на ловешкия музей, местен краевед и любител археолог.⁴⁹ Според неговите наблюдения, в сбирката на Неделчев са били включени „сборниче от катавасии и хвалителни стихире (малък формат, текст 11 на 6 см., 32 листа, мека кожена подвързия), която включвала гръцки текстове, писани със славянски букви, както и още една книга – Ирмология (малък формат, текст 9 на 6, листове 37, крайните отпаднали, кожена подвързия върху мукава... Тия два ръкописа могат да се отнесат към началото на XIX в.“⁵⁰. Според описа на славянските и гръцки ръкописи в РИМ-Ловеч⁵¹ тези ръкописи днес не са част от колекцията на музея (въпреки че там са описани няколко химнографски сборника: № 14 – катавасийник на Павел йерей от 30-те г. на XIX в.⁵²; № 24 – псалтикиен катавасник, гръцки, от нач. на XIX в.⁵³; № 25 – химнографски сборник, гръцки и български, от 30-те и 40-те години на XIX в., на поп Лукан Лилов⁵⁴). Местонахождението на двата ръкописа, за които пише Г. Иванов в момента е неизвестно, не е ясно и дали изобщо някога са попадали в музейната сбирка.

В съвременния опис на ръкописната сбирка на музея, издаден през 2022 г., се дават сведения за няколко ръкописа, дарени от М. х. Неделчев:

1. Четириевангелие от края на XVI – началото на XVII в.⁵⁵

2. Псалтикиен ирмологий (гръцки) от 30-те–40-те години на XIX в.⁵⁶, където има бележка на л. 1а „подалъ на музея при „Наука“ Михаил Х. Неделчев“ (на същия лист има и печат на читалище „Наука“ и дата от 28.02.1895 г.). Въпреки че не може да се установи дали печатът е поставен по същото време, когато е извършено дарението, отворен остава и въпросът дали и други от дарените около 1895 г. ръкописи, за които няма сведения за произход, не са принадлежали също към колекцията на Неделчев. Ръкописът съдържа VII+183+8+1 листа хартия, размери 147 × 95 мм. Размерите и броят листове се различават значително от данните, посочени в статията на Г. Иванов за видяната от него „ирмология“ в „малък формат“.

3. Дамаскин (Ловешки) от 1695 г.⁵⁷ В описа е отбелязано, че: „В книгата има малък етикет, на който е отбелязано, че тя е подарена на читалището „за музея“ от известния ловчанлия Михаил х. Неделчев“, с дата 12.V.1944 г.

⁴⁹ ИВАНОВ, Г. Елинизмът в Ловчанска епархия по време на турското владичество. – В: *Ловеч и Ловчанско*. Т. 3. София: Ловчанско културно-благотворително дружество, 1931, с. 5–31.

⁵⁰ Пак там, с 13.

⁵¹ *Славянски и гръцки ръкописи в регионален исторически музей – Ловеч / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech*. Съст. Б. Христова (и др.). София: Логис, 2022 г.

⁵² Пак там, с. 97–100.

⁵³ Пак там, с. 129–130.

⁵⁴ Пак там, с. 131–137. Сборникът съдържа 36 листа, но размерите му (210 × 160 мм), както и съдържанието му не отговарят на описаното от Г. Иванов.

⁵⁵ Пак там, № 4, с. 41–47.

⁵⁶ Пак там, № 26, с. 138–140.

⁵⁷ Пак там, № 6, с. 55–60.

4. В данните за историята на требник и номоканон от 1618 г.⁵⁸ присъства и инвентарен номер в сбирката на Ловешкия исторически музей, под който се съхранява „препис от текста на Номоканона, направен от Михаил Хаджинеделчев „през 1942 г.“ – 109 карирани листа изписани от едната страна, с черно мастило“. Наличието на този препис повдига въпроса за това дали требникът с номоканон, който е заведен в Регионалния исторически музей на 20.01.1975 г. без данни за притежатели, според опис не е бил част от колекцията на Неделчев, който би трябвало да има достъп до него в продължение поне на няколко месеца, за да осъществи преписа. Възможно е този препис да е бил подготвен за изпращане на учен, чието име днес е неизвестно.

Според Ив. Лалев към колекцията на М. х. Неделчев би трябвало да се отнесат

...редица ценни писмени паметници, между които нашумелият в последно време „Сборник Михаил Хаджинеделчев“. С непреходна историческа стойност са дарените от Хаджинеделчев и запазени до днес пергаментни листове от времето на Иван Александър, пълен требник с номоканон, продукт на Етрополската калиграфско-художествена школа (XVII в.), няколко дамаскина (XVIII в.) и голям брой старопечатни книги.⁵⁹

Днес в колекцията на музея, по данни от опис от 2022 г., присъстват 6 пергаментни листа от осмогласник от средата на XIII в., за които се отбелязва, че са били подарени на Ловешкото читалище „Наука“ на 28 февруари 1895 г. и са били заведени като „Литюргия на св. Ив. Златоуста“ от XIV в.⁶⁰ Не са посочени данни за дарителя. Листовите са предмет на няколко публикации.⁶¹

Днес съдбата на много от ръкописите от колекцията на Михаил Хаджинеделчев е неизвестна, запазените данни за нея са фрагментарни. Пример за това е съдбата, която сполетява притежавания от него сборник със смесен състав. Хаджинеделчев има голямо желание да го издаде, тъй като смята, че книгата съдържа важни данни както за българската средновековна история, така и за родния Ловеч. През 1938 г. той публикува отново опис (втори и по-малко известен от първия, но по-точен, макар и отново с пропуски) на съдържанието на ръкописа, вероятно свързан или с предстоящото му даряване на музейната сбирка, или с желанието на колекционера той да бъде издаден. След Втората световна война, въпреки че сбирката на музея оцелява, следите на ръкописа се губят. Съдържанието му продължава да предизвиква интереса на учените – Б. Ст. Ангелов му посвещава специална публикация, някои издадени от Й. Иванов текстове от сборника са изследвани от К. Куев и Ив. Дуйчев. Още до-

⁵⁸ Пак там, № 5, с. 48–54.

⁵⁹ ЛАЛЕВ, Ив. *Исторически музей – Ловеч (1895–2005)*. Велико Търново: Витал, 2007, с. 98–99.

⁶⁰ *Славянски и гръцки ръкописи...*, с. 25–28.

⁶¹ Вж. Библиография – пак там, с. 28.

като е бил притежание на Михаил Хаджинеделчев, сборникът е бил в тежко общо състояние. В описа се дават сведения за липсата на корици, от запазените 4 факсимисимилета личи, че някои от листовите са били откъснати от книжното тяло. Възможно е след постъпването си в музея ръкописът да се е разпаднал и частите му да са били изгубени по време на няколкото премествания на музейните колекции в гр. Ловеч през годините.

Заклучение

Дарителството и предоставянето срещу заплащане на ръкописи и ценни издания от двамата колекционери за сбирките на НБКМ и на регионалния исторически музей в Ловеч се свързва с тяхното желание да представят пред обществеността резултатите от своята дейност, която носи нови данни и важни разкрития за миналото на гр. Враца и гр. Ловеч.

Михаил Хаджинеделчев свързва неизменно, макар и погрешно, съдържанието на изчезналия днес сборник със смесен състав, както и на други ръкописи от своята сбирка, с изгубеното, но значимо книжовно наследство на манастира „Св. Богородица Ястреб“ край Ловеч – последната, според него, връзка със славните времена на Второто Българско царство. Но относително точният, макар и непрофесионален опис на ръкописа, който издава през 1938 г., спомага за класификацията на сборника десетилетия по-късно. Ръкописната колекция на РИМ-Ловеч, към която днес принадлежат 4 ръкописа от колекцията на М. Хаджинеделчев, предизвиква все по-голямо внимание сред учените, каквото е било и желанието на самия Хаджинеделчев.

Тодораки Хаджитошев, който наследява колекционерската страст от своя дядо, събира и предоставя на Народната библиотека и Народния музей през 1893 г. „всичко ценно, което говори за живота на нашите бащи, което илюстрира нашето минало, което повествува за умственото, економическото и историческото положение на нашия многострадален народ“. Първата история на гр. Враца е написана от Йордан Попгеоргиев малко след смъртта на Тодораки Хаджитошев през 1902 г. Попгеоргиев използва за информация основно богатия архив на Хаджитошеви, който пази паметта за миналото на града и може да се предположи, че е събиран и предоставен на изследователя (а и на други проучватели по-късно) именно с цел да бъде представена гледната точка на фамилията Хаджитошеви към историята на града. Архивът свидетелства за високото самочувствие и съзнанието за собственото място на членовете на фамилията (и най-вече на Тодораки Хаджитошев) в редица (предимно политически и църковни) събития, случили се в края на XVIII и началото на XIX в. в гр. Враца, без да бъде пренебрегвана неговата стойност и като свидетелство за икономическата история на града.

Съставът на тук представените две ръкописни сбирки позволява да получим, макар и частична представа за богатството и важността на ръкописния фонд, който е бил съхраняван в частни ръце в гр. Враца и гр. Ловеч и техните околности.

Студията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, дог. № ДСД-10/28.10.2022.

ЛИТЕРАТУРА

Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. София: Д-р Петър Берон, 1988. [*Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya. Uchiteli, sveshtenizsi, monasi, lekari, aptekari, pisateli, izdateli, knizhari, targovzsi, voenni. Entsiklopediya*. Sast. N. Genchev i K. Daskalova. Sofia: D-r Petar Beron, 1988.]

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. (и др.). *Семеен архив на Хаджитошеви*. Т. 1 (1751–1827). София: Издателство на БАН, 1984. [*VAZVAZOVA-KARATEODOROVA, K. Semeen arhiv na Hadzhitoshevi*. Т. 1 (1751–1827). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1984.]

ГОШЕВ, Ив. Църковни старини из Врачанска епархия. – В: *Годишник на СУ. VI. Богословски факултет*. София, 1934, с. 1–54. [*GOSHEV, Iv. Tsarkovni starini iz Vrachanska eparhiya*. – V: *Godishnik na SU. VI. Bogoslovski fakultet*. Sofia, 1934, s. 1–54.]

ДАСКАЛОВ, Хр. Н. *Автобиография (1843–1910)*. Враца: Регионален исторически музей, 2024. [*DASKALOV, Hr. N. Avtobiografiya (1843–1910)*. Vratsa: Regionalen istoricheski muzey, 2024.]

ИВАНОВ, Г. Елинизъмът в Ловчанска епархия по време на турското владичество – В: *Ловеч и Ловчанско*. Т. 3. София: Ловчанско културно-благотворително дружество, 1931, с. 5–31. [*IVANOV, G. Elinizmat v Lovchanska eparhiya po vreme na turskoto vladichestvo*. – V: *Lovech i Lovchansko*. Т. 3. Sofia: Lovchansko kulturno-blagotvoritelno druzhestvo, 1931, s. 5–31.]

ИВАНОВ, Г. Исторически известия и предания из Ловешко. – *Известия на Историческото дружество в София*, 4, 1915, с. 207–217. [*IVANOV, G. Istoricheski izvestiya i predaniya iz Loveshko*. – *Izvestiya na Istoricheskoto druzhestvo v Sofiya*, 4, 1915, s. 207–217.]

ЙОРДАНОВ, В. *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ (1879–1929)*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017. [*YORDANOV, V. Istoriya na Narodnata biblioteka v Sofiya. Po sluchay 50-godishninata i (1879–1929)*. Sofia: Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 2017.]

ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*. Т. 1. (*От Римската епоха до Освобождението*). София: Б. и., 1937. [*YOTSOV, D. Kulturno-politicheska istoriya na Vratsa*. Т. 1. (*Ot Rimskata epoha do Osvobozhdenieto*). Sofia: B. i., 1937.]

ЛАЛЕВ, И. *Исторически музей – Ловеч (1895–2005)*. Велико Търново: Витал, 2007. [*LALEV, I. Istoricheski muzey – Lovech (1895–2005)*. Veliko Tarnovo: Vital, 2007.]

НЕНЧЕВА, Е. Загадка в одной рукописи. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, с. 251–264. [*NENCHEVA, E. Zagadka v odnoy rukopisi*. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, s. 251–264.]

СТОЯНОВА, Н. Врачанската фамилия Хаджитошеви и нейните ктитори

ски и спомоществователни мисии. – В: *Дарителство и благотворителност в България – традиции и съвременност. Сборник с доклади от национална научна конференция, Хасково 20–21.04.2023 г.* (София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2024, с. 76–89. [STOYANOVA, N. Vrachanskata familiya Hadzhitoshevi i neynite ktitorski i spomoshtestvovatelni misii. – V: *Daritelstvo i blagotvoritelnost v Bulgariya – traditsii i savremennost. Sbornik s dokladi ot natsionalna nauchna konferentsiya, Haskovo (20–21.04.2023).* Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2024, s. 76–89.]

Славянски и гръцки ръкописи в Регионален исторически музей – Ловеч / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech. Съст. Б. Христова (и др.). София: Логис, 2022 г. [*Slavyanski i gratski rakopisi Regionalen istoricheski muzey – Lovech / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech.* Sast. B. Hristova (i dr.). Sofia: Logis, 2022.]

ТАРАШОЕВА, В., К. МИРЧЕВА, В. ХАРИЗАНОВ, Н. ДОЙНОВ. *Семеев архив на Хаджитошеви*. Т. 2 (1827–1878). Враца: Бг Принт, 2002. [TARASHOEVA, V., K. MIRCHEVA, V. HARIZANOV, N. DOYNOV. *Semeen arhiv na Hadzhitoshevi*. Т. 2 (1827–1878). Vratsa: Bg Print, 2002.]

ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Издание на Народна библиотека – София, Държавна печатница, 1910. [TSONEV, B. *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofiya*. Т. 1. Sofia: Narodna biblioteka – Sofiya, Darzhavna pechatnitsa, 1910.]

ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София: Издание на Народна библиотека – София, Държавна печатница, 1923. [TSONEV, B. *Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka*. Т. 2. Sofia: Narodna biblioteka – Sofiya, Darzhavna pechatnitsa, 1923.]

MILTENOVA, A. *South Slavonic apocryphal collections*. Sofia: ITs “Boyan Penev”, 2018.

TWO FORGOTTEN MANUSCRIPT COLLECTIONS OWNED BY TWO ANTIQUARIANS FROM VRATZA AND LOVECH.

Abstract. This article attempts to reconstruct (partially) the composition of the manuscript collections owned by Todoraki Hadzhitoshev from Vratza (the manuscripts received at the National Library “St. Cyril and Methodius”) and Mihail Hadzhinedelchev, which is part of the collection of the Regional Museum of History – Lovech.

Keywords: Todoraki Hadzhitoshev, Mihail Hadzhinedelchev, manuscript collections

Elisaveta Nencheva, PhD

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: elis.nencheva@abv.bg

Елена Узунова, доц. д-р
независим учен (България)

ИЗДАТЕЛЯТ АВЕРКИЙ ПОПСТОЯНОВ И НЕГОВИТЕ СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ

(По материал от изданието „Житие на Григорий архиепископ Омиритски“, Белград, 1852 г)

Резюме. В статията се представя българското старопечатно издание „Житие на Григорий Омиритски“, подготвено от Аверкий Попстоянов, игумен на Осоговския манастир „Св. Йоаким Осоговски“ – Сарандапор, и останало единствено във възрожденската печатна традиция. Средствата за отпечатването на книгата са събрани от спомоществатели от цялата българска етническа територия. Сред тях са възрожденски учители, духовници, монаси, книжовници, превърнали се през следващите години в едни от известните дейци на Българското възраждане.

Ключови думи: Рилски манастир, жития, Обявления за български възрожденски издания, българска старопечатна книга, спомоществатели

В южнославянската ръкописна традиция житието на Григорий архиепископ Омиритски не е от най-често преписваните и разпространявани текстове. Според проучванията на проф. Климента Иванова¹ това съчинение е запазено в съхранени досега паметници от последните десетилетия на XIV в. докъм втората половина на XVI в. В справочници Григорий Омиритски е отбелязан и като „Григентий еп. Тифаренски в Етиопия, препод.“. В текста тук ще бъде ползвано името му според оригиналното название на духовника, споменато в изворите.

В справочника на Кл. Иванова² са посочени около 7 ръкописа, като най-старият славянски познат засега препис е от сбирката на манастир Високи Дечани (№ 98) с датировка от 90-те години – края на XIV в. (1385–1395 г.) – превод, извършен вероятно от сръбския книжовник Антоний (Антоние) Багаш³ в Света гора.

¹ ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheka Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.

² ИВАНОВА, Кл. Цит. съч., с. 367.

³ Има две основни хипотези за името на преводача на Житието – Антоний Багаш и инок Андроник. Първата е изказана от Анатолий А. Турилов (ТУРИЛОВ, А. Алексий, человек Божий – Анфим Анхальский. – В: *Православная энциклопедия*. Т. 2. Москва: Православная энциклопедия, 2001, с. 616). Герольд И. Вздорнов предполага, че преводачът е инок Андроник от Лаврата „Св. Атанасий“ (ВЗДОРНОВ, Г. И. Роль славянских монастырских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления

Един от важните ръкописи, съдържащи „Житие на Григорий (Григентий) Омиритски“ е от края на XV в. – началото на XVI в. Ръкописът е от сбирката на Музея на Сръбската православна църква, сбирка Груич, № 96. Запазена е бележка на книжовника Онуфрий, че е преписан в Осоговския манастир при игумена Гавриил и при еклесиарха Матей. Този ръкопис е важен за разглежданата проблематика, защото е със сигурен произход от Осоговския манастир, чийто игумен от 1858 до 1878 г. е Аверки Попстоянов.

Изследваното тук издание на Аверкий Попстоянов е единствената публикация на житието на св. Григорий Омиритски през епохата на българската старопечатна книжнина и представлява интерес не само като издателски факт, но и по отношение на историята и разпространението на това произведение в старата южнославянска литература.

През годините библиографията за духовника Аверкий Попстоянов⁴ се разраства, защото постепенно се увеличава и научният интерес към този възрожденски деец, първоначално недооценяван като голям представител на българската просвета и книжнина, като борец за национална, духовна, църковна и политическа самостоятелност.

Роден през 1802 г. в семейството на свещеник поп Стоян в Дупница, обучавал се там и после в Рилския манастир, където получава и монашески сан, Аверкий методично се подготвя за изпълняването на голямата задача на живота си – да бъде учител на младото поколение, просветител и наставник за духовното усъвършенстване на българите.⁵ Много години той развива дейност като свещенослужител-таксидиот. В периода на игуменствуването си Аверкий е и монах в братството на Рилския манастир, а негов духовен учител и приятел е книжовникът и виден представител на риломанастирското братство – отец Неофит Рилски.

русских рукописей на рубеже XIV–XV вв. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 23. Ленинград, 1968, с. 180).

⁴ ВЕЛЕВ, С. Аверкий П. Стоянов. (По случай 25-годишнината от смъртта му.) – *Училищен преглед*, XI, 1906, кн. 7, с. 703–743; СТЕФАНОВ, И. Аверкий П. Стоянов като писател и обществен деец. – *Училищен преглед*, XI, 1906, кн. 7, септ., с. 729–743; ШИШМАНОВ, И. Нови студии из областта на Българското възраждане. – *Сборник на Българската академия на науките*. Кн. 21, София: б. и., 1926, с. 152, 153, 175, 178, 181, 182, 189, 221, 223, 238, 297, 298, 374, 401, 402, 416, 418, 431, 432; КАЦАРСКИ, Н., архим. Монах Аверкий Попстоянов – възрожденски учител, книжовник и революционер. – В: *Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго*. Юбилеен сборник по случай 100 години от Освобождението. София: Синодално изд., 1981, с. 147–163; МЕДЖИДИЕВ, А. *Дупница и бележити дупничани през епохага на Възраждането*. Издание на дупнишкото читалище „Напредък“, 1940, с. 143–156; КИРИЛОВА, Е. Забравеният възрожденски учител и книжовник Аверкий П. Стоянов. – В: *Годишник*. Педагогически колеж „Св. Иван Рилски“ – Дупница, [2], 2003/2004, с. 209–214; ЦАНЕВ, Д. Ранното откриване на будителя от Възраждането Аверкий Попстоянов. – *Богословска мисъл*, 11, 2006, кн. 1-4, с. 187–194, и др.

⁵ Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (БИА), фонд 148 Аверкий Попстоянов; БИА ПА 4715–1719, 4746 и ПВ 1876–1900; *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив*. Книга III (от фонд № 87 до фонд № 177). София: Наука и изкуство, 1970, с. 111–112.

И така, двадесет години (1858–1878) той игуменства в манастира „Св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски)“ край село Крива паланка, а след Руско-турската война от 1877–1878 г. до края на живота си през 1881 г. Аверкий Попстоянов е игумен на Жаблянския манастир „Св. Йоан Предтеча“ в Конявската планина. През всичките години от активния си живот на духовник Аверкий не прекъсва контактите си с братството на Рилския манастир.

Подготовката за отпечатването на книгите в епохата на Възраждането е доста труден и нерядко продължителен процес, свързан с необходимостта от събиране на финансови средства.⁶ За отпечатването на житието, което става книжовен факт през 1852 г., рилският монах Аверкий, вече учителстващ в Кюстендил, е отпечатал в Рилския манастир още през октомври 1850 г. „Обявление“⁷ за събиране на спомоществатели. По всяка вероятност тогавашният учител от Кюстендил е посещавал Осоговския манастир, където се е запознал с ръкописите в манастирската библиотека, сред които и преписът на житието на Григорий Омиритски, изписан от книжовника Онуфрий. В архивите на монасите Неофит Рилски и Аверкий Попстоянов има разменени писма за идеята на Аверкий да отпечата в Цариград „Житието“. Запазено е писмо от 26 октомври 1836 г., в което Аверкий Попстоянов кани Неофит Рилски за „книжовно предприятие“⁸. Така в подготвеното обявление за събиране на помощи по отпечатването на книгата се представя цялостното бъдещо издание, а в края му се дават типографските сведения:

(...) такава прочее книга ще се издаде, на която величината ще излезе до 55 коли и цената ѝ се определи 20 гроша с повезия мукава, заради която се призиват спомоществатели, и кой иска и желае да я придобие, като си напише честното име което има, по обичаю да се нащампа в книгата за вечно воспоминание ще заплати напред 5 гроша, а другите 15 гроша кога приеме книгата. И здравствуйте.

В манастире Рилстей, 1850 октоврия 26
Аверкий, монах рилский⁹

⁶ Има доста богата библиография за проучванията в областта на спомоществателството през Възраждането: СТОЯНОВ, М. Спомоществатели в българските възрожденски книги. – В: *Букви и книги: Студии по история на бълг. Писменост*. София: Наука и изкуство, 1978; ЛЕКОВ, Д. Спомоществатели. – В: *Литература. Общество. Култура*. София: Народна просвета, 1982, с. 136–168; ЛИКОВСКИ, Н. Спомоществателството за българските книги. – *Добриня*, г. 1, бр. 3, 9 апр. 1995, с. 1,7; ТОМОВА, Н. Спомоществателство и спомоществатели (на книгоиздаването през Възраждането), Ахъ-Челебийско. – *Годишник*. ПУ „Паисий Хилендарски“. Филиал Смолян, 2 [2003], 2004, с. 92–97; КАПРАЛОВА, Н. Спомоществателството за шест учебника по география от първата половина на XIX век. – *Език и литература*, LVI, 2014, кн. 3-4, , с. 107–113, и др.

⁷ ДАНОВА, Н. и др. *Обявления за български възрожденски издания*. София: УИ „Св. Климент Охридски“; АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.

⁸ Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА), фонд 54, Неофит Рилски, ПА 4738.

⁹ ДАНОВА, Н. и др. *Обявления*, с. 118–120, сн. 34 и 34а.

В традициите на българската старопечатна книжнина заглавието на изданието е:

„ЖИТИЕ Святаго Григория, архиепископа Омиритского и прение с евреина, именуемаго Ервана. Приложиха се на край и други чудни сказания заради Антихриста и някои християнски должности, собрано и составлено на славенобългарский язык от Аверкия П. С., монаха рилского; с благословением же Белоградскаго архиепископа и всея Сербии митрополита господина Петра напечатя ся. в Белий град у книгопечатня Княжества Сербий, 1852“. Книгата съдържа около 200 страници.

След заглавната страница е публикувано посвещение към митрополита Авксентий Велешки – „заради неговата ко мне отеческа любов и благотетелна наклонност, с високопочитание и благоговейност“.

На л. I–IV Аверкий Попстоянов отпечатва пространно предисловие към читателя:

(...) Обаче заради простия народ, който има обичай, като слуша такиве прелестни думи, да се води като вода, или като дървесно листвие и от малок ветар да се колеба, измислих да соберем в кратце тая книжка от книги славенски и гречески, и да я преведем на наш Славенобългарский язык, Ще намериш житието на светаго Григория Омиритского, и ще видиш каков е чуден бил человек, и какво е имал дерзновение у Бога и какви е ужасни знамения и чудеса направил пред човеците (...)

Първоначалните дирения на източниците за печатното издание на „Житието на св. Григорий Омиритски“ сочат, че освен ръкописът, създаден и използван в Осоговския манастир, най-близък първоизточник може да бъде и текстът на житието от Димитрий Ростовски (Даниило Савич Туптало).

Според сведенията в труда на Маньо Стоянов „Българска възрожденска книжнина“¹⁰, регистрирал изданието под № 7372, за книгата са се записали спомоществатели за 1271 екземпляра. Списъкът на спомоществателите в края на тома е със заглавие „Расписание честните имена на благоговейнейшите и любородните спомоществатели, които са помогнали за изданието на тая книга“. В студията на Маньо Стоянов „Спомоществатели в българските възрожденски книги“ и в списъка му с книги, издадени с финансовата помощ на българите, изданието на монах Аверкий е под № 54. Сред броя на заявените екземпляри са отбелязани следните селища и манастири: Рилски манастир (включително от с. Рила са се включили миряни и инокините с ученичките си от някои от метосите в областта) – 69; Кюстендил и околните селища – 115, Пирот – 18, Видин – 34, Пловдив – 32, Хасково – 40, Казанлък – 40, Търново – 32, Пазарджик – 24, Габрово – 118, Лясковец – 49, Котел – 40, Тетевен – 24 и много други

¹⁰ СТОЯНОВ, М. Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на български книги и периодични издания. 1806–1878. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, XIV, 664 с., с ил., 12 л. факс.; Т. 2., 1959, VIII, 959 с.

населени места, основно западнобългарски и балкански селища. В голяма част от включените населени места като спомоществователи фигурират имената на рилски монаси, вероятно таксидиоти – например духовникът Акакий Рилец, Кесарий монах Рилски, Ксенофонт Рилски и неговия брат Петър, Епифаний Рилски, духовникът Киприян Рилец, отец Теофил монах Рилски и др. Като спомоществователи са посочени и монаси и духовници от Зограф (например Епифаний Зографски) и Хилендар (духовниците Иларион Хилендарец, Даниил Хилендарец), игумените на манастирите Зръзей, Слечче, Дебърския, Лешочкия край Тетово, някои от важните старопланински манастири – Троянския, Гложенския, манастирът Седемте престола. В раздела за спомоществователите от с. Рила са споменати като дали средства за по една книга учителките игумения госпожа Сосана, госпожа Евтимия, госпожа Кириакия Мелания, Гепсимия и още пет-шест жени. Спомоществователки са споменати и в други краища на българските земи, например в Пловдив, Хасково (8 жени, записани с личните и фамилните си имена), Габрово, Тетевен. В Дупница живее семейството на Аверкий Попстоянов и част от роднините му също са спомоществователи – Тасо поп Стоянов, брат на издателя, за сина си Захарий, братанецът (племенникът) Михалчо Николов Попстоянов за сина си Симеон. В Кюстендил, където Аверкий учителства в годините на подготовка на изданието си, е записана голяма група занаятчии, платили за по два екземпляра от книгата, чорбаджиите в Кюстендил, епитропите на църквата и на училището, които също поръчват книгата за синовете си. В Скопие като спомоществовател е записан Йордан хаджи Константинов-Джинот от Велес, а в Копривщица е записан Йоаким Груев (учител славенобългарски и гречески) и Лулчо, бащата на бъдещия революционер Тодор Каблешков. В Габрово, от Сокологабровския манастир, е дал пари и архимандрит Йосиф Соколски.

В колекцията „Български старопечатни книги“ на Националната библиотека книжовният паметник е със сигнатура Ст. 52.236.

Заедно с текста на житието в старопечатното издание на Аверкий Попстоянов са включени и четири прения с евреина Ерван, както и молитва на св. Григорий Омиритски. Тези допълнения към житието могат да бъдат предмет на бъдещо изследване.

От направените предварителни наблюдения конкретното старопечатно издание може да се разглежда в няколко основни посоки – в областта на книгознанието като книжовен факт, отразяващ социалните характеристики на спомоществователите от различните краища на българската етническа територия. От гледна точка на текстологията може да се предприеме издирване на източниците за текста на отпечатаното житие на Григорий Омиритски, както и за текстовете, включени като допълнителни книги в старопечатното издание. Текстът вероятно би представлявал интерес и за историята на българския език и литература в епохата на Възраждането.

ИЗВОРИ

Български исторически архив (БИА), фонд 148. Аверкий Попстоянов.

БИА колекция ПА4715 – 1719, 4746.

БИА колекция ПВ 1876 – 1900.

БИА, фонд 54. Неофит Рилски, ПА 4738.

Ст. 52. 236.

ЖИТИЕ Святого Григория, архиепископа Омиритского и прение с евреина, именуемаго Ервана. Приложиха се на край и други чудни сказания заради Антихриста и някои християнски должности, собрано и составлено на славеноболгарский язык от Аверкия П. С., монаха рилскаго; с благословением же Белоградскаго архиепископа и всея Сербии митрополита господина Петра напечатан ся. – В Белый град: у книгопечатня Княжества Сербий, 1852.

ЛИТЕРАТУРА

ВЕЛЕВ, С. Аверкий П. Стоянов (По случай 25-годишнината от смъртта му). – *Училищен преглед*, XI, 1906, кн. 7, с. 703–743. [VELEV, St. Averkii P. Stoyanov (Po sluchay 25-godishninata ot smartta mu). – *Uchilishten pregled*, XI, 1906, kn. 7, s. 703–743.]

ВЗДОРНОВ, Г. И. Роль славянских монастырских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления русских рукописей на рубеже XIV–XV вв. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 23. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1968. [VZDORNOV, G. I. Rol slavyanskih monastirskih masterskih pisma Konstantinopolya i Afona v razvitiy knigopisaniya i hudozhestvennogo oformleniya russkih rukopisey na rubezhe XIV–XV vv. – V: *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*. T. 23. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otделение, 1968.]

ДАНОВА, Н. (и др.). *Обявления за български възрожденски издания*. София: УИ „Св. Климент Охридски“; АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999. [DANOVA, N. (i dr.). *Obyavleniya za balgarski vazrozhdenski izdaniya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”; AI “Prof. Marin Drinov”, 1999.]

ИВАНОВА, К. *Bibliotheka Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008. [IVANOVA, K. *Bibliotheka Hagiographica Balcano-Slavica*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2008.]

КАПРАЛОВА, Н. Спомоществователството за шест учебника по география от първата половина на XIX век. – *Език и литература*, LVI, 2014, кн. 3–4, с. 107–113. [KAPRALOVA, N. Spomoshtestvovatelstvo za shest uchebnika po geografii ot parvata polovona na XIX vek. – *Ezik i literatura*, LVI, 2014, kn. 3–4, s. 107–113.]

КАЦАРСКИ, Н. архим. Монах Аверкий Попстоянов – възрожденски учител, книжовник и революционер. – В: *Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго. Юбилеен сборник по случай 100 години от Освобождението*. София: Синодално издателство, 1981, с. 147–163. [KACARSKI, N., arhim. Monah Averkii Popstoyanov – vazrozhdenski uchitel, knizhovnik i revolyucioner. – V: *Carkvata i saprotivata na balgarskiya narod sreshtu osmanskoto igu. Yubileen sbornik po sluchai 100*

godini ot Osvobozhdenieto. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1981, s. 147–163.]

КИРИЛОВА, Е. Забравеният възрожденски учител и книжовник Аверкий П. Стоянов. – *Годишник. Педагогически колеж „Св. Иван Рилски”* – Дупница, [2], 2003/2004, с. 209–214. [KIRILOVA, E. Zabraveniyat vazrozhdenski uchitel i knizhovnik Averkii Popstoyanov. – V: *Godishnik. Pedagogicheski kolezh “Sv. Ivan Rilski”* – Dupnitsa, [2], 2003/2004, s. 209–214.]

ЛЕКОВ, Д. *Литература. Общество. Култура. Литературно-социологически и литературноисторически проблеми на Българското възраждане*. София: Народна просвета, 1982. [LEKOV, D. *Literatura. Obshtestvo. Kultura. Literaturno-sociologicheski i literaturnoistoricheski problemi na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Narodna prosveta, 1982.]

ЛИКОВСКИ, Н. Спомоществателството за българските книги. – *Добринна*, г. I, 1995, бр. 3, (9 април). [LIKOVSKI, N. Spomoshtestvovatelstvoto za balgarskite knigi. — *Dobrina*, g. 1, 1995, br. 3 (9 april).]

МЕДЖИДИЕВ, А. *Дупница и бележити дупничани през епохага на Възраждането. Принос към историята на гр. Дупница*. Издание на дупнишкото читалище „Напредък“, 1940. [MEDZHIDIEV, A. *Dupnitsa s belezhiti dupnichani prez epochata na Vazrazhdaneto: Prinost kam istoriyata na gr. Dupnica*. Izdanie na dupnishkoto chitalishte “Napredak”, 1940.]

ОБЗОР на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив. Книга III (от фонд № 87 до фонд № 177). София: Наука и изкуство, 1970. [OBZOR na arhivnite fondove, kolekcii i edinichni postapleniya, sahranjavani v Balgarskiya istoricheski arhiv. Kniga III (ot fond 78 do fond 177). Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.]

СТЕФАНОВ, И. Аверкий П. Стоянов като писател и обществен деец. – *Училищен преглед*, XI, 1906, кн. 7, с. 729–743. [STEFANOV, I. Averkii P. Stoyanov kato pisatel i obshtestven deec. – *Uchilishten pregled*, XI, 1906, kn. 7, s. 729–743.]

СТОЯНОВ, М. *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на български книги и периодични издания. 1806–1878*. Т. 1–2. София: Наука и изкуство, 1957–1959. [STOYANOV, M. *Balgarskata vazrozhdenska knizhnina: analitichen repertoar na balgarski knigi i periodichni izdaniya. 1806–1878*. Т. 1–2. Sofia: Nauka i izkustvo, 1957–1959.]

СТОЯНОВ, М. Спомощстватели в българските възрожденски книги. – В: *Букви и книги. Студии по история на българската писменост*. София: Наука и изкуство, 1978. [STOYANOV, M. Spomoshtestvovateli v balgarskite vazrozhdenski knigi. – V: *Bukvi i knigi. Studii po istoriya na balgarskata pismenost*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.]

ТОМОВА, Н. Спомоществателство и спомощстватели (на книгоиздаването през Възраждането), Ахъ-Челебийско. – *Годишник – Пловдивски университет Паисий Хилендарски. Филиал Смолян*. 2, 2004. [TOMOVA, N. Spomoshtestvovatelstvo i spomoshtestvovateli (na knigoizdavaneto prez Vazrazhdaneto), Aha-chelebiisko. – V: *Godishnik – Plovdivski universitet Paisii Hilendarski. Filial Smolyan*. 2, 2004.]

ТУРИЛОВ, А. Антоний (Антоние) Багаш – В: *Православная энциклопедия*. Т. 2. *Алексий, Человек Божий – Анфим Анхимальский*. Москва: Православная энциклопедия, 2004.

лопедия, 2001. [TURILOV, A. Antoniy (Antonie) Bagash – V: *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Т. 2. *Aleksiy, Chelovek Bozhii – Anfim Anhialskiy*. Moskva: Pravoslavnaya entsiklopediya, 2001.]

ЦАНЕВ, Д. Ранното откриване на будителя от Възраждането Аверкий Попстоянов. – *Богословска мисъл*, 11, 2006, кн. 1-4, с. 187–194. [TSANEV, D. Rannoto otkrivane na buditelya ot Vazrazhdaneto Averkii Popstoyanov. – *Bogoslovskaya missal*, 11, 2006, кн. 1-4, с. 187–194.]

ШИШМАНОВ, И. Нови студии из областта на Българското възрождение. – В: *Сборник на Българската академия на науките*. Кн. 21, София: б. и., 1926. [SHISHMANOV, I. Novi studii iz oblasti na Balgarskoto vazrazhdane. – V: *Sbornik na Balgarskata akademiya na naukite*. Кн. 21, Sofia: б. и., 1926.]

THE PUBLISHER AVERKIY POPSTOYANOV AND HIS SPONSORS

(Based on material from the old printed book *Vita of Archbishop Grigory of Omit, Belgrade, 1852*)

Abstract. The article presents the Bulgarian old printed edition – Life of Grigoriy Omiritski, prepared by Averkiy Popstoyanov, abbot of the Osogovo Monastery “St. Joachim Osogovski,” and remaining the only one in the National Revival printing tradition. The funds for the printing of the book were collected by supporters from the entire Bulgarian ethnic territory. Among them are National Revival teachers, clergymen, monks, writers, who became in the following years some of the famous figures of the Bulgarian National Revival. **Keywords:** Rila Monastery, vita, Announcements for Bulgarian old printed books, Bulgarian old printed book, contributors

Elena Uzunova, Assoc. prof., PhD

E-mail: eluzbg@yahoo.com; e.uzunova@unibit.bg

Бойка Илиева, доц. д-р

Югозападен университет „Неофит Рилски“ (Благоевград, България)

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

ОПИТОМЯВАНЕТО НА ЖОРЖ САНД, ИЛИ ЗА СЕЛЕКТИВНАТА РЕЦЕПЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКАТА МОДЕРНОСТ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Резюме. Настоящата статия изследва рецепцията на Жорж Санд в българската възрожденска култура, разглеждайки я като процес на селективно усвояване на европейската модерност. Основната теза е, че българското общество от XIX век не възприема директно и в пълнота творчеството на Санд, а го „опитомява“, адаптирайки го към собствените си морални и идеологически норми. Изследването се опира на рецептивната естетика (Яус, Изер), теорията за превода като пренаписване (Льофевр), теорията на културния трансфер и полисистемната теория, за да покаже, че преводът функционира като активен механизъм на филтриране и пренареждане на чуждите текстове. В този контекст българските преводачи действат като културни медиатори, които подбират и адаптират произведенията на Санд според „хоризонта на очакване“ на възрожденския читател. Анализът показва, че в българската културна среда навлизат предимно морализаторски и пасторални творби, докато радикалните романи, поставящи въпроси за женската автономия, сексуалността и критиката на брака, остават извън преводния корпус. Това селективно присвояване трансформира образа на Санд – от социално критична еманципаторка в „безопасна“ моралистка, съвместима с патриархалните ценности на възрожденското общество. Същевременно преводите ѝ изпълняват важна културна функция: те въвеждат нови естетически модели, романтически мотиви и социална чувствителност, като подпомагат изграждането на националната литературна система. Рецепцията на Жорж Санд в Българското възраждане е строго селективна и адаптивна, тя допуска само онези елементи на европейската модерност, които могат да бъдат интегрирани в местния морален и културен контекст. Този процес разкрива по-общ механизъм на културно посредничество, при който модерността се усвоява не като пряк трансфер, а като трансформирано и идеологически пречупено явление.

Ключови думи: Жорж Санд, Българско възраждане, рецепция, преводна литература, културен трансфер

Предмет на изследването е българската възрожденска рецепция на френската романистка Жорж Санд – една от най-ярките и противоречиви фигури на европейския романтизъм. Текстът разглежда както начина, по който тя е възприемана в българската културна среда, така и механизмите, чрез

които преводната литература въвежда нови европейски теми, модели и естетически нагласи. Целите на изследването са няколко: да се проследи историческият контекст на появата на Жорж Санд в българското културно пространство, да се анализира как българските преводачи интерпретират творчеството ѝ – какви акценти избират и как адаптират текстовете ѝ към местната среда, да се оцени мястото ѝ в процеса на културно посредничество, чрез който българската литература усвоява елементи на романтическата естетика, нов тип социална чувствителност и модерни представи за женската субективност.

Две от фундаменталните функции на преводната литература са да посредничи при навлизането на новите европейски културни тенденции и да „захранва“ националната литературна система с престижни образци. Чрез преводите на произведения, създадени от жени, в българския културен контекст проникват тематични ядра и мотиви, характерни за европейското женско световъзприемане. Част от тази проблематика – често подложена на социално табуиране – навлиза значително по-късно в родната литература и през първите десетилетия на XX век все още се намира в процес на утвърждаване. Такива са например „познатите европейски теми за неудачен брак, личен избор, грях, покаяние и самоубийство“¹. Именно преводната литература първа артикулира тези „проблематични“ теми и по този начин подготвя терена за тяхната по-нататъшна локална интерпретация. Привързването към престижни преводни образци предоставя на утвърждаващите се женски гласове в българската литература удобен механизъм за самолегитимация. Следването на чужди модели е характерна стратегия за все още формиращата се женска литературна традиция, която „се чувства уютно вместена в позицията да подражава на всеки (сметнат като) достоен пример“². Подражанието на признати образцови творби носи и допълнителни предимства: то минимизира риска от обществено неодобрение и същевременно създава очакване за успех, аналогичен на този, постигнат от първообраза.

Статията се стреми да покаже какво е възрожденското „потребяване“ на един от най-ярките женски гласове в европейската литература на XIX век и дали той се вписва в тенденцията за еманципиране на някои табуирани от българското общество теми и морални представи.

Теоретични предпоставки

С метафората „опитомяване“ обозначавам процеса, чрез който една култура селективно адаптира, филтрира и морализира чужди литературни влияния, така че те да станат съвместими с местните ценности и социални норми. Настоящото изследване се опира на няколко взаимодопълващи се теоретични подхода, които позволяват да се анализира специфичният начин, по който българската възрожденска култура „опитомява“ Жорж Санд чрез

¹ СИМОВА, Ж. Евгения Марс – във и отвъд маргиналността. – В: *Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*. София: Алтера, 2009, с. 145.

² КИРОВА, М. Жените и канонът: мярката, която не е една. – В: *Неслученият канон*, с. 10.

селективна рецепция и преводна адаптация. Като основен методологичен хоризонт текстът се опира на рецептивната естетика, формулирана от Ханс Роберт Яус и Волфганг Изер. Според Яус литературната история трябва да бъде мислена като „процес на естетическа рецепция и продукция“³, а не като последователност от произведения. Централно е понятието *хоризонт на очакване*, което определя специфичния начин, по който дадена култура приема, филтрира или отхвърля чужди текстове. Статията ще се опита да покаже как възрожденската рецепция на Санд онагледява този селективен механизъм. Както отбелязва Изер, читателят „актуализира“ текста, като внася собствения си репертоар от исторически норми и ценности в акта на четене, т. е. извършва селекция и интерпретация, които са културно обусловени.⁴ Тази селекция е особено видима в практиката на българските преводачи. В контекста на възрожденската рецепция на Жорж Санд „опитомяването“ означава не просто табуиране на определени нейни произведения, а активно пренареждане на авторския образ от радикална романистка в „безопасна“ моралистка. Този процес предполага и привличането на друг ключов подход в проучването – концепцията за превода като пренаписване на Андре Льофевр. Според него преводът неизбежно е подчинен на „идеологическите и поетологическите ограничения“ на приемащата култура, при които френският учен описва като основни конституиращи фактори идеологията на преводача и доминиращата поетика в приемащата литература.⁵ Преводачите действат като контролиращи агенти, които адаптират чуждия текст към локалните норми. Тази перспектива позволява да се разбере защо българските преводачи избират именно онези творби на Санд, които утвърждават трудолюбието, нравствената чистота и патриархалните добродетели, докато игнорират нейните феминистки и социално критични романи.

В същото време подобна селективност може да се обясни и с теорията на културния трансфер⁶, която подчертава, че движението на идеи никога не е механично, а е съпътствано от „динамика на преосмисляне“, която включва процеси на адаптация, пренареждане и идеологическо филтриране. Културният пренос предполага по-скоро трансформация, отколкото опростено транспортиране: „Става въпрос по-малко за циркулацията на културни блага, а по-скоро за тяхното преосмисляне“⁷. В този смисъл бъл-

³ ЯУС, Х. Р. Литературната история като провокация към литературознанието. – В: Х. Р. ЯУС. *Исторически опит и литературна херменевтика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 48–49.

⁴ ISER, W. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978, p. 37.

⁵ LEFEVERE, A. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London & New York: Routledge, 1992, p. 31.

⁶ ESPAGNE, M., M. WERNER. La construction d'une référence culturelle allemande en France: genèse et histoire (1750–1914). – *Annales ESC*, 43, 1988, № 4, pp. 969–992.

⁷ ESPAGNE, M. La notion de transfert culturel. – *Revue Sciences/Lettres*, 2013, № 1: <https://doi.org/10.4000/rsl.219>.

гарската рецепция на Санд е показателна за възприемането на европейската модерност изобщо, което представлява не пряко усвояване, а нейното селективно преработване, съобразено с моралните и социалните приоритети на Възраждането.

Като теоретичен инструмент се използва и полисистемната теория на Итамар Евен-Зохар, според която в периоди на културно изграждане преводната литература заема „централна позиция“ в литературната система и изпълнява моделотворна функция.⁸ Българската възрожденска литература е именно такава система в процес на формиране, поради което преводите на Санд не само запълват жанрови и тематични празнини, но и участват в изграждането на нови естетически норми.

Не на последно място, изследването се опира и на феминистката литературна критика, която разглежда механизмите, чрез които женските автори биват „обезвредени“ или дисциплинирани в специфичния контекст на патриархалните култури. Както отбелязват Гилбърт и Губър, женското писане често се приема само когато е канализирано в приемливи форми, тъй като изискванията към него не са толкова въпрос на качество, а преди всичко на структурно подчинение, което от своя страна предполага вписване в образите, наложени от мъжете.⁹ Възрожденската рецепция на Санд потвърждава този модел: нейният образ е пречупен през морализаторска призма, а социално радикалните аспекти на творчеството ѝ са елиминирани.

Комбинацията от тези теоретични подходи позволява да се анализира българската рецепция на Жорж Санд не като пасивно възприемане, а като активен процес на културно посредничество, в който европейската модерност е селективно адаптирана, филтрирана и „опитомена“ според нуждите и ценностите на възрожденското общество.

Жорж Санд: гласът, който отказа да мълчи

Противоречивата френска писателка Амандин Ороп Люсил Дюпен (Amandine Aurore Lucile Dupin, 1804–1876), по-известна с творческия си псевдоним Жорж Санд (George Sand), успява да скандализира френските обществени нрави през XIX в. както с мъжкото си облекло, така и с фриволния си любовен живот (приписват ѝ се афери с Алфред дьо Мюсе, Александър Дюма-баща, Проспер Мериме, Фредерик Шопен, Ференц Лист, художника Шарл Маршал, както и с прочутата актриса от „Комеди Франсез“ Мари Дорвал). През 1831 г., на 27-годишна възраст, тя избира своя псевдоним Жорж Санд. „Санд“ произлиза от името на нейния любим и съавтор Жюл Сандо (Léonard Sylvain Julien Sandeau, 1811–1883)¹⁰, с когото по-рано публикуват съвместния си роман „Rose et Blanche“ (1831) под псевдонима „J. Sand“:

⁸ EVEN-ZOHAR, It. Polysystem Studies. – *Poetics Today*, Vol. 11, 1990, № 1, p. 47.

⁹ GILBERT, S., S. GUBAR. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press, 1979, pp. 20, 73.

¹⁰ Френски белетрист и член на Френската академия.

Името, което трябваше да стои върху печатните корици, не ме занимаваше особено. Така или иначе бях решила да остана анонимна. Първото произведение бе започнато от мен, после изцяло преработено от Жюл Сандо, на когото Дьолатуш даде името Жюл Санд. Това произведение доведе друг издател, който поиска още един роман под същия псевдоним. Аз бях написала „Индиана“ в Ноан и исках да го дам под същото име; но Жюл Сандо, от скромност, отказа да приеме авторството на книга, към която нямаше никакъв принос. Това не устройваше издателя. Името е всичко за продажбите и малкият псевдоним се беше развил добре, затова държаха да го запазят. Дьолатуш, след консултация, реши чрез компромис: Санд остава непокътнат, а аз ще взема друго собствено име, което да бъде само мое. Взех бързо и без колебание „Жорж“, което ми звучеше като синоним на „бериец“¹¹. Жюл и Жорж, неизвестни за публиката, можеха да минат за братя или братовчеди.¹²

В годината, в която се сдобива с ефектен псевдоним, писателката успява да получи и специален документ от префектурата на полицията в Индр – „разрешително за travestissement“ (permission de travestissement), което ѝ позволява да носи мъжки дрехи на обществени места. Мъжкото име и характерното облекло допринасят за изграждането на специфичния и неподражаем облик на писателката. Доста колоритно е описанието, което ѝ прави Балзак: „Представете си, казва той, свещеник с двойна брадичка, облечен в панталони на персийски търговец и във фрак на търговски пътник, да пуши цигара като файтонджия! При това и ругае като файтонджия“. Съпругът ѝ барон Казимир Дюдеван през 1835 г. като аргумент към искания развод след деветгодишен брак посочва: „Мадам Дюдеван започна да се държи като мъж, да пуши като мъж, да ругае като мъж, да се облича в мъжки дрехи и загуби всякаква прелест, характерна за женския пол“.¹³

През 30-те и 40-те години на XIX век Жорж Санд добива значителна популярност като романистка, мемоаристка и журналистка, а днес се счита за една от най-забележителните фигури на европейския романтизъм. Творчеството ѝ съставлява повече от 50 тома произведения в различни жанрове – разкази, пиеси, политически текстове, сред които и около 70 романа. В същото време тя се утвърждава като една от най-смелите защитнички на женската свобода и на правото на личен избор в любовта чрез редица свои произведения, в които проблематизира неравноправното положение на жената в брака, разобличава лицемерието и предразсъдъците на консервативното общество. В един от програмните си романи – „Индиана“ („Indiana“, 1832), Санд показва бунта на едноименната героиня срещу деспотичния ѝ съпруг

¹¹ Жител на Берй, провинция в Централна Франция.

¹² SAND, G. *Histoire de ma vie: 4e (suite) et 5e partie*. Vol. 4. Paris: Éditions Calmann Lévy, 1902, p. 107.

¹³ СЕВЕРСКИ, Цв. Уроците на Жорж Санд (Необозримата любов на една жена с мъжки характер и мъжко писане). – В: *Тайните на вдъхновителките. Новели за любовните авантюри на велики творци*. София: Партнер БГ, 2018: <https://chitanka.info/text/42488-urotsite-na-zhorzh-sand>.

и критикува брака като форма на узаконено подчинение на жената. Несъгласие с брака като институция и разбиране за неговата несъвместимост с истинската любов се съдържа и в „Жак“ („Jacques“, 1834), където романистката подчертава, че социалните норми могат да разрушат личното щастие. Във „Валентин“ („Valentine“, 1832) авторката поставя въпроса за неравенството между половете и социалните ограничения върху жената, критикува обществените норми и предразсъдъци, които спъват любовта. В един от най-радикалните ѝ романи – „Лелия“ („Lélia“, 1833), героинята е интелектуална и независима жена, която отхвърля традиционните роли. Скандалната за времето си творба разглежда темата за свободната любов, духовната криза, женската еманципация, открито поставя въпроса за женската сексуалност и свобода. Темата за любовта извън социалните условности е засегната и в „Андре“ („André“, 1835), където писателката се застъпва за равенство и духовна близост между партньорите. Един от най-влиятелните феминистки романи – „Могра“ („Mauprat“, 1837) представя нравственото преобразяване на главния персонаж чрез моралната сила на любимата жена. Смелото заявяване на женския глас в един доминиран от мъжете век превръща Санд в една от ранните фигури на женската еманципация в европейската литература. Важно е да се отбележи обаче, че макар творчеството ѝ да допуска феминистки прочит, Жорж Санд не приема изцяло феминизма на своето време. Тя критикува недостатъците в образованието на жените и тяхното потисничество, но не поставя под въпрос свещеността на брака и традиционните семейни роли, нито се ангажира активно с политическото движение за женски права.¹⁴

Едва ли ще е изненадваща констатацията, че нито една от тези творби на става достояние на българската читателска аудитория от XIX век. В българската културна среда навлизат единствено такива произведения на Жорж Санд, които съответстват на моралните норми на възрожденския българин и на приоритетните задачи на епохата. По-радикалните ѝ текстове, в които авторката защитава правата на жените, пропагандира идеята за свободната страст, критикува брака като институция или изобличава предразсъдъците на консервативното общество, не попадат в полезрението на българските преводачи. Вместо това те избират по-неутрални творби, които не носят риск от поквара на обществените нрави и не биха разколебали доверието в патриархалния ценностен модел. Вероятно по същата причина и детайлите от скандалния и противоречив личен живот на писателката остават неизвестни за българския възрожденски възприемател. Според Л. Минкова възрожденските преводачи „с основание са решили, че в България още няма публика нито за феминистичните, нито за социалноутопичните романи на Жорж Санд“.¹⁵

¹⁴ LAPORTE, D. “Ne m’appellez donc jamais femme auteur”: Déconstruction et refus du roman sentimental chez George Sand. – *Nineteenth-Century French Studies*, Vol. 29, 2001, № 3/4, p. 255.

¹⁵ МИНКОВА, Л. Рецепцията на Жорж Санд в България. – В: *Доклади от втория между-*

Специфики на българската рецепция

Вероятно първото споменаване на Жорж Санд в българския възрожденски контекст е цитат на нейна мисъл за различните измерения на любовта, публикувана през 1871 г. в редактираното от Марко Балабанов сп. „Читалище“:

Има толкос начини да разбира и чувства човек любовта, колкото има и образи човечески на земята. Любовта на поетът, любовта на ученият, любовта на сиромашът, любовта на богатият, любовта на образованият, любовта на невеждият, вещественната и идеалната любов; сичките любви на той свят, с една реч, имат си всяка една теорията си съдбината си. Обаче, само благите души могат да достигнат до совершенството на воистина святите любовни чувства, и, колкото ся касае до мене, аз не мисля, че тия благородни чувства са толкос редки, щото тяхната могущност, за която често става дума, да ни ся види невероятна. Мадам Жеорж Сан.¹⁶

Този цитат е симптоматичен за трайния интерес на Балабанов към творчеството на писателката, достигнал своя апогей с превода му на повестта „Дяволското блато“ три години по-късно. Тя е отпечатана първоначално като четиво с продължение в подлистника на в. „Век“ (бр. 30–40, 3 авг. – 12 окт. 1874). Когато през същата година преводът от френски излиза като книга в издателство „Карапетров и дружество“ в Цариград, преводачът не предоставя биографична справка за писателката, а се ограничава с уточнението „г-жа“ пред името ѝ, за да информира читателя, че зад мъжкия псевдоним се крие жена автор. Избраната творба напълно се вписва в читателския хоризонт на очакване през Възраждането – съдържа морални внушения, утвърждава ценности като трудолюбие, скромност, вяност, изобразява живота на бедни селяни земеделци. Като отчита наличието на преводи от първата половина на века от автори, които творят в жанра на селската идилия (Жан Мармонтел, Бернарден дьо Сен-Пьер), Л. Минкова определя появата на повестта „като дан на приемственост по отношение на вече създадена традиция“, но същевременно и като „тенденция към нейното преодоляване“¹⁷. Тази констатация се свързва предимно с начина на изобразяване на селския човек, който преодолява матрицата на сентиментализма за сметка на задълбочаването на психологическия реализъм.

„Дяволското блато“ („La mare au diable“, 1846) е част от т. нар. пасторална трилогия на Санд, писана през втората половина на 40-те години и вдъхновена от дълбоката ѝ любов към природата и съчувствието ѝ към бедните. В нея, както и в останалите повести на селска тематика – „Подхвър-

народен конгрес по българистика. Т. 13. *Превод и рецепция на българската литература в чужбина и на чуждестранната литература в България*. София: Издателство на БАН, 1989, с. 81.

¹⁶ Читалище, 1871, № 8, с. 256.

¹⁷ МИНКОВА, Л. Реално и нереално присъствие (Жорж Санд в преводната литература на Българското възраждане). – *Литературна мисъл*, 1987, № 10, с. 77.

леният Франсоа“ (“François le Champi”, 1848) и „Малката Фадет“ (“La Petite Fadette”, 1849), темата за любовта, преодоляваща пречките и социалните различия, заема централно място, а фон на сюжета е познатият провинциален пейзаж на Берй. В тези творби авторката представя една до голяма степен идеализирана картина на селското общество, като се стреми да придаде литературно достойнство на герои, които традиционно се възприемат като груби, недоделани и неспособни на дълбоки емоции.

Още в началното обръщение към читателя френската романистка прави препратка към алегорична гравюра на германския художник Ханс Холбайн Млади (Hans Holbein le Jeune, 1497–1543), изобразяваща орач и дебнещата го Смърт.¹⁸ За мотото тя използва старофренското четиристишие, фигуриращо като надпис под една от творбите на художника:

С пот на челото
печелиш ти оскъдния си хляб,
след непосилен труд и мъки
смъртта е единствената ти награда.¹⁹

Първите две глави от повестта – „Авторът към читателя“ и „Оран“ – имат есеистичен характер и съдържат разсъждения на авторката за нещастната съдба на френския селянин. В тях са вметени и философско-естетически размишления за изкуството, за ролята на смъртта и социалната критика в художественото творчество. Отправна точка в тях е алегоричният образ на смъртта в гравюрите на Холбайн като универсален спътник на човешкия живот, идеята му за всеобщата подвластност на човека на смъртта, изобличаването на социалните пороци, мрачната картина на обществото. Авторката проблематизира тази ренесансова перспектива, според която смъртта функционира като изравнител и евентуално утешение. Тя поставя въпроса дали подобна визия действително предлага морално възмездие и утеха за социално онеправданите. В противовес на тази традиция текстът формулира нова естетическа и етична програма: изкуството следва да се откаже от обсемята на смъртта и страха като възпитателни средства и да се насочи към утвърждаване на живота, щастието и социалната хармония. Вместо да внушава ужас или да експлоатира образи на бедност и престъпления, художественото творчество трябва да пробужда състрадание, любов и стремеж към обществено преобразяване. Жорж Санд налага разбирането, че истинската задача на изкуството е не просто да отразява действителността, а да търси и утвърждава „идеалната истина“, като въздейства положително върху нравственото развитие на човека.

¹⁸ Произведението се причислява към серията гравюри „Образи на смъртта“ (*Les Simulachres de la mort*) на Холбайн.

¹⁹ Преводът на четиристишието е на Пенка Пройкиова: САНД, Ж. *Индиана*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1981.

Съчувствието към тежкия живот на селянина, който е жертва на своя непрестанен изнурителен труд, води някои изследователи до определянето на творбата като социален протест. Други, имащи предвид разказаната любовна история, я дефинират като пасторален роман, който не претендира за никакви сериозни идейни внушения.²⁰ В уводна бележка, съпътстваща изданието на повестта от 1851 г., авторката се опитва да обясни целите на творбата, като се разграничава от идеите, които ѝ приписва критиката:

Не съм направила нищо ново, като съм следвала този порив, който връща цивилизования човек към очарованието на първичния живот. Не съм искала нито да създам нов език, нито да търся нов маниер. Въпреки това, в много статии ми го приписваха; но аз знам по-добре от всеки друг какви са били собствените ми намерения и винаги се учудвам, че критиката ги търси толкова надалеч, когато най-простата идея, най-обикновеното обстоятелство са единствените вдъхновения, на които дължат съществуването си художествените произведения.²¹

Сюжетът на повестта представя идилична любовна история на фона на автентичния селски живот във френската провинция. Земеделецът Морис съветва своя зет Жермен, 28-годишен вдовец, да се задоми за вдовица от съседното село. По пътя към срещата си с нея Жермен, придружаван от невръстния си син Пиер и младата пастирка Мари, се изгубва в гората и се налага да пренощува около Дяволското блато. Впечатлен от скромността и грижовността на девойката, Жермен се влюбва в нея, но тя го отблъсква заради голямата разлика във възрастта им. На сутринта той ѝ поверява сина си, за да се срещне с вдовицата в Ла Фурш, но когато разбира, че тя вече има трима ухажори, на които напразно дава надежди, Жермен се отказва. Той се връща да вземе сина си, но научава, че Мари е заминала неочаквано. Жермен я открива и я защитава от господаря на фермата, от когото тя е избягала заради нежеланите му домогвания. Завръщайки се благополучно в селото, в продължение на няколко месеца двамата не се осмеляват да говорят помежду си, докато Жермен, подтикнат от своята тъща, не се среща с Мари, която му признава любовта си.

„Дяволското блато“ е произведение, изградено на принципа на романа за личностно израстване (*récit initiatique*) – литературен жанр, в който главният герой преминава през поредица от изпитания, преживявания и уроци, които го водят до духовно, морално или емоционално съзряване. Сюжетът проследява вътрешния път на Жермен – от несигурен вдовец, за когото търсят подходяща съпруга, до мъж, който сам намира любовта, осъз-

²⁰ GRANT, R. B. George Sand's "La mare au diable": a study in male passivity. – *Nineteenth-Century French Studies*, Vol. 13, 1985, № 4, p. 212.

²¹ SAND, G. Notice. – In: G. SAND. *La mare au diable; André; La noce du village; La fauvette du docteur*. Préface et notice nouvelle. Paris: J. Hetzel, 1857, p. 3.

нава чувствата си и прави своя избор. Несгодите по пътя, нощуването под открито небе в дивата местност, опасностите, разговорите с Марй, разправата с похотливия фермер му помагат да възвърне своята увереност и мъжкото си самочувствие.

Романът съдържа редица елементи, които се доближават до естетиката на романтизма – органичната връзка на човека с природата, вплитането на фантастични елементи, функцията на вдъхновението и изкуството (песента). Природата има ключова роля в повестта – селският пейзаж на Берй не е просто фон, а активно се вписва в емоционалната атмосфера и психологическото състояние на героите. Фантастичното присъства по деликатен, почти символичен начин, например в сцената край Дяволското блато, за което се носят суеверия, че е обитавано от зли духове, тъмнината, крякането на жабите и тайнствената атмосфера поражда страх и усещане за свръхестествено, без то да бъде явно изразено. Това е типичен подход в поетиката на романтизма, където загадъчното съществува на границата между въображението и реалността. Музиката също изпълнява важна роля – тя се проявява чрез песента на Жермен, която възвеличава труда и изразява вътрешния свят на героя. В края на романа селската музика на сватбеното тържество отразява колективната радост и внушава идеята за културната стойност на селската традиция. Жорж Санд, приближена до големи музиканти като Шопен и Лист, отрежда високо място на тази музика и я поставя по значимост наравно с градската, подчертавайки нейната дълбочина и изразителност.

Главният персонаж – вдовецът Жермен – е трудолюбив, грижовен и скромнен селянин, правилинен и зависим от обществените норми. Той е възплъщение на традиционния селски морал, олицетворява социалния дълг и семейната отговорност. Останал сам след смъртта на съпругата си, младият мъж се подчинява на волята на тъста си Морис, който го подканя да се ожени повторно, като дори съобщава, че е избрал за него съпруга по своя преценка:

Найнапред, аз не съм на мнение да вземеш ти една жена много млада. Не е това, което ти треба. Младостта е леко нещо; и понеже отглежданието на три деца е една тежест, особено когато те са от друго легло, треба една добра душа благоразумна, кротка и трудолюбива. Ако жена ти няма същият почти възраст с твойт, тя не ще да може да възприеме една такава длъжност. Тя ще намери тебе много стар, а децата ти много малки. Тя ще се оплаква и децата ти ще теглят.²²

Татко Морис инициира тази съдбовна стъпка за бъдещето на Жермен в ролята си на изразител на общественото мнение. Набиват се на очи слабохарактерността и пасивността на младия вдовец, неговото послушание и подчинение, мълчаливото съгласие някой друг да се разпорежда с живота му. Според Р. Грант позволенията на един 28-годишен мъж да бъде в тол-

²² САНД, Ж. *Дяволското блато*. Превел от френский Марко Д. Балабанов. Цариград: Печатница на Карапетров и Друж., 1874, с. 28.

кова голяма степен доминиран от другите навежда на предположението за някакъв психологически комплекс.²³ Жермен живее с родителите на почивалата си съпруга, които възприема като господари на дома и като житейски авторитети. В творбата присъства и мотивът за непрежалимата любима, нестихващата скръб по която не позволява на младия вдовец да мисли за нов брак. Липсата на перспектива за бъдещето у него може да се обясни и с носталгията му по щастливото съвместно минало с обичаната съпруга.

Главната женска фигура в повестта – Мари – е конструирана като носител на нравствените добродетели и житейската мъдрост на селската общност. Тя функционира като контрапункт на социалната изкуственост и на мъжката колебливост. В образа ѝ се съчетават чистосърдечност, скромност и морална устойчивост, които я превръщат в нравствения център на повествованието. Тясната ѝ връзка с природата подчертава хармонията между вътрешния ѝ свят и естествения порядък, а проявеното състрадание към Жермен и детето му разкрива дълбока човечност. Макар да възплъщава традиционните добродетели на селската девойка, Мари надхвърля стереотипа за покорната и зависима жена. В поведението ѝ се открояват ранни форми на „кротка“ еманципация – стремеж към вътрешна свобода, чувство за достойнство и способност да взема решения, ръководена от собствените си морални критерии. Тя не се противопоставя открито на патриархалния ред, но го преосмисля отвътре, като настоява за правото си на избор в любовта и отказва да приеме брака като икономическа сделка. Така Мари се вписва в характерната за Жорж Санд линия на женски образи, които съчетават традиционност с наченки на модерна женска автономия. Контрастът между Мари и вдовицата Герен допълнително изостря идеята за противопоставянето между нравствената чистота и прагматичния интерес. Докато Герен олицетворява брака по сметка и социалния конформизъм, Мари представя алтернативен модел – този на искреното чувство, естествената добродетел и близостта до природата. Чрез тази опозиция Санд утвърждава тезата, че истинското щастие не произтича от материалното благополучие или обществено одобрение, а от моралната искреност и свободата на чувствата.

Преводачът Марко Балабанов внася в текста известни елементи на побългаряване, отнасящи се предимно до имена и прозвища, с цел да направи произведението по-достъпно и разбираемо за възрожденския читател. Така например „татко Морис“ е трансформирано в „дядо Морис“, „стриня Морис“ в „баба Морис“, Жермен се видоизменя в Герман, Пиер – в Петко, Мари – в Марийка. Той помества и няколко бележки под линия, за да обясни отделни понятия, чужди на светогледа на българския възприемател – например пояснява на читателите, че „католиците ходят на литургия по плад-не“.²⁴ С помощта на преводаческата намеса текстът се вписва в познатия културен код, без да губи своята автентичност. Като отчита сложната задача

²³ GRANT, R. Op. cit., с. 213.

²⁴ САНД, Ж. *Дяволското блато*, 1874, с. 109.

на Балабанов да предаде стилистичните особености на оригинала на все още неустановения български книжовен език, Л. Минкова изтъква неговото добросъвестно вникване във френския оригинал, достигащо до максимализъм, проявяващ се в някои случаи в многословие, буквализъм и синтактична тромавост.²⁵ Нещо повече, в предаването на непреводими понятия той подхожда не само описателно, но и с известна изобретателност. Така например в израза „il ne la tutoyait plus“ („той не ѝ говореше вече на „ти““) Балабанов превежда глагола „tutoyer“ (обръщам се към / говоря някому на „ти“) с новоизнамерената дума „титосвам“, като се застрахова за своето решение с бележка под линия: „Смирено предлагам тази дума, която значи „говоря някому с ти“ на нашите филолози, сами способни да ѝ дадат, или не, гражданства в младата наша книжнина“²⁶. Той предлага и леко изменен превод на пояснението на понятието „le chemin des affronteux“ („пътят на безстыдниците“): „Така ся нарича пътят, който ся отделя от главната улица при вхoдът на селата, който заобикаля. Обикновено ся предполага, чи този път го зимат ония хора, които ги е страх да не би по някаква причина да ся изложат на някое докачение от страна на селяните“.²⁷ В оригинала бележката има малко по-различен смисъл: „Това е пътят, който се отклонява от главната улица при входа на селата и ги заобикаля отвън. Смята се, че хората, които се страхуват да не понесат някакво *заслужено* (курс. мой, Б. И.) унижение, го избират, за да не бъдат видени“.²⁸ В предложената от Балабанов дефиниция отсъства уточнението „заслужено“, което може да подведе читателя в разбирането на значението и да предизвика недоумение относно употребата на нарицателното „безсрамници“.

Присъствието на Жорж Санд във възрожденската критика е доста оскъдно. Обикновено то се отъждествява с реакцията на Христо Ботев по повод отпечатването на българския превод на повестта. През същата година в рубриката „Книжевни известия“ на в. „Знаме“ той помества лаконична, но крайно изобличителна бележка: „Преводът е глупав, смешен и варварски; затова г. Балабанов добре ще да стори да не умножава гюбрето в нашата и така вече препълнена с глупости литература“.²⁹ От нея не става ясно дали възражението на автора е насочено към избора на романа, или към качеството на превода. По повод на категоричното отрицание на романа недоумява и Георги Бакалов: „За романа „Дяволското блато“ би трябвало да се очаква от Ботева положителен отзив заради напредничавите тенденции на авторката Жорж Занд“.³⁰ На друго мнение е Тодор Павлов, който смята, че въпреки

²⁵ МИНКОВА, Л. Цит. съч., 1987, с. 80.

²⁶ САНД, Ж. *Дяволското блато*, 1874, с. 98.

²⁷ САНД, Ж. *Дяволското блато*, 1874, с. 129.

²⁸ SAND, G. Notice. – In: *La mare au diable; André; La noce du village; La fauvette du docteur*, 1857, с. 25.

²⁹ БОТЕВ, Хр. [„Дяволско блато“ от Жорж Санд]. – *Знаме*, I, 1874, № 3, с. 12.

³⁰ БАКАЛОВ, Г. *Студии, статии, рецензии*. Т. I. София: Български писател, 1983, с. 163.

доброто намерение на Балабанов „Ботев съвсем не може и не иска да прости на преводача, че е превел книгата много лошо“.³¹ Като повод за Ботевата реакция Николай Генчев посочва „умуванията“ на преводача за предназначението на литературата в предговора към книгата и тезата, че „художеството не е едно изучаване на положителната действителност, то е едно изучаване на идеалната истина“, която значително се разминава с вижданията на поета революционер по този въпрос. Другата причина за „огнените стрели“ на поета според него са грешките при превода.³² Тук се налага уточнението, че предполагаемите „умувания“ на преводача, за които Генчев допуска, че са заимствани от някой френски учебник, са възгледите на самата писателка, изложени в уводната глава, която е органична част от повестта. По повод на тази аналитична част Л. Минкова смята, че преводът би спечелил от евентуално решение на преводача да я пропусне, тъй като в българския език по онова време липсва изкуствоведска терминология за точното ѝ предаване. Нейното обяснение за резкия тон на Ботев е „хармоничното съжителство“ на бедни и богати в повестта.³³

Името на Санд се появява на следващата година в критическата рецензия на Ст. С. Бобчев „‘Пикильо Алиага или Маврите в царуването на Филипа III’ от Ев. Скриба“. Като се изказва одобрително за рецензираната творба, той подчертава, че има и „по-ползователни и по-сгодни за нашата среда романи“, достойни за превод, сред които причислява тези на Жорж Санд заедно с произведенията на Уолтър Скот, Балзак, Виктор Юго, Алфонс Кар, Гьоте и Тургенев.³⁴

Наченки на критическа рецепция на френската романистка у нас се появяват едва в самия край на XIX и в началото на XX в., когато вече е налична необходимата темпорална дистанция за по-обективни обобщения и оценки. Високо е мнението за писателката в „Енциклопедически речник“ от Лука Касъров, където тя е назована „отлична французска романистка“, а „Дяволското бласто“ се определя като „забележително произведение и от естетическа гледна точка най-съвършеното от всичко онова, което е излязло изпод перото ѝ“.³⁵ В енциклопедия от 30-те години на XX век съставителят Никола Данчов изтъква преимуществата в творчеството на Санд: „мощно романтично въображение, тънък психологически анализ и естественост в образите“.³⁶

Две години след отпечатването на „Дяволското бласто“ като четиво с продължение във в. „Напредък“ излиза откъс от друго произведение на

³¹ ПАВЛОВ, Т. *Христо Ботев*. София: Български писател, 1949, с. 74.

³² ГЕНЧЕВ, Н. *Франция в българското духовно възраждане*. София: УИ „Климент Охридски“, 1979, с. 350.

³³ МИНКОВА, Л. Цит. съч., 1989, с. 80, 83.

³⁴ БОБЧЕВ, Ст. С. „Пикильо Алиага или Маврите в царуването на Филипа III“ от Ев. Скриба. – *Читалище*, V, 1875, № 6, с. 271.

³⁵ КАСЪРОВ, Л. *Енциклопедически речник*. Ч. I. А–К. Пловдив: Д. В. Манчов, 1899, с. 599–600.

³⁶ ДАНЧОВ, Н. Г., И. Г. ДАНЧОВ. *Българска енциклопедия*. София: Ст. Атанасов, 1936, с. 1379.

Жорж Санд – „Самодивата, или австрийците във Венеция“, в превод на Стефан С. Бобчев. Това е новелата „Орко“ („L’Orco“, 1838) – част от венецианския цикъл творби, написан по време на пребиваването на авторката в Италия и включващ още „Матеа“ („Mattéa“, 1835) и „Последната Алдини“ („La Dernière Aldini“, 1837-38), както и романите „Леоне Леони“ („Leone Leoni“, 1835) и „Ускок“ („L’Uscoque“, 1838). Откъсът е публикуван като подлистник в три броя на вестника – 87, 88 и 91, като отпечатването му е прекратено без предизвестие и не се възобновява до спирането на изданието през юни 1877 г. Според Н. Аретов преводът остава недовършен, тъй като в навечерието на Априлското въстание Бобчев е принуден да емигрира в Одеса.³⁷ Подобно на българския вариант, оригиналът също излиза за първи път в периодичния печат, във френското литературно списание „Revue des deux mondes“, том 13, март 1838 г.

Оригиналното заглавие на творбата съдържа трудно преводима реалния от италианския фолклор, непозната за възрожденския читател. То е вдъхновено от названието на демоничната фигура орко (орко), която съществува в народната фантазия и е главен герой на множество приказки за деца. След известна еволюция на по-старите значения на този персонаж той се утвърждава като митично чудовище, което се храни с човешко месо, има гигантски ръст, голяма глава, огромна уста, гъста и разрошена брада и коса.³⁸ Авторката го споменава едва на самия финал на романа, останал непреведен, когато се затваря рамкиращият разказ на Бепа. Тя го нарича „венецианския Трилби“, „истинският дух-покровител на Венеция“, като подчертава, че е „добър дявол“, който може да се срещне в църквите или на Лидо и който вреди само на потисниците и предателите.³⁹

Автентичното заглавие кореспондира с приказно-фантастичната атмосфера в новелата. С цел да улесни читателя и да му подсказже съдържанието на творбата българският преводач поставя ново заглавие – „Самодивата, или австрийците във Венеция“, което препраща към историческия фон на събитията. Подобен подход с уточняващо подзаглавие е възприет и в английския превод от 1855 г., където оригиналното заглавие е разширено с пояснителното „Легенда за Венеция“.⁴⁰ Въпреки изобилието на фантастични елементи и свръхестествени видения в основата на разказа стои реална историческа ситуация – Венеция от началото на XIX век, намираща се под австрийска

³⁷ АРЕТОВ, Н. Между „научнопоучителното“ и „забавното“. Преводачът Ст. С. Бобчев. – В: *Стефан Савов Бобчев 1853–1940: Живот и дейност*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1999, с. 168.

³⁸ <https://www.treccani.it/vocabolario/orco/?search=%C3%B2rco%2F>.

³⁹ SAND, G. *Œuvres illustrées de George Sand*. T. 1. Paris: Michel Lévy frères, 1867, p. 32. „Трилби“ препраща към фантастичния разказ „Трилби или Аргайлският елф“ („Trilby, ou le lutin d’Argail“, 1822) на Шарл Нодие, в който съпругата на шотландски рибар се влюбва в домашния дух на дома си, наречен Трилби; стар монах извършва екзорсизъм и прогонва Трилби от дома, но жената тръгва към смъртта си, за да се съедини с него.

⁴⁰ SAND, G. L’Orco. A Legend of Venice. – *The Crayon*, Vol. 2, 1855, № 21, p. 321.

власт. В резултат от Кампоформийския мирен договор, сключен през 1797 г., Наполеон Бонапарт предава на Австрия завладяната от войските му Венецианска република. По-късно, в периода на Наполеоновите войни, Венеция за кратко отново преминава под френски контрол, но след Виенския конгрес (1815 г.) тя окончателно става част от Австрийската империя. Австрийското управление продължава до 1866 г., когато след Австро-пруско-италианската война Венеция е присъединена към Кралство Италия.

Мрачната атмосфера на деспотизъм и зорко полицейско присъствие е пресъздадена въздействащо в новелата „Орко“. Австрийските власти безпощадно потискат правата на венецианците, налагат им вечерен час, следят поведението им. Произведението е жест на съпричастност и уважение на авторката към борбите на италианските патриоти за прогонване на нашествениците и за национално обединение.⁴¹ Освен политическа алегория новелата съдържа и богата романтическа образност – Жорж Санд създава тази нетипична за творчеството ѝ приказно-фантастична новела в стила на Е. Т. А. Хофман по време на връзката си с Алфред дьо Мюсе. В произведението преобладава готическата атмосфера, характерна за естетиката на романтизма – странното и мистериозното са на преден план, акцентът е върху тъмната и свръхестествената страна, интригата се развива предимно през нощта. Това усилва енигмите и въпросите около тайнствената маскирана венецианка, която според слуховете е изключително красива. Типично романтическа е и трагичната трактовка на любовта. Алфред дьо Мюсе като един от водещите представители на френския романтизъм несъмнено е оказал своето влияние върху новелата на Санд. Някои автори наемат и за известно влияние на Байрон – чрез поемата „Бепо. Венецианска история“ (“Beppo: A Venetian Story”, 1817) и препратките към венецианската галера „Буцентавър“ в „Странстванията на Чайлд Харолд“ (“Childe Harold’s Pilgrimage”, 1812).

Произведението е композирано като разказ в разказа. Рамкиращата история представя красивата девойка Бепа, която в загадъчната тъмнина на вечерните часове под лозата разказва с тъга и възхищение за саможертвата на своята приятелка – тайнствената маскирана жена. Атмосферата е типично романтическа, граничеща със съновидение, а разказаната история се отнася към „началото на миналата есен“.

В центъра на повествованието е красива венецианска девойка, която обикаля маскирана улиците на града под прикритието на нощта. Младата жена обича и цени своя град, познава в детайли историята и културата му, прекланя се пред неговото величие. Тя не може да се примири с робството, затова по свой начин се опитва да допринесе за освобождаването на Венеция от нашествениците. Хорската мълва ѝ приписва свръхестествена сила и разказва, че тя примамва любопитните в тъмните улички, а последвалите я изчезват мистериозно:

⁴¹ На идеите на италианското Рисорджименто тя посвещава и по-късния си изобличителен роман „Даниела“ (“La Daniella”, 1857).

Приказваше са, че много млади момци, които са вярвали, че под тази маска и под туй черно облекло са крие някоя жена, влюбвали са са в нейния хубав изглед, както и в благородните ѝ движения; а като са я последували без никакво предпазване, не са се вестявали никога вече. Полицията като забележила, че всичките тези млади момци са били Австрийци, употребила всичките възможни средства, за да ги издири, та после да хване и оная, която са обвиняваше за тяхното изгубване.⁴²

Става ясно, че маскираната девойка омагьосва разположените във Венеция австрийски войници и ги подмамва в своята гондола към гибелта им в морето. Един от младите войници – граф Франц Лихтенщайн, решава да разгадае мистерията на маскираната жена въпреки всеобщия страх и настойчивите предупреждения на другарите си, които разпалват още повече любопитството му. Той е по-различен от останалите войници – искрено обича Венеция, сърцето му е романтично, а чувството му за справедливост го кара да изпитва скрито негодувание към австрийската инвазия:

Макар зле възпитан като всякой чорбаджийски син, той беше увардил духа си от всякой предразсъдък и държеше в сърцето си едно ъгълче за свобода-та. Положението му го караше да крие пред света своите мисли и вкусове; но свършеше ли длъжността си, той побързваше да съблече своята униформа, о която му се струваше да са неотделимо пришити всички злини на правителството, на което той служеше, и тичаше подир онези свои нови приятели, които неговата добрина и духа му бяха придобили в града.⁴³

Преоблечен и неузнаваем, една нощ той причаква венецианката пред една църква и тръгва без страх след нея, омагьосан от тайнствената ѝ красота и поверявайки се на нейната воля. Призрачната дама го развежда из непознати кътчета и му разкрива красотите на града. Въпреки силната воля, безстрашието и жертвоготовността си венецианката се увлича по младия момък, с когото споделят общата си любов към красотата и културните богатства на града. Младият войник е разкъсван между военния си дълг и необяснимата си страст към загадъчната венецианка. Всяка вечер двамата се срещат, обикалят града и се възхищават на неговата славна история, докато една вечер пред статуя на коленичило момче маскираната девойка признава, че би се влюбила всеотдайно в младеж, който напомня по външност на свети Марко. Осъзнавайки, че има предвид самия него, офицерът се разплаква и признава любовта си. Обратът настъпва, когато тя му определя среща на един тържествен бал, на който той отива с нова красива униформа. Девойката се появява без маска и красотата ѝ заслепява всички. Разбирайки, че нейният любим е австрийски офицер, тя запява тъжна песен за поробената Венеция. След това го кани на гондолата си и гребейки с всичка сила през

⁴² САНД, Ж. Самодивата, или австрийците във Венеция. Прев. Ст. С. Бобчев. – *Напредък*, Х, 1876, № 87–91, с. 344.

⁴³ САНД, Ж. Самодивата, или австрийците във Венеция, с. 348.

потъналия в мрак канал, му разкрива, че е обречена да умре, ако се влюби в австриец. До този момент новелата следва напълно реалистичен разказ с втъкани в него елементи на тайнственост и ирационален страх. Тук обаче се намесват фантастичното и свръхестественото – в далечината се появява огнен ореол, който се приближава към гондолата и постепенно се оформят очертанията на призрачната галера на дожите „Буцентавър“⁴⁴:

Червена светлина се излъчваше от страните му и го обгръщаше отвсякъде; огромни призрачни фигури стояха неподвижно на моста, а множество гребла се вдигаха и спускаха в такт, удряйки вълните със зловещ шум, и гробовни гласове пееха *Dies irae*, съпровождани от звън на верига.⁴⁵

Тайнствен глас от вътрешността на галерата пита девойката дали младежът с нея е австриец, на което тя отговаря утвърдително. Следва въпросът дали го обича. След втория утвърдителен отговор корабът минава през гондолата и поглъща девойката, а офицерът се спасява. На финала рамкиращият разказ се затваря с многозначителното обобщение на разказвачката Бепа:

Е, добре! защо сте толкова тъжни? Така ли ви въздействат приказките? Никога ли не сте чували за Орко, венецианския Трилби? Не сте ли го срещали вечер в църквите или на Лидо? Той е един добър дявол, който вреди само на потисниците и предателите. Може да се каже, че е истинският дух-покровител на Венеция. Но вицецарят, след като научил косвено и смътно за опасното приключение на граф Лихтенщайн, помолил патриарха да извърши голям екзорсизъм над лагуните и оттогава Орко повече не се е появявал.⁴⁶

Може да се предположи, че рамковият разказ подтиква към нов прочит, който разкрива заблуденото въвлечение на читателя в онова, което първоначално е изглеждало като реални събития. Орко е тъмна и могъща фигура, символ на древна сила, която се противопоставя на потисничеството и закриля свещеното за един народ. Тайнствената женска фигура символизира съпротивата на поробената Венеция, подложена на австрийското потисничество. Историята намеква за невъзможната любов между Венеция и нейния австрийски потисник. В този мрачен за Италия исторически момент духът на Венеция се въплъщава в прекрасна млада жена, която на пръв поглед създава представата за типична съблазнителка (*femme fatale*) – загадъчна, опасна, играеща си с чувствата на своите поклонници. Зад маската обаче стои съзнателен избор за саможертва: нейната „съблазън“ е средство,

⁴⁴ Буцентавър (итал. Bucintoro, Bucentauro) е величествената церемониална галера на венецианските дожове, използвана до 1798 г. за ритуала „Сватба с морето“ на Възнесение Господне (Festa della Sensa). Символизирайки морското господство на Венеция, този богато украсен плаващ дворец е пренасял дожа до Адриатическо море. Последният кораб (1729 г.) е унищожен от Наполеон.

⁴⁵ SAND, G. *Œuvres illustrées de George Sand*, 1867, с. 31.

⁴⁶ Пак там, с. 32.

а не цел, тя използва своите оръжия – чар и загадъчност, за да въздейства върху мъжете и събитията; личното ѝ щастие е подчинено на по-висша кауза. Така в представата на читателя образът се трансформира от фатална жена в патриотична героиня, близка до романтическия идеал за мъченичество. Под прикритието на маската, която ѝ дава защита и свобода в едно общество под контрол, тя може безнаказано да действа в името на националната кауза. Потулената самоличност може да се разглежда и като метафора на националната несвобода. Утвърждава се романтическата идея, че истинската свобода е морална и духовна, възможна дори в условията на политическа зависимост. В духа на романтизма, а и на идеите на Жорж Санд, жената е представена не само като обект на чувства, а и като активен участник в историята, морален двигател на съпротивата и изпълнение на идеала за свобода. Образът на мистериозната венецианка внушава разбирането, че патриотизмът не е само мъжка привилегия, а и женска мисия, като литературният персонаж се вписва в по-широкия европейски контекст на национално-освободителни движения.

Българският превод обхваща около половината от текста на новелата и прекъсва малко преди кулминационния момент, в който двамата влюбени разкриват чувствата си. Позволих си да отделя малко повече внимание на сюжета, тъй като новелата до момента не е преведена у нас. Вече беше отбелязана симпатията на Жорж Санд към италианската борба за обединение, на която дава популярност чрез творчеството си. Творбата допада и на самия Мацини, който остава много доволен от интерпретацията на темата за австрийската окупация. За реакцията на идеолога на италианското обединение свидетелства английската преводачка на Санд – Елиза Ашърст Бордоно, която при една от срещите си с него му представя своя превод на „Орко“ от 1844 г.⁴⁷

Вероятно Ст. Бобчев се е насочил към произведението, воден от сходствата на българския контекст в условията на чуждо държавно управление с изобразената венецианска действителност под австрийска власт. Патриотичните внушения и борбата за независимост са в синхрон с идеите на освободителното движение през Възраждането. Подобни идеологически употреби на творбата се констатира и в руската литература. Установено е, че за една от частите на романа си „Герой на нашето време“ – „Таман“, Михаил Лермонтов се вдъхновява от „Орко“ и следва френския образец. По този начин той „прави имплицитен паралел между имперското господство на Австрия над Венеция и колонизацията на Кавказ от Русия“.⁴⁸ В този смисъл твърдението на Н. Генчев, че „макар че по сюжет „Самодивата“ се отличава от „Дяволското блато“, тя съдържа същите морални и естетически идеи“, звучи неоснователно.⁴⁹

⁴⁷ BELZER, All. S. *The Ashurst Sisters: Nurturing Rebellion Across the Nineteenth Century*. London: Palgrave Macmillan, 2025, p. 129.

⁴⁸ MEYER, P. An Author of His Time: Lermontov Rewrites George Sand. – *New Zealand Slavonic Journal*, 2002, p. 176.

⁴⁹ ГЕНЧЕВ, Н. Цит. съч., с. 350.

Новелата „Орко“ се вписва органично и напълно адекватно в българската възрожденска среда. Тя предлага на българския читател модел на патриотично поведение чрез герои, които поставят свободата над личния интерес, и общности, които се обединяват срещу тиранията. Така творбата изпълнява ролята на „литературно огледало“, в което българите виждат собствените си политически стремежи. Романтическият стил на Санд, открояващ се със силни чувства, драматични обрати и идеализирани герои, усилва емоционалното въздействие на темата за националната борба. Това е особено важно в контекст, в който литературата често служи като средство за пробуждане на патриотични чувства и за поддържане на националния дух. Новелата въвежда и редица модерни политически идеи като идеята за гражданска доблест, критика на тиранията, правото на народите да се самоопределят. Чрез „Орко“ българският читател се запознава с европейския романтически национализъм – модел, който оказва силно влияние върху българската революционна идеология и е в съзвучие с политическите текстове на фигури като Раковски, Каравелов и Ботев. Така творбата се вписва в българския възрожденски контекст не просто като една от преводните творби, а като текст, който резонира с ключовите идеологически, политически и емоционални потребности на епохата. Тя функционира като мост между българската национална кауза и европейските модели на борба за независимост, като едновременно обогатява литературната среда и укрепва националното самосъзнание.

Наблюдения и изводи

Присъствието на Жорж Санд в българската възрожденска култура е плод на мъжка инициатива, което потвърждава наблюдението, че „текстовете на известни авторки от европейския XVIII и XIX век са преведени за първи път от мъже“⁵⁰. По този начин нейното творчество (в случая – внимателно подбрана част от него) се сдобива с легитимността на мъжкото одобрение във време, когато „изговаряне на женската другост с нейните собствени гласове няма как да се случи“⁵¹.

Сравнението между преводите на Марко Балабанов и Стефан Бобчев разкрива две различни основания на културното посредничество, които се вписват в рамките на възрожденската приемливост. Ако се придържаме към систематизацията на основните цели, които мотивират работата на преводачите през Възраждането, ще установим, че и Балабанов, и Бобчев следват приоритетните цели на епохата.⁵² Преводът на „Дяволското блато“ може да се определи като дидактически, тъй като преводачът акцентува върху способността на

⁵⁰ АЛЕКСАНДРОВА, Н. Жените като авторки и преводачки през Възраждането. – В: *Жените в модерността. Известия на Регионален исторически музей – Русе*. 2013, № 17, с. 50.

⁵¹ СТАНЕВА, К. Жените писателки през Възраждането. – В: *Неслученият канон*, с. 51.

⁵² ИЛИЕВА, Б. Двойственото „поведение“ на българската възрожденска култура в ролята ѝ на реципиент. – В: *Словесност и литература: Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината проф. д-р Енчо Мутафов*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2003, с. 138.

преводния текст да възпитава, поучава, назидава – функции, кореспондиращи с утилитаристичните задачи на цялата ни възрожденска литература. Чуждият текст в случая е предназначен да дава морални примери, като акцентът пада върху трудолюбието, скромността и семейната добродетел – ценности, съответстващи на възрожденския идеал за „народополезна“ литература. Бобчев, напротив, подхожда към „Орко“ с идеологически съображения. За този тип преводи е характерно това, че с помощта на преводния текст субектът на рецепцията имплицитно сугестира своя идеологическа концепция или гражданска позиция по актуален обществен проблем. Като чужд (европейски) текст преводът служи за авторитетен аргумент в подкрепа на определена политическа кауза. В някои случаи преводачът се маскира зад личността на автора, за да изрази „безнаказано“ своето субективно становище. Тази мимикрия му позволява да заблуди бдителната турска цензура. В годината на интензивни политически събития Бобчев се насочва към текст с ярко присъствие на мотиви за национално пробуждане и социална справедливост, които резонират с актуалния български политически контекст. Нещо повече, преводът излиза в периода от 27 март до 24 април, когато избухването на Априлското въстание принуждава неговия автор да търси убежище извън пределите на страната.

Докато Балабанов „обезврежда“ Санд чрез морализаторски фокус към творчеството ѝ, Бобчев я „препрочита“ през призмата на националния патос, превръщайки италианския сюжет в алегория на българската борба за свобода. И в двата случая обаче преводачите действат като „контролиращи агенти“ в смисъла на Лефевр, които адаптират чуждия текст към доминиращите очаквания на приемащата култура. Така двата превода очертават различни, но допълващи се стратегии на селективна рецепция, чрез които образът на Жорж Санд е едновременно интегриран и опитомен в рамките на възрожденската литературна система.

Повестта „Дяволското благо“ и новелата „Орко“ на Жорж Санд се вписват в българската възрожденска литературна среда чрез вече утвърдени модели, но същевременно внасят нови тематични, естетически и идеологически акценти. Тяхната рецепция разкрива как преводната литература функционира като посредник между европейските тенденции и местната културна динамика.

В съответствие с възрожденската нравствено-поучителна парадигма творбите на Санд се вписват органично в доминиращия модел на „полезното четиво“. Българската възрожденска култура очаква от художествения текст да изпълнява морализаторска и възпитателна функция. Двете произведения отговарят по специфичен начин на това изискване: „Дяволското благо“ утвърждава ценности като трудолюбие, скромност, вяност, почтеност и чистота на чувствата, докато „Орко“ представя героични образи, които поставят свободата и общото благо над личния интерес. Тази етична рамка е напълно съзвучна с възрожденските представи за литературата като средство за нравствено усъвършенстване.

Друга тенденция, наложена в преводната възрожденска литература, е интересът към национално-освободителните сюжети, особено чувствителен през 60–70-те години на XIX век. „Орко“ се вписва в тази тенденция чрез темата за италианската борба срещу австрийската власт – сюжет, който българските читатели разпознават като аналогичен на собствената им политическа ситуация.

Друг утвърден модел е разглеждането на чуждата литература като източник на престижни образци. Преводната литература през Възраждането изпълнява функцията да „захранва“ българската култура с европейски модели. Санд е част от тази линия: нейното творчество предлага образци на романтически стил, психологическа дълбочина и социална чувствителност, които българските читатели и писатели възприемат като престижни и достойни за следване.

Преведените творби се вписват частично и в познатата тенденция към побългаряване и адаптиране на преводните текстове, характерна за възрожденските преводи, която цели постигането на максимална достъпност за българския читател. През 70-те години на века тази практика е до голяма степен преодоляна, което се обяснява с по-високата квалификация на преводачите, работата им предимно с оригиналните текстове и по-високата им самовизискателност. Отделни елементи на побългаряване личат в превода на Балабанов, който побългарява имената на персонажите, вмъква пояснителни бележки и адаптира отделни езикови конструкции. Бобчев следва тази тенденция най-вече при претворяването на заглавието.

Един от новите аспекти, които творбите на Жорж Санд внасят в българската култура, е въвеждането на женска гледна точка и женска авторска чувствителност. С оглед на функцията на преводната литература първа да изговаря „проблематичните“ теми и да подготвя почвата за тяхното национално интерпретиране Санд изпълнява ролята на културен медиатор, който разширява представите за женската роля и чувствителност в обществото. Като една от първите жени авторки, превеждани у нас, тя въвежда теми, които липсват в българската литература: женската субективност, правото на личен избор, емоционална автономия. Това разширява тематичния спектър на възрожденската литература и подготвя почвата за по-късното женско писане. Произведенията на Санд изпълняват важна функция и за естетическото обновление на възрожденската култура. „Дяволското бласто“ утвърждава романтическия психологизъм и естетиката на чувствата чрез внасяне на психологическа дълбочина в обрисовката на персонажите, въвеждането на природата като активен участник в емоционалната динамика на сюжета, символичното значение на пейзажа, деликатното присъствие на фантастичното, романтическия патос. Тези елементи надхвърлят доминиращия във възрожденската ни култура просветителски реализъм и въвеждат нов тип художественост. Нов момент е и идеализирането на селския живот. Санд представя селяните като носители на морална чистота и духовна сила – образ, който резонира с българската идеализация на „народа“, но го обогатява с психологическа сложност и естетиче-

ска изтънченост. Това е новаторски елемент за българската литература, която до този момент рядко изобразява селския човек с подобна вътрешна дълбочина. В същото време селският свят на Берй е достатъчно близък до българската действителност, за да бъде разпознат и приет, както отбелязва и Н. Генчев:

Иначе самата повест по сюжет и идеи е близка на българската действителност и може би тъкмо с това тя е привлякла преводача Балабанов и издателя Карапетров. Повестта представя тъжната идилия на селския живот. Разказва се за чистото селско семейство, за отглеждането и възпитанието на децата, за добрия селски стопанин, за любовта сред природата, осмива се женското кокетство, „луksът на градовете“, злия господар, който иска да озлочести слугинята и т. н., и т. н., всичко това приключено с една щастлива женитба. Ясно е, че сюжетът е много българска работа. Това обяснява и защо повестта е била преведена.⁵³

Новелата „Орко“ въвежда в преводната литература европейски модел на национално-революционен романтизъм. Националната идеология на Италианското Рисорджименто съчетава патриотизъм, гражданска доблест, лична саможертва, борба срещу тиранията. Този модел оказва влияние върху българската революционна публицистика и художествена литература, като предлага европейски паралел на българските стремежи.

Присъствието на Жорж Санд в българската възрожденска култура се отличава със специфичната способност на нейните творби да съчетават идеи на европейската модерност с морални ценности, близки до местната среда. Тази двойна насоченост – към социално-нравственото и към романтически-емоционалното, превръща произведенията ѝ в подходящи посредници между западноевропейските литературни тенденции и българския читателски хоризонт през XIX век. Тяхната популярност и приемливост се дължат на способността им да съчетаят модерността с традицията, универсалното с локалното, европейското с българското.

Съзнателният подбор на творби за превод от френската писателка с ясно изразена нравствено-поучителна насоченост ги вписва в доминиращия възрожденски модел на литературата като средство за морално възпитание, национално самоосъзнаване и културно просвещение. Така рецепцията на Санд у нас може да се определи като строго селективна и адаптивна. Тя филтрира и допуска само онези аспекти от творчеството ѝ, които могат да бъдат интегрирани в идеологическите и образователните цели на българското общество през XIX век, като оставя настрана по-радикалните ѝ идеи, несъвместими с тогавашния обществен морал. „Опитомяването“ на Санд следователно е симптом на по-широк механизъм: българската възрожденска култура допуска европейската модерност само в онези нейни форми, които не подкопават патриархалния морал и не нарушават установения социален ред.

⁵³ ГЕНЧЕВ, Н. Цит. съч., с. 350.

ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСАНДРОВА, Н. Жените като авторки и преводачки през Възраждането. – В: *Жените в модерността. Известия на Регионален исторически музей – Русе*. 2013, № 17, с. 45–56. [ALEKSANDROVA, N. Zhenite като avtorki i prevodachki през Vazrazhdaneto. – V: *Zhenite v modernostta. Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Ruse*. 2013, № 17, s. 45–56.]

АРЕТОВ, Н. Между „научнопоучителното“ и „забавното“. Преводачът Ст. С. Бобчев. – В: *Стефан Савов Бобчев 1853–1940: Живот и дейност*. Юбилеен сборник доклади от научна конференция, организирана от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, посветена на 140-год. от рождението му, София, 4. ноем. 1993 г. Ред. Дора Томова, Цветолуб Нушев. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999, с. 163–171. [ARETOV, N. Mezhdru „nauchnopouchitelното“ i „zabavното“. Prevodachat St. S. Bobchev. – V: *Stefan Savov Bobchev 1853–1940: Zhivot i deynost*. Yubileen sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya, organizirana ot Narodnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, posvetena na 140-god. ot rozhdenieto mu, Sofiya, 4. noem. 1993 g. Red. Dora Tomova, Tsvetolyub Nushev. Sofia: NB „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1999, s. 163–171.]

БАКАЛОВ, Г. *Студии, статии, рецензии*. Т. I. София: Български писател, 1983, 660 с. [BAKALOV, G. *Studii, statii, retsenzii*. T. I. Sofia: Balgarski pisatel, 1983, 660 s.]

БОТЕВ, Хр. [„Дяволско бласто“ от Жорж Санд]. – *Знаме*, I, 1874, № 3. [BO-TEV, Hr. [„Dyavolsko blato“ ot Zhorzh Sand]. – *Zname*, I, 1874, № 3.]

БОБЧЕВ, Ст. С. „Пикильо Алиага или Маврите в царуването на Филипа III“ от Ев. Скриба. – *Читалище*, V, 1875, № 6, с. 269–271. [BOBCHEV, St. S. „Pikilyo Aliyaga ili Mavrite v tsaruvanieto na Filipa III“ ot Ev. Skriba. – *Chitalishte*, V, 1875, № 6, s. 269–271.]

ГЕНЧЕВ, Н. *Франция в българското духовно възраждане*. София: УИ „Климент Охридски“, 1979. [GENCHEV, N. *Frantsiya v balgarskoto dukhovno vazrazhdane*. Sofia: UI „Kliment Ohridski“, 1979.]

ДАНЧОВ. Н. Г., И. Г. ДАНЧОВ. *Българска енциклопедия*. София: Книгоиздателство Ст. Атанасов, 1936. [DANCHOV, N. G., I. G. DANCHOV. *Balgarska entsiklopediya*. Sofia: Knigoizdatelstvo St. Atanasov, 1936.]

ИЛИЕВА, Б. Двойственото „поведение“ на българската възрожденска култура в ролята ѝ на реципиент. – В: *Словесност и литература: Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Енчо Мутафов*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2003, с. 136–141. [ILIEVA, B. Dvoystvenoto „povedenie“ na balgarskata vazrozhdenska kultura v rolyata ѝ na retzipient. – V: *Slovesnost i literatura: Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. dfn Encho Mutafov*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“, 2003, s. 136–141.]

КАСЪРОВ, Л. *Енциклопедически речник*. Ч. I. А–К. Пловдив: Д. В. Манчов, 1899. [KASAROV, L. *Entsiklopedicheski rechnik*. Ch. I. A–K. Plovdiv: D. V. Manchov, 1899.]

КИРОВА, М. Жените и канонът: мярката, която не е една. – В: *Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*. София: Алтера, 2009, с. 9–46. [KIROVA, M. Zhenite i kanonat: myarkata, koyato

не е една. – В: *Neslucheniya kanon. Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna vojna*. Sofia: Altera, 2009, s. 9–46.]

МИНКОВА, Л. Реално и нереално присъствие (Жорж Санд в преводната литература на Българското възрождане). – *Литературна мисъл*, XXXI, 1987, № 10, с. 76–83. MINKOVA, L. Realno i nerealno prisastvie (Zhorzh Sand v prevodnata literatura na Balgarskoto vazrazhdane). – *Literaturna misal*, XXXI, 1987, № 10, s. 76–83.]

МИНКОВА, Л. Рецепцията на Жорж Санд в България. – В: *Доклади от втория международен конгрес по българистика*. Т. 13. *Превод и рецепция на българската литература в чужбина и на чуждестранната литература в България*. София: Издателство на БАН, с. 81–87. [MINKOVA, L. Retseptsia na Zhorzh Sand v Bulgariya. – В: *Dokladi ot vtoriya mezhdunaroden kongres po balgaristika*. Т. 13. *Prevod i retsepsiya na balgarskata literatura v chuzhbina i na chuzhdestrannata literatura v Bulgariya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 81–87.]

ПАВЛОВ, Т. *Христо Ботев*. София: Български писател, 1949. [PAVLOV, T. *Hristo Botev*. Sofia: Balgarski pisatel, 1949.]

САНД, Ж. *Дяволското блато*. Превел от френският Марко Д. Балабанов. Цариград: Печатница на Карапетров и Друж., 1874. [SAND, G. *Dyavolskoto blato*. Prevel ot frenskiy Marko D. Balabanov. Tsarigrad: Pechatnitsa na Karapetrov i Druzh., 1874.]

САНД, Ж. Самодивата, или австрийците във Венеция. Прев. Ст. С. Бобчев. – *Напредък*, X, 1876, № 87–91. [SAND, G. Samodivata, ili avstriitsite vav Venetsiya. Prev. St. S. Bobchev. – *Napredak*, X, 1876, № 87–91.]

САНД, Ж. *Индиана*. Прев. Пенка Пройкова. Пловдив: Христо Г. Данов, 1981. [SAND, G. *Indiana*. Prev. Penka Proykova. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1981.]

СЕВЕРСКИ, Цв. Уроците на Жорж Санд (Необозримата любов на една жена с мъжки характер и мъжко писане). – В: *Тайните на вдъхновителките. Новели за любовните авантюри на велики творци*. София: Партнер БГ, 2018: <https://chitanka.info/text/42488-urotsite-na-zhorzh-sand> (пребл. 12.03.2026). [SEVERSKI, Tsv. Urotsite na Zhorzh Sand (Neobozrimata lyubov na edna zhenata s mazhki kharakter i mazhko pisane). – В: *Taynite na vdahnovitelinkite. Noveli za lyubovnite avantyuri na veliki tvortsi*. Sofia: Partner BG, 2018: <https://chitanka.info/text/42488-urotsite-na-zhorzh-sand> (pregl. 12.03.2026).]

СИМОВА, Ж. Евгения Марс – във и отвъд маргиналността. – В: *Неслеченият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*. София: Алтера, 2009, с. 133–152. [SIMOVA, Zh. Evgeniya Mars – vav i otvad marginalnostta. – В: *Neslucheniya kanon. Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna vojna*. Sofia: Altera, 2009, s. 133–152.]

СТАНЕВА, К. Жените писателки през Възраждането. – В: *Неслеченият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*. София: Алтера, 2009, с. 47–76. [STANEVA, K. Zhenite pisatelki prez Vazrazhdaneto. – В: *Neslucheniya kanon. Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna vojna*. Sofia: Altera, 2009, s. 47–76.]

ЯУС, Х. Р. Литературната история като провокация към литературознанието – В: Х. Р. ЯУС. *Исторически опит и литературна херменевтика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 27–87. [JAUSS, H. R. Literaturnata istoriya

kato provokatsiya kam literaturoznaniето – V: H. R. Yaus. Istoricheski opit i literaturna hermenevtika. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1998, s. 27–87.]

BELZER, All. S. *The Ashurst Sisters: Nurturing Rebellion Across the Nineteenth Century*. London: Palgrave Macmillan, 2025.

ESPAGNE, M., M. Werner. La construction d’une référence culturelle allemande en France: genèse et histoire (1750–1914). – *Annales ESC*, 43, 1988, № 4, pp. 969–992.

ESPAGNE, M. La notion de transfert culturel. – *Revue Sciences/Lettres*, 2013, № 1: <https://doi.org/10.4000/rsl.219> (seen 12.03.2026).

EVEN-ZOHAR, It. Polysystem Studies. – *Poetics Today*, Vol. 11, 1990, № 1.

GILBERT, S., S. GUBAR. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press, 1979.

GRANT, R. B. George Sand’s “La mare au diable”: a study in male passivity. – *Nineteenth-Century French Studies*, Vol. 13, 1985, № 4, pp. 211–223.

ISER, W. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

LAPORTE, D. “Ne m’appellez donc jamais femme auteur”: Déconstruction et refus du roman sentimental chez George Sand. – *Nineteenth-Century French Studies*, Vol. 29, 2001, № 3/4, pp. 247–255.

LEFEVERE, A. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London & New York: Routledge, 1992.

MEYER, P. An Author of His Time: Lermontov Rewrites George Sand. – *New Zealand Slavonic Journal*, 2002, pp. 173–182.

Orco. – *Treccani. Enciclopedia italiana online*: <https://www.treccani.it/vocabolario/orco/?search=%C3%B2rco%2F> (seen 17.02.2026).

SAND, G. *Histoire de ma vie: 4e (suite) et 5e partie*. Vol. 4. Paris: Éditions Calmann Lévy, 1902 (1re éd. 1856).

SAND, G. L’Orco. A Legend of Venice. – *The Crayon*, Vol. 2, 1855, № 21, pp. 321–323.

SAND, G. Notice. – In: G. SAND. *La mare au diable; André; La noce du village; La fauvette du docteur*. Préface et notice nouvelle. Paris: J. Hetzel, 1857.

[SAND, G.] *Œuvres illustrées de George Sand*. T. 1. Paris: Michel Lévy frères, 1867.

TAMING GEORGE SAND, OR ON THE SELECTIVE RECEPTION OF EUROPEAN MODERNITY DURING THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL

Abstract. The present article examines the reception of George Sand in Bulgarian Revival culture, considering it as a process of selective appropriation of European modernity. The main thesis is that nineteenth-century Bulgarian society did not adopt Sand’s work directly or in its entirety, but rather “domesticated” it by adapting it to its own moral and ideological norms. The study draws on

reception aesthetics (Jauss, Iser), the theory of translation as rewriting (Lefevere), cultural transfer theory, and polysystem theory in order to demonstrate that translation functions as an active mechanism of filtering and rearranging foreign texts. In this context, Bulgarian translators act as cultural mediators who select and adapt Sand's works according to the "horizon of expectations" of the National Revival reader. The analysis shows that predominantly moralizing and pastoral works entered the Bulgarian cultural milieu, while the more radical novels addressing issues of female autonomy, sexuality, and the critique of marriage remained outside the translated corpus. This selective appropriation transforms Sand's image from that of a socially critical emancipatory writer into a "safe" moralist, compatible with the patriarchal values of Revival society. At the same time, her translations perform an important cultural function: they introduce new aesthetic models, romantic motifs, and social sensibilities, while contributing to the formation of the national literary system. The reception of George Sand in the Bulgarian National Revival is thus strictly selective and adaptive, admitting only those elements of European modernity that can be integrated into the local moral and cultural context. This process reveals a broader mechanism of cultural mediation, whereby modernity is appropriated not as a direct transfer but as a transformed and ideologically refracted phenomenon. *Keywords:* George Sand, Bulgarian National Revival, reception, translated literature, cultural transfer

Boyka Ilieva, Assoc. Prof. PhD

ORCID ID: 0000-0002-9649-6295

South-West University "Neofit Rilski"

66 Ivan Mihaylov str., 2700 Blagoevgrad, Bulgaria

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: boyka.ilieva@gmail.com

Мая Горчева, доц. д. н.

Университет по библиотекознание и информационни технологии (София, България)

СВОБОДНА ЛИ Е ВОЛЯТА НА ЖЕНИТЕ? (ЖЕНСКИ ПЕРСОНАЖИ В ДРАМАТА „ФУДУЛЕСКУ“ ОТ ТОДОР ПЕЕВ)

Резюме. Драмата на Тодор Пеев привлича вниманието към статута на жената във възрожденското семейство и разгръща различни модели на приемане, отхвърляне или нагаждане към неговите норми. Социалните промени в прехода от традиционни към формирани от модерността социални роли са разглеждани като нравствено-етичен проблем. Героинята, носител на социалната динамика, е девойката, стъпила на пътя на „цивилизоването си“. С влизането в кръга на възрастните тя се опитва да обоснове разбиранията си за мястото на жената с категорията за свободната воля, но открива, че за „новите теории“ се пише с ирония. Жизненият ѝ развой превръща нарушаването на установените отношения и следването на модни книжни образци в трагедия.

С предложената тема си поставям за цел да разгледам личната история на тази героиня, но и на останалите женски персонажи в драмата, като характеризирам поведението и менталитета им спрямо наставленията на антагониста Фудулеску за „новото учение за безграничната лична свобода“. Свободни ли са жените за своите избори или са беззащитни жертви на фалшиви представи и остават зависими от внушенията на манипулатора? Какви са тактиките им за справяне с натрапения авторитет и мъжкото господство и какви са екзистенциално важните им цели?

Ключови думи: женски персонажи, „цивилизоване“, свободна воля, „Фудулеску“

Остана на ръкопис, драмата „Фудулеску, прокопцаният зет на Хаджи Стефания“ прилича на лабораторно конструиран обект – не е поставяна на сцена нито по времето на създаването си, нито по-късно¹; тя като че ли е основно предмет на дискусии за атрибуирането ѝ, без да провокира многобройни прочити или интерпретации². Но пък още преди Дочо Леков да я

¹ За опитите да бъде поставена на сцена век по-късно разказва Дочо Леков (ЛЕКОВ, Д. Творческата история и съдбата на една възрожденска трагедия. – В: *Тодор Пеев. Научни изследвания. Драми*. София: БАН, Институт за литература, 1994, с. 23).

² Разглеждането ѝ влиза в изследователския замисъл на Николай Аретов в книгата „Национална митология и национална литература“ (АРЕТОВ, Н. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006, с. 356–365) и на Николета Пътова – в „Драматургия на българското“ в сравнително разглеждане с други възрожденски драми (ПЪТОВА, Н.

постави във фокуса на вниманието, тя е получавала най-високи оценки за художествените си достойнства: като се започне от откриването ѝ в архива на Васил Друмев³, та до прегледа на тези оценки и заключението на Инна Пелева: „Тодор Пеев създава най-добрата българска драма на предосвободенската епоха, която превъзхожда като художествено майсторство и значимост на проблемите, като метод и сценична жизнеспособност редица драматургични произведения, писани и след 1878 година“⁴. Възприемана е на първо място в руслото на тематиката на възрожденската драма – във връзка с темата за псевдоцивилизоването, за „отхраната“ и сблъсъка между поколенията, но вместо еднозначно заклеимяване през комичното развенчаване на проповедниците на нови моди, финалът ѝ остава отворен към неяснотите на бъдещото разрешаване на конфликтите в социален план. Макар че възтържествува идеалът за споделена любов, той е неосъществим.⁵

В тази рамка на прочита на драмата по-долу маркирам присъствието на женските персонажи, чиято традиционна идентичност се променя спрямо попъзлзовенията на манипулатора Опрю Фудулеску и лъжецивилизаторските му проповеди за „новото учение за безграничната лична свобода“. Във възрожденската комедиография тъкмо жените се оказват най-податливи към външните привидни форми на европейското с нови моди флинтифлюшки и кройки. Но малакови обличат все „непривлекателни жени“, както отбелязва Мила Кръстева. Или тъкмо малаковите правят жените „дундести и увалести“⁶? Привидността на „цивилизоването“ във „Фудулеску“ обаче има за отправна точка книгите, макар това да са популярни румънски наръчници като *Salonul doamnelor civilizate* („Салонът на цивилизованите дами“)⁷ и други подобни четива. За разлика от Анкините моди в „Криворазбраната цивилизация“ от Д. Войников, драмата на Тодор Пеев показва четящата жена, която се оказва също тъй уязвима.

Прочитът на поднесените от манипулатора книги не подрежда света на героинята – Лина, а напротив: идеята за свободната воля на жената, в манипулиращата интерпретация на Фудулеску, не само променя правила

Драматургия на българското. София: Кралица МаБ, 2012, срв. с. 177–189, 207–222).

³ ЛЕКОВ, Д. Тодор Пеев – непознат възрожденски книжовник. – В: *Сборник Тодор Пеев*. Етрополе, 1972, с. 31.

⁴ ПЕЛЕВА, И. 1992. Възрожденското и поствъзрожденското в драмата „Фудулеску“ на Тодор Пеев. – *Литературна мисъл*, 1992, № 5-6, с. 155.

⁵ Срв. заключението на Николай Аретов: „Финалът на „Фудулеску“ обаче не е в комичен или сантиментален код, а в мелодраматично-героичен и напомня по-скоро за Шилеровите драми – прелъстителят бива убит, а отмъстителят отива да се предаде на властите“ (АРЕТОВ, Н. Цит. съч., с. 362).

⁶ КРЪСТЕВА, М. Паспорта на малакова. – В: *Модерността вчера и днес*. София: Кралица МаБ, 2003, с. 179.

⁷ В академичното преиздание на драмата фигурира изписването: *Salonul damelor civilizate*: ПЕЕВ, Т. *Съчинения*. София: Издателство на БАН, 1976, с. 113. (При цитатите по-нататък ще посочваме в текста само страници по това издание, М. Г.)

на поведение, а отрича базисни морални норми. Диалогът, който повежда 16-годишната девойка с изкустителя в Първо действие, тече в две посоки: едната – на кокетното подпитване на „нене“, другата – като (философско) съизмерване на поведението на съвременната девойка с понятията за свободна воля и свобода с позоваване на новите теории. Появата на Лина и първата ѝ реплика е окръглена с ремарката „Подмигва кокетливо към книгата“. Фудулеску се отзовава на кокетството, горещо стиска ръце и възкликва. Близостта и доверието на Лина са предварително спечелени поради убедеността ѝ в неговата искреност. Именно като доверяване тя споделя прочетеното в книгите, с които зет ѝ я снабдява. Тези прочити я навеждат към коренна преоценка на разбиранията ѝ за положението на жената, която според Лина трябва да отстоява свободната си воля, но без да проумява същината на понятието:

...вярвах, че за всяка любов и по свободната си воля, отнасяна към ц и в и л и з о в а н и мъже, трябва да получа от бога наказание; смятах, че само безчестните моми могат да удовлетворяват своята свободна воля... (с. 112)

Фудулеску пък подема темата за свободата – „светата свобода“ и личните права – съвсем не във философски, а в практически смисъл, в контраст с „богословските басни“ „изветрелите философии на ония нравовучители“, които „с ограниченията на нравствеността докарват човека до скотско състояние“ (с. 112), „между ръждасалата ваша теория за робската нравственост и ограничение и между новото учение за безграничната лична свобода“ (с. 112). Разговорът за „цивилизоването“ е маниерен опит да звучи просвещенски. Лина и Фудулеску говорят за безграничната свобода, намесват и големия теологически спор за независимостта и свободата, но те не стигат до обсъждане в диалог, а всеки от тях излага своето разбиране⁸. Фудулеску изобщо не влиза в дълбочината на спора за свободната воля, но клейми религиозната нравственост (макар че успешно е влязъл под кожата и на набожната си тъща). С други думи, за проповедника на свободната воля отношението към традиционната християнска норма е само средство за манипулация и може диаметрално да се промени, ако случат го изисква. По начина, по който той представя цивилизоваността и книгите, бихме могли да го наречем „волтерианец“ според разбиранията на Вазовите „чичовци“, само че Фудулеску не е добродушен непукист като Мирончо, а доста пресметлив манипулатор. Впрочем Мирончо афишира житейския си принцип на румънски: *N'am grigea de nimeni* („Не ме е грижа от никого“).

Пресметливо зетят на Лина опровергава младото момиче, което забелязва, че „писателите съобщават новите теории на публиката в иронически смисъл“ и така отправят своето предупреждение. Фудулеску оспорва

⁸ Сrv. разглеждането на понятията за свободата и свободната воля в диалога между Лина и Фудулеску в контекста на съвременната модерна култура: АРЕТОВ, Н. Цит. съч., с. 357.

нейното тълкуване на прочетеното, за да наложи разбирането, удобно за него. Неговата манипулация изкривява представата за новите теории и променя посоката, в която младото момиче търси своето самоопределяне. Още в Първо действие Опрю вече ясно е разкрил своята антицивилизованост и антиевропейскост в използваческото си отношение към жените – преди „ангелчето“ Лина, под влиянието му попада „глупавата Мата“, както сам нарича съпругата си, която е подучил „да разбърка изветрелият мозък на майка си“. Отнесъл се е с презрение към „българския инат“ на стария хаджия. Оказва се, че Опрю, поддръжникът на „новите теории“, е силно нетолерантен към „другите“ – той презира жените и българите. Проповядването на новото, като в класическия литературен типаж на лицемера, трябва да скрие планове за манипулативно влияние над другите и поставянето им в своята зависимост. Да обсеби българския имот и да анулира „тестамента“ ще му даде възможност съществуващата тогава в румънското законодателство юридическа клауза за незачитане на волеизявата на човек от малцинствена общност, каквито са българите в Румъния. Героят принадлежи на „новото време“ на подкопаване на традицията тъкмо с ясното поставяне на свои лични цели, които следва, възползвайки се умело от обстоятелствата. А егоизмът в същината си противоречи на общностната принадлежност.

В крайна сметка коварните му планове съвсем не са толкова успешни. Оказва се, че властта му е била временна. Хаджийката дава малката си дъщеря за съпруга на българин; двамата млади наследници на рода – Лина и Петър – отхвърлят влиянието на своя зет и дори се обръщат срещу него; проваля се замисленият компромат срещу Благой. Стратегията на големия манипулатор има само временни успехи, но дългосрочно той не успява да осъществи плановете си.

Къде точно между цивилизоваността и „рждясалата“ нравственост попадат жените, които са обект на Опрювата манипулация? Наблюдаваме огледално симетрично разпределение на персонажите в драмата. От едната страна са четирите жени – майката Хаджи Стефания и нейните дъщери, от другата са мъжете, които се присъединяват към семейството, сродявайки се с него – двамата зетъве (в Пето действие те вече са трима) и синът Петър, който учи в града и е отделен от семейството, така че е по-скоро външен за живота в него. Симетрично спрямо прислужницата и бавачката Елена стоят старият слуга на Благой, Петко – също душеприказчик на господаря си, и Букура. Освен това мъжете се представят с професионалните си характеристики, т. е. чрез извънсемейния си статус, за разлика от жените, които са представени само според принадлежността към семейството. Също така отделните действия са доминирани от мъжкото или женското начало. Първото действие с монолога на Фудулеску разкрива проникването му в дома и контрола, който той упражнява над всички жени там. Последното действие пък е центрирано около Благой и безуспешното търсене на изход от неприемливата за мъжката му чест ситуация да се ожени за момиче, вече изгубило своята невинност. В

състава на действащите лица е спазен балансът както по родов белег, така и по национален. Прави впечатление и ясното разделение между мъжете българи, богати земеделци (и ловджии в свободното им време), и румънците, които заемат административни служби (адвокат и примар).

Румънка е хаджийката Стефания, но поради брака си с българин се нарича според случая с две имена – Ганчуляску и Ганчевица. Тя не умее да чете, но прекарва времето си в слушане на проповеди. Манталитетът ѝ силно я отдалява от дъщерите ѝ – не се отделя „от калугерите, иконите и лампадите“ (с. 137) и „се е увоняла на дървено масло и лампади“ (с. 139). Колкото и оперетъчна да изглежда потъналата в мании си вдовица, тя спечелва някакви симпатии, защото религиозната отдаденост е бягство от неумението ѝ да прояви подходяща грижа за децата си. Не може да се съмняваме, че майчиното ѝ сърце страда от раздялата с Руска, а по-късно усеща напреженията в новия дом на Лина.

Мата пък буди съчувствие с нерадостната си съдба на нежелана съпруга. Фудулеску обявява, че тя е модерна жена със свободна воля. Разбира се, това е само декларация, не същинска свобода. По-важното е, че Мата е лишена от любов. В нейното кокетничене със зетя Благой в края на драмата ясно проличава болката ѝ и търсеният реванш за нанесената обида.

Руска, която също е преминала през влиянието и домогванията на своя зет, е успяла своевременно да се спаси и да запази най-близка до традиционния тип семейна ценностна система. Но тя е много далеч от представата за домакия, останала в границите на кухнята и двора. Руска е партньор на своя съпруг – тя уважава волята му, за което получава отговорност. Успява с мекота да отстоява своите желания. С пристигането ѝ от „българско“ сред интригите и напреженията в румънския дом се проявява ведрото оживление на Руска, спокойна и уравновесена, заредена с положителни емоции от пътуването: „пътуването лятно време бива най-приятно. Руска не можеше да се нарадва на хубавата и весела природа“ (с. 119). Всъщност „дивите“ българи се оказват по-щастливи, а животът им – по-хармоничен.

Лина извървява пътя към „свободната воля“ най-мъчително, най-драматично и с най-травматични последствия. Ако със завръзката на драмата чуваме Фудулеску да констатира: „разположих в пълновластно свое владение ангелчето Лина с теориите на новото учение“ (с. 110–111), а Лина го търси и „подмива кокетливо“ при срещите си с него, то в Пето действие, пет години по-късно, младата жена напълно се е откъснала от своя ментор. Лина, която с жадно любопитство е учила от Опрю „новото“, сега горчиво-иронично го поздравява като „рицар на новото време“ (с. 144).

Зад думите ѝ „Аз се промених“ (с. 144) стои не само осъзнаването на лъжите и лицемерието, в които е била впримчена, но и готовността за нов житейски път, разминаващ се с този на Опрю. За нея стойността на традиционните ценности сериозно се е покачила спрямо тази на „новото учение за безграничната лична свобода“. И ако свободната воля я е отвела към обещанието за щастливата любов, то свободата ѝ да греши е отнела

възможността тази любов да се сбъдне. Свободата не е в престъпването на правилата. Лина разбира това чрез горчивия си опит.

Развръзката в Пето действие би могла да бъде наречена драма на измамената честност и страхливото премълчаване. Още съвсем младата Лина се обвинява, че е „много безхарактерна“ (с. 130). Пет години по-късно страхливо премълчава за миналите си похождения, за да не се провали сватбата и да може да „се спаси“ от омразната ѝ семейна среда. Вината ѝ е в лековерието, че може да разреши конфликта, като отново говори със своя прелъстител; и много повече – в страха да сподели със своя избраник прегрешенията си. И отново изцяло разчита, че друг ще разреши ситуацията: Благой е добър, „а любовта всичко може, тя в с и ч к о т о прощава“ (с. 134). Избраната от Лина позиция на пасивно очакване не проработва. Към вината на Лина се добавя и вината на Благой, който посяга към оръжието и отнема човешки живот. Натрупаните и от двамата вини и необходимостта те да бъдат изкупени е това, което ще ги сближи. Прощката е мъчително постигната, след като без нея няма възможност за споделено щастие.⁹

Тодор Пеев създава по-сложни от обичайните възрожденски драматургични образи. В драмата „Фудулеску“ няма изцяло положителни или изцяло отрицателни персонажи. Дори Опрю, който безсъмнено е отрицателен герой, не е представен еднопланово. Лина си спомня за толкова нужната ѝ подкрепа след смъртта на баща ѝ, която осиротялото момиче получава точно от Опрю, „а пък Пею надали ме [е] хванал за ръка повече от два пъти!“, сравнява тя единия и другия свой зет (с. 122).

Финалът, предложен от автора, също не е еднозначен. След греха, гнева и обидата идва ред на изкуплението и прощката. Манипулаторът Опрю е отстранен буквално физически, но това само по себе си не разрешава екзистенциалния проблем нито на Лина, нито на Благой. След още изпитания, които им предстоят, те трябва да възстановят реда, чиято загуба след смъртта на бащата разтуря дома на Хаджи Стефания и засяга всички. В центъра на драматургичния разказ е поставена съдбата на Лина – най-малката от трите дъщери в семейството.

Драмата на Тодор Пеев коментира новото разбиране за свободната воля като „криворазбиране“ на личностната свобода. Акцентът е поставен върху новата роля на жените, която модерните взаимоотношения налагат, и резултатът от нейните погрешни интерпретации. Авторът насочва вниманието към промяната на традиционните връзки в семейството чрез образите на женските персонажи, създавайки богата галерия на женски присъствия в усложненото от модерността възрожденско общество.

⁹ В интерпретирането на развръзката Николета Пътова свързва нравствено-етичните запови на поведението „по свой избор“ с проблема за чуждостта като още едно явяване на променените модерни нагласи: „Лина и Благой се избират един друг. [...] Дватама сами поемат пътя на общата си обреченост. Те трябва да изконсумират трагизма си докрай, защото само така могат да достигнат пречистването [...]“. Чрез брака си с Лина Благой допуска чуждостта в Дома си и в сърцето си“ (ПЪТОВА, Н. Цит. съч., с. 221).

Творбата поставя и въпроса за свободата на изборите на жените в специфичната среда на българската диаспора и в модернизирания се град. Паралелно със строго националния дискурс за отношението между свое и чуждо драматургичният конфликт по своему разиграва изведената от Симон дьо Бовоар антропология на жената като „Другия“ във взаимоотношенията с мъжа – тя се дефинира не чрез себе си, а чрез връзката си с него: дъщеря, съпруга, майка.¹⁰ Патриархалното общество, на което принадлежат героините на Тодор Пеев, ги оставя в иманентната им затвореност в дома. Дори опитите за освобождаване от ограничаващите ги правила са единствено в рамките на домашния ред, те не пристъпват границите на домашната икономика. Тъкмо в тези рамки „Фудулеску“ показва многоизмерността на свободата освен това и независимо от родовите роли, на първо място като лична отговорност и избор.

ЛИТЕРАТУРА

АРЕТОВ, Н. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006. [ARETOV, N. *Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura*. Sofia: Kralitsa Mab, 2006.]

БОВОАР, С. дьо. *Вторият пол*. София: Колибри, 2020. [BEAUVIOR, S. de. *Vtoriyat pol*. Sofia: Kolibri, 2020.]

КРЪСТЕВА, М. Паспорта на малакова. – В: *Модерността вчера и днес*. Съст. Р. Займова, Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2003, с. 174–186. [KRASTEVA, M. Pasporta na malakova. – In: *Modernostta vchera i dnes*. Sast. R. Zaimova, N. Areto. Sofia: Kralitsa Mab, 2003, s. 174–186.]

ЛЕКОВ, Д. Тодор Пеев – непознат възрожденски книжовник. – В: *Сборник Тодор Пеев*. Ред. Д. Леков. Етрополе, 1972, с. 27–45. [LEKOV, D. Todor Peev – nepoznat vazrozhdenski knizhovnik. – In: *Todor Peev*. Red. D. Lekov. Etopole, 1972, s. 27–45.]

ЛЕКОВ, Д. Творческата история и съдбата на една възрожденска трагедия. – В: *Тодор Пеев. Научни изследвания. Драми*. София: БАН, Институт за литература, 1994, с. 19–24. [LEKOV, D. Tvorcheskata istoriya i sadbata na edna vazrozhdenska tragediya. – In: *Todor Peev. Nauchni izsledvaniya. Drami*. Sofia: BAN, Institut za literatura, 1994, s. 19–24.]

ПЕЕВ, Т. Фудулеску, прокопцаният зет на Хаджи Стефания. – В: ПЕЕВ, Т. *Съчинения*. София: Издателство на БАН, 1976, с. 107–171. [PEEV, T. Fudulesku, prokoptsaniyat zet na Hadzhi Stefaniya. – In: PEEV, T. *Sachineniya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1976, s. 107–171.]

ПЕЛЕВА, И. Възрожденското и поствъзрожденското в драмата „Фудулеску“ на Тодор Пеев. – *Литературна мисъл*, XXXVI, 1992, № 5-6, с. 144–155. [PELEVA, I. Vazrozhdenskoto i postvazrozhdenskoto v dramata „Fudulesku“ na Todor Peev. – *Literaturna misal*, XXXVI, 1992, № 5-6, s. 144–155.]

ПЪТОВА, Н. *Драматургия на българското*. София: Кралица Маб, 2012. [PATOVA, N. *Dramaturgiya na balgarskoto*. Sofia: Kralitsa Mab, 2012.]

¹⁰ БОВОАР, С. дьо. *Вторият пол* (София: Колибри, 2020).

DO WOMEN HAVE FREE WILL?

(FEMALE CHARACTERS IN TODOR PEEV'S DRAMA "FUDULESCU")

Abstract. Todor Peev's drama draws attention to the status of women in the revival family and unfolds the various patterns of acceptance, rejection or accommodation to its norms. Social changes in the transition from traditional to pseudo-modern social roles are articulated as a moral and ethical problem. The female protagonist is a young girl set out on the path of "becoming civilized," she is the agent of social dynamics. Becoming an adult, she attempts to ground her understanding of a woman's place in the world on the category of free will, but finds out that "the new theories" are a subject of irony. The violation of established relationships and the pursuit of fashionable bookish models turn her life into tragedy. With the proposed theme, I aim to examine the personal story of this character and that of the other female figures in the play. I relate their behavior and mentality to Fudulescu's "new doctrine of limitless personal freedom." Are women free in their choices, or they are the helpless prey of false ideas and remain dependent on the manipulator's persuasions? What are their tactics for coping with the imposed authority and male dominance and what are their existentially important goals?

Keywords: female characters, "becoming civilized", free will, "Fudulescu"

Maya Gorcheva, Assoc. Prof., DSc

ORCID: 0000-0002-4326-6799

University of Library Studies and Information Technologies

119, Tsarigradsko Shose, Sofia, Bulgaria

E-mail: m.gorcheva@unibit.bg

Невена Михова, гл. ас. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

„ОТ ДЕ СЯ ЗАЛАВЯ ЛЮБОВТА?“ СЛАВЕЙКОВИТЕ ФИЛОСОФСКО-ИРОНИЧНИ ОБОБЩЕНИЯ ЗА БРАКА

Резюме. Настоящото изложение се фокусира върху разсъжденията на възрожденския поет П. Р. Славейков, свързани с влюбването и любовта. Проследяват се метаморфозите на влюбването и основанията, създаващи новата семейна единица от перспективата на различни мирогледи, които се борят за надмощие в социокултурното пространство на българина и неутрализират патриархалния модел като регулатор на семейното планиране. Славейковите разсъждения отразяват цивилизационната крива, която навлиза в трудно овладяната зона на емоционалния заряд и обществената принуда. Той проследява едно обратно движение от чувството на срам и неловкост, през отприщването и развихрянето на инстинктите до прагматичната логика на брачния пазар, който превръща любовта в икономическа транзакция. *Ключови думи:* П. Р. Славейков, Българско възраждане, любов, социокултурни парадигми, семейно планиране

Петко Славейков е авторът, който сякаш най-често, най-открито и без свян се осмелява да говори публично за любовта и „полибването“ през Българското възраждане. Неговите откровения от типа на: „щото колкот побелявам, толкоз повеч либав ставам“¹, през разсъжденията му, че „жената е домашен дявол, играчка на безумните и пагуба на умните“² до заключенията му, че „не растат саминки в поле цветовете“³, са показателни за неговия светоглед, чертаят цяла палитра от нрави, загатват за приетото и недопустимото, за ви-

¹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Извинение. – В: *Залъгалка или любовно разговорниче: издадено [за] разтуха на младите*. Цариград: печатницата на Д. Паничков, 1862, с. 68.

² СЛАВЕЙКОВ, П. Р. От вестника за жените. – *Гайда* (Цариград), I, 1863, № 11, (2 ноем.), с. 88.

³ Стихотворението „Не растат саминки в поле цветовете“ става популярно в редакцията на Пенчо Славейков от 1901 г. Синът съкращава текста и подсилва любовното чувство, акцентирайки върху самотата, останала след смъртта на любимата: „смъртта покоси те с ледена ръка – / без време усърна, без време улете“ (СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Избрани съчинения*. Книга първа. Стихотворения. София: Света София, 1901, с. 81). В оригиналния текст любимата се намира в добро здраве, а поетът е загрижен за това дали красотата ѝ ще бъде оценена в чужди „ледени ръце“. Той храни неугасваща надежда към тази неосъществена любов: „Още ся надея, драга Павунице / ощ трепти за тебе моето сърце – / кат не би девица, а поне довица / да те видя, пиле, в моите ръце“ (СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения*. Т. 1. Стихотворения. София: Български писател, 1978, с. 342).

димото и прикритото, за полезното и „вредителното“ в интимните отношения между половете. Славейков ги разкрива във всякакви форми и жанрове, цетове и тоналности. Независимо дали е шеговито, сериозно, назидателно или хедонистично, говоренето му за любовта е истинско и прямо⁴.

Настоящото изложение се фокусира върху един въпрос, поставен от Славейков в третия брой на кратко просъществувалия през 1873 г. вестник „Звънчатий Глумчо“, а именно – „от де ся залавя любовта?“. В краткото хумористично есе „Влюбването и любовта“ поетът разсъждава за метаморфозите на влюбването и за основанията, създаващи новата семейна единица от перспективата на три различни мирогледа – емоционалната свързаност, физическото привличане и икономическата изгода. Те се борят за надмощие в социокултурното пространство на българина и неутрализират патриархалния модел като регулатор на семейното планиране. Славейковите разсъждения отразяват цивилизационната крива, която навлиза в трудно овладяната зона на емоционалния заряд и обществената принуда. Той проследява едно обратно движение от чувството на срам и неловкост, през отприщването и развихрянето на инстинктите до прагматичната логика на брачния пазар, който превръща любовта в икономическа транзакция.

С характерния си диалогичен маниер Славейков започва да любопитства кой кога е любил и защо. Призовава читателя да си признае, че „горе-долу поналибнал си и ти“: „Кажи си право, не се преструвай, недей иска да стовариш греха върху друго, като на мене например“⁵ – зове публицистът. Мълчанието по темата е чуждо за автора на „Залъгалка или любовно разговорниче“ (1862), който защитава правото на възрожденския българин да говори открито за своите чувства и копнежи, да възпява любовта и женската красота. Той вече има зад гърба си солиден корпус от стихове, преводи и публицистика, посветени на интимния свят на мъжа и жената. Камен Михайлов подчертава безспорната заслуга на Петко Славейков за трансформацията на българското любовно пространство като цялостен процес, включващ комплекс от тенденции, свързани със самото артикулиране на мъжко-женските отношения: „Той е първият съзидател на българското любовно пространство, първият, който го именува, разгръща и полага в литературно-словесния свят на формиращата се книжовност“⁶. Николай Аретов също отбелязва, че любовта не е в центъра на българската литература от Възраждането. Нейното присъствие следва познат от чуждите литератури модел и не се обвързва с личните преживявания на авторите, поради което знаем сравнително малко за реалните любовни взаимоотношения на хората от епохата. „Петко Славейков сякаш е едно голямо изключение“, пише Н. Аретов и уточнява: „Но, при цялата му емоционалност, реалните му любов-

⁴ Вж.: СТАНЕВА, К. Фрагменти от любовния дискурс на Българското възраждане. Петко Славейков. – В: *Гласове на Възраждането*. София: Полис, 2001, с. 174–186.

⁵ Влюбването и любовта. – *Звънчатий Глумчо* (Цариград), I, 1873, № 3, (30 юни), с. 2.

⁶ МИХАЙЛОВ, К. *Петко Славейков – поетически послания*. София: Ариадна, 2002, с. 18.

ни преживявания почти не попадат в публикуваните му литературни творби, и специално в доста критикувани анакреотични стихове⁷.

За разлика от популярните фолклорни и литературни образци, интерпретиращи любовни сюжети, конкретният житейски пласт през Възраждането остава недостижим за публиката. Любовта се е превърнала в една от най-личните и интимни сфери на човешкия живот, а социалното говорене за нея е изместено зад кулисите на възрожденската публичност. Единствената легитимна територия за нейните проявления остава семейството. Неговите видими и невидими стени отделят частния живот от погледа на другите и валидират интимното като законно. Емоционалните прояви между мъжа и жената се ограничават в обсега на обществено узаконения брак. Частичното или пълно легитимиране на други връзки е изтласкано от общественото мнение далеч от официалния живот. Изискването за съдържане на инстинктите превръща семейството в институция, действаща като емоционална самоприпуда. Всяко нарушаване на нейните ограничения попада в специфична зона на мълчанието, защото в противен случай се стига до загуба на престиж и обществена позиция. Илюстрация на това е личният живот на Петко Славейков, който е освободен от учителското място, което заема в българското училище „Св. Св. Кирил и Методий“ в цариградския квартал „Фенер“, обвинен в „непристойно“ поведение заради отношенията си с Катерина Стойоглу. Иван Найденов осветлява подробности около това събитие в писмо до свой приятел в Белград, в което коментира „скандалозният“ живот на поета:

Екзархията с владците и Съветът, като зели най-вече скандалозният живот на г. Славейков, който при всичко, че се обеща на комисията да напусне ония две жени, на които е хванал къща на Топ Капан и които живеят твърде разкошно на негов гръб, а да си доведе фамилията и проч., следува да води по тоя път, който го разсипва!, решили да го извадят [от учителското място]... [...] Осъдих в себе си тия, които си позволиха да му кажат в очите онова, което той отзаде си чува всякой ден, и излязох.⁸

По стечение на обстоятелствата този конфликт с патриархално настроеното българско общество се разгаря няколко месеца след публикуването на статията „Влюбването и любовта“. Освен в лична кореспонденция и дневници, Славейковите съвременници подхвърлят през годините различни намеци и в печата. Според Т. Шишков например той няма никакво право да изразява мнение относно устоите на брака, защото не познава „светостта на туй тайнство“⁹.

Обществената принуда към овладяване на инстинктите, по дефини-

⁷ АРЕТОВ, Н. *Бленувани и плашещи. Чуждите жени и мъже в българската словесност от дългия XIX век*. София: Кралица Маб, 2023, с. 147–148.

⁸ Цит. по: ДАФИНОВ, З. *Петко Р. Славейков. Летопис за живота, творчеството и обществената му дейност*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 300.

⁹ Вж.: АРЕТОВ, Н. Цит. съч., с. 157.

цията на Норберт Елиас¹⁰, се защитава през Възраждането под формата на морал. С есето си за любовта дръзкият публицист напомня на своите критици, че докато е млад, човек не философства за началото на любовта, а когато остарее „с чините ѝ заедно забравя и причините ѝ“¹¹. Според тезата на Цв. Тодоров за невъзможната замяна – любовта не може да е подвластна на причини, защото нейният обект е неповторим. Извеждането на причинни серии би довело до масово възпроизводство на тъждествени екземпляри, достойни за любовта на субекта.¹² В гръцката традиция въпросът за причините не се приема като напразен. Според Аристотел любовта (philia) може да има причини, макар тя самата да е безцелна. Достойният за любов трябва да е обвързан с определени качества като красота и добродетел. Платон също приема, че любов, изпитвана към индивида заради самия него, е израз на недостойно идолопоклонничество.¹³

Въпросът за смисъла и същността на любовта остава незасегнат от Славейков в есето му, което отразява различните ѝ социокултурни проявления, изведени като причинно-следствени мотиви. Анализът се прави въз основа на опита или както твърди той: „Като дойдем да разискваме този въпрос, тоест „как се влибва някой“ и още по-мъчния „отде се залавя любовта“, не можем да не споменем най-напред, което сме чули в една стара песен; защото старите песни и старите баби са, които знаят всичко“.¹⁴ Настояването, че любовта непременно трябва да се „залавя“ от някъде, предполага типологизиране и извеждане на действащите флуидни агенти. Тоест – освен през призмата на различни обществени регламенти, темата за любовта тук се проблематизира през историческата логика в модусите на обичане. Така се започва от песента, която казва за любовта, че:

От очите се залавя,
Че на устните излязая,
Оттам в сърцето тя слазая,
Ковва се и не излязая.¹⁵

Това е традиционната представа за любовта от пръв поглед, когато очите фокусират обекта, разпознават го като свой и го запечатват. Този обект обещава, вълнува, пленява, носи удоволствие и наслада. Но самият поглед също се възприема като обект. Славейков твърди, че мъжете имат един, а жените сто различни погледа, с които приковават мъжа и задействат онази магическа сила, която го подчинява. Нейното действие води до отношения,

¹⁰ ЕЛИАС, Н. *Относно процеса на цивилизация*. Т. 1. София: Атика, 1999, гл. „Промени в нагласата към отношенията между мъжа и жената“ (с. 251–276).

¹¹ *Влюбването и любовта*.

¹² ТОДОРОВ, Ц. *Недовършената градина*. София: Нов български университет, 2014, с. 200.

¹³ АННАС, Д. *Античната философия*. София: Захарий Стоянов, 2007, с. 80–117.

¹⁴ *Влюбването и любовта*.

¹⁵ Пак там.

които патриархалното общество обгражда с аурата на неловкост и ги ограничава в определен обхват – този на семейството. Контактът между очите на влюбените е неизменна част от разгърнатата обредна система, която съпътства брачния резултат. Този избор, инспириран от чувството на любов, е рядкост, която се основава на пълна взаимност и поверяване на себе си във властта на Другия, както се изразява П. Бурдийо¹⁶. Това е отдаване и довеждане, към което се интегрира и мисълта за потомство. Такава е изконната представа за любовта, която ражда митологемата за „щастливата колибка“ по израза на Ролан Барт. Това е щастието в перспективата на дома или така наречената от него „пантофена интроверсия“¹⁷. Тя оневинява интимните отношения между субектите чрез поемането на социална отговорност. Макар и преживявана по стриктно изградени правила, тази ситуация на „любов“ е базовата ценностна ориентация, която Славейков полага в полето на нормативността по отношение на избора на брачен партньор.

С регулирането на емоционалните прояви и изтласкването им от публичния живот на обществото нараства и съдържаността в говоренето за тях. През българския XIX век обаче все още съществува един пласт на културата, който не знае много за прекаленото благонравие, нехае за цивилизованото благоразумие и табу на споделянето. Речевата практика в народното словесно творчество обхваща цялостното възприемане на човека и неговата сексуална дейност, а „интимният свят е социализиран до крайност – всяко желание, да не говорим за действие, е обсъждано, одумвано и, в крайна сметка – одобрявано или отхвърляно“, пише К. Михайлов¹⁸. В Славейковата текстуалност еротичната форма на предбрачните отношения също не е преместена изцяло зад кулисите на публичния взор. Страхът от срама, с който се обгражда междуполовата област на инстинктите, не засяга неговия хумор. Така в есето му за любовта, която се залавя от очите, се случва не особено деликатното преместване към други сфери на телесното: „Но я си представи, читателю, една любовница само с очи, а да няма вежди, да няма нос, да няма бузки или странички“¹⁹. Твърдението, че очите не са достатъчни за любовта, подкопава дори религиозния дискурс с аргумента, че това го знае и отец Пафнутий, „който хиляда пъти да искаш и хилядата се заклева, че не е либил и няма никога да либи уж на тоз свят“²⁰. До периода на Българското възраждане възпирането на греховните помисли е неотменно, защото според християнския мироглед плътския живот на човека е низка проява. Овлавяването на телесно-емоционалната стихия е приоритет за патриархалната система, която контролира мъжко-женските взаимоотноше-

¹⁶ БУРДИЙО, П. *Мъжкото господство*. София: ЛИК, 2002, с. 147.

¹⁷ БАРТ, Р. Брачни. – В: Р. БАРТ. *Нулева степен на почерка. Митологии*. София: Колибри, 2004, с. 117–120.

¹⁸ МИХАЙЛОВ, К. Цит. съч., с. 13.

¹⁹ *Влюбването и любовта*.

²⁰ Пак там.

ния без да се интересува от любовните трепети. Възниква въпросът – допустима волност ли е настойчивата подкана към осветляване на любовния живот на индивида в хипотезата на споменатата греховност.

Брачното ухажване с плътски подбуди манифестира ренесансовото право на сетивата, легитимирано от градските песни и фолклора, които функционират като своеобразни химни на консумираната любов. Този тип отношения представляват едностранна волеизява на мъжколичните възжелания.²¹ Това е любовта-тържество за изтерзаното тяло на роба, лекуващ своите травми и белези чрез една компенсаторна доминантност. В тях няма място за душата, а само за плътта, като едно предцивилизационно връщане към естественото, в което жената се мисли като природа, като обект, лишен от слово и сведен до очи, снага и „бузички засмени“. Това е илюзията за брак, основан на удоволствията, който отхвърля отговорността за разумния избор като условие на брачната връзка. Любимите са заменими, стига да са достатъчно привлекателни и красиви. Тяхното вътрешно съдържание е без значение, стига да удовлетворяват субективния вкус на претендента за любовно внимание. Макар да се ръководи от други съображения, патриархалната брачна система също не държи сметка за душевността, интересите, мечтите и индивидуалността на жената – тя също „снема“ физическия статус и унифицираните черти на характера – трудолюбие, домакински умения, срам и послушание. В текста на Славейков евентуалните добродетели на жената не се коментират, засяга се само нейната физика и способността ѝ да „магнитизва любовника“.

С напредването на буржоазните икономически отношения обаче започват да се култивират нови емоционални зависимости, пряко обвързани с консуматорски и егоцентрични практики, които прескачат класическия разказ за буржоазната любов, която работи през взаимното отдаване и привилегироване на саможертвата към Другия. Те директно преминават към една авто-еротична, центрирана около „себе си“ интимност, която използва Другия като средство за постигане на социален статус и обществено положение. Оттук идва преобърнатият модел на меркантилната любов, която модерното общество асоциира с жената, а през 70-те години на XIX век Славейков припознава в мъжа.

„Любовта се залавя и о кесията“, настоява възрожденският критик и анализатор. „Кесийната любов“ е представена като най-новото изобретение, навлязло в масова употреба – „всички наред днешни ергени се влюбват и като луди стават за една мома, която не са видели никак ни в очите, щом чуят

²¹ Катя Станева, която в различни свои публикации изследва любовния дискурс на Българското възраждане, подчертава, че: „За женските опитности в любовта архивът на Възраждането е пределно мълчалив. Мълчанието, тишината около женското знание за еротичното се нарушава много рядко, най-вече във фолклорни записи“ (СТАНЕВА, К. Говоренето за любовта през Възраждането. – *Дзяло*, X, 2022, № 23: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_05a_Katia_Staneva_Govoreneto_zh_lubovta_prez_Vuzrajdaneto.pdf).

за баща ѝ за кесийката, че е пълна. (...) Кесията на бащата, който има хубаво момиче за женене, е за много славни любовници огън от любов, по-лоша и от огъня на очите на момичето, и страстта, която възпаля бащината кесия, е много по-върла от онази страст, която възпаля и най-рядката моминска хубост “²². Претенциите към стандарта на живот и развиването на чувства към материални обекти („кесията“, „сандъка“, „метала“) се отразява пряко върху характера и динамиката на възрожденския брачен пазар. Така, според Славейков, съвременните обстоятелства са изменили онази стара песен и отговорът на въпроса: „от де ся залавя любовта?“, следва да се прекрои така:

От кесията ся залавя
И в кесията чак слазя
И в кесията най-послед
Залепва и не излазя.²³

Налагането на този практическо-икономически етос в любовта кореспондира с патриархалния модел, който по същество действа през същата пазарна логика, но с други преговарящи. Народната традиция основава брака върху икономическата изгода и социалния статус на семействата, като в родителската воля винаги прозира стремежът към изкачване в колективната йерархия. Отхвърлянето на този модел се свързва с популяризирането на просвещенския брак, в който е заложена идеята за „свободния избор“ – в случая на обичайния субект, а не на обичайния обект. Тук не става въпрос за овладяване на инстинктите, а за тяхното правилно пренасочване. С налагането на икономическия принцип в междуличностните отношения любовта напуска сферата на възвишеното и остава извън обсега на идеалите за хармонични човешки отношения и здрави семейни връзки. Те вече не се градят на традиционната репродуктивна принуда, а минават през различни личностни мотивации, които правят любовта практична и приложна, временна. На нея започва да се гледа като на продукт със срок на годност, превръща се в средство за обмен, в измерител на определена стойност.

Големият проблем, фиксиран от Славейков, е в избора на личностно битие и реализация на индивида, отнесени към младостта като отправна точка. Наследеният капитал представлява в по-голяма степен основа на икономическата власт, отколкото персоналният, ориентиран към печалба труд на младежите. Оказва се, че ергените “купуват” най-добрите, най-доходните и най-евтините отношения, търсят най-успешната съпругеска сделка, вместо да се насочат към други възможности за самореализация. Тяхната любов е стока, която се търгува на определена цена и се изразява в пари. Както отбелязва Макс Вебер, „на продадената в брак девойка вече не се гледа като на работна сила, а като луксозно притежание – „зестра“, която същевременно

²² Влюбването и любовта.

²³ Пак там.

представлява обезщетение за нейния дял от домашната общност, а с това тя придобива и „материално средство“ срещу купувача за накърняване на безграничния му произвол, тъй като в случай на разпадане на брака той трябва да върне зестрата“.²⁴

Любовта като синоним на богатството започва да се изчислява в пари. Те са заместител на щастието, гаранция за успех – средство, укрепващо индивида в обществото. Забравен е стремежът на човешките същества да създават силни емоционални връзки. Тази генетична потребност се трансформира в социогенна. Както се изразява Славейков, „веществото, което подпала любовта от новото изобретение“ всъщност не е кесията, а това, което е вътре в нея.²⁵ Парите създават илюзията за неограничено властване и необузвано притежаване. Такава любов е студена – „металическа“ и тя отприщва критическия патос на публициста, разтревожен за ценностната трансформация на българското семейство. Разпадът на патриархалния „домашен комунизъм“ (М. Вебер) се развива неудържимо под натиска на нарастващата пресметливост. Преследването на парите не е преследване на щастие и стабилност, а на една мерна единица, на една абстракция, в която всичко е временно и всичко е за продан.

Славейковите обобщения за любовта и брака имат дълга история, която включва и личния опит като отправна точка на разсъжденията. Приблизително 20 години след като сам е надянал хомота на брачните окови, неговите заключения относно процеса, съпровождащ женитбата, звучат така:

Младите, които шават, за да се оженят, приличат на рибите, които играят изпред мрежата на рибаря. Навалят и налягат да влязат вътре, когато онези, що са вътре, ся бхътят напразно, дано излязат.²⁶

Както отбелязва Катя Станева, на възрожденския човек не се признава правото да занимава общността със себе си: „Във възрожденското публично пространство отстояването на интимността с нейните желания и претенции за признаване-зачитане се остойностяват амбивалентно, по-често с отрицателен знак, като се отказва правото на индивида да занимава общността със своите моментни настроения, емоционални сризове и сепвания, неловки споделяния на лични преживявания“.²⁷ Затова пък собственият опит на възрожденеца успешно се преработва в иронично

²⁴ ВЕБЕР, М. *Фигури на културата. Фигури на властта*. София: Критика и хуманизъм, 2017, с. 142–143.

²⁵ *Влюбването и любовта*.

²⁶ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Природословни забележвания. – *Шутош* (Цариград), I, 1874, № 37 (25 юли), с. 296.

²⁷ СТАНЕВА, К. Фрагменти от любовния дискурс на Българското възраждане. Христо Ботев и Константин Миладинов. – *LiterNet*, № 5 (78)12.05.2006: <https://liternet.bg/publish9/kstaneva/fragmenti.htm>.

философско обобщение, приписано на колективната практика. Като цитираното по-горе наблюдение, което подменя природното повторение с житейско.

От дневниците и писмата на П. Р. Славейков до Цвятко Недев научаваме за собствените му „наваляния“ към мрежата, за голямата тревненска любов на поета с дъщерята на поп Димо – Радка, чието сърце той спечелва, но нейният баща не приема бедния даскал за зет и омъжва дъщеря си за заможния младеж Цоню Белчев. Този удар поваля чувствителния ерген на легло в очакване на смъртта: „Годините минават, нас няма кой да ожени, но така, в иргенлъка, младостта ни ще повени“, жалва се поетът²⁸. Само месец по-късно започват вълненията около женитбата му с Ирина. Тогава Славейков ще ни демонстрира „любовта радост“, както я нарича Цветан Тодоров:

Аз ся гудих. Е, как ти ся струва, дали можеш приказва ти с мене? Теб пиша и годеничката си мисля, то било хубаво нешто бе, братко! Дядо ти поп (поп Димо – б. м., Н. М.) е причината, та прибързах, той мисляше друго, пък аз да му докажа, че глътнах жълтото около устните си, спечелих нова китка и либаво златно пръстенче, с чернооко момиченце. Ех, кой като мене сега? От всяка страна съм добре – от сговорни и согласни роднини, от къща, дрехи речи и прочее, само едно мя мъчи, и то само от сумнение, надявам ся, според мой нрав, да ся погодиме.²⁹

Вдъхновен от новобрачния живот и с надеждата да намери работа в редакцията на „Цариградски вестник“, през 1854 г. Славейков пристига при Александър Екзарх с подготвени за вестника материали, сред които „Брачния дар на младите супружници, годеници и на всички ония, които мислят този път да последуват“³⁰. Преводът намира място в подлистника на „Цариградски вестник“ още същата година и служи като наръчник със съвети към младите двойки, в който са отчетени модерните потребности на индивида в сферата на семейното планиране и избора на бъдещ партньор. Като изяснява мотивите и логиките на брачното свързване, текстът полага нормативността на избора, защото за рационалните решения като брака няма никакво значение „от де ся залавя любовта?“

В Славейковите философско-иронични обобщения за брака любовта е положена в притежателния модус и превърната в проекция на личното господство. Тя е видяна като средство да „подяремчиш“ другия, за да владееш неговата душа и тяло, да имаш дом и деца, да притежаваш пари и социален

²⁸ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. До Цвятко Недев, 3 март, 1852. – В: СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения*. Т. 8. *Писма*. София: Български писател, 1982, с. 23.

²⁹ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. До Цвятко Недев, 21 април, 1852. – Пак там, с. 25.

³⁰ Брачния дар за младите супружници, годеници и на всички ония, които мислят този път да последуват. Превел Петко Р. Славейков. – *Цариградски вестник* (Цариград), IV, 1854, № 186, (14 авг.), с. 161.

статус. Любовта в битийния модус на неговата житейска философия – като процес на обичане и отдаване, на грижа и себенадграждане – остава встрани от книжовната практика. Това е любов, регистрирана от сърцето, но ненаписана от перото.³¹

Статията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Дог. № ДСД-10/28.10.2022.

ИЗВОРИ

Брачни дар за младите супружици, годеници и на всички ония, които мислят този път да последват. Превел Петко Р. Славейков. – *Цариградски вестник* (Цариград), IV, 1854, № 186, (14 авг.), с. 161.

Влюбването и любовта. – *Звънчатий Глумчо* (Цариград), I, 1873, № 3, (30 юни), с. 2.

От вестника за жените. – *Гайда* (Цариград), I, 1863, № 11, (2 ноем.), с. 88.

Природословни забележвания. – *Шутош* (Цариград), I, 1874, № 37 (25 юли), с. 296.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Залъгалка или Любовно разговорниче: издадено [за] разтуха на младите*. Цариград: Печатницата на Д. Паничков, 1862.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Избрани съчинения*. Книга първа. Стихотворения. София: Света София, 1901.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения*. Т. 1. *Стихотворения*. София: Български писател, 1978.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Съчинения*. Т. 8. *Писма*. София: Български писател, 1982.

ЛИТЕРАТУРА

АННАС, Д. *Античната философия*. Прев. К. Герганова. София: Захарий Стоянов, 2007. [ANNAS, J. *Antichnata filosofia*. Prev. K. Gerganova. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2007.]

АРЕТОВ, Н. *Бленувани и плашещи. Чуждите жени и мъже в българската словесност от дългия XIX век*. София: Кралица Маб, 2023. [ARETOV, N. *Blenuvani i plasheshti. Chuzhdite zheni i mazhe v balgarskata slovesnost ot dalgia XIX vek*. Sofia: Kralitsa Mab, 2023.]

БАРТ, Р. Брачни – В: Р. БАРТ. *Нулева степен на почерка. Митологии*. Прев. Ст. Атанасов. София: Колибри, 2004, с. 117–120. [BARTHES, R. *Brachni – V: R. BARTHES. Nuleva stepen na pocherka. Mitologii*. Prev. St. Atanasov. Sofia: Kolibri, 2004, s. 117–120.]

БУРДИЙО, П. *Мъжкото господство*. Прев. И. Кръстева. София: ЛИК, 2002. [BURDIYO, P. *Mazhkoto gospodstvo*. Prev. I. Krasteva. Sofia: LIK, 2002.]

³¹ Ерих Фром твърди, че любовта има различни значения в зависимост от това дали за нея се говори в съответствие с притежателния или с битийния модус. (вж.: ФРОМ, Е. *Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор*. София: Кибеа, 1996, с. 75).

ВЕБЕР, М. *Фигури на културата. Фигури на властта*. Съст. и прев. К. Коев. София: Критика и хуманизъм, 2017. [VEBER, M. *Figuri na kulturata. Figuri na vlastta*. Sast. i prev. K. Koev. Sofia: Kritika i humanizam, 2017.]

ДАФИНОВ, З. Петко Р. Славейков. *Летопис за живота, творчеството и обществената му дейност*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005. [DAFINOV, Z. Petko R. Slaveykov. *Letopis za zhivota, tvorchestvoto i obshtestvenata mu deynost*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005.]

ЕЛИАС, Н. *Относно процеса на цивилизация. Социогенетични и психогенетични изследвания*. Т. 1. Прев. М. Нейкова. София: Атика, 1999. [ELIAS, N. *Otnosno protsesa na tsivilizatsia. Sotsiogenetichni i psihogenetichni izsledvaniya*. Т. 1. Prev. M. Neykova. Sofia: Atika, 1999.]

МИХАЙЛОВ, К. Петко Славейков – поетически послания. София: Ариадна, 2002. [MIHAYLOV, K. Petko Slaveykov – poeticheski poslania. Sofia: Ariadna, 2002.]

СТАНЕВА, К. Говоренето за любовта през Възраждането. – *Дзяло*, X, 2022, № 23: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_05a_Katia_Staneva_Govoreneto_zh_lubovta_prez_Vuzrajdaneto.pdf (прегл. 18.01.2026). [STANEVA, K. Govoreneto za lyubovta prez Vazrazhdaneto. – *Dzyalo*, X, 2022, № 23: https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_05a_Katia_Staneva_Govoreneto_zh_lubovta_prez_Vuzrajdaneto.pdf (pregl. 18.01.2026).]

СТАНЕВА, К. *Фрагменти от любовния дискурс на Българското възраждане. Петко Славейков. – В: Гласове на Възраждането*. София: Полис, 2001, с. 174–186. [STANEVA, K. Fragmenti ot lyubovnia diskurs na Balgarskoto vazrazhdane. Petko Slaveykov. – V: *Glasove na Vazrazhdaneto*. Sofia: Polis, 2001, s. 174–186.]

СТАНЕВА, К. Фрагменти от любовния дискурс на Българското възраждане. Христо Ботев и Константин Миладинов. – *LiterNet*, № 5 (78) 12.05.2006: <https://litenet.bg/publish9/kstaneva/fragmenti.htm> (прегл. 18.01.2026). [STANEVA, K. Fragmenti ot lyubovnia diskurs na Balgarskoto vazrazhdane. Hristo Botev i Konstantin Miladinov. – *LiterNet*, № 5 (78) 12.05.2006: <https://litenet.bg/publish9/kstaneva/fragmenti.htm> (pregl. 18.01.2026).]

ТОДОРОВ, Цв. *Недовършената градина*. Прев. А. Желева. София: Нов български университет, 2014. [TODOROV, Tsv. *Nedovarshenata gradina*. Prev. A. Zheleva. Sofia: Nov balgarski universitet, 2014.]

ФРОМ, Е. *Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор*. Прев. Л. Енева. София: Кибее, 1996. [FROM, E. *Da imash ili da badesh. Dilemata na choveshkia izbor*. Prev. L. Eneva. Sofia: Kibee, 1996.]

“WHERE DOES LOVE COME FROM?”

SLAVEYKOV'S PHILOSOPHICAL AND IRONIC GENERALIZATIONS ON MARRIAGE

Abstract. This paper focuses on the reflections of the National Revival poet P. R. Slaveykov concerning falling in love and the nature of love. It traces the metamorphoses of infatuation and the foundations that establish the new family unit from the perspective of three mutually exclusive worldviews, which compete

with each other within the Bulgarian sociocultural space, neutralizing the traditional model as a regulator of family planning. Slaveykov's insights reflect a civilizational curve entering the difficult to control zone of emotional charge and social coercion. He follows a reverse trajectory: from feelings of shame and awkwardness, through the unleashing of instincts, to the pragmatic logic of the marriage market, which transforms love into an economic transaction

Keywords: P. R. Slaveykov, Bulgarian Revival, love, sociocultural paradigms, family planning.

Nevena Mihova, Sen. Assist. Prof., PhD

ORCID ID: 0000-0003-1197-1251

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: n.mihova@ilit.bas.bg

Николета Пътова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

ДОПИСКИТЕ НА ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА, ИЛИ ЗА СМЕЛОСТТА НА „ЕДНА БРАИЛЧЕНКА БЪЛГАРКА К. М. В.“

Резюме. Статията разглежда появата и съдържанието на пет дописки, които възрожденската интелектуалка с интересна и необичайна лична биография, Екатерина Василева, изпраща до вестниците „Отечество“ и „Турция“. Нейните публикации са сред редките публични изяви на женския глас във възрожденската публичност. За това се изисква смелост и Екатерина Василева я проявява. В няколко публикации тя оповестява своето мнение по обществени въпроси и се включва в един от шумните театрални спорове, разrazil се около представлението в Браила на „Велислава, българска княгиня“ от Добри Войников. Книгата на Недка Капралова „Екатерина Василева. Спомени. Стихотворения. Дописки.“ дава възможност читателят да види един много по-цялостен и завършен образ на авторката, която прекрчавя ограниченията на своята среда.

Ключови думи: Екатерина Василева, публикации, възрожденска периодика, женско писане, Недка Капралова

Трудът на Недка Капралова за издирването, събирането в едно издание и научното коментиране на творбите на неособено познатата възрожденска интелектуалка Екатерина Василева дава възможност за запознаване със съдбата и книжовното ѝ дело в пълнота. За работата по тази статия е използвано изданието „Екатерина Василева. Спомени. Стихотворения. Дописки“¹, чийто съставител, преводач на съчиненията от френски език и автор на въвеждащия изследователски текст за възрожденката с интересна съдба и необичайни творчески изяви е Недка Капралова. Книгата съдържа два мемоарни текста на Е. Василева в превод от френски език, а стихотворните творби на авторката, излезли във възрожденския периодичен печат, са в превод от румънски. Добавени са и петте ѝ дописки, публикувани във вестниците „Отечество“ и „Турция“. Осмисленият анализ на текстовете на Екатерина Василева, оповестяването им в достъпен за широката читателска аудитория превод на български език и осветляването на останалите скрити биографични факти за нея са дело на вдъхновената научна работа на Недка Капралова.²

¹ ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА. *Спомени. Стихотворения. Дописки*. Съст. Н. Капралова. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2022.

² Преди издаването на спомените на Е. Василева от Н. Капралова с тях в няколко

Екатерина Василева (1850/52 – 1926) е българка, родена в Пловдив. Израства в Румъния, където получава образованието си на румънски и френски език. Тя не овладява писмено майчиния си език и за литературните си опити използва румънски, а мемоарните ѝ съчинения са съставени на френски език. Те са писани в десетилетията след Освобождението, когато българката вече живее в Париж. Оригиналният екземпляр със спомените се съхранява в НБКМ. Недка Капралова ги описва като „поредица от различни текстове“, които не съставят „еднороден последователен разказ“ за събитията от живота на Екатерина Василева. Независимо от своята фрагментарност и липса на хронологична последователност биографичните и литературните текстове, събрани в спомените на Василева, пресъздават важни епизоди от живота и делото ѝ на обществено активна жена от българската емигрантска общност в Браила през 70-те години на XIX в., от двете ѝ срещи с руския император Александър II, от присъствието ѝ в някои от интелектуалните кръгове на Париж при нейния първи престой във френската столица в периода 1880–1882 г.

Човешката възхита на Недка Капралова от борбените, независими, образовани жени, със собствен облик, който не копира мъжкото лице до тях, преминава в научен интерес и провокация за нейните литературноисторически изследвания на архивни материали и публикации – първо на Елисавета Караминкова³, а след това и на Екатерина Василева. Възможността да бъдат прочетени мемоарните текстове, кореспонденцията на авторките и други литературни или документални материали допълва и с личен план образите им на книжовнички. Благодарение на изследователката Недка Капралова, погледът към техния интимен свят променя колорита на създадения им публичен образ. Изданието на съчиненията на Екатерина Василева дава възможност материалите, които младата жена публикува във възрожденската периодика, да се четат заедно с нейните мемоарни текстове. Тогава мястото на дописките, които ще бъдат разгледани тук, може да бъде видяно освен в контекста на обществения и културния живот в Браила, също и в контекста на семейния и приятелския кръг на Е. Василева. Събирането в книгата на разностранови, писани в различно време и с различни задачи

свои изследвания върху българските авторки от XIX в. работи Н. Александрова. Вж.: АЛЕКСАНДРОВА, Н. Българските образи на мадам дьо Севине през Възраждането. – В: *Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. д. ф. н. Николай Аретов*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 363–376; АЛЕКСАНДРОВА, Н. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева. – *Литературна мисъл*, 2019, кн. 3, с. 57–71; АЛЕКСАНДРОВА, Н. Любопитство, любов и борба: с параход между българския и румънския бряг на Дунав. – В: *Spre Pământul Făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiurla împlinirea vârstei de 80 de ani*. Braila: Editura Istros a Muzeului Brailei “Carol I”, 2020, с. 523–536.

³ КАПРАЛОВА, Н. „И ще господарува мъжът ти над теб...“ Още за жените в културата. Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.

текстове на „браилската българка“ насочва погледа към дълбоките социокултурни пластове, от където идва подкрепата, „разрешението“, за нейните публични изяви. Периодичният печат от епохата на Българското възраждане, читалищното дело, политическите дебати, театралните прояви и предизвиканите заради тях спорове функционират като територии, доминирани от мъжкия глас. Той диктува обществените, моралните и естетическите норми. Материализирането в публичното пространство на женския глас наред с интелектуалната еманципираност изисква и мъжкото одобрение на този акт. Съпрузите и родствениците са „участници и поддръжници на осмеляването за публичността на своите близки жени“⁴. Доколко Екатерина Василева би била независимата жена, която познаваме от биографичните сведения за нея и от нейните текстове, ако нямаше материалната осигуреност от бащиното си семейство и за определен период – финансовата подкрепа от приходите на своя съпруг. Това съвсем не би било достатъчно обаче, ако Екатерина не получаваше интелектуалната подкрепа на съпруга си.

Михаил Василев е в зрелостта на тридесетте си години, когато се жени за шестнадесетгодишната девойка и поема грижата за нея с меко и партньорско наставничество. Той по различни начини насърчава интелектуалното развитие на младата си съпруга. В много случаи е неин учител, но без авторитарно да определя изявите на Екатерина. Интелектуалният кръг, в който е въведена младата жена, ѝ предоставя достъп до значими обществени и културни събития, до изява на театралната сцена, до своеобразните литературни салони, включително до авторско присъствие в периодиката. Тя пише, публикува, изнася сказки и изиграва ролята на Велислава.

В дома си и на обществени събития семейство Василеви общуват с първите хора от Браилското българско общество. Приятел на Михаил Василев от ученическите години във Френския лицей в Цариград и гост на семейството е Добри Войников, който скоро след запознанството си с Екатерина Василева я ангажира за участие в представлението на „Велислава, българска княгиня“. Още преди актьорския си дебют г-жа Василева публикува във в. „Отечество“. Тя няма двадесет години, когато изпраща своя първи отзив до вестника. Екатерина положително вече е със съзнанието за това, че има място и извън рамките на семейното домакинство. Активна участничка е в създаването и работата на женското дружество в града. Този тип дружества стават първите институционализирани форми през Възраждането на женска социална ангажираност – развиват културно-образователна дейност и благотворителни инициативи. Заедно със съпруга си Е. Василева е сред учредителите на Българското книжовно дружество в Браила. След ранната смърт на Михаил Василев в „Периодическо списание“

⁴ АЛЕКСАНДРОВА, Н. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева. – *Литературна мисъл*, 2019, бр. 3, с. 59.

е публикуван некролог от името на БКД, което „с душевно присърбие известява, че изгубва един от най-добрите и най-усърдните спомагателни членове на Дружеството и един от искрените и верни синове на татковината ни“.⁵ След неочакваната кончина на съпруга си, независимо, че тогава е в началото на двадесетте си години, Екатерина Василева не сключва друг брак.

* * *

Тук ще бъдат разгледани петте дописки на Екатерина Василева до българските вестници. Тя ги съставя в периода 1869–1871 г. Младата жена изразява писмено и се осмелява да изпрати за публикуване своето мнение по въпроси, които занимават българското, и в частност браилското българско общество. Осмелява се да заяви позиция и да я огласи с тиражирането ѝ в периодиката. Екатерина Василева подписва своите текстове, макар и да не изписва пълното си име. От споменатото дотук в контекста на възрожденската публичност впечатляват изявата на женския глас и самоназоваването на авторката. В изданията в Браила вестник „Отечество“ подписът на Екатерина Василева посочва само инициалите ѝ „К. М. В.“ или е даден в уточняващия вариант „Една Българка от Браила К. М. В.“. И по двата начина на непълно изписаното ѝ име авторството на публикациите не остава скрито за тези, чието мнение е особено важно за младата госпожа. Едва ли „К. М. В.“ е опит за анонимност. Макар и да се подписва с инициали, не е трудно в тях да се разчете името на Екатерина Василева. Това е смело публично женско присъствие, поставящо авторката отвъд определеното от патриархалните норми място на жената, затворено в границите на домашното пространство.

От пет установени дописки на Е. Василева, публикувани във възрожденския периодичен печат, четири излизат във в. „Отечество“ (1869–1871) и една във в. „Турция“ в рубриката „Кореспонденции на ‘Турция‘“ (1870). Макар и появата им да е съвсем епизодична, тя подсказва самочувствието на авторката, което, заедно с подкрепата на съпруга и обкръжението ѝ, ѝ дава куража за нейните публични изяви.

„Отечество“ (на рум. „Patria“) е „политически и книжевни“ вестник, който е издаван в Букурещ от Добродетелната дружина. Първият му брой е отпечатан на 25 юли 1869 г., а последният – на 17 юли 1871 г. Излиза всеки петък, като съдържанието му е на български и на румънски език. Изданието е от четири страници. Публикуват се статии, свързани с учебното дело, църковната борба, с Източния въпрос, новини от чужбина, дописки на българи за това, което се случва в различните краища на Османската империя, местни новини, различни съобщения, художествена литература, водят се полемики с други вестници. Дописките, „книжевните известия“, обявленията, някои по-кратки новини „из Българско“, публикуваните писма,

⁵ Некролог. – *Периодическо списание*, 1873, бр. 7-8, с. 163.

стихотворенията и други материали, чието място е на четвъртата страница на всеки брой, излизат само на български език. Издаването на вестника спира, защото така и не става особено популярен сред по-широк кръг читатели.⁶

С изключение на последните няколко броя, които са редактирани от Добри Войников, „Отечество“ се издава под редакцията на Пантелей (известен като Пандели) Кисимов⁷. Статиите му го представят като добър публицист, който диалогизира с други журналисти и с дописниците във вестника си. Близък е до Добродетелната дружина, откъдето получава поканата да стане редактор на вестник „Отечество“.⁸

Сред дописките, които се отпечатват на български език на страница четвърта на вестника, са публикациите на Екатерина Василева. Първата от тях е от ноември 1869 г., а последната от февруари 1871 г. Този период от по-малко от две години съвпада с интензивното лично съзряване на младата жена и очертава последователния ѝ интерес и воля за участие в дебатите по актуални обществени теми. Дописките на Е. Василева излизат без заглавия, което е обичайно за материалите от рубриките на кратките съобщения. Дописката през XIX в. не е само информационна новина. Тя е многофункционален, хибриден жанр, който съчетава фактология с остра социална критика, с лични впечатления или с призив към колективно действие. Чрез дописките читателите получават информация за училищата, за театралните представления, за църковните борби, но и за скандалите и напреженията в съответната локална общност. Тъй като са без заглавие, в този тип текстове цялата семантична тежест е пренесена върху съдържанието на публикацията. Липсата на заглавие също така придава на текста усещане за автентичност, за непосредствено общуване с аудиторията. Дописките на Е. Василева отговарят на тези характеристики – те се отнасят към актуална тема, съдържат послание и непосредствено комуникират с читателската аудитория. Публикациите ѝ завършват с подпис, както вече е отбелязано, съкратен до инициалите на името ѝ. За широкия кръг познати на семейство Василеви „К. М. В.“ без усилие се декодира като Катерина Михаил Василева. Този тип подпис отговаря на една сравнително стандартна практика във възрожденския печат. Тя води до ефект, който едва ли е търсен съзнателно, но неразпознаването по инициалите на личността на пишещия поставя фокуса върху написаното – така съдържанието става важно само по себе си, без интересът към него да бъде повлиян от популярността, харесването или нехаресването на автора на дописката.

⁶ БОРШУКОВ, Г. *История на българската журналистика. 1844–1877. 1878–1885*. Трето издание. София: Парадокс, УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, с. 219.

⁷ За него виж: АРЕТОВ, Н. Кисимов, Пандели (Пантелей) Хаджигеоргиев (1832 – 13.01.1905). – В: *Енциклопедия на Българската възрожденска литература*. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 380–382.

⁸ По-подробно за съдържанието на в. „Отечество“ и редакторската политика на П. Кисимов виж: ЖЕЛЕВ, Н. Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“. – *Славянски диалози*, XIX, кн. 29, 2022, с. 9–28.

Материалите, които Е. Василева изпраща до в. „Отечество“ (или поне първият от тях), са написани с латински букви, което изисква редакторската намеса преди публикуването им. Това известява обстойното съобщение на редактора, предхождащо обнародването на първата дописка на авторката. Текстът, с който е обявен очаквания материал, е публикуван един брой преди самата дописка – в бр. 17 (от 14 ноември 1869) на вестника. В него е уточнено, че предстои читателите да се запознаят с отговора на „Една Браилченка Българка К. М. В.“ на публикуваната във в. „Дунавска зора“ статия от един „Браилски младеж“, отправящ упреци към своите сънароднички във Влашко. Редакторската дописка приветства инициативата на „нашата сънародница“, която показва „здрав разсъждения“ по поставения въпрос за увлеченията по модите на българките във Влашко. Нейната статия обаче е написана с „латински букви“ и в този вид не може да бъде отпечатана във вестника. Преписването с кирилската азбука отлага публикуването ѝ за следващия брой, обяснява редакторът.

Така в бр. 18 (от 21 ноември 1869) се появява първата дописка на Е. Василева. Преди същинския текст авторката пише няколко думи като предисловие, в което споделя своето смущение, че е възможно да е писала с грешки и моли те да бъдат поправени. Редакторът влиза в своеобразен диалог с нея и в скоби отговаря, че намесата му е несъществена и се състои само в преписването с кирилски букви на изпратения текст и в съкращаването на някои повторения. След това „сърдечно“ моли „почитаемата наша писателка“ да продължи да изпраща своите дописки „върх предмети народни и полезни“, защото с това „прави чест и на листа ни, както и на сичкий женски пол на наша народ“.⁹ В предварителните си думи Василева продължава с извинение и съжаление за това, че не владее „Българско краснописание“, тъй като е получила образованието си на чужди езици. Тя поставя въпроса за необходимостта от образование първо на родния език, а едва след това, според нея, е правилно родителите да се грижат за овладяването от децата им на други полезни и важни за общуването със света езици.

Следва същинската дописка, с която младата жена отговаря на дописката от в. „Дунавска зора“, и не се съгласява с твърденията на „Браилския младеж“ за „кривото“ и „несмислено европейско образование“ на българките във Влашко. Те нито са „европейски кокони“, нито „подражават само на модите и на външния женски лукс, а никак и на вътрешното душевно облагородяване“. След като излага темата, която дискутира, Василева разширява проблематизирането ѝ, задавайки въпроса погледнал ли е дописникът от в. „Дунавска зора“:

[...] труфилките и суетностите на българите във Влашко и особено на младежите? Погледнал ли е най-после себе си? А ний виждами и те как разбират понякога цивилизацията! Ний виждами в тези наречени младежи,

⁹ ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА. *Спомени. Стихотворения. Дописки*, цит. изд., с. 129.

че ся намират такива, дето сичкото образование и интелигентност турят във външните премени: капела според модата, ръкавички според модата, пардесю и пр. сичко според модата!... „Мъчно е да познай челяк себе си, а лесно да осъди другите“ – тази пословица припомнями на наша младеж от Браила, който осъжда българките във Влашко.¹⁰

Просветените мъже от Европа дават добър пример на жените си и „затова имат и просвещени жени“, продължава Василева. Тя заключава, че, ако са образовани само мъжете, а жените не, тогава народът, на който принадлежат те, не може да се нарича образован народ. Тъй като от подобно противопоставяне няма никаква необходимост, авторката предпочита да спомене добрите дела, които правят българите в Браила – те вече осъзнават народността си и се отърват от гръкоманията – „сега прогледнахми и въскръснахми“, пише Василева. С употребата на множествено число тя акцентира, от една страна, върху общността на българите, формирана по национален признак, и от друга – върху това, че те съставляват общност, независимо от своя пол; жените принадлежат към нея, така както и мъжете. От самото начало на своите публични изяви Е. Василева отстоява тезата за равното право на мъжете и жените да се развиват интелектуално и за положителния ефект върху обществото, когато това се случва.

Двата главни проблема, които поставя в отзива си авторката, са за женското образование и за народностното осъзнаване на българите. Темата за модните подражания въвежда към по-сериозна проблематика и Василева предпочита да се насочи към нея. Публицистичният подход да не изключва себе си от обсъждания проблем за усвояването на чуждото предизвиква уважение и допълнително добавя убедителност към аргументите ѝ в спора с „Браилския младеж“. Наблюденията ѝ са от първо лице. Тезата на Е. Василева е, че дали ще бъдат заети от чуждата култура език, дреха или друго, чуждите практики трябва да бъдат усвоявани така, че да допълват установеното вече свое и да хармонизират с него.

Следващата дописка на Екатерина Василева излиза през януари 1870 г. (бр. 26 от 23 януари) и прави връзка с предходната дискусия. Текстът отново започва с директно обръщение към „господин редактора на ‘Отечество’“, в което авторката благодари за похвалните думи за първата ѝ дописка и за поканата да продължи да публикува във вестника. Заявява обаче, че тази дописка е вероятно да е последната, защото се чувства „слаба за туй поприще“ и без „списателски качества“. Веднага следва, поставено в скоби, опровержение на редактора: „Не е право“, изразява несъгласие с нейната критична самооценка и я поощрява да продължи да пише и да публикува. Дописката свидетелства за наскоро изнесена сказка в Браилското читалище по темата за женското образование и за това, че този въпрос вълнува браилското българско общество. В текста си Василева

¹⁰ Пак там, с. 130.

отново не изолира „женската“ тема, а я обвързва с актуалните обществени процеси, които изискват активността на всички образовани и заможни българи, „за да бъдат патриоти“, което е не по-малко важно от това да бъдат образовани. Не интригите и злословието, а делата имат стойност, е внушението, отправено от Е. Василева. Защиатавайки правото на своя глас, тя отбелязва, че книжовни опити, трябва да бъдат подкрепяни, дори и да са несвършени, както нейните: „Благородните примери и да имат някои недостатъци, не трябва да ся усъждаат, защото те имат тъзи полза да стават причина на подражание и съревнование“¹¹. В края на дописката са посочени две други имена на жени-авторки с наскорошни изяви във възрожденската периодика. Екатерина Василева осъзнава силата на словото и моралния дълг на всеки автор. Пишещият трябва да застане зад думите си с цялата тежест на своя личен, семеен и социален авторитет. И макар да не подписва дописките с цялото си име, тя заявява и подчертава личното си мнение и присъствие с изразите: „Аз вярвам...“ (употребено на две места в текста) и „Мен приятно ми беше да видя...“. Авторското присъствие в текста тук не е плахо, а напротив – огласено с неименуваното „аз“ на Василева. След дописката е публикувано нейно стихотворение, което тя съставя на румънски език. Озаглавено е „Желанието ми“ и изразява копнежа за прослава и благополучие на отечеството ѝ. Стиховете са преведени по смисъл на български и преводът е поместен под линия. Подписът е „Една българка от Браила К.“.

На следващата година Екатерина Василева изпраща до редакцията на в. „Отечество“ второ стихотворение „Метхат паша, отчаен срещу XIX век при въстанието на Българите говори в себе си (посвещава ся на Цони от Железник)“ (бр. 75 от 5 февруари 1871). То е придружено от кратко съобщение за повода да напише стиховете – впечатлена е от действията на българските чети, преминавали Дунава през бунтовните 1867–1868 години и още тогава е написала поетическия текст, уточнява авторката. Открива го сред книгите си и го предлага за публикуване. Темата е патриотична. Стиховете пресъздават героизма на младия бунтовник, изправил се със смели думи срещу Мидхат паша в очакване на смъртта си. Екатерина Василева е писала стиховете на румънски език и моли редактора да ги преведе и публикува и на български. Подписът отново е: „Една Българка от Браила К. М. В.“.

В същия брой на в. „Отечество“ излиза още един неин материал – писмо до редактора, в което Е. Василева заявява намерението си да заплати едногодишен абонамент за вестника и призовава сънародниците си да подкрепят така и по всевъзможни други начини българските читалища, училища, дружества, вестници и пр., защото те са „хубави и важни за народа работи“. За да имат успех и развитие, тези начинания трябва да разчитат на помощта на „сякой един от нас, мъж или жена, който е наистина Българин“.

¹¹ Пак там, с. 133.

Този призив за участие в народните дела е подписан: „Българка К. М. В.“. Василева започва писмото си с молба към редактора то да бъде обнародвано. Така, без да се ангажира с писането на дописка, по същество тя прави това – в кратък текст, оформен като писмо до редактора, излага актуален проблем и се намесва в него с мнението си, коментира го и дава предложение как той да бъде решаван. Призивът ѝ за активна грижа за народните дела отново е отправен към всички – към мъжете и към жените.

В предходната 1870 година Екатерина Василева изпраща дописка до в. „Турция“. С нея се включва в публичния спор за качествата на Добри Войников като драматург, прераснал в шумен, емоционален и динамичен разговор, воден на страниците на няколко вестника. Повод за дискусията стават новата пиеса на автора – „Велислава, българска княгиня“, и спектакълът по нея. Първо Любен Каравелов дава висока оценка за драмата „Велислава“.¹² В следващия брой на в. „Свобода“ е публикувана неподписана дописка, в която са похвалени представленията по драмата.¹³ Различно мнение се появява в друго неподписано съобщение, което излиза във в. „Турция“.¹⁴ Дописникът на изданието в Цариград вестник възхвалява играта и таланта на г-жа Аника Костович – една от браилските българки, изиграла заедно с Екатерина Василева женските роли в представлението¹⁵. Към нея също е изказана благодарност, както и към всички други актьори. Дописката завършва с „приятелски съвет“ към г-н Войников как да пише пиеси и със заключението, че „майсторската игра на актьорите“, и най-вече на А. Костович, е прикрила недостатъците на пиесата. Това мнение е оспорено веднага с два материала във в. „Дунавска зора“ – единият е от актьор участник в представлението, а вторият пише самият Д. Войников в защита на своята работа. В този спор се намесват и двете любителки-актриси. Екатерина Василева изпраща писмото си до в. „Турция“. Тя би могла да публикува своя отговор на несправедливите критики към Д. Войников и в някой от българските вестници във Влашко, където появата ѝ, вероятно, би била по-комфортна за нея. В спора участват автори на изданията в Браила в. „Дунавска зора“ и на в. „Свобода“, издаван в Букурещ. С изпращането на дописката в редакцията на в. „Турция“ Василева пренебрегва удобството да потърси гласност на своето мнение в познатата локална среда и насочва отговора си директно към вестника, първи публикувал критиката към Войников, който се чете широко в столичния град и други места, населени с българи. Решение и жест, за който отново се изисква смелост. Водена от чувство за справедливост и от автентична благодарност към твореца Д.

¹² КАРАВЕЛОВ, Л. „Велислава, българска княгиня“. – *Свобода*, I, бр. 26 от 7 май 1870.

¹³ Дописка. – *Свобода*, I, бр. 27, 14 май 1870.

¹⁴ Дописка. – *Турция*, VI, бр. 13 от 16 май 1870.

¹⁵ ЖЕЧЕВ, Н. *Браила и българското културно-национално възраждане*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1970, с. 110–112.

Войников, Е. Василева за пореден път се осмелява да се намеси и да заеме позиция в „мъжкото“ говорене.

Екатерина Василева не само опонира, влиза в публични спорове, отстоява последователно позициите си, настоява за правото на женския глас да бъде чуто, но прави всичко това не в затворения приятелски кръг, надскача локалната браилска хроника и избира да публикува в издания, които могат да бъдат прочетени от всеки българин. Тя има самочувствието на модерна и еманципирана личност, която съзнателно отказва да бъде безмълвен, пасивен наблюдател на историческите събития от третата четвърт на XIX в. Разсъжденията в нейните публикации показват дълбочина и разбиране на процесите, които скрито или явно действат и движат обществото. В нейните предосвободженски публични жестове тя е подкрепяна от мнозина мъже българи, които са склонни да ѝ помогнат за неумелостта в българския език и да насърчат обществената ѝ функция, превръщайки я така в пример за други българи. Следосвободженските десетилетия не са така светли и насърчителни за нея, дори и когато нейният 76-годишен жизнен път я отвежда от Балканите до Париж. Но дори тогава Екатерина Василева не спира да води своите бележки, да пази своите спомени от славното време на извоюването на българската свобода, които по-късно реализира в мемоарите, преведени и публикувани от Недка Капралова. Като че ли Недка Капралова е прозряла, че пътят на тази възрожденска авторка през време и територии може да бъде видян като метафора на женската еманципация и на съзряването на българския дух. Реалният житейски образ на Екатерина Василева олицетворява възможното развитие на възрожденската българка от мълчалива пазителка на традицията, дома и семейството в жена със собствен глас, който нарушава почти херметично затворените територии на периодичния печат, читалищното дело, театралните спектакли и споровете за театъра, на политическите дебати – всички те, функциониращи като пространства, доминирани от мъжкия глас.

Статията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Дог. № ДСД-10/28.10.2022.

ИЗВОРИ

Дописка – *Свобода*, I, № 27, 14 май 1870. [Dopiska. – *Svoboda*, I, № 27, 14 may 1870.]

Дописка – *Турция*, VI, № 13, 16 май 1870. [Dopiska. – *Turtsia*, VI, № 13, 16 may 1870.]

КАРАВЕЛОВ, Л. „Велислава, българска княгиня“. – *Свобода*, I, № 26, 7 май 1870. [KARAVELOV, L. “Velislava, balgarska knyaginya. – *Svoboda*, I, № 26, 7 may 1870.]

Некролог. – *Периодическо списание*. I, 1873, № 7-8, с. 163. [Nekrolog. – *Periodichesko spisanie*, I, 1873, № 7-8, s. 163.]

ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСАНДРОВА, Н. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева. – *Литературна мисъл*, LXI, 2019, № 3, с. 57–71. [ALEXANDROVA, N. Bilingvizmat i balgarskite avtorki ot 19 vek: Rahil Dushanova, Ekaterina Vasileva, Bogdana Hiteva. – *Literaturna missal*, LXI, 2019, № 3, s. 57–71.]

АЛЕКСАНДРОВА, Н. Българските образи на мадам дьо Севине през Възраждането. – В: *Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Николай Аретов*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 363–376. [ALEXANDROVA, N. Balgarskite obrazi na madam dyo Sevine prez Vazrazhdaneto. – V: *Kultura, identichnosti, samnenia. Sbornik v chest na prof. d.f.n. Nikolay Aretov*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2017, s. 363–376.]

АЛЕКСАНДРОВА, Н. Любопитство, любов и борба: с параход между българския и румънския бряг на Дунав. – В: *Spre Pământul Făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiurla împlinirea vârstei de 80 de ani*. Braila: Editura Istros a Muzeului Brailei “Carol I”, 2020, с. 523–536. [ALEXANDROVA, N. Lyubopitstvo, lyubov i borba: s parahod mezhdu balgarskia i rumanskia bryag na Dunav. – V: *Spre Pământul Făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiurla împlinirea vârstei de 80 de ani*. Braila: Editura Istros a Muzeului Brailei “Carol I”, 2020, с. 523–536.]

АРЕТОВ, Н. Кисимов, Пандели (Пантелей) Хаджигеоргиев (1832 – 13.01.1905). – В: *Енциклопедия на Българската възрожденска литература*. Отг. ред. Иван Радев. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 380–382. [ARETOV, N. Kisimov, Pandeli (Panteley) Hadzhigeorgiev (1832 – 13.01.1905). – V: *Enciklopedia na Balgarskata vazrozhdenska literatura*. Otg. red. Ivan Radev. Veliko Tarnovo: Abagar, 1996, s. 380–382.]

БОРШУКОВ, Г. *История на българската журналистика. 1844–1877. 1878–1885*. Трето издание. София: Парадокс, УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. [BORSHUKOV, G. *Istoria na balgarskata zhurnalistika. 1844–1877. 1878–1885*. Treto izdanie. Sofia: IzdParadoks, UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2003.]

ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА. *Спомени. Стихотворения. Дописки*. Съст. Н. Капралова. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2022. [EKATERINA VASILEVA. *Spomeni. Stihotvoreniya. Dopiski*. Sast. N. Kapralova. Sofia: ITz “Boyan Penev”, 2022.]

ЖЕЛЕВ, Н. Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“. – *Славянски диалози*, XIX, кн. 29, 2022, с. 9–28. [ZHELEV, N. Slavyanstvoto i balgarite na stranicite na vestnik “Otechestvo”. – *Slavyanski dialozi*, XIX, kn. 29, 2022, s. 9–28.]

ЖЕЧЕВ, Н. *Браила и българското културно-национално възраждане*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1970. [ZHECHEV, N. *Braila i balgarskoto kulturno-nazsionalno vazrazhdane*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. 1970.]

THE ARTICLES OF EKATERINA VASILEVA, OR THE COURAGE OF “A BULGARIAN WOMAN FROM BRAILA, K. M. V.”

Abstract. The paper explores the origin and content of five articles sent by Ekaterina Vasileva, a revivalist intellectual with an interesting and unusual personal biography, to the newspapers *Otechestvo* and *Turtsiya*. Her publications are among the rare public appearances of a female voice in the public sphere during the Bulgarian Revival period. This required courage, and Ekaterina Vasileva demonstrated it. In several publications, she expressed her opinion on public matters and joined in one of the heated theatrical debates that erupted around the performance in Braila of “Velisava, Bulgariann Princess” by Dobri Voynikov. Nedka Kapralova’s book *Ekaterina Vasileva. Spomeni. Stihotvoreniya. Dopiski* gives the reader a much more complete and comprehensive picture of the author, who transcends the limitations of her environment. **Keywords:** Ekaterina Vasileva, articles, female voice, revivalist newspapers, Nedka Kapralova

Nikoleta Patova, Assoc. Prof., PhD

ORCID ID: 0009-0000-5184-2513

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: nikoleta.patova@yahoo.com

Людмила Хр. Малинова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

ЗА КНИГАТА „ЕКАТЕРИНА ВАСИЛЕВА. СПОМЕНИ. СТИХОТВОРЕНИЯ. ДОПИСКИ“

Резюме. Статията откроява Недка Капралова като учен с приноси в областта на българската литературна история. Акцентира се на нейната изследователска работа, свързана с книгата ѝ „Екатерина Василева. Спомени. Стихотворения. Дописки“ (2022г.), която има фундаментален характер за бъдещи изследователи.

Ключови думи: Недка Капралова, Екатерина Василева, литературна история, изворознание

През 2022 г. Издателски център „Боян Пенев“ към Института за литература при БАН издаде книгата „Екатерина Василева. Спомени. Стихотворения. Дописки“ – с встъпителна студия, превод от френски и коментар от доц. д-р Недка Капралова. Това е първият цялостен, фундаментален труд, свързан с Екатерина Василева (1850, Пловдив – 1926, Париж), книжовничка, която по майчина линия произхожда от известния сливенски род Диамандиеви и е свързана с българската и с румънската национални традиции. Тя се откроява с редица обществени и творчески прояви: участва в учредяването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 заедно със съпруга си Михаил Василев, племенник на д-р Петър Берон, в създаването на женското дружество в Браила (1870), участва в представленията на театралната трупа на Добри Войников; пише на румънски и френски: стихотворения, поеми, дописки, спомени (Париж, 1923); До излизането на тази книга твърде малка част от текстовете на Екатерина Василева бяха преведени на български език.

Интересът на доц. Недка Капралова не е случаен към житейското и творческо присъствие на Екатерина Василева в българския обществен и духовен живот през Българското възраждане и след това. Този неин интерес е свързан с присъствието на жените в българската литература и култура и е по-стар във времето. Още в началото на 90-те години тя откри името на Елисавета Караминкова, като чрез архива на сем. Караминкови успя да разчете присъствието на младата жена както в обществен план, така и зад стените на семейния дом, да осмисли писмата ѝ в един по-широк социокултурен контекст. Книгата ѝ, която излиза по-късно – „И ще господарува мъжът ти над теб: още за жените в културата“ (2013), съдържаща и архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови, илю-

стрира уменията ѝ да изследва извори, да се опира на документалното, да анализира от повече ракурси отделна тема.

Някои от последните ѝ публикации отново илюстрират желанието ѝ да открие и осмисли присъствието на женския глас в българската история.¹ В такъв смисъл книгите и статиите на Н. Капралова илюстрират не само приноса ѝ в изследване на българската възрожденска литература и култура, но и вписването ѝ в една нова за началото на 90-те години на XX в. вълна, свързана с диалога около присъствието на жените в обществата и културите, с опити да се извадят от сянката на историята забравени имена. Тази тенденция беше част от една по-обща тенденция у нас – интерес към непознатото, неизследваното: онова, което често се свързва с литературната периферия, маргиналното. Интересът към жените писателки се открие като част от едно по-плюралистично мислене, забелязало пъстрота на почерци и гласове, питащо се къде са жените в българската история, литература, култура. В последвалите години на фона на многобройни изяви в обществения и културния живот, свързани с жените, се публикуваха и редица книги, от научното изследване до романизираната биография, които се стремяха да реконструират личностните съдби и творческите опити или постижения на българката, да открият женското творческо присъствие в духовния път на нацията. Появиха се книги като „Книга за Станка Николица Спасо-Еленина“ (2008) със съставители Иван Дойнов и Пламен Дойнов; „Елена Мутева – едно закъсняло завръщане“ на Марина Младенова (2012), сборници с теоретични и литературноисторически изследвания, преводна литература в тази посока и др. Очерта се стремеж от страна на изследователите да съберат написаното от жените и разпръснато в различни периодични издания, в сборници и архиви, да го проучат, осмислят, публикуват.

През този период Недка Капралова продължи изследователската си работа в тази посока и започна по-обстойно проучване на живота и художествените изяви на Екатерина Василева. До този момент имаше създадена известна литература за нея, но все още никой не беше проучил в детайли единствения екземпляр от нейната книга, съхраняващ се в БИА към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Първото представяне на този екземпляр тя оповести на научна конференция под наслов „Жените в българската литература и култура“ през 2016 г. а докладът ѝ бе публикуван през 2018 г.²

¹ КАПРАЛОВА, Н. От личната история към историческото свидетелство: два примера от спомени на български жени от края на XIX в. – В: *Писането за себе си и неговите жанрове. Писма, дневници и други форми на автобиографичния разказ в европейската писмена практика (XVIII–XX век)*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2021, с. 240–249; КАПРАЛОВА, Н. Различните лица на паметта: три примера от спомените на български жени от края на XIX в. – В: *Белетристиката в архивите. Подборът на факти и документи в научното изследване*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2024, с. 139–153.

² КАПРАЛОВА, Н. Няколко думи за спомените на Екатерина Василева. – В: *Жените в*

Щастливо стечение е, че точно Недка Капралова се зае със съставянето на тази книга. Като задълбочен изследовател по възрожденска литература и утвърден преводач от френски език тя имаше всички предпоставки за успешно реализиране на работата си. Важна част от нейния творчески път са преводите ѝ, включително и на ключови научни трудове³. Със съдействието на видната българистка от Румъния проф. Елена Сюпюр, с която тя поддържа творчески контакти, се осъществяват стихотворните преводи от румънски език. В тази книга Недка вложи много труд, време, усилия, за да събере на едно място словото на една от първите книжовнички с българско самосъзнание. Известно е, че да се открие присъствието на един творец в литературното поле предполага работа с архиви, документи, със стара периодика, детайлно проучване на изследвания до този момент, понякога кореспонденция с лица и институции и т. н. Н. Капралова, отдаден, сърцат изследовател, успя да събере малко познатото и главно непознатото, създадено от Ек. Василева, да го подреди, осмисли и коментира с прецизни бележки. Изведнъж образът на една от първите български книжовнички израсна пред читателя по друг начин, откри се цялостно личността ѝ. Така за пръв път тя създаде панорамен корпус, който дава много по-ясна представа за присъствието на тази българка в българския обществен и духовен живот. Постигна нещо, до което малцина изследователи стигат – да създаде фундамент, който следващите, вървящи по този път, не могат да подминат, който да е опора за всякакви по-нататъшни изследвания за този автор.

Книгата съдържа пълен превод от френски език на спомените на Ек. Василева според оригиналния екземпляр, съхраняващ се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, стихотворения (в превод), поеми, текстове в проза, а също и дописките, които тя е публикувала във възрожденския печат.

Особено приносна е въвеждащата студия „Животът и творчеството на Екатерина Василева“, която е своеобразна книга в книгата. Доц. Капралова откроява редица изследванията за тази книжовничка до момента на създаването на книгата – на Ст. Каракостов, К. Бойчева, В. Паскалева, Е. Сопюр, Д. Минчев, И. Иванчева, Н. Александрова и др. Важна част на изданието са самите спомени на Екатерина Василева и тук изследователката прецизно анализира редица породени въпроси: от тези, свързани с името на авторката, през посвещението на ген. Савов, въпроси около отпечатването и регистрирането на нейната книга в Париж, за произхода и семейната ѝ среда, за историята на нейните спомени, за избродираните от нея и подарени на руския император Александър II негов портрет, както и такъв на Петър Първи, за познанството ѝ с бележити личности от това време, за живота ѝ в Париж и др. – до тежките

българската литература и култура. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 181–185.

³ Нейната позиция за това се откроява и в статията „За ролята на преводите в полето на българската наука“. – В: *Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. д. ф. н. Николай Аретов*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016, с. 391–400.

последни години след загубата на единствения ѝ син. Сблъсквайки се с някои разминавания в спомените на авторката, Н. Капралова проследява хронологията, прави справки, изразява хипотези, съпоставя, вмъква филологически, исторически и други уточнения, опирайки се на факти и изследвания, сглобява картината на случилото се – извършва цялостна научноизследователска дейност, реконструкция на един живот и дело.

В следващите части на книгата особено приносен е научният коментар към трудовете на писателката. Направени са редица уточнения, посочени са неточности. Изследователката търси, анализира, разкрива нови моменти, дава допълнителна информация за личности и събития, откроява непознати досега черти, характерни за творческото светоусещане на Ек. Василева.

Самите спомени, които за първи път се публикуват тук, както и другите включени текстове, разкриват интересни сведения за живота на Ек. Василева и за нейното време, провокират нови изследвания, идеи⁴. Дописките ѝ открояват смела, будна и интелигентна българка с ясна позиция по въпроси, важни за българското общество.

Ек. Василева не знае български език и споделя в печата своята болка от това. Стихотворения и дописки тя пише на румънски език и ги изпраща във в. „Отечество“ (Букурещ) и в. „Турция“, където са публикувани през 1869–1871 г., включително и в превод на български. Стихотворенията ѝ дават представа за нейната душевност. Те разкриват българското ѝ самосъзнание, дълбокото ѝ патриотично чувство, копнежа ѝ по свободно и благоденстващо отечество, активна гражданска позиция. Освен че са сърцато откликване на болките и въжделенията на българите, съпричастност към съдбата на България, вяра в справедливостта и прогреса, стихотворенията са първите публикувани творби от поетеса в защита на българската свобода. Но включените нови стихотворения в книгата разкриват и нови страни от духовния свят на авторката – нагласа към философско осмисляне на битието.

Книгата, създадена от Недка Капралова, е от този тип етапни книги, които наричаме градиво за литературната наука. Само нея да ни беше оставила – това е следа на приносен изследовател в българската литературна наука.

ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСАНДРОВА, Н. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева. – *Литературна мисъл*, LXII, 2019, № 3, с. 57–71. [ALEKSANDROVA, N. Bilingvizmat i balgarskite avtorki ot 19 vek: Rahil Dushanova, Ekaterina Vasileva, Bogdana Hiteva. – *Literaturna missal*, LXII, 2019, № 3, s. 57–71.]

КАПРАЛОВА, Н. За ролята на преводите в полето на българската наука. – В: *Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. д. ф. н. Николай Аретов*. Съст. А. Алексиева и др. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016, с.

⁴ Вж.: АЛЕКСАНДРОВА, Н. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева. – *Литературна мисъл*, LXII, 2019, № 3, с. 57–71.

391–400. [KAPRALOVA, N. Za rolyata na prevodite v poletoto na balgarskata nauka. – V: *Kultura, identichnosti, samneniya*. Sbornik v chest na prof. d. f. n. Nikolay Aretov. Sast. A. Aleksieva i dr. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2016, s. 391–400.]

КАПРАЛОВА, Н. Няколко думи за спомените на Екатерина Василева. – В: *Жените в българската литература и култура*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 181–185. [KAPRALOVA, N. Nyakolko dumi za spomenite na Ekaterina Vasileva. – V: *Zhenite v balgarskata literature i kultura*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2018, s. 181–185.]

КАПРАЛОВА, Н. От личната история към историческото свидетелство: два примера от спомени на български жени от края на XIX в. – В: *Писането за себе си и неговите жанрове. Писма, дневници и други форми на автобиографичния разказ в европейската писмена практика (XVIII–XX век)*. Съст. М. Серафимова. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2021, с. 240–249. [KAPRALOVA, N. Ot lichnata istotiya kam istoricheskoto svidetelstvo: dva primera ot spomeni na balgarski zheni ot kraya na XIX vek. – V: *Pisaneto za sebe si i negovite zhanrove. Pisma, dnevnitsi i drugi formi na avtobiografichniya razkaz v evropeyskata pismena praktika (XVIII–XX vek)*. Sast. M. Serafimova. Sofia: Its “Boyan Penev”, 2021, s. 240–249.]

КАПРАЛОВА, Н. Различните лица на паметта: три примера от спомените на български жени от края на XIX в. – В: *Белетристиката в архивите. Подборът на факти и документи в научното изследване*. Сборник с научни изследвания. Съст. А. Спасова и др. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2024, с. 139–153. [KAPRALOVA, N. Razlichnite litsa na pametta: tri primera ot spomenite na balgarski zheni ot kraya na XIX vek. – V: *Beletristikata v arhivite. Podborat na fakti i dokumenti v nauchnoto izsledvane*. Sbornik s nauchni izsledvaniya. Sast. A. Spasova i dr. Sofia: Its “Boyan Penev”, 2024, s. 139–153.]

ABOUT THE BOOK EKATERINA VASILEVA. MEMOIRS. POEMS. REPORTS

Abstract. The article reveals the significance of Nedka Kapralova as a scientist with contributions to the Bulgarian literary history. The emphasis is upon her research related to her book *Ekaterina Vasileva. Memoirs. Lyrics. Reports* (2022). That book has a fundamental importance for future researchers.

Keywords: Nedka Kapralova, Ekaterina Vasileva, literary history, source studies

Ludmila Malinova, Assoc. Prof.

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: ludmilamalinova@yahoo.com

Елка Трайкова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

КОЛЕГИАЛНО И ЛИЧНО ЗА НЕДКА КАПРАЛОВА

Резюме. Текстът сплита личните спомени за доц. д-р Недка Капралова с представяне на нейните най-съществени литературоведски приноси в областта на Българското възраждане. Проследена е парадоксалната свързаност между различни теми, личности и произведения, които очертава в своите изследвания, за да представи шрихи от колоритния и многопластов образ на Възраждането, както и значението на многобройните ѝ преводи – някои от тях основополагащи за българското литературознание и култура. *Ключови думи:* Българско възраждане, архиви, спомени, жени авторки, преводи

Спомените са особено пространство в паметта за времето, което сме преминали, за хората, с които сме били близки, за приятелите, които ни липсват. Те подреждат пъзела на отминалите години, изпълвайки го със събития, личности и емоции. Преминавайки през спомените, виждам колко живи следи е оставила Недка в моя житейски път, затова ми е трудно да говоря за нея в минало време. А препрочитайки книгите ѝ, осъзнавам, че те имат свое, неподвластно на времето място в изследването на Българското възраждане, в отварянето на интелектуалните ни пространства към основополагащи световни интелектуалци чрез блестящите ѝ преводи от френски.

Има книги, които създават научни концепции, и други, които разказват документални истории за далечни времена и забравени личности. Убедена съм, че между текстовете и личността, която ги твори, има съдбовна обвързаност. Някои са белязани с лесна слава и бърза забора, но има и такива, в които авторът вгражда своя живот – с трудностите и признанието; успехите и конфликтите. Такава е книгата на Недка Капралова „И ще господарува мъжът ти над теб (Още за жените в културата). Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови“¹. Тя изгражда един възможен модел на женската инициация, осмислен през езотеричното, магическото, библийското и приказното. През тази теоретична призма, на базата на богат документален материал, е представена личността на Елисавета Караминкова. Книгата не е само биографичен очерк или прецизно издаване на архива на семейството. Тя има сложна композиционна и жанрова структура. Авторката не само прави опит да изгради концептуално осмислен проект за женското знание, за женското посвещение и подчиненост през различни исторически

¹ В края на дяла вж. пълна библиография на доц. д-р Недка Капралова. – Бел. ред..

и културни епохи. Тя очертава и симптоматични процеси в социокултурното пространство на Българското възраждане. В нейното изследване продуктивно се срещат и използват възможностите на литературноисторическото, етнографското, фолклорното, социологическото, за да бъдат очертани същностни културни и обществени явления или да бъдат маркирани малко известни събития и факти. Така книгата провокира осъзнаването на културната памет като ценност. Именно в това съхраняване на автентичната история на времето, макар и като лична биография и субективни преживявания, е нейният приносен характер. И още: Недка Капралова споява обективния, аналитичен стил с образния език, прецизното познаване на документите и фактите с увлекателно разгръщащата се фабула на една трудна житейска съдба, положена на фона на не по-малко сложното политическо и социокултурно пространство на Възраждането. Така тя очертава образа на Елисавета Караминкова с нейната сила, слабост, женска драма и възможен, но неосъществен обществен престиж. В това поле на опозиции уместно функционира както характерното за биографичния подход хронологично разгръщане на сюжета, така и методологическата база, която изграждат първите три части на книгата: „Жената в семейната и календарната обредност“; „Езотеричното в женското посвещение“; „Женското знание и библиейският аналог“. Те дават необходимата за всяко научно изследване рамка и аргументират екзистенциалния и психологически генезис в портрета на една жена раздвоена между традиционното и модерното; между битовото и общественото; между любовта и дълга. Проследявайки парадоксалната свързаност между всички сложно преплетени нишки, авторката очертава разноезичния, противоречив, амбивалентен модел на Възраждането или поне на някои негови измерения. В този контекст особено ценен като познание за този период в обществен и психологически план е публикуването на архива на семейство Караминкови. Това безспорно допълва познанието за епохата през оптиката на социалните, битовите и интимните отношения.

Книгата „И ще господарува мъжът ти над теб“ беше етап в дългогодишните научни изследвания на доц. Недка Капралова. Нейната продуктивна документална информираност² ѝ даваха основание да разглежда Възраждането като време на контрасти, но и на хармонично допълващи се опозиции. За нея, тази епоха осмислена до голяма степен, като система от факти и събития, в същото време беше отворена за нови открития или интерпретация на по-малко проучвани проблеми. Точно това поле на маргиналното, неизвестното или забравеното беше обект на научните ѝ интереси.

На базата на богат документален материал, в редица свои статии

² Характерен пример за това е дисертация ѝ „Livres et lecteurs à l'aube des Temps modernes (la souscription de librairie à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle)“ („Книги и читатели в зората на Модерното време (книжовното спомоществователство в края на XVIII и през първата половина на XIX в.)“) в университета на Артоа, Арас, Франция.

Н. Капралова анализира различни тематични полета – сблъсъкът между свое и чуждо, характеризиращ се с драматични конфликти не само в периода на Българското възраждане, маркира социокултурните измерения на традицията, припознавана като стожер и на персоналната, и на колективната идентичност. И на този фон тя поставя акцент върху фигурата на жената, *но не на онази затворената в уютното или сковаващо пространството на патриархалното семейство, а на възрожденската личност, осъзнала мисията си да твори, да открива своята самоличност, да търси нова идентичност и с това да променя съдбата си*. Това послание носи и последната ѝ книга, очертаваща автентичния портрет на една талантива, високообразована интелектуалка със сложна съдба и с творчество потънало в забрава – Екатерина Василева.

Подреждайки парченца от общите ни духовни пространства по пътя ни през годините, аз осъзнавам, че точно такава личност беше и Недка – неконвенционална, неписваща се в строгите академични норми. Тя беше колоритна, ефективна и шумна, ценеше детайла, наслаждаваше се на красотата, на добрите разговори, на споделените емоции, на малките неща, които осмислят приятелската и колегиалната съобщност. Тя категорично отстояваше позициите си, дори когато осъзнаваше, че е сама или греша. За мен Недка беше хомогенна сплав между монолитността на възрожденския човек, въпреки натрупаните болки и разочарования, и интелектуалната освободеност на европейската жена. Тя уважаваше високите морални и нравствени идеали, ценеше автентичността и изконната мъдрост на времето, което изследваше, но търсеше в него онези забравени или периферни фигури, които се бунтуват срещу правилата, които провокират и разместват застиналите пластове време и с това ги превръщат в история. Понякога емоциите ѝ бяха положени между полюсите на любовта и омразата, както при емблематичните герои на възрожденската епоха, но доц. Капралова умееше да работи в екип. Тя активно участваше в научния живот на Института за литература – като ръководител на един от първите международни проекти „В търсене на митичната тъкан“, в рамките на който беше проведена престижна българо-френска научна конференция и издаден научен сборник, оценен като приносно научно постижение в БАН за 2002 г. Тя беше част и от колектива, който възкреси името и делото на проф. Иван Шишманов чрез проекта „Иван Д. Шишманов и модернизацията на съвременната хуманитарна наука“, до края беше отдадена на фундаменталната кауза „Енциклопедия Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища“, като секретар на първия том, като автор на статии и редактор на втория. Недка Капралова е съставител на авторитетни научни сборници и прецизен преводач от френски език на трудове на Клод Леви-Строс, Иполит Тен, Едгар Морен, Пиер Бурдийо и много произведения на класическата и съвременната френска литература. И с това тя безспорно ще остане в културната памет.

Между мен и Недка имаше една магическа връзка на приятелство, която не се скъса, въпреки неизбежните промени в нас и на света около нас. Сега ми липсва нейният интелект, ирония и ярък колорит. Липсва ми изследователят, приятелят, личността Недка Капралова.

PROFESSIONAL AND PERSONAL REFLECTIONS ON NEDKA KAPRALOVA

Abstract. The text interweaves personal memories of Assoc. Prof. Nedka Kapralova, PhD, with a presentation of her most significant literary contributions to the field of the Bulgarian National Revival. The paradoxical connections between various themes, figures, and works outlined in her research is traced here to present sketches of the colorful and multifaceted image of the National Revival period, as well as the importance of her numerous translations – some of them foundational for Bulgarian literary studies and culture.
Keywords: Bulgarian National Revival, archives, memories, women authors, translations

Elka Traykova, Assoc. Prof., PhD
Institute of Literature – Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd, Bl. 17, Sofia, Bulgaria
E-mail: elkatraykova@gmail.com

Румяна Дамянова, проф. д. н.

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯТ ОБРАЗ НА НЕДКА КАПРАЛОВА В ПОЛЕТО НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КУЛТУРА

Резюме. Статията проследява реализирането на доц. д-р Недка Капралова като един от изявените изследователи на културата и литературата през Българското възраждане. Напуснала ни ненавреме, тя не довърши свои идеи, не реализира своите изследователски мечти. Изследванията ѝ са предимно в полето на възрожденската култура, като научните ѝ занимания са най-вече със спомоществателството като явление. Интересува се от връзката фолклор–литература, изследва женската инициация като феномен и др. Темата за спомоществателството е нейната докторантска теза. Отнася се с респект към факта и документа, което личи в книгата ѝ върху писмата на Елисавета Караминкова. През годините се включва в различни проекти, техен резултат е последната ѝ книга, посветена на Екатерина Василева. Остава на българската културна общност преводи на модерни френски учени културолози и философи като Клод Леви-Строс, Фернан Бродел, Пиер Бурдийо.

Ключови думи: Недка Капралова, Българско възраждане, спомоществателство, женска инициация

Дистанцията на времето е необходим филтър, през който образът на един изследовател застива и се уталожава – творчеството му получава интегритет и панорамен изглед. Отмина една година откакто доцент Недка Капралова не е с нас. И това отдалечаване всъщност ни дава поглед към пространството на критическото усвояване.

Същевременно, мислейки за изграденото от Недка Капралова през целия ѝ живот, неизбежно е засрещането на спомени и впечатления с научното четене на текстовете ѝ. Но също така неизбежно е пропускането на немалко факти от научното ежедневие, а също и на останали неизвестни нейни изследователски намерения. И стремежът на настоящия текст е да обедини, от една страна, тези две възможни изследователски оси – на съвместно преживяното и споделеното с обективно представеното, а от друга – да очертае изследователския образ на Недка Капралова в динамика и в пълнота. Имам съзнание колко трудно уловима е именно тази динамика и колко невъзможна за обгръщане е всяка изследователска дейност, а особено в случаите, когато става дума за близък колега и приятел, чиято загуба остава незапълнима.

Затова и погледът на този текст ще е – *през* познатото и споделеното във времето към пространствата на нейните научни дирения и постижения.

Недка Капралова дойде през 1988 г. като филолог-специалист в секция „Литература на Българското възраждане“ при Института за литература – БАН с основната задача да се включи в подготовката и изработването на замислената, но неосъществена и досега многотомна история на литературата. Самата тя е от поколението, чиито учители са акад. Петър Динеков, проф. Дочо Леков, проф. Мирослав Янакиев, проф. Иван Добрев, проф. Никола Георгиев. Но нейната лична ориентация още в Софийския университет е изразена с активно участие в кръжока по фолклор на проф. Тодор Ив. Живков. Още тогава тя изгражда, наред с литературноисторическото знание, един ясен и категоричен културно-антропологичен подход към процеси и явления.

Идвайки в секцията, Недка Капралова попадна в една среда, в която вече бяха навлезли идеите на френските културолози, на полската социологична мисъл, беше установено и сътрудничество с катедрата по културология, основана от модерно мислещия проф. Николай Генчев; проф. Д. Леков вече беше написал своя труд „Литература. Общество. Култура“ и подготвяше „Писател–творба–възприемател“. В малката общност на секцията вече бяха актуални темите за читателя и читателската публика, за документа и литературния факт, пишеше се за храната като код на културата, проучваха се лековниците, говореше се за география на литературата. Наскоро преди това в Специализирания съвет при Института за литература беше защитена докторската дисертация на Светла Гюрова за пътеписите, а в нашата секция признание получиха поредица дисертации: за календарите – на Лидия Михова, за писмата – на Румяна Дамянова, за литературата през XVIII в. – на Данчо Господинов, който беше вече автор и на две основни статии за читателя през Възраждането и на труд върху есето. Сериозно се работеше върху преводната проза и проблемите на рецепцията – книгите на Николай Аретов и Христо Манолакев; Росен Тахов правеше своите открития на неизвестни или съзнателно заличени автори и творби, Камен Михайлов проучваше, след „поетическите послания“ на Петко Р. Славейков – „текст и контекст у Ботев“. Чувстваше се вътрешно творческо напрежение, изобилие на теми от възрожденския свят – това ни обединяваше и даваше насоки на научните ни занимания. Постепенно, вече в началото на 90-те години, проблемите на българското литературно и културно възраждане започнаха да се разглеждат през една разширена методологическа оптика, в която съжителстват „двата яки стълба – социология и психология“, по думите на Ив. Шишманов, но и от културноантропологични гледни точки, свързани със социодинамиката на културата, с културните центрове и духовните общности, с материалното културно наследство и ролята на възрожденските институции, с трансформациите в културните изяви на различните поколения. И когато през 1995 г. трябваше да се обособи основен проект на секцията, който да обединява и представя нашите изследвания, придобили вече определена насока и опиращи

се на модерна методология, надхвърляща литературноисторическия подход, съвсем закономерно, като ръководител на секцията по това време, аз предложих разширяване на изследователския хоризонт и след обсъждане приехме проекта „Литературни и социкултурни проблеми на Българското възраждане“.¹ Този проект очерта реалния профил на работата на секция „Литература на Българското възраждане“ и през годините оттогава досега отразява нашите търсения и постижения; беше продължен и от следващите ръководители на секцията – доц. Недка Капралова, а сега и доц. Николета Пътова.

В такава атмосфера започна работата по проучване на спомоществателството като явление, а колеги като Недка Капралова, Лидия Михова, Христо Манолакев, Росен Тахов се включиха в проекта, създаден от проф. Дочо Леков. След неговото пенсиониране именно Недка Капралова пое продължаването и завършването му, опирайки се и приемайки постигнатото от колегите, а темата за спомоществателството през Възраждането стана нейната докторантска теза.

Недка Капралова беше диалогичен човек – тя обичаше да обсъжда интересни научни теми. Часове наред сме оставали в института с колеги от нашата и от „старобългарската“ секция, разговаряхме върху въпроси, актуални за нашите занимания, спорехме, защитавахме тези или хрумвания. Тя беше човек с ясни принципи, не обичаше компромисите и не ги правеше, поставяше граници и отстояваше позиции с рядко срещана категоричност. Притежаваше характер на човек, който самостоятелно взема решения със свобода на избор, но и с отговорност при реализирането им.

Една от нейните черти обаче беше водеща според мен, моделираше и характера, и научните ѝ избори – тя се възпламеняваше от идеи, които после претворяваше в научно дело. И ако Бюфон е прав, че „стилът, това е човекът“, то за Недка Капралова през целия ѝ творчески път това беше категоричността в избора и защитата на позиция като стил на поведение: тя се отлагаше в нейните текстове, моделираше написаното от нея. Н, Капралова ревниво избираше темите, на които се отдаваше изцяло; притежаваше вътрешен компас за стойностното, но и за това, което може да бъде нейно като изява и творчество – не флиртуваше с модерни термини, за да е интересна, не търсеше специално признание.

В опита си да набележа основните параметри в научната реализация на Недка Капралова ще се опитам да очертая водещите насоки, които в голяма степен изградиха нейния изследователски образ:

1) Заминавайки в Париж по един проект към края на 90-те, Недка

¹ Имаше известна съпротива в Научния съвет към разширяване на изследователската призма; все пак беше началото на 90-те, трудно се приемаше необходимостта възрожденските явления, автори и творби да се разглеждат не само литературноисторически, но и психологически, социологически, културологично, антропологично. Но с Данчо Господинов, тогава секретар на секцията, подготвихме мотивирано представяне, което беше прочетено пред НС и темата на проекта беше приета.

отива в Лабораторията по културна антропология на Клод Леви-Строс, създава контакти. Връщайки се в България, тя инициира, подготвя и със съдействието на Френския културен институт издирва автори, съставя и издава на български и френски сборника „Безсмъртната вселена“ (1998 г.), посветен на 90-годишнината на Клод Леви-Строс. Този жест на уважение към един от най-значимите хуманитаристи на XX век се посрещна с интерес и радост и от френските учени, двуезичният сборник бързо получи признание и щедри оценки (целият превод на френски език е дело на Недка Капралова). Сборникът „Безсмъртната вселена“ се открива с неин предговор, в който тя изразява респекта на българските хуманитаристи пред делото на Леви-Строс, като между другото отбелязва: „И за мен беше изненада да разбера, че всъщност един от първите публикувани у нас текстове на Леви-Строс са моите преводи през 1993 г. на части от ‘Структурална антропология две’“². (По-късно именно тя прави пълния превод на двете „Структурални антропологии“.) В този предговор Недка проследява и спора, определен от нея като „симпатична дискусия“, между двамата значими културни антрополози на XX век – Леви-Строс и Владимир Пропп, автор на основополагащия труд „Морфология на приказката“ – спор, който убедително доказва основните, по нейните думи, „поразителни прилики“ в творчеството на двамата. Като реакция на разбиране и висока оценка на този сборник Леви-Строс изпраща благодарствено писмо до Н. Капралова и до Института за литература: този текст, написан учтиво на ръка от великия учен, стои на сайта на института.

Подобно възпламеняване е обръщането към проучването на човешката култура през мита и етнологията със сборника „В търсене на митичната тъкан“³ (на български и френски), където отново Недка събира учени литератори, културолози и философи, създавайки поредния значим научен продукт. Помня премиерата на сборника, състояла се във Френския културен институт: препълнена зала, на предните редове е и проф. Богдан Богданов, който в изказването си изрази своята възхита от работата ѝ по сборника.

2) А какво „възпламеняване“ са спомоществателите! Да, имаше възпламеняване, и то беше именно в изследователската призма на научната работа на Недка Капралова: това е нейната дисертация „Книги и читатели в зората на Модерното време: спомоществателството“, финализираща работата ѝ върху спомоществателството като културно и социално явление през XIX век, която бе защитена в университета на Артоа, Арас, Франция,

² КАПРАЛОВА, Н. Предговор – В: *Безсмъртната вселена. Сборник, посветен на 90-годишнината на Клод Леви-Строс*. Съст., прев. и предг. Н. Капралова. София: Карина М, 1998, с. XV.

³ *В търсене на митичната тъкан. A la recherche de la texture mythique*. Сборник с научни изследвания от конференцията в Пловдив, 15–17 септември 2000 г. Съст. и прев. Н. Капралова; ред. Н. Капралова и др. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2002.

през 2008 г. Междувременно беше отминал юбилеят на проф. Дочо Леков, ознаменуван от секцията със сборника „Възрожденският текст“, който му посветихме. Именно в него Недка написа една от първите си важни статии за спомоществателството, отдавайки дължимото на учения, дал ѝ темата и подтикнал я към нейното изследване:

Благодарение на задълбочените социолитературни изследвания през последните години, които съвременната българска наука дължи на професор Дочо Леков, днес спомоществателството се разглежда не само като интересно икономическо явление от епохата на Възраждането, а като комуникативна категория – като страна в културния диалог на епохата, като важна и иманентна част от литературните и културните процеси.⁴

Работейки върху дисертацията си, Недка Капралова бе изправена пред важния въпрос за методологическия подход избрания научен обект. А спомоществателството, което беше именно нейният избор, е значимо явление, определящо културните процеси през българския XIX век; то изисква комплексно разглеждане, защото е породено от културноисторическата ситуация на Възраждането, но същевременно не само я отразява, а и променя. Затова сложната функционалност на явлението, наред с традиционния литературноисторически подход – важната канава на работата, изискваше и други изследователски методи. Така Н. Капралова се спря на Едгар Морен (книгата „Духът на времето“) и най-вече се довери на Марсел Мос (изследването му за дара). Разглеждайки спомоществателството през културната парадигма на даряването, на отдаването и присвояването, социалната тежест на дара и на неговото издигане в култ, Недка успя да внесе в тълкуването на тази основна културна категория за възрожденската епоха богат и задълбочен съвременен изследователски поглед. Многократно през годините говорихме с нея да подготви и издаде дисертацията заедно с огромния, обхванат от нея извънредно ценен емпиричен материал: опис на 19 000 възрожденски спомоществатели, подреден по години и книги. Тя обещавахе, но все отлагаше, вероятно имаше необходимост от по-голяма дистанция, а самото удължаване на времето сякаш внасяше и повече желание за допълване, за доуточняване... Също така тя редовно предоставяше на всекиго от нас, който пишеше за възрожденски автор, безценна информация за спомоществателите на неговите книги. Сега, когато вече Недка не е сред нас, вярвам, че ще направим необходимото този значим и важен за науката нейн труд да бъде публикуван.

3) Литературен историк с културно-антропологична нагласа, Недка Капралова имаше и друга важна изследователска изява – изворознанието,

⁴ КАПРАЛОВА, Н. Спомоществателството – неделима част от литературния, културния и обществен живот през XIX век. – В: *Възрожденският текст. Прочити на литературата и културата на Българското възраждане. В чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков.* София: Сребърен лъв, 1998, с. 228.

архивистиката, издирването на автори, творби и събития. Случаят ѝ предостави писмата на една възрожденка – Елисавета Караминкова, които станаха база за нейния хабилизационен труд. Така се появи книгата „И ще господарува мъжът ти над теб“. В това свое изследване, което бих определила като много лично и съдбовно, Недка Капралова развива в дълбочина своите десетилетни занимания с българска фолклорна и обредна култура, видени и разпрострени върху канавата на процесите на българския XIX век и съдбата на възрожденските жени. Основният изследователски текст е със заглавие „Женската инициация – езотерично и социално явление“, като в този масив от наблюдения се проследяват семейната обредност, социалният елемент в женската инициация, същността и спецификите на явлението. Изследователска призма тук е другият значим труд на Вл. Проп – „Историческите корени на вълшебната приказка“; през него тя проследява женската инициация като база за семейната обредност и социалната роля на женското посвещаване във вековните инициационни процеси; засяга и проблеми, които сама определя като „господаруването“ и „за етикета и зад него“. Самите писма на Караминкова тя разглежда от културноисторическа гледна точка като текст, но и като документ за културното израстване и утвърждаване на възрожденката през XIX век.

4) Поредното „възпламеняване“ в научния път на Недка Капралова беше наистина запомнящо се – случи се чрез участието ѝ в проект на доц. Людмила Малинова, която я насочи към архива на Екатерина Василева, написан на френски, съдържащ спомени, писма и една неизвестна поема. Недка трескаво и с плам, който споделяше с нас, преведе, осмисли и направи значим научен анализ на архивното наследство на Ек. Василева, като представи с изследователски текст интересния образ на тази почти непозната възрожденка. И ако в книгата си за Караминкови тя специално наблегна на факта, че Елисавета внася в българската културна традиция изработването на брюкселска дантела, то в книгата за Екатерина Василева показва жена, която бродира портретите на двама царе и им ги подарява. Тоест – зад литературноисторическото представяне на Ек. Василева като поетеса и авторка на дописки и спомени, Недка активно налага поширокия антропологичен подход при проучване на личните съдби нагласи като културен феномен през Българското възраждане, а и след него. През 2022 г. тя издаде „Екатерина Василева. Спомени. Стихотворения. Дописки“ едновременно като съставител, преводач на спомените и автор на въвеждащата студия. Благодарение на тази нейна книга българската хуманитарна мисъл получи знание за изключителния живот на една българка от XIX век, която е познавала Виктор Юго и има автограф от него, автор е на поема за България, която сама подарява в оригинал на двама царе.

5) Недка Капралова беше избрана от Научния съвет за научен секретар на Енциклопедия „Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища“, замислена в три тома. Нейният

организиран характер и прецизността ѝ бяха основание, освен включването ѝ като автор на множество статии, именно тя да подреди том 1 (2014); след време тя започна подреждането по букви и на предстоящия за предаване за печат втори том. В работата по енциклопедичните статии тя проявяваше присъщите черти на характера си – принципност в избора и отговорност. Същевременно тя издирваше факти за интересни и нестандартни личности тях, които да включи в статиите, като Матей Преображенски – Миткалото, Аверкий Петрович, Манол Лазаров и др. Активно се включваше в окончателното редактиране на статиите, помагаше при уточняване на факти. Само един пример: редактирайки окончателно вече готовите текстове, аз попаднах на статия от Д. Леков за Димитър Коцов – почти непознат публицист и преводач, който превежда разнообразни съчинения, но и една „История на българския народ до пропадването на държавата му“ с автор „М. Савич“, но без посочена година или други данни. Това ми се стори странно за маниера на работа на Д. Леков, който прецизно представяше всичко. Още повече провокирана от заглавието на книгата на М. Савич, аз помолих Недка да се поразрови, за да нанесем уточнение. Тя не беше много склонна, защото работеше върху друга спешна задача, но взе текста. След два дни ми се обади: „Ти знаеш ли какво излезе?“ Наистина беше открила нови факти за автора и книгата, включително и в сръбски сайтове (белег на новото ни време). С новополучената информация коригирахме и допълнихме статията за Коцов; но след като ме затрупа с толкова данни, ѝ предложих да направи статия и за Милан Савич, когото да включим в третия том. Сега, когато работим по том 3, вече имаме статия за М. Савич, готова още преди пет години, написана от Недка Капралова.

6) Личните ѝ статии по различни изследователски теми са белязани от същия тон – няколко статии за вълшебната приказка, за спомоществователството, за отделни случаи в книжовното дело (например за предговора на „Христоития“ от Р. Попович), за проблеми на рецепцията, за разпространението на книгите и др. Пишеше само по теми, които я интересуват, не се поддаваше на конюнктурни участия заради престижно звучаща покана. Имаше си свой кръг от научни интереси, в който откриваше интересни гледни точки, търсеше израз на свои идеи или хрумвания, не се впускаше към тема и проблем само заради тяхната модност или актуалност.

Същевременно ярко налагащо се участие бе включването ѝ в проекта „Шишманов“. При обсъждането му в секцията при вземането на решение за реализацията му тя възкликна: „Една френска антроположка ме попита някой дали се е занимавал в България с „Песента за мъртвия брат“. Веднага ѝ казах, че има огромна студия на Иван Шишманов“; и добави, че в чужбина нищо не знаят за Шишманов; това беше решителната ѝ подкрепа на проекта. Заехме се; после се оказа много успешно дело.

7) Един от важните дялове в творческия път на Недка Капралова са преводите, които тя остави. А те са значими. Солидното познаване

на френски език ѝ позволи да стане преводач на едни от най-изявените френски хуманитаристи: преведе „Структурална антропология“ I и II на Клод Леви-Строс, Пиер Бурдийо – Т. 1. „Полета на духа“, Т. 2. „Полета на властта“ (2012), Фернан Бродел – „Грамматика на цивилизациите“ (2014) и мн. др. Така тя даде шанс на българската хуманитаристика да контактува с текстове, поставили основите на модерната хуманитаристика на XX век.

Сред многото ѝ останали преводи на романи или трудове по социология и културна антропология има и том на Лиз Бурбо – „Слушай тялото си“. Подари го на всички нас; но тя самата сякаш не послуша тялото си...

8) Литературен историк с културноантропологична насоченост, изследовател, обърнат към социалните аспекти на процесите и културните явления в Българското възраждане, изворовед, Недка Капралова работеше упорито и с отдаденост, която у малцина е налице. Тя не щадеше времето и усилията си да издирва, да се рови часове наред в архиви и библиотеки, да превежда. Притежаваше рядко срещания дар да се запалва от интересни находки и да ги споделя, а също и да се радва на чуждите успехи. Да добавя, че много четеше и превеждаше също езотерика, интересуваше се дълбоко от философията на Петър Дънов: познаваше много от лекциите му, а особено се възхищаваше от теорията му за цветовата хармония (по собственото ѝ облекло можеше да се разбере енергията на кой цвят определя динамиката на деня)...

9) Успоредно с различните научни изяви и търсения, Недка имаше и една страст, която издаваше нестандартно мислене и висока избирателна култура – тя колекционираше кукли, като колекцията ѝ достигна почти 4000 екземпляра. Когато отивах у тях, буквално попадах в един приказен свят, населен от красиви кукли в дантели и с букли, облечени в типични дрехи, ако представляваха исторически личности. Сред тях имаше и такива с размер до един метър. С присъщата си прецизност тя ги поддържаше чисти, спретнати, сресани; всяка си имаше име. Тази дейност беше нейното скрито пространство, нейният „ъгъл“ (по Башлар), където тя даваше воля и на интереси, и на фантазии, и на търсения – купуваше отвсякъде, поръчваше ни когато пътувахме да ѝ носим кукли, като веднага разбираше дали са оригинали или „ширпотреба“; издирваше оригинални кукли по каталози, познаваше тяхното производство от поне два века насам, кореспондираще с колекционери от цял свят, които често имаха много по-малко оригинални кукли от нейните. Беше невероятно компетентна относно историята на производството и разпространението им през вековете. Търсеха я от различни организации да показва колекцията си в изложби, често отказваше. Но направи кратък филм, чрез който обяви колекцията си. Въпросът я интересуваше и теоретично: отдавна обмисляше и подготвяше проект за изследване на куклите като културен феномен през XVIII–XIX век; но не ѝ беше дадено време да го осъществи...

И ако творчеството е игра, то куклите изразяват това много ясно – още един важен шрих към научния образ на доцент д-р Недка Капралова.

THE RESEARCH IMAGE OF NEDKA KAPRALOVA IN THE FIELD OF REVIVAL CULTURE

Abstract. The article traces how Assoc. Prof. Dr. Nedka Kapralova became one of the prominent researchers of culture and literature of the Bulgarian Revival. Having left us untimely, she did not realize her ideas, did not fulfill her research dreams. Her research is primarily in the field of Revival culture, with her scientific interests mostly focused on the phenomenon of philanthropy. She is interested in the connection between folklore and literature, researches female initiation as a phenomenon, etc. The topic of philanthropy is her doctoral thesis. She treats the facts and the documents with respect, which is evident in her book dedicated to the letters of Elisaveta Karaminkova. Over the years, she has been involved in various projects, the result of which is her latest book, dedicated to Ekaterina Vasileva. She bequeathed to the Bulgarian cultural community some precise translations of modern French scholars, cultural theorists and philosophers such as Claude Lévi-Strauss, Fernand Braudel and Pierre Bourdieu.
Keywords: Nedka Kapralova, Bulgarian Revival, philanthropy, female initiation

Rumyana Damyanova, Prof. DSc

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: damianova3@abv.bg

I. Авторски трудове

1. Дисертации

1. Livres et lecteurs à l'aube des Temps modernes : thèse de doctorat en cotutelle en Littérature compare [Книги и читатели в зората на модерното време (Спомоществателството в България в края на XVIII и началото на XIX век)]. Arras : [N. Kapralova], 2008. 383 л.

Науч. ръководители: проф. Ален Вюймен, ст. н. с. I ст. дин Надя Данова.
Рец.: доц. Румяна Станчева, проф. дфн Клео Протохристова, проф. Жан-Пиер Ариньон, доц. Светла Мусакова.

Защитен в Univ. d'Artois Arras (France); Защитен пред Науч. жури / 15.12.2008. Утвърден от ВАК с удостоверение № 1462 / 07.12.2009.

Признат от БАН. Институт за литература.

2. Книги

2. И ще господарува мъжът ти над теб (Още за жените в културата) : Архив на Елисавети Христо Караминкови. София : ЛИК, 2011. 413 с., с портр., ил.

Съдържа и: Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови.

2. изд. 2013, София : АИ „Проф. Марин Дринов“ ISBN 978-954-322-622-1

3. Студии и статии (в сборници, периодични издания; онлайн публикации)

3.1. На български език

1. **Един светъл образ** : [Живот и дело на Елисавета Караминкова]. – *Век 21*, № 48, 1–7 дек. 1993, с. 7.

2. **За дълбините на вълшебната приказка.** – *Български език и литература*, 1998, № 5-6, с.17–22.

3. **Спомоществателството – неделима част от литературния, културния и социалния живот през XIX век.** – В: *Възрожденският текст* : Прочити на литературата и културата на Българското възраждане : Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков. Съст., ред. Румяна Дамянова и др. София : Сребърен лъв, 1998, с. 228–235.

4. **За етикета и зад него (какво разказват писмата от запазения личен архив на семейство Караминкови).** – В: *Майки и дъщери* : Поколения и посоки в бълг. феминизъм. Съст., ред. Ралица Мухарска. София : Полис, 1999, с. 139–153.

5. **Забезпозителните цитати (библейският текст в предговора на Христо Илиян от Райно Попович).** – В: *Традиция, приемственост, новаторство* : В памет на Петър Динев : [Сб.]. Отг. ред. Константин Косев. София : АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 407–414.

6. **Вълшебната приказка и масовата литература.** – В: *В търсене на митичната тъкан* // *A la recherche de la texture mythique* : Сборник с научни изследвания от конференцията в Пловдив, 15–17 септември 2000 г. Съст. и прев. Недка Капралова. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2002, с. 70–86.

7. **Към дълбините на вълшебната приказка.** – В: *Разночтенията на текста* : Юбил. сб. в чест на 60-год. на проф. д-р Кирил Топалов. Съст. Николай Чернокожев и др.; Ред. кол. Боян Биолчев и др. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, с. 495–502.

8. **Мотивът за благодарния мъртвец в словесната традиция на южните славяни** (в съавт. с Д. Димитрова-Маринова). – В: *В памет на Пейо Димитров* : Трудове на катедрите по история и богословие. Т. 5. Шумен : УИ „Епископ Константин Преславски“, София : АИ „Проф. Марин Дринов“, 2003, с. 118–126.

9. **Думи – пари, думи – памет, или венец безсмъртия за книжовното спомоществование.** – В: *Пари, думи, памет*. Съст. Рая Заимова, Николай Аретов. София : Кралица Маб, 2004, с. 84–95.

Също и в: *Българско общество за проучване на XVIII век* [онлайн] [прегл. 12.02.2026]: <https://www.bulg18.com/pari/kapralova.htm>

10. **Хоризонти на очакване и поле на рецепцията: за писмениците през Възраждането.** – *Български език и литература*, 2004, № 5, с. 10–15.

Също и в: *Електронно списание LiterNet*, 17.02.2005, № 2 (63) [прегл. 20.01.2026]: https://litenet.bg/publish13/n_kapralova/horizonti.htm

11. **Спомоществателите на Любен Каравелов.** – *170 години от рождението на Любен Каравелов* : Юбилеен вестник (София), бр. ед., септ. 2004, с. 7.

Също и в: *Българско възраждане. Идеи – личности – събития*. София : Витал, 2005, с. 65–69. (Годишник на общобългарски комитет и фондация „Васил Левски“, Т. 7)

12. **Компютърна обработка на спомоществателските списъци по старопечатните книги от XIX век.** – В: *Библиотеката – минало и настояще* : Юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Науч. ред. Александра Дипчикова, Елисавета Мусакова. София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, с. 336–339.

13. **Родът Шишманови във възрожденското спомоществователство.** – В: *Иван Д. Шишманов* – форумът. София, Карина М, 2005, с. 218–224. (Шишманови четения. Кн. 1)
14. **Спомоществованието за драмата „Люкреция Борджия“ от Виктор Юго в превод на Константин Величков и Георги Николов.** – В: *Константин Величков* и неговото време : Нац. науч. конф., посветена на 150 г. от рождението на Константин Величков, 19–20 май 2005, Пазарджик. Науч. ред. Георги Марков и др. Пазарджик : Регионален ист. музей, 2005, с. 123–130.
 Също и в: *Литературен форум* : Константин Величков : 150 г. от рождението : Юбил. вестник (София), 2005, с. 14.
15. **Дарители и дарени.** – *Литературен форум*: Константин Величков : 150 г. от рождението му: Юбил. вестник (София), 2005, с. 14.
16. **Спомоществователството и нормата през Възраждането.** – В: *Историята* и книгите като приятелство : Сборник в памет на Митко Лачев. Съст. Надя Данова и др. София : Гутенберг, 2007, с. 313–334.
17. **Дарителството и спомоществователството през Възраждането.** – В: *Сред* текстовете и емоциите на Българското възраждане. Сборник в чест на проф. Румяна Дамянова. Съст., ред. Недка Капралова, Данчо Господинов. София: Изток-Запад, 2009, с. 490–502.
18. **Изследването на възрожденското спомоществователство – от периферията към центъра в социологията на литературата.** – В: *Маргиналното* в/на литературата // Marginality in/of literature. Съст. Рая Кунчева. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2011, с. 249–269.
19. **Библейските антропогонични митове: симетрия и инверсия.** – В: *Литературознанието* като възможност за избор : Сборник в чест на Рая Кунчева. Съст. и ред. Миряна Янакиева и др. Пловдив: Контекст, 2012, с. 618–626.
20. **Неофит Рилски и спомоществователството през Възраждането.** – В: *Наследството* на отец Неофит Рилски: изкуствоведски, богословски и филологически аспекти : Сборник материали от научна конференция, посветена на честването на 130-годишнината от смъртта на йеромонах Неофит Рилски. София, 14–15 април 2011 г. Съст., науч. ред. Светлана Кулумджиева и др. София : Институт за изследване на изкуствата – БАН, 2012, с. 253–258.
21. [Речн. статии за: **Аверкий Петрович; Благостойнов, Таки К.; Блъсков, Димитър Рашков; Гешов, Иван Евст.; Горбанов, Петко; Горна Оряховица; Дацков, Георги; Димитриевич, Иван; Димитров, Петър; Добринов, Моско; Държилович, Киряк; Иванов, Димитър Павлов; Икономов, Павел; Йошев, Георги Стефанович**]. – В: *Енциклопедия* Българско възраждане : Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища : В 3 тома. Т. 1: А–Й. Отг. ред. Румяна Дамянова. София : АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014.

22. **Спомоществователството за шест учебника по география от първата половина на XIX век.** – *Език и литература*, 2014, № 3-4, с. 107–113.
23. **За ролята на преводите в полето на българската наука.** – В: *Култура, идентичности, съмнения* : Сборник в чест на проф. д.ф.н. Николай Аретов. Съст. и науч. ред. Анна Алексиева и др. София : АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016, с. 391–400.
24. **За Славейков, църковната борба и книжовното спомоществование.** – В: *Сборник* с материали от конференции по време на Славейкови празници 2014–2017 г. Съст. Кольо Дабков. Трявна : Фабер, 2017, с. 74–83.
25. **Книжовното спомоществователство във Видинския край (1806–1856).** – В: *Изследвания* и материали за Видин и региона. Т. 3. Съст., науч. ред., предг. Пламен Митев, Ваня Рачева. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 143–158.
26. **Няколко думи за спомените на Екатерина Василева.** – В: *Жените в българската литература и култура* : Доклади от Национална интердисциплинарна научна конференция, 20–21 октомври 2016 г., София. Съст. и науч. ред. Людмила Хр. Малинова и др. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 181–185.
27. **Паметта за миналото през спомоществователството за исторически съчинения (1836–1856).** – Дългият Осемнадесети век [онлайн]. [Ч.] 1. Миналото на Балканите: подходи и визуализации (XVIII–XIX в.), 1 юли 2017, с. 94–102. [прегл. 15.11.2025]: <https://bulgc18.com/?p=213>
28. **Възрожденското спомоществователство за учебна книжнина (1835–1856)** : [Студия]. – *Дзяло : е-списание в областта на хуманитаристиката*, VII, 2019, № 14. [прегл. 20.11.2025]: https://www.abcdar.com/magazine/XIV/15_Kapralova_1314-9067_XIV.pdf
29. **Интересът на Борис Йоцов към българи, учили в Прага през XIX век (Фамилия Горанови).** – *Език и литература*, 2019, № 1-2, с. 39–44.
30. **Из езиковите полемики: Геров срещу Богоров.** – *Дзяло : е-списание в областта на хуманитаристиката*, VIII, 2020, № 16 [прегл. 20.11.2025]: https://www.abcdar.com/magazine/XVI/09_Nedka%20Kapralova.pdf
31. **Спомоществователите братя Евлогий и Христо Георгиеви.** – В: *Дарителство и предприемачество на Балканите по примера на братята Евлогий и Христо Георгиеви*. Съст. Пламен Митев. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 131–141.
32. **Все още непознатата Екатерина Василева.** – *Дзяло : е-списание в областта на хуманитаристиката*, IX, 2021, № 19. [прегледано 15.11.2025]: http://www.abcdar.com/magazine/XIX/Dzl_2021_br19_04_Nedka_Kapralova_Nepoznatata_Ekaterina_Vasileva.pdf
33. **Истини и загадки: из възрожденското книжовно спомоществователство.** – В: *Време и приемственост*. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Юлия Николова. Пловдив : УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, с. 135–147.
34. **От личната история към историческото свидетелство: два примера от спомени на български жени от края на XIX век.** – В: *Писането за себе си*

и неговите жанрове. Писма, дневници и други форми на автобиографичния разказ в европейската писмена практика (XVIII–XX век). Съст. Маргарита Серафимова. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2021, с. 240–252.

35. **Борис Йоцов за българи, учили в Прага през XIX век: нови данни от чешките архиви.** – В: Завръщането на Борис Йоцов. Материали от научния семинар, проведен на 8 юни 2022 г. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2022, с. 47–53.

36. **[Двайсет и седми] XXVII колегиум: Измерения на любовта през Възраждането – встъпително.** – *Дзяло : списание в областта на хуманитаристиката*, X, 2022, № 23 [прегл. 15.11.2025]: http://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_01_Nedka_Kapralova_Kolegium_XXVII_Lubovta_prez_Vuzrajdaneto-vstupitelno.pdf

37. **Животът и творчеството на Екатерина Василева** : [Встъп. студия]. – В: Василева, Екатерина. Спомени. Стихотворения. Дописки. Встъп. студия, прев. от фр., съст., комент. бел. Недка Капралова. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2022, с. 7–38.

38. **За ролята на религиозната книжнина в процеса на утвърждаване на българската религиозна и етническа идентичност през първата половина на XIX век.** – В: *Studia Litteraria Serdicensia*, кн. 3, 2022, с. 33–40.

39. **Любовта – наслада и вреда, или защо един мъж трябва да бъде женен.** – *Дзяло : е-списание в областта на хуманитаристиката*, X, 2022, № 23 [прегл. 12.12.2025]: http://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_04_Nedka_Kapralova_lubovta-naslada_i_vreda.pdf

40. **Възрожденското спомоществателство за художествени произведения (1843–1856).** – В: *Хоризонти на словото*. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов. Съст. Николай Чернокожев и др. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 195–203.

41. **Различните лица на паметта: три примера от спомените на български жени от края на XIX век.** – В: *Белетристиката в архивите* : Подборът на факти и документи в научното изследване : Сборник с научни изследвания. Съст. и ред. Андриана Спасова и др. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2024, с. 139–154.

3.2. На чужди езици

42. **La souscription pour des livres traduits du français au XIXe siècle.** – In: *Interférences historiques, culturelles et littéraires entre la France et les pays d'Europe Centrale et Orientale (XIXe–XXe siècles)*. Sofia : Editions académiques “Prof. Marin Drinov”, 2000, pp. 137–150.

43. **Le conte merveilleux et la littérature de masse.** – In: *A la recherche de la texture mythique* : Actes de colloque de Plovdiv, les 15–17 septembre 2000 // *В търсене на митичната тъкан* : Сборник с научни изследвания от конференцията в Пловдив, 15–17 септември 2000 г. Съст. и прев. Недка

Капралов. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2002, с. 67–82.

44. **Le rôle des traductions dans la construction du champ scientifique national.** – In : *La France, l'Europe et les Balkans : Crises historiques et témoignages littéraires : Actes du colloque intern.*, 22–23 Sept. 2000. Sofia : Institut d'Etudes Balkaniques ; l'Univ. d'Artois, 2002, pp. 281–289.

45. **Danse et parole dans l'histoire culturelle de la Bulgarie moderne.** – In: *Traditionnel, identité, modernité dans les cultures du Sud-Est européen : la littérature, les arts et la vie intellectuelle au XXe siècle.* Sofia : Editions de l'Institut d'Etudes balkaniques ; Artois : Artois Presses Université, 2007, pp. 306–312.

46. **Bulgarian Readers during the first half of the 19th Century.** – In: *Literary Knowledge and Open Horizons. Expectations and Prospects.* Ed. by Raya Kuncheva. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2011, с. 74–95.

47. **The Bulgarian Revival in the Memories about Deeds and Events of its Builders: the Memoirs of Ekaterina Vassileva.** – Бюлетин „Наследство БГ“, *Научни известия*, Год. II, 2022, № 3, с. 60–65. [онлайн] [прегл. 10.02.2026]: <https://cloud.nasledstvo.bg/s/pcisZaPqq2dnymn?dir=/&editing=false&openfile=true>

48. **Catalogue of Book Subscription during the Bulgarian Revival Period.** – Бюлетин „Наследство БГ“, *Научни известия*, Год. III, 2023, № 4, с. 36–41. [онлайн] [прегл. 10.02.2026]: <https://periodicals.uni-sofia.bg/index.php/AR-NBg/en/article/view/1335>

3.3. В чуждестранни издания

49. **Le motif du mort reconnaissant dans la tradition littéraire des Bulgares.** – *Cahiers de littérature orale*, 46, 1999, pp. 209–216.

50. **Носталгия и усилия: една антология на класическата българска поезия на френски език.** – *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Band 55, 2009, S. 25–33.

51. **On Slaveykov, the Church Struggle and Book Subscription.** – *Literary Researches*, 32, 2011, pp. 247–254.

52. **La souscription littéraire en Bulgarie 1806–1856.** – *Revue des études sud-est européennes*. Tome L, № 1-4, 2012, pp. 41–60.

53. **Erste Kontakte der bulgarischen Leser mit der französischen Sprache und Literatur (1850–1874).** – In: *Frankreich-Bulgarien: Innereuropäischer Kulturtransfer.* Hrsg. Christoph Oliver Mayer, Martin Henzelmann. – Hamburg, 2018, S. 65–76. – (Schriften zur Kulturgeschichte; 51)

54. **La souscription pour les livres au XIXe siècle : un acte de patriotisme et de bienfaisance.** – In: *Spre pământul făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani /* Ed. by Daniel Cain et al. – Brăila : Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I“, 2020, pp. 295–309.

3.4. Рецензии, отзиви, съобщения

55. **Съвременен прочит на проблеми от българската литературна история и култура** : [Рец.]. – *Български език и литература*, 1995, № 6, с. 59–62.
56. **На прага на присъединяването към Европейския съюз** : [Рец. за: Симеон Хаджикосев. Западноевропейска литература. Ч. 2. София : Кръгзор, 2003.] – *Литературен вестник*, № 23, 9–15 юни 2004, с. 4–5.
57. [Приветствени думи за Яни Милчаков по случай 60-годишнината му]. – *Литературен вестник*, № 21, 3–9 юни 2015, с. 12–13.
58. **Шишманови четения 4: Иван Д. Шишманов – култура и политика**. – *Българистика*, 15, 2007, 81–83.

II. Съставителска дейност

59. **Безсмъртната вселена : Сборник, посветен на 90-год. на Клод Леви-Строс** // *L'univers immortel : Textes reunis a l'occasion du 90e anniversaire de Claude Levi-Strauss*. Съст. и прев. на фр. ез. [с предг.] Недка Капралова. София : Карина М, 1998. 252 с. ISBN 954-8260-38-7
60. **В търсене на митичната тъкан : Сборник с научни изследвания от конференцията в Пловдив, 15–17 септември 2000 г.** // *A la recherche de la texture mythique Actes de colloque de Plovdiv, les 15–17 septembre 2000*. Съст. и прев. Недка Капралова. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2002. 205, 198 с. ISBN 954-8712-15-6
Изд. на БАН. Институт за литература.
61. **Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане : Сборник в чест на Румяна Дамянова**. Съст., ред. Недка Капралова, Данчо Господинов. София : Изток-Запад, 2009. 632 с. 978-954-321-650-5
Изд. на БАН. Институт за литература.
62. **Йоцов, Борис**. Съчинения. Т. 1–3. Съст., ред. Румяна Дамянова – гл. ред., и др. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2018–2022.
- Т. 1. **Литература на Българското възраждане**. 2018. 662 с., с факс. ISBN 978-619-7372-18-2
- Т. 2. Кн. 1. **Нова българска литература**. 2022. 550 с. ISBN 978-619-7372-48-9
- Т. 2. Кн. 2. **Нова българска литература**. 2022. 295 с. ISBN 978-619-7372-49-6
- Т. 3. Кн. 1. **Славистични изследвания : Славянските литератури в България**. 2022. 580 с. ISBN 978-619-7372-50-2
- Т. 3. Кн. 2. **Славистични изследвания : България в славянските литератури**. 2022. 521 с. ISBN 978-619-7372-51-9
- Други съст., ред.: Недка Капралова, Мария Китанова, Светла Страшимирова, Христина Балабанова, Андриана Спасова, Добромир Григоров, Радосвет Коларов, Александър Кьосев, Николай Желев, Северина Георгиева.
Изд. на БАН. Институт за литература.

63. **Борис Йоцов : Биобиблиография.** Съст., ред. Румяна Дамянова. София : ИЦ „Боян Пенев“ 2019. 272 с. ISBN 978-619-7372-17-5

Други съст.: Северина Николова Георгиева, Мария Китанова, Светла Страшимирова, Недка **Капралова**, Христина Балабанова, Андриана Спасова, Добромир Григоров, Радосвет Коларов, Александър Кьосев, Николай Желев.

Изд. на БАН. Институт за литература.

64. **Завръщането на Борис Йоцов** : материали от научния семинар, проведен на 8 юни 2022 г. Съст., ред. Румяна Дамянова и др. . София : ИЦ „Боян Пенев“ – Институт за лит. при БАН, 2022. 205 с. ISBN 978-619-7372-47-2

Други състав.: Недка **Капралова**, Мария Китанова, Светла Страшимирова, Христина Балабанова, Андриана Спасова, Добромир Григоров, Радосвет Коларов, Николай Желев.

Изд. на БАН. Институт за литература.

65. **Василева**, Екатерина. Спомени. Стихотворения. Дописки. Встъп. студия, прев. от фр., съст., комент. бел. Недка **Капралова**. София : ИЦ „Боян Пенев“, 2022. 141 с., с ил., факс., портр. ISBN 978-619-7372-17-5

Изд. на БАН. Институт за литература.

III. Редакторска дейност

66. **Карамузи**, Мариалена. Творчеството на Никодим Светогорец и Атонският неосихазъм. Ред. Недка **Капралова**. София : ИЦ Боян Пенев, 2004. 260 с. ISBN 954-8712-35-0

67. **Шишманови четения** : Кн. 1–3. Съст., предг. Румяна Дамянова ; Ред. кол. Румяна Дамянова – гл. ред. и др. София : Карина – Мариана Тодорова, 2005–2007.

Други ред.: Ст. Бояджиева, Н. **Капралова**, Р. Попов, Вл. Мурдаров. Кн. 1. **Иван Д. Шишманов – форумът**. 2005. 296 с. ISBN 954-315-030-3

Кн. 2. **Иван Д. Шишманов – ученият и гражданинът**. 2006. 232 с. ISBN 954-315-040-0

Кн. 3. **Иван Д. Шишманов – наука и политика**. 2007. 256 с. ISBN 978-954-315-049-6

Изд. на БАН. Институт за литература.

IV. Преводаческа дейност

IV. 1. Книги

68. **Леви-Строс**, Клод. Структурална антропология II. София : Хр. Ботев, 1995. 512 с. (Поредица Митология и културантропология)

69. **Морен**, Едгар. Духът на времето. Прев. от фр. Недка **Капралова**, Мария Серафимова. София : Хр. Ботев, 1995. 320 с. (Социология на културата)

70. **Байон**, Андре. Историята на една Мария. София : ЛИК, 2002. 220 с.
71. **Тен**, Иполит. Философия на изкуството. Прев. [от фр.] Ерма Гечева, Недка Капралова. София : Захарий Стоянов, 2002. 366 с. (Поредица Философия и човек)
72. **Байон**, Андре. Един така обикновен човек. София : ЛИК, 2003. 164 с.
73. **Байон**, Андре. Ухолезата от Люксембург. София : ЛИК, 2003. 188 с.
74. **Лин**, Шарл-Жозеф дьо. Непристойни приказки. София : ЛИК, 2005. 232 с.
75. **Роденбах**, Жорж. Звънарят. София : ЛИК, 2005. 288 с.
76. **Лин**, Шарл-Жозеф дьо. Мисли и откъслечи. София : ЛИК, 2007. 168 с.
77. **Роденбах**, Жорж. Колелото на мъглите. София : ЛИК, 2007. 215 с.
78. **Бурбо**, Лиз. Слушай своето тяло : твоя най-голям приятел на земята. София : ЛИК, 2007. 219 с.
79. **Бурбо**, Лиз. Твоето тяло казва: „обичай се!“. Най-пълната енциклопедия за метафизичните причини на всички болести. София : ЛИК, 2007. 534 с.
80. **Бурбо**, Лиз. Лиз Бурбо отговаря на въпросите ви относно: парите и изобиетието. София : ЛИК, 2009. 128 с.
81. **Бурбо**, Лиз. 5-те травми, които пречат да бъдеш себе си : отхвърляне, изоставяне, унижение, несправедливост, предателство. София : ЛИК, 2009. 257 с.
82. **Бурбо**, Лиз. Любов, любов, любов : мощта на приемането. София : ЛИК, 2010. 239 с.
83. **Бурдийо**, Пиер. Полета. Т. 1. Полета на духа. Съст. и прев. от фр. Недка Капралова. София : Изток-Запад, 2012. 583 с.
84. **Мюсо**, Гийом. Хартисното момиче. София : Изток-Запад, 2012. 329 с.
85. **Рикар**, Матийо. Пътища на духа : малка антология на основни тибетски текстове. София : Изток-Запад, 2013. 327 с.
86. **Бродел**, Фернан. Граматика на цивилизациите. София : Изток-Запад, 2014. 669 с.
87. **Леви-Строс**, Клод. Структурална антропология. София: Захарий Стоянов, 2015. (Поредица Философия и човек)
 Т. 1. 2015. 495 с. : с ил. Библиогр.: с. 466–488.
 Т. 2. 2015. 470 с. : с ил. Загл. в изд. каре: Структурална антропология две. Библиогр.: с. 451–466.
88. **Жулиен**, Франсоа. За интимното : Далеч от шумната любов. София : Изток-Запад, 2015. 235 с.
89. **Чън**, Франсоа. И вечността не стига. София : Изток-Запад, 2015. 225 с.
90. **Бештел**, Ги. Четирите жени на Бог: блудницата, вещицата, светицата и наивницата. София: Изток-Запад, 2016. 348 с.
91. **Мюсо**, Валантен. Кръгът на невинните. София : Изток-Запад, 2016. 260 с.
92. **Льо Роа Ладюри**, Еманюел. Монтаю – катарите и Инквизицията (1294–1324). София : Изток-Запад, 2017. 599 с.
93. **Певел**, Пиер. Върховното кралство. Т. 1. Рицарят. София: Изток-Запад, 2017. 605 с.
94. **Певел**, Пиер. Върховното кралство. Т. 2. Наследникът. София: Изток-Запад, 2017. 622 с.

95. **Певел**, Пиер. Върховното кралство. Т. 3. Кралят. София : Litus, 2019. 398 с.
96. **Певел**, Пиер. Париж на чудесата. Т. 1. Вълшебствата на Амбремер. София: Изток-Запад, 2017. 334 с.
97. **Певел**, Пиер. Париж на чудесата. Т. 2. Еликсирът за забрава. София: Изток-Запад, 2018. 335 с.
98. **Певел**, Пиер. Париж на чудесата. Т. 3. Неподвижното кралство. София: Изток-Запад, 2019. 364 с.
99. **Жулиен**, Франсоа. Искаш ли да успееш, заобиколи. Стратегии на смисъла в Китай и Гърция. София: Изток-Запад, 2018. 427 с.
100. **Бурдийо**, Пиер. Полета. Т. 2. Полета на властта. София: Изток-Запад, 2018. 654 с., с табл., диагр.
101. **Психология на глупостта**. Под ред. на Жан-Франсоа Мармион. София : Изток-Запад, 2019. 319 с.
102. **Шмит**, Жан-Клод. Ритмите през Средновековието. София : Изток-Запад, 2019. 544 с., с цв. ил.
103. **Векът на диктаторите** : [Сборник] : Ленин, Сталин, Мусолини, Хитлер, Франко, Мао, Пиночет, Пол Пот, Саддам, Кадафи, Ким Ир Сен, Кастро, Тито, Асад и др. Предг., под ред. на Оливие Гез. София : Изток-Запад, 2020. 400 с., с ил., портр., факс.
104. **Гез**, Оливие. Изчезването на Йозеф Менгеле : Роман. София : Изток-Запад, 2020. 176 с.
105. **Рони старши**, Ж. А. Пещерният лъв : Роман за свирепите времена. София : Изток-Запад, 2021. 160 с., с ил.
106. **Дюма**, Александър. Предводителят на вълците. София : Изток-Запад, 2021. 268 с.
107. **Верн**, Жул. Хубавият жълт Дунав. София : Изток-Запад, 2021. 191 с.
108. **Керсоди**, Франсоа. Списъкът на Керстен : един праведник сред демоните. София : Изток-Запад, 2022. 300 с.
109. **Мюсо**, Гийом. Анжелик. София : Изток-Запад, 2023. 221 с.

IV. 2. Преводи в периодични издания

110. **Леви-Строс**, Клод. Структурата и формата : Размисли върху един труд на Владимир Пропп. Прев. от фр. Недка Капралова. – *Литературна мисъл*, 1993, № 5, с. 65–95.
111. **Леви-Строс**, Клод. Полът на звездите. Прев. от фр. Недка Капралова. – *Български фолклор*, 1994, № 4, с. 96–101.
112. **Тен**, Иполит. Философия на изкуството. Прев. от фр. Недка Капралова. – *Везни*, 1998, № 1, с. 10–21.
113. **Байон**, Андре. Из „Историята на една Мария“. Прев. от фр. Недка Капралова. – *Литературен форум*, № 31, 2–8 окт. 2001, с. 10.

V. Публикации за нея

114. **Милчаков**, Яни. Мъжкото господство и възрожденската българка : [Рец. за кн.: И ще господарува мъжът ти над тебе : Още за жените в културата : Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови. София, [АИ „Проф. Марин Дринов“], 2013. – *Език и литература*, 2014, № 1-2, с. 176–179.
115. **Бойков**, Петър. Всемирът на ритмите : [Рец. за кн.: Ритмите през Средновековието / Жан-Клод Шмит ; прев. от фр. Недка Капралова. София : Изток-Запад, 2019]. – *Култура*, № 9, 2019, с. 42–43.

Съставител:
Аделина Германова

рецензия

Николай Папучиев, проф., д. н.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, (София България)

БОТЕВ: РЕФРАКТОРИРАНЕ НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ МОДЕЛИ

Анна Алексиева, *Христо Ботев: Идеологическо моделиране на героичния образ.*

София: ИЦ „Боян Пенев“, 2025 (Кралица Маб, 2025), 384 с.

Книгата на Анна Алексиева „Христо Ботев: Идеологическо моделиране на героичния образ“ е книга за нацията и нейната не особено дълга история – от 1848 година до днес. Книга, която разкрива колебанията на идеологическото махало, чиято амплитуда се определя от силата на отделните социално-визионерски проекти през годините. И четена по този начин, книгата на Анна Алексиева разгръща един цялостен и дълбинен разказ за културната история на българската нация.

Изследването задава много въпроси за това кой е Христо Ботев. При това авторката ги задава и на големите езикови модели ChatGPT и BgGPT в усилията си да свери собствената си аналитична точка с машинната. „Ще призная, че ми се иска българският изкуствен интелект да не е отражение на „естествеността“, споделя Анна Алексиева с лека ирония наблюдението си, съдържащо драматична сериозност.

Авторката има право на тази ирония. Тя е допустима, позволена, разбираема, а драматичността зад нея се получава от наблюденията ѝ върху влиянието, оказвано върху колективното мислене, от страна на едрите и натежали от противоречиви идеологически конотации национални сюжети. Технологиите на Гутенберговата и пост-Гутенберговата епоха са само проводниците на посланията в хода на комуникацията, в резултат на която се раждат по-дълго траещи

Анна

АЛЕКСИЕВА

Христо Ботев:

Идеологическо моделиране на героичния образ

или по-кратковременни общи представи. Печатната медия, генераторите и трансмитерите на аудио и визуални образи, монументите, материализиращи идеи, и выпълтената/втелесената националност (разпознаваеми знаци, отразени върху телата под формата на татуси) са средствата, създаващи груповите модели, през които се мисли светът. Всъщност – наред с фигурата на Ботев, те са другият, може би по-големият обект на изследователския интерес в книгата.

Изследването на Анна Алексиева е резултат от работата на изключително добросъвестен учен с методично и

последователно изграждана експертиза. Анализът е многопосочен – Ботев е разглеждан през множеството прочити (исторически, литературно-критически, популярно-социални) като личност, като творец, като революционер, социален визионер. Той е видян като активен социален актьор – променящ света около себе си, но и като обект, вграден в основите на редица идеологически модели. Всъщност, както разкрива авторката, самите модели не са константа, под повърхността си те са достатъчно динамични и подвижни. Интензитетът им се мотивира от невъзможността им еднозначно да „се справят“ с наследството „Ботев“, и „да отработят“ предизвикателствата, пред които то ги изправя. Част от тях се дължат на усложнените в контекстите на модерната епистема взаимоотношения между историческата и колективната памет. Отраженията им в социалната публичност поставят допълнително предизвикателство пред изследователката, която търси херменевтичен ключ към разбирането им в спецификите на *комуникативната памет* и влиянието ѝ върху създаването и легитимирането на едни или други общосподелими образи и фигури. В този механизъм на сложно идеологическо моделиране индивидуално-специфичното, психологически крехкото и вътрешно чупливото се срещат с представите за измерваните с категории, просмукали се от колективната към историческата памет като: героично и трагично, велико и низко, триумф и падение (и последващите го процедури на създаване на общности, демонстриращи солидарност върху траура и травмата). Поетическата природа на Ботев се пресреща с разбирането за характеристиките на водач на чета, и създаденият/предопределеният да бъде „голям човек“, проявява лекомислие и ирационал-

ност, което трагично-травматичното в общностното мислене трябва да сближи и помири в себе си. Или да бъде подложено на фактологична подмяна, съобразена със съответния ценностен кодекс.

Анна Алексиева работи изключително внимателно с тези категории, и – по-точно казано, с онова, което се случва с тях в различни идеологически контекстуализации. С помощта на множество примери и позовавания върху голям брой спомени, художествени съчинения, литературно-исторически и критически анализи, тя разпластява – през Ботев – дълбините на колективните идеологии и механизмите, използвани в тях, за „усвояването“ му. На пръв поглед е парадоксално, но изследването еднозначно разкрива, че понякога личността пречи на образа като създава значими затруднения пред концептуализацията. Колективната (и историческата нерядко) памет се срещат с предизвикателствата на комуникативната. Мемоарите създават значими грапавини пред доктриналните необходимости от еднозначни и изгладено представени образи. Процесът е дълъг, както показва изследването – и изисква нещо повече от това да отmine определен времеви период. Изисква се и събитийност с мащабите на нацията, за да може целесъобразността да надделее над претенциите за обективност. В случая, тази комплексна съвкупност от събития се генерира от поредица от войни, които преформатират дотогавашните идеали на националния елит. От смъртта на Ботев до все по-категоричната му канонизация през 20-те години на XX век изминава дълъг и противоречив процес на беатификация с 50-годишна давност. Захари Стоянов, Пенчо Славейков, д-р Кръстев – сред най-популярните – и други, не по-малко значими фигури, изказват мнения, за които не може да се каже, че забавят канониза-

цията, но предизвикват нуждата от допълнителното ѝ аргументиране и мотивиране. Тези допълнителни мотивации големите идеологически проекти (а като последица от тях – и големите лингвистични модели) постепенно успяват да изработят, популяризират и наложат.

Комунистическата доктрина, наложена в периода след 1944 г. като единствената, притежаваща легитимност да валидира социално-идеологически проекти, е изправена също пред сложната задача да се справи с „наследството Ботев“. За идеолозите на новия ред нещата са дори и малко по-сложни. На тях им се налага да се да създадат наратив, който освен, че трябва да впише фигурата на Ботев в подходящото клише, но и чрез новия разказ да успеят да отработят и натрупалите се интерпретации от предходния исторически период. Допълнителното предизвикателство тук е, че не трябва да се допускат – поне видими – разломи, остатъци от различни тълкувания, наследени от миналата епоха. Ранният социалистически разказ, заключава Анна Алексиева, повдига патетичния градус в говоренето за героя изключително високо, „присвоява“ Ботев към „собствената си идеологическа рамка“ (с. 188), проектира образа му върху голямото платно на утопията за „светло бъдеще“. Допълнителна тежест на тези наблюдения с оглед по-нататъшната посока на изследването придава и наблюдението, че именно в този период се засилват тенденциите, водещи до публичното манифестиране на колективна вяроност към символиката на комунистическия режим. Фигурата на Ботев не просто става част от тази символика, но бива превърната и в генератор на легитимност за по-късни исторически събития. Определяването на символно-героичното прави още една крачка на приближаване към

тялото посредством значки и медальони, докато влезе по-късно в пълна интимна близост с него чрез татусите.

Отвъд еуфорично-площадното във времето на народната република се създават и последващи прочити на наследството, което трябва да се впише в установяващия се през втората половина на 60-те години на XX век комунистически национализъм. Тези идеологически протуберанси Анна Алексиева успява да улови през анализа на впечатляващ с обема си разностранен корпус от поетически произведения, както и със задълбочен прочит на текстове, изграждащи академичния дискурс. И тук трябва да се посочи още нещо, което е важно за подхода на авторката, насочен към проучването на средишните възли на комуникацията между *високо* и *ниско*. В тази част от книгата си тя отделя внимание на масовизацията на идеологическите послания, посредством разкриване на механизмите на рецепцията. Четенето на музейни книги за посетителски впечатления разкриват по-малките или по-мощабните пропадания на идеологията, показват тенденции, които ще се разгърнат във времето след 1989 година.

Последното десетилетие на XX век и 20-те години на новото хилядолетие също предлагат свой прочит за това как (трябва да) изглежда Ботев. За разлика от предходния политически период, тук интерпретациите са фасетъчни и дисперсни. Историческият наратив, установен и легитимиран и със средствата на идеологията по времето на Народна република България, е ерозиран в известна степен. Подкопаването се случва не толкова по отношение величието на Христо Ботев, а с оглед на „академичната тяга“, определяща характеристиките на разказа за Българското възраждане. Исторически валидираният наратив, от една страна, е подложен на автореф-

лексивна критика, ориентирана по посока на идеологическите внушения, от друга страна обаче, се оказва недостатъчно легитимен в условията на масовизиращата се култура и символните войни през 90-те. Процесите, чието случване Анна Алексиева открива под повърхността на социалистическата официализирана култура, намират полета за реализация в периода след падането на режима. Ботев става „видим“ като претърпява една последваща канонизация, този път с помощта на изразния потенциал и средства на популярната култура. Образът му се проектира върху тела, футболни шалове, медальони и други, разказът се разпада на отделни сюжети и клиширани изрази, които са удобни и подходящи за скандиране по време на футболни мачове, протести, различни събирания на спортни (и не само) агитки. Популярният дискурс обаче, както отбелязва изследователката, след като е събрал достатъчно масова енергия, демонстрира готовността и потенциала си да заеме отново „полагащото му“ се място в

официалната публичност. Но обогатен с нов език, нова стилистика и риторически фигури. Наблюденията на Анна Алексиева върху историческите възстановки показват всъщност, че „границите между популярния и официалния национализъм стават все по-размити“ (с. 295), а това крие известни рискове, доколкото затруднява рецепцията на рационализираните прочити на историята.

Изследването на Анна Алексиева върху идеологическото моделиране на образа на Христо Ботев във връзка с историко-контекстуалните зависимости е пригодно за изучаване на социалните механизми, чрез които функционират идеологиите в културното пространство на България. То разкрива в дълбочина сложния и нееднозначен характер на символните битки, резултатите от които – от една страна – се проектират върху големите наративи, а – от друга – се реализират като тенденции извън официалната публичност и в определен момент могат да получат доминираща социална функция.

Nikolay Papuchiev, Prof. DSc
ORCID ID: 0000-0002-6161-0318
WoS Researcher ID: AAE-6549-2020
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504, Bulgaria
E-mail: papuchiev@gmail.com

Александър Панов е роден през 1953 г. в гр. Перник. Завършва Българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1978 г. Кандидат на науките (доктор) с дисертация на тема „Жанрове в българската лирика на прехода между две столетия – очерк по историческа поетика“ (1985). Старши научен сътрудник (доцент) от 1997 г. Доктор на науките с дисертация на тема „Художествена система на Ботевата поезия“ (2011). Професор по теория и история на литературата в Института за литература при БАН от 2012 г. Основните области на научните му интереси са теория на литературата, литературна антропология, жанрова теория, историческа поетика на българската литература и наратология. Автор на книгите: „Теория на литературата“ (1995 и 2000), „Културни проблеми на българското литературно развитие“ (1997), „Художествена система на Ботевата поезия“ (2012), „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова – структура, основни сюжети и символични образи“ (2012), „Литературният образ извън пространството на книгата“ (2013), „Текстът като социално действие“ (2022), „Йордан Йовков – изкуство на разказването“ (2023), „Жанровете на словесното изкуство“ (2024), на многобройни статии и студии по теория на литературата, историческа поетика, литературна антропология, жанрова теория, наратология и др., както и на множество учебници и учебни помагала за средните училища.

Андряна Спасова е литературен историк по българска литература; постдокторант към Национална програма „Млади учени и постдокторанти“ (2019–2021) в Института за литература при Българската академия на науките. „Антични реминисценции във възрожденската книжнина“ (2020) е първата ѝ научна книга, защитена като докторска теза и отличена с наградата „Питагор“ (2022) и „Проф. Марин Дринов“ (2023). Изследователските ѝ интереси са в областта на българската възрожденска литература, първите рецепции на античните автори и образци, проблемите на националната идентичност и културната памет, автобиографиите, учебникарската книжнина и ръкописното наследство на Найдено Геров. Води семинарни занятия по възрожденска литература в СУ „Св. Климент Охридски“ (от 2022).

Анна Алексиева е доц. д-р в Института за литература към БАН, секция „Литература на Българското възрождане“. Изследователските ѝ интереси са в областта на българската литература от XIX–XX в., литературния канон, маргинализираните автори и текстове; културните изследвания, изграждането на „големите“ исторически разкази и националния героичен пантеон; официалния, баналния и субкултурния национализъм. Носител е на наградата на БАН за млади учени „Проф. Марин Дринов“ (2013). Главен редактор на сп. „Литературна мисъл“ (от 2024). Член на Българско общество за проучване на XVIII век и на Академичен кръг по сравнително литературознание. Автор е на монографиите „Българската поезия от 40-те и 50-те години на XIX век. Роли на субекта“ (2012) и „Христо Ботев: идеологическо моделиране на героичния образ“ (2025). Съредактор на „Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. дфн Николай Аретов“ (2016), „Миналото на Балканите: подходи и визуализации (XVIII–XIX в.)“ (2018), „Наслади и забрани“

(2018), „Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XIX век)“ (2020), „Прогрес и предразсъдъци през XVIII–XIX век“ (2025) и др.

Бойка Илиева е доцент по антична и западноевропейска литература в Югозападния университет „Неофит Рилски“, както и литературен сътрудник към Института за литература, БАН. Автор е на монографиите „Италия в културата на Българското възрождане. Преводи и литературни влияния“ (2012) и „Вдъхновението Италия. Литературни контексти 1878–1918“ (2019), на учебното помагало за студенти „Западноевропейска литература. Естетически текстове и програми“ (2017), както и на статии в научни сборници и периодични издания. Председател е на Българското общество за проучване на XVIII век и член на Академичния кръг по сравнително литературознание. Изследователските ѝ интереси са съсредоточени в областта на литературната рецепция, сравнителното литературознание, имагологията, женското писане. Член е на редакционните колегии на академичните списания „Езиков свят“ и „Дългият Осемнадесети век“.

Елена Георгиева Узунова (1957). Доцент, доктор, архивист в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Завършва българска филология в СУ „Св. Климент Охридски“ (1980). Защищава дисертация на тема „Бележките на българските книжовници от XV–XVII в. и тяхното значение за българската историческа лексикология“ (1997). Хабилитира се с труда „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека“, т. VI (2006). Научните ѝ интереси са в областите на научни описи и каталози на колекции от славянски кирилски ръкописи от X–XIX в. и изготвяне на научни и научнопопулярни трудове в областта на историята на българския език, на старата българска литература и култура. Архивист и главен архивист е в отдел „Ръкописи и старопечатни книги“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (1980–2024). Основни публикации: „Бележки на българските книжовници, X–XVIII век“: т. 1. X–XV в. (2003), т. 2. XVI–XVIII в. (2004), в съавт. с Б. Христова и Д. Караджова; „Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт – София“, т. 1 (2009), в съавт. с Б. Христова и Ел. Мусакова; „Славянски музикални ръкописи в Рилския манастир“ (2012), в съавт. с А. Атанасов, Св. Куюмджиева, В. Велинова, Ел. Мусакова; „Рилски музикални ръкописи извън пределите на Рилския манастир“ (2024), в съавт. с А. Атанасов, Св. Куюмджиева, В. Велинова.

Елисавета Ненчева е гл. асистент в секция „Стара българска литература“ в Института за литература към Българската академия на науките. През 2014 г. защитава докторска дисертация на тема „Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. в репертоара на южнославянските (български и сръбски) кодекси“ в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Нейните научни интереси са в областта на късносредновековната литература.

Елка Трайкова е доцент доктор в Института за литература при БАН. Научните ѝ интереси са насочени към изследване на литературните полемки, на българския литературен авангард, на творчеството на П. К. Яворов, Александър Балабанов, Боян Пенев, д-р Кръстьо Кръстев, на в. „Развигор“, сп. „Мисъл“ и на други теми и

видни фигури от българската културна история. Автор е на книгите „Българските литературни полемики“ (2001), „Списание „Златорог“ и неговият редактор Владимир Василев“ (2020, съвместно с проф. М. Неделчев), „Литературноисторически и критически сюжети“ (2022), „Книга за „Развигор“ – първият литературен вестник в България“ (2025) и „Литературноисторически и критически сюжети. Втора част“ (2026), както и на над 100 студии, статии и рецензии, публикувани в научни сборници и периодични издания у нас и в чужбина. Ръководител е на 9 научни проекта, финансирани по европейски и национални програми. Участвала е в научните колективи на 19 национални и международни научни проекта. Съставител и редактор на 17 научни сборника. Ръководител на Национална научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ от 2022 г. В периода 2001–2012 г. е научен секретар на Института за литература, 2012–2020 г. е негов директор, а от 2021 г. до 2025 г. е научен секретар на направление „Културно-историческо наследство и национална идентичност“ на БАН.

Калигнов, Игор Иванович (1946–2025) – проф., д. ф. н, ведущий научный сотрудник Отдела истории славянских литератур Института славяноведения РАН (Москва). *Научные интересы:* южнославянские и русская литературы, история и культура России и южных славян. *Общее число научных работ:* свыше 300. (Подробнее см. на сайте: [inslav.ru/Калиганов И. И.](http://inslav.ru/Калиганов_И._И.)) *Преподавание:* более 35 лет в МГУ им. М. В. Ломоносова, Институте русского языка им А. С. Пушкина, Дипломатической академии МИД СССР, Военном институте, Гос. Академии славянской культуры (ГАСК) и др. *Основные научно-административные позиции:* декан филологического факультета ГАСК (2004–2015), основатель и руководитель Кафедры славянских языков и культур (ГАСК, 2004–2015). *Высокие награды и отличия:* главная премия им. Макария (Булгакова), митрополита Московского и Коломенского (1997), орден „Стара планина“ I степени (2000), международная премия Свв. равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия (Москва, 2006), почетный знак им. Марина Дринова (2006), знак „Почетный работник науки и техники РФ“ (2007) и др.

Лидия Михова, доц. д-р, е дългогодишен член на Института за литература при БАН, един от създателите на българското училище в Страсбург, негов дългогодишен директор и преподавател в него. Лектор по български език, литература и цивилизация и по въведение в славянските култури и балканистика в Страсбургския университет (2006–2012). В центъра на научните ѝ интереси са литературата и културата през епохата на Българското възраждане, народните книги (календари, песнопойки, народни жития), типове разказване и разказвателни техники, взаимоотношенията слово/образ, фолклор/литература, устност/писменост, образи на „другия“. Автор е на две монографии: „Българските календари 1818–1944“ (Пловдив, 1995) и „Модерните потреби на Възраждането“ (София, 2001). Съставител и съредактор на научни сборници: *Écrire ailleurs au féminin dans le monde slave au XXe siècle* (Paris, 2013), *Cultures et arts: Roumanie, Bulgarie* (Université de Strasbourg, 2011), *Voisins, frontières, ouvertures* (Université de Strasbourg, 2009), „Възрожденският текст: прочити на културата и литературата на Българското възраждане: в чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков“ (София, 1998), „Печат и литература: 150 години българска журналистика“ (София, 1994).

Людмила Хр. Малинова е завършила българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, доктор по филология, доцент в Института за литература – БАН. Професионалните ѝ интереси са свързани главно с мястото на жените в литературата. Авторка е на книгите „Български поетеси между двете световни войни“ (1999) и „Български книжовници и поетеси (Лирически изяви на българката: XIX – началото на XX в.)“ (2017), както и на студии и статии в областта на българската литературна история, изворознание, критика. Съставителка е на тематични и научни сборници, между които: антологията „Дъждът (Мотивът за дъжда в българската поезия)“ (2001), „Мозайката на спомените. Весела Василева през погледа на съвременниците си“ (в съавт., 2004), „Димчо Дебелянов. Юбилеен сборник с нови изследвания по случай 120 години от рождението му“ (в съавт., 2009), „Елисавета Багряна. Писма“ (2012), „С възрожденски дух и модерен поглед. Сборник в чест на чл. кор. проф. Милена Цанева“ (в съавт., 2012), „Жените в българската литература и култура“ (в съавт., 2018), „Жените в българската литература и култура–2“ (в съавт., 2026). Чела е спецкурс на тема „Българска поезия, създадена от жени: XIX–XX век“ в СУ „Св. Климент Охридски“ (2012–2020) и в Центъра за обучение към БАН (2020–2024).

Мария Караколева има бакалавърска степен по специалност Българска филология, която следва в СУ „Св. Климент Охридски“. Учител е по български език и литература. Интересите ѝ са свързани с изследване на литературата като обществено значимо явление, отразяващо, но и направляващо социалните и историческите процеси. Занимава се с връзките на литературата с педагогиката, киното, театъра, историята. Реализираните ѝ изследвания анализират отблизо конкретни периодични издания или разглеждат измеренията на литературността в театъра и драматургията.

Мария Пилева е доцент в Института за литература към БАН, секция „Литература на Българското възраждане“. Завършила е магистърската програма на СУ „Преводач-редактор“ (2012), специализирала в Eberhard-Karls Universität, Тюбинген (2015), а през 2016 г. защитава докторат на тема „Религиозни мотиви в българските преводи на англоезична белетристика през XIX век“ в катедра Българска литература на СУ „Св. Климент Охридски“. Изследователските ѝ интереси са в областта на литературознанието, религията, теорията на превода. Автор е на книгите „Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX век“ (2018) и „Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите“ (2023). Носител е на наградата на Съюза на преводачите за ярки постижения в областта на теорията, историята и критиката на превода за 2018 г. с книгата ѝ „Бунт, надежда, изкупление“.

Мая Горчева е литературен историк, доцент в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ), където води курсове по европейска култура и социология на литературата. Научните ѝ интереси са свързани с модерна литература и култура, компаративистика и превод, текстова критика. Автор е на над сто статии и студии, две учебни помагала и 12 монографии, сред които: „Между текста и цитата“ (2004), „‘Иконите спят’ от Гео Милев: превъплъщенията на модерната душа“ (2006), „Деликатните настроения на Борис Априлов“ (2013), „Новите български книги: успе-

хът на обитаването“ (2014), „Албер Камю. Възможните светове на литературата“ (2022), „Единствено бягство“ (2023), „Книга за Борис Априлов“ (2025). Преводач от английски и френски език на художествени и литературоведски текстове, редактор. Член на българската секция на Академичен кръг по сравнително литературознание (АКСЛИТ).

Невена Михова е главен асистент в секция „Литература на Българското възраждане“ в Института за литература при Българската академия на науките (2023), доктор по българска литература (2020), магистър по славянска филология (2003). Изследователските ѝ интереси са в областта на българската възрожденска публицистика и журналистика, на литературните и социокултурните връзки и идентификации. Основният тематичен фокус в анализирането на възрожденски текстове е върху икономическите и социални концепции, разпространението на ключови идеи по отношение на труда, капитала и прогреса, взаимодействието с европейските и балканските социални течения и идеи в българска среда. Изследва публицистичното дело на Петко Р. Славейков с фокус върху комуникативните стратегии и жанровите особености на неговите периодични издания.

Николай Желев е гл. ас. д-р в секция „Литература на Българското възраждане“ в Института по литература към БАН. Завършва славянска филология с профил словашки език и литература в СУ „Св. Климент Охридски“. Защищава дисертация на тема „Идеята за илиризма. Поява, развитие и отражения в българската култура от XIX век“ (окт. 2021). Интересите му са в сферата на словашката, чешката и българската литература през XIX век. Изследва идеите за славянството и аспекти на неговата история. Участва в проектите „Българският литературен пантеон и славянският свят в научното наследство на Борис Йоцов: реконструкция на идеите“, „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“ и др. Избрани статии: „‘История славянобългарског народа’ на Атанасий Нескович и илиризмът“ (е-сп. „Дзяло“, XIV, 2019), „Ян Холи в България“ (сб. „Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave“, 2021), „Славянската взаимност на Ян Колар в четири статии на Борис Йоцов“ (в сб. „Завръщането на Борис Йоцов“, 2022), „Един предполагаем текст на Раковски – основни идеи“ (сб. „Многоликата наука – Disciplina Variabilis“, 2023), „Smrť hrdinův (porovnanie medzi „Smrťou Jánošíkovou“ Jána Botta a „Chadžim Dimitrom“ Christa Boteva)“ (сб. „Horyzonty słowacystyki. Literatura. Język. Dydaktyka“, 2023) и др.

Николай Папучиев е преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където води курсове по културна антропология и фолклор. Изследователските му интереси са в сферата на популярната култура, проучванията на национализма, регионалните специфики на културните реалности. Автор е на книгите „Фолклор и национална култура“ (2012), „Антропология на вещта и символните форми“ (2018), „Музеят – възможен и невъзможен. Предизвикателства на масовата култура, стратегии на пазара и носталгично помнене на миналото“ (2019); „Фестивали. Мрежи. Идентичности: Маскарадните игри в Перник и регионалните им отражения“ (2021); „Фигури на прехода в България. Медии, публикации, популярна култура“ (2024, в съавт. с Албена Вачева).

Николета Пътова е литературовед, специалист по българска литература и драматургия от периода на Българското възраждане. Доцент в Института за литература към Българската академия на науките. Професионалното ѝ внимание е насочено към проблемите в социокултурните взаимоотношения и идентичността в национален и личностен план; към българската драматургия и театър от XIX в. и началото на XX в.; към театралната критика. Автор е на книгите „Драматургия на българското: националната идентичност във възрожденската драма“ (2012) и „Българската драма и театър: критическа хроника (1866–1910)“ (2023), както и на множество публикации в научния печат. Води семинарни занятия по възрожденска литература в СУ „Св. Климент Охридски“ и лекции в ПУ „Паисий Хилендарски“ (2012–2015). Член е на Академичен кръг по сравнително литературознание и на Българско общество за проучване на XVIII в.

Радослава Илчева е доцент, доктор по филология в Института за литература – БАН. Завършила е руска филология в Кубанския държавен университет (гр. Краснодар, Русия) през 1985 г. и редовна докторантура в секция „Руска литература“ в Института за литература през 1990 г. През 1993 защитава дисертация на тема „Старата руска литература в историко-литературното развитие на Русия през първата четвърт на XIX в.“. От 2002 г. е доцент с хабилитационния труд „На кръстопътя на столетията. ‘Медният конник’ на А. С. Пушкин: статика и динамика“. Автор е на повече от 130 статии и студии в сборници, поредици и списания в България и в чужбина, участвала е в близо 90 национални и международни научни форуми. Дългогодишен преподавател по практически руски език в Нов български университет, по руски фолклор и руска литература XI–XVIII в. в ПУ „Паисий Хилендарски“ (включително и във филиала му в Смолян), по руска литература XIX–XX в. в НБУ и по стара руска литература в СУ „Св. Климент Охридски“. Сфери на научни интереси и разработки: история на руската литература XI–XIX в., литературни митове, руска емиграция в България, литературна антропонимика, българо-руски литературни връзки, българска тема в руската литература.

Румяна Дамянова е литературовед, литературен критик, историк и културолог. Професор в Института за литература при БАН, дългогодишен ръководител на секция „Литература на Българското възраждане“ Работи в областта на литературата и културата на Българското възраждане, културните нагласи и поведенческите модели през XIX век. Отговорен редактор на Енциклопедия „Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища“ (т. I, 2014). Редактор и съставител на редица научни сборници и ръководител на български и международни научни проекти. Автор на книгите: „Илия Волен. Литературна анкета“ (1981), „Писмата в културата на Българското възраждане“ (1995), „Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането“ (2004), „Емоциите в културата на Българското възраждане“ (2008), на множество статии и студии. Редактор и съставител на сборници с изследвания за С. Беляева, Т. Жечев, Д. Войников, Т. Пеев, Ив. Шишманов, Д. Леков, Н. Драгова и П. Стефанов, П. Диневков и др.; носител на наградата „Питагор“ за цялостно научно творчество (2009).

Христо Манолакев, проф. дфн в Института за литература – БАН и Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Изследва историята и поетиката на руската литературна на XIX в. и българската възрожденска литература; българо-руските литературни връзки (XVIII–XX в.); историята на руската литературна емиграция в България (1920–1940). Автор е на монографиите: „Между образа и четенето (Руската преводна белетристика през Българското възраждане)“ (София, 1996), „Текст и граници. А. С. Пушкин и неговите ‘Повести на Белкин’“ (София, 2001); „Грибоедов–Гоголь–Достоевский. (Типология и герменевтика слова)“ (В. Търново, 2011); „Руският роман от втората половина на XIX век (Учебно пособие)“ (2016); „Слово и тяло. Из историята и херменевтиката на руския литературен канон на XIX век“ (2017).

Хюсеин Мевсим е проф. д-р по български език и литература в Анкарския университет, Турция. Роден е в с. Козлево, обл. Кърджали (1964). Средно гимназиално образование завършва в Момчилград, а висше – българска филология в Пловдивския университет (1989). Установява се в Република Турция през 1991 г., първоначално в Бурса и Истанбул, а впоследствие в Анкара (2001), където защитава магистратура (2002) и докторат (2005). Автор на монографии, студии и изследвания в областта на литературната история и българско-турските културни и литературни връзки, сред които: „Пътуването на Чудомир в Турция (1932)“, „Между два бряга“ (Годишна награда на Съюза на преводачите за авторска книга, 2014), „Никола Фурнаджиев и Истанбул“, „Петър Дачев и Истанбул“, „Земя пределна. Страници от българско-турските културни връзки“ (Национална награда „Христо Г. Данов“ за хуманитаристика, 2020), „Атанас Далчев в Солун и Истанбул“ (Специална награда „Хеликон“ за забележителен литературно-исторически принос, 2022) и др. Продължава да превежда поезия, драматургия и документална литература от български, турски и руски език.

Studia Litteraria Serdicensia, кн. 10

Съставители Николета Пътова, Невена Михова, Пламен Антов

Корица и оформление Пламен Антов

Предпечат Михаил Новак

формат 16/70/100

печатни коли 2175

тираж 50

Институт за литература – Българска академия на науките

Печат „Дайрект Сървисиз“ ООД